PANAIT ISTRATI

CUM AM DEVENIT SCRIITOR

Îi

Ultime drumuri

Reconstituire pe bază de texte autobiografice, alese, traduse și adnotate de ALEXANDRU TALEX

„Omul, chiar și cel de bună credință, făgăduiește mai mult decât poate să știe. Avântul lui spre mai bine îi pune un nimb pe frunte, dar el uită că picioarele îi simt *condamnate să rămăie în tină, căci probabil nu-i este îngăduit să se identifice cu Dumnezeirea, atâta timp cât țărâna îi împovărează* su-*fletul, această scânteie misterioasă care e veșnic în luptă cu răsuflarea infectă a vieții materiale”.*

PANAIT ISTRATI

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Prezenta ediție continuă și încheie reconstituirea autobiografică Cum am devenit scriitor. *– Apărută în 1981 la „Scrisul românesc” și reeditată în 1985 la „Minerva”. – Reconstituind cititorului perioada anilor 1927—1935, până la data fatidică 16 aprilie, când Panait Istrati se desprinde de humă și îmbrățișează Eternitatea.*

Intitulăm această parte a doua: ULTIME DRUMURI *și nu întâmplător: primul și ultimul drum în Uniunea Sovietică, ultimul drum în Grecia și Egipt, ultime două drumuri în Occident și ultimul drum acasă.*

Perioadă de viață, aproape fără pereche în istoria literaturilor lumii. Asemănătoare unei golgote, pe care el a urcat-o neabătut și singur. – Atacat pe mai toate meridianele pământului, renegat de cei ce-i juraseră prietenie frățească și solidaritate socială. – Îndeplinindu-și înalta datorie de om și scriitor, într-o epocă dominată de dictaturi fățarnice și nemiloase, de egoism nesățios și înjosire a condiției umane.

Drama lui Panait Istrati ne reamintește însăși drama lui Romairv Rolland – însinguratul de la Villencuve în anii din preajma primului măcel mondial și care în „Jurnalul” său, din acei ani, se destăinuia:

„Mă simt înșfăcat de singurătatea mea artistică, care mă apasă și mai greu, mai ales când mă aplec asupra puținilor scriitori, ce-mi arată simpatie. Cât sunt de departe, de mine! Prăpăstii ne despart, (…) La ei, totul e literatură. Nu le neg

talentul. Dar, arta lor nu-i sinceră. Totul se reduce la un joc, chiar când e vorba de sentimente profunde (…) Toți și-au sulemenit inima, spiritul, idealul. Se ascultă unul pe altul, între ei. Pentru mine a fi scriitor mare înseamnă a rosti nu numai ceea ce simte el, ci și cum o simte la unison cu cei mulți. Arta este un instrument, nu un scop" 1.

Aceste adevăruri au răsunat și în viața și scrisul lui Panait Istrati, după înapoierea din Uniunea Sovietică. A trăit aceiași „singurătate artistică" în mijlocul fraților de simțire și condei din Occident. Părăsit după 1930 și de Romain Rolland, căzut în „mrejele" unei femei care a avut misiunea de a-l abate din drumul de până atunci.

Abia după moartea scriitorului, Romain Rolland a avut' câteva momente de luciditate sau remușcări, recunoscând într-un interviu: „N-a trădat pe nimeni. Pe nedrept i s-a lipit o etichetă, obligându-ne a-l vedea numai sub un singur aspect (…) a fost pentru el nemaipomenit de greu: o lună și jumătate de execuție publică, fără întrerupere (…) i-au lipsit prietenii credincioși, capabili prin dragostea lor să-i dea mângâierea de care avea atâta nevoie2. Iar într-o scrisoare către Jean Guekenno, a recunoscut acest adevăr, pe care posteritatea l-a confirmat cu prisosință: „Istrati nu-i unul dintre acei meteori, care dispar după o clipă de strălucire. Se va vorbi despre el, multă vreme. El va supraviețui, poate, multor glorii literare de azi"3.

Perioada anilor 1930—1935 a fost pentru Panait Istrati o Golgotă, pe care a urcat-o singur, atacat din toate părțile baricadei politice, calomniat josnic de presa de peste hotare și din țara noastră. El a rămas, neabătut, pe poziția „omului care nu aderă la nimic" pildă vie a artis-

1 Romain Rolland: *Journal* (1911), în voi. *Monsieur le Comte* (L. Tolstoi). Paris, Editura Albin Michel, 1978 (reeditare).

2 Interviu luat de Marcel Tatu, în 1935 și apărut, din cauza războiului în revista „Europe", ianuarie-februarie 1938.

3 „Les Cahiers Romain Rolland": *L'Independance de l'Esprit,* Paris, Albin Michel, 1975. (Corespondența cu Jean Guehenno, membru al Academiei Franceze.)

Tului dăruit Artei, apărătoare a Dreptății și a Adevărului. Nu și-a sulemenit scrisul, pe placul stăpânitorilor din epocă. În contextul unei civilizații împinsă numai în direcția confortului material, în dauna sufletului, el n-a trișat ci a

continuat a fi un om de opinie asediat de ura vânjoasă a mercenarilor, ce-i urmăreau pieirea.

A considerat egoismul, drept o pecingine care ucide sufletul din om. Și s-a refuzat, cu cerbicie și jertfire de sine, în favoarea Adevărului, care trebuie să ne guverneze viața, alungând urâtul din lume.

Spunea, cu îndreptățită amărăciune:

„A fost o vreme, când credeam într-o omenire liberă și dreaptă…

S-ar zice că nu există un raport între viață *și* viață morală. *Sau, sunt eu un nebun! Totuși nu sunt nici apostol, nici ascet. Dar nu se poate abdica de la tot. Dealtfel, această dorință nu-i deloc personală; o găsesc confirmată la sute de anonimi, care-mi împărtășesc bucuria de-a mă vedea, exprimând propriile lor sentimente.*

…La ce servesc toate aceste științe, toate aceste arte, tot bălegarul filosofiilor voastre, de vreme ce n-am ajuns încă să interzicem – sub pedeapsa cu moartea – de-a trăi din sângele aproapelui nostru.

Eu refuz să mă consider o pasăre de pradă, care se hrănește cu sângele fârtatelor ei. Eu sunt om, adică singura ființă animală care suferă la priveliștea suferinței semenului ei. Nu trebuie să fiu confundat cu un biet uliu…"

A pledat ferm convins că „arta este singura noastră lumină și poate unica nădejde de desăvârșire universală". Considera Frumosul Artei, combatant pentru Dreptate socială. S-a înfrățit cu mari conștiințe ale Europei, care vorbeau în numele conștiinței universale nădăjduind ca, împreună, să lupte în favoarea asupriților de pretutindeni.

„Dat fiind marea lor influență asupra maselor, mă așteptam, gândindu-mă la ceea ce țâșnește din cărțile lor de uriași revoltați, ca toți să coboare în stradă în fruntea cruciadei împotriva civilizației bestiale, demascând toate ipocriziile: democratice, dictatoriale, religioase, științifice, pacifiste sau moralizatoare. Nu s-a văzut nimic din toate acestea. (…) Artistul predică sublimul, ca și omul bisericii, dar adună gologani, cât poate mai mulți; te abandonează în gura lupului și se retrage să-și ronțăie „agoniseala „, perfect apărat de chiar acele mitraliere ce-ți cere ca tu singur să le distrugi".

Speranțe năruite, cu rezultatul: calomnia, *în rândurile căreia s-au aliniat chiar „mari" prieteni-scriitori, ce-i juraseră dragoste și prețuire.*

A rămas solitar, în rândurile confraților și solidar cu năpăstuiții și învinșii

lumii. Și a continuat singur lupta, până la ultima bătaie a inimii sale.

Paginile ce urmează sunt mărturia fidelă a dramei vieții acestui scriitor, rămas unul din marii revoltați ai veacului nostru.

După aproape o jumătate de secol, de injurii, acuzații și îngropare a operei într-o tăcere premeditată. – Panait Istrati a revenit în contemporaneitatea noastră.

Țara noastră – prima în lume – a dat semnalul în 1957, de scoatere la lumină a operei lui Panait Istrati, motivându-se că deși scrisă într-o limbă străină, rădăcinile ei sunt adânc înfipte în pământul natal. A urmat apoi Franța, care i-a retipărit întreaga operă, căutată de cititorul francez, în special cel tânăr și unde ființează o „Asociație a Prietenilor lui Panait Istrati". În alte țări ale Europei, opera lui Panait a revenit și ea în librării descoperită cu entuziasm de noile generații de cititori.

*Voci autorizate au recunoscut, că la rădăcina personalității lui Panait Istrati „se află nu numai uw artist extraordinar, ci și un om pasionat de justiție. La o sută de ani de la naștere, el a câștigat proba timpului. În pofida unor critici și contestări vehemente în vremea exprimării lor, au fost verificate de timp – cel puțin parțial, ca întemeiate (…) Autorul «Omului care nu aderă la nimic «nu aderă decât la ființa umană, la rădăcinile ei esențiale: spre mai multă libertate ca valoare supremă; spre mai multă dreptate ca valoare centrală" *.*

Această parte a doua a vieții lui Panait Istrati, am promis-o cititorului încă din 1983. Întârzierea apariției ei se datorește posibilității apărute între timp, de-a restitui patrimoniului literaturii noastre, întreaga operă istra-tiană, turnată în tiparele limbii materne, de însuși autorul ei. *Este vorba de volumele* Chira Chiralina și alte povestiri, Viața lui Adrian Zografi, *apărute în 1982 și 1983. La care se adaugă culegerea de publicistică* Amintiri – Evocări – Confesiuni *(1985), precum și* Nerantula și alte povestiri *care nu au fost traduse de autor, ci de subsemnatul.*

De asemenea, menționăm și apariția primului volum Panait Istrati în corespondență cu scriitori străini *(Jean Guehenno, A. M. De Jong, Nikos Kazantzakis, Emst Bendz, Jean-Richard Bloch, Georg Brandes, Francois Franzoni, Josue Jehouda, Frederic Lefevre și Marcel Mar-linet), ce va fi continuat cu voluminoasa* Corespondența Panait Istrati-Romain Rolland, *apărută în Franța, suscitând substanțiale comentarii în presa străină și considerată, pe drept cuvânt, „un eveniment". Vor urma apoi, în anii următori corespondențele cu scriitori români și prieteni intimi.*

Consemnăm, cu vie satisfacție, că opera lui Panait Istrati se află prezentă și în programa școlară, propagându-se astfel în rândurile tinerelor generații dragostea pentru una din marile personalități ale poporului nostru,

4 Vezi „Pest scripturii la ediția a doua”, în *Cum am devenit scriitor* (I), Editura Minerva, 1985.

Datorită căreia ne-am asigurat o prezență nemuritoare în cultura lumii.

La sfârșitul prezentei ediții, se află Addenda, *care cuprinde:* Omul și opera în conștiința contemporanilor și a posterității *(păreri autorizate de la noi și de peste hotare);* Documente… Prefețe inedite în limba română; Dedicații; Reflecții din orele de singurătate; „Dosarul Panait Istrati”, de la Siguranță, (imp*ortant document politic în posteritate).*

În paginile ce urmează, reconstituim și periplul sovietic al lui Panait Istrati, în răstimpul celor șaisprezece luni cât a stat în U.R.S.S. Pentru ca cititorul să aibă o imagine cât mai completă – cronologică. – Am socotit util prezentul itinerar *al regiunilor și drumurilor parcurse.*

*

* *

15 octombrie 1927 – *Vice-președinte al Asociației „Prietenii U.R.S.S.”, în Franța, este invitat oficial la cea de-a zecea aniversare a Revoluției din Octombrie. Părăsește Parisul, cu automobilul, împreună cu Christian Ra-kovski, ambasadorul Uniunii Sovietice. Ajunși la Frankfurt, iau trenul rapid Berlin-Riga, de unde se îndreaptă spre granița sovietică, ajungând la Siebege (19 octombrie 1927).*

20 octombrie 1927 – *Sosire la Moscova. Declarații făcute ziarului „Pravda” (reproduse parțial de ziarul „l’Hummanite”). Găzduit la „Hotel International”, Tvers-kaia Ulitza nr. 61.*

31 octombrie 1927 – *Excursie la Leningrad, împreună cu ceilalți invitați străini. Întâlnire cu scriitorul Victor Serge care devine prietenie.*

Începutul lui noiembrie 1927 – *Înapoiere la Moscova. Mutat la „Hotel Passage”, care-i devine reședință pe toată durata șederii în Uniunea Sovietică. Asistă în Piața Roșie, la marea paradă în cinstea celei de-a zecea aniversări a Revoluției din Octombrie, împreună cu ceilalți membri ai delegației franceze: Francis Jourdain, Paul Vaillant-Couturier și Leon Moussignac.*

13 noiembrie 1927 – *întâlnire la „Hotel Passage” cu scriitorul grec Nikos Kazantzakis, invitat și el oficial – și care se transformă într-o mare prietenie. Devin*

tovarăși de drum pe toată durata șederii în U.R.S.S.

16 noiembrie 1927 – *Amândoi participă la excursia oficială Moscova-Ucraina-Georgia-Marea Neagră.*

20 noiembrie 1927 – *Traversează Caucazul.*

20 decembrie 1927 – *înapoiere la Kiev. Întâlnire cu participanți la războiul împotriva albilor. Amintiri răscolitoare.*

22 decembrie 1927 – *împreună cu Nikos Kazantzakis, la Odesa pregătesc călătoria în Grecia.*

25 decembrie 1927 – *Scrisoare adresată lui Stalin, rămasă fără răspuns. Plecare spre Atena, îmbarcați pe vaporul „Cicerin".*

31 decembrie 1927 – *Sosire la Pireu, apoi la Atena.*

3 ianuarie 1928 – *Primire entuziastă. Violente atacuri în presa reacțiunii grecești. Vizită la Spitalul t.b.e. „Sotiria" și închisoarea „Singros", unde adresează deținuților comuniști, cuvinte de îmbărbătare și solidaritate.*

11 ianuarie 1928 – *Conferință la „Teatrul Alhambra", din Atena, unde Panait Istrati și Nikos Kazantzakis vorbesc despre „Ce am văzut în U.R.S.S." și care se transformă în miting. Se cântă „Internaționala". Ciocniri în stradă cu poliția.*

15 ianuarie 1928 – *Inculpat pentru agitație comunistă, împreună cu Kazantzakis. Nu i se prelungește șederea în Grecia. Se retrage la Kifisia, până la sfârșitul lui februarie, unde termină manuscrisul* Ciulinii Bărăganului.

6 martie 1928 – *înapoiere în U.R.S.S., cu același vapor „Cicerin", împreună cu tovarășa de viață (Bilili), sosită între timp. Kazantzakis rămâne la Atena, în așteptarea procesului. Achitat, îl regăsește pe Istrati, la Kiev, în aprilie. (Scriitorul grec este și el însoțit de Eleni Samios).*

Sfârșitul lui martie 1928 – *Călătorie la Murmansk. Tus-patru „vizitează: orașele Alexandrovsk, Arhanghelsk și insulele Solovski. Se înapoiază la Moscova. Bolnav, medicii îi prescriu repaus la Ialta, în Crimeea, având un climat mai blând, unde rămâne aproape o lună, pe un șezlong, cu recomandarea: fără a fuma și „atent cu sine-însuși".*

28 aprilie 1928 – *Călătorie pe Nipru, tus-patru, pentru a lua parte la omagierea memoriei poetului Taras Sevcenko.*

Începutul lunii mai 1928 – *Înapoiere Moscova și apoi la Bekovo (40 kilometri depărtare de Moscova), unde închiriază o „datșâ". Sejur împreună cu Bilili, Kazantzq-kis și soția. Intervenție în favoarea scriitorului prieten Victor Serge.*

28 mai 1928 – *întâlnire cu Maxim Gorki, în biroul directorului Gossizdat.*

1 august 1928 – *în drum spre Republica Autonomă Moldovenească, unde reîntâlnește pe doctorița Ecaterina Arbore, o veche prietenă din mișcarea socialistă.*

30 august 1928 – *La Nijrd-Novgorod, de unde începe „Marea călătorie". Întâlnire cu Henri Barbusse, bolnav în spital.*

3 septembrie 1928 – *Panait Istrati cutreeră, timp de trei zile orașul Kazan unde caută zadarnic urmele lui Mihail…*

9 septembrie 1928 – *Erevan, capitala Armeniei sovietice.*

10 septembrie 1928 – *Saratov, Pokrovsk, Stalingrad.*

18 septembrie 1928 – *La Astrahan, unde îl reîntâlnește într-un hotel pe Christian Rakovski, aflat în exil politic.*

20 septembrie 1928 – *Călătorie, cu trenul, spre Tiflis, în Transcaucazia. Traversează, călare, defileurile caucaziene, parcurgând vestita „cale" militară Tiflis-Vladi-caucaz. Sosește la Tiflis (30 septembrie).*

15 noiembrie 1928 – *Vizitează Baku și regiunea vinicolă Telav (Kahetia).*

27 noiembrie 1928 – *Sosire la Batum și vizitarea Azerbaidjeanului.*

1 decembrie 1928 – *La Sukumi, în Abhazia și apoi, cu vasul „Lenin", sosește la Novorosisk.*

2 decembrie 1928 – *Popas la Rostov, de unde se îndreaptă spre Kiev, chemat pentru un scenariu de studiourile „Vufku", care ecranizase* Chira Chiralina. *(Proiect de ecranizare a cărții* Domnița din Snagov).

19 decembrie 1928 – *Înapoiere la Moscova. Trimite două scrisori lui Gherson, secretarul G.P.XJ.— Ului, în care își precizează poziția, (datate: 4 și 19 decembrie).*

30 decembrie 1928 – *La Leningrad, în: căminul lui Victor Serge, unde împreună cu Kazantzakis sărbătoresc venirea Noului An. „Afacerea Rusakov".*

11 ianuarie 1929 – *Pregătiri de înapoiere la Paris.*

15 februarie 1929 – *Sosire în capitala Franței.*

ALEXANDRU TALEX

„ATENA VIBREAZĂ PE MASA MEA DE SCRIS"

Ne înapoiem din Caucaz, încălziți peste măsură. Popoare și iar popoare, delirând în picioare, primind delegații după delegații, cum nu s-a mai văzut nicăieri în lume. Veniseră să ne vadă până și cei mai prăpădiți, ca să ne salute, cu stomacul gol și să ne strige dragostea și încrederea lor în viitor.

Hotărâi atunci cu Cretanul, să părăsim Rusia, un timp. Dar unde?

Desigur în Balcani. La început, Grecia. Bani aveam, cât niciodată în viața mea: trei mii de ruble. Îmi încasasem drepturile de autor, doar de la două cărți și o traducere în ucraineană, la care se adăugase o mie de ruble, date de „Vufku”, pentru ecranizarea *Chirei Chir alina.*

După cincisprezece zile de repaos (o mică răceală, care mi-a urcat temperatura la treizeci și opt de grade și cinci linii), iată-mă iarăși în tren. Este rapidul de la Moscova, care trebuie să ne ducă la Odesa, ajungând acolo mâine la nouă dimineața. Dar orarul nu a ținut seama de zăpadă, stăpână acum pe întreaga Rusie. Și zăpada ne anunță o „mică” întârziere de… Zece ore, a trenului rapid.

…Ora două noaptea. Ne aflăm în tren. Nici chip de dormit. Vagonul n-are lumină și la pâlpâirea unei lumânări, Kazantzakis scrie, febril… I-am satisfăcut una din ambițiile lui, îndreptățite, să dăruiască Uniunii Sovietice, ceva din creația lui. Și cum eu semnasem, la

Vufku, pentru un scenariu: *Haiducii1,* Nikos îmi spuse: „Am și eu ceva despre haiduci!” Și-mi povesti o pagină necunoscută. Mersei de căutai pe director și două ore mai târziu, contractul fu semnat.

…Trenul nostru înaintează, înfășurat în trâmbe de aburi, printre nămeți. În pustiul fermecător, sate troienite se perindă tăcute pe dinaintea ferestrei noastre. Ajungem la Odesa, la 25 decembrie 1927, pe un ger siberian. Portul. – Înghețat tun. Săniile fac piruete, în toate sensurile, pe ghețușul străzilor. Cred că o să pornim chiar azi la drum, cu vasul „Cicerin”. Marea îmi pare liniștită. Cinci-șase zile de drum.

Înainte de-a ne îmbarca pe „Cicerin”, am trimes lui Stalin o scrisoare. Pe scurt, îi scrisesem că „vrem să ne devotăm cauzei proletare. Niciun alt țel, afară de cel inspirat de idealul nostru. Pornim acum spre Grecia, ca să ne strigăm acolo entuziasmul față de cele văzute în Uniunea Sovietică”. Această scrisoare, trimeasă recomandat, își așteaptă și acum răspunsul. Niciodată, doi oameni nu și-au oferit viața, într-un mod atât de dezinteresat.

Oh! sărmanul meu Cretan! Guvernanților nu le trebuie lei, ci potăi! Numai tu, o ideal omenesc ai nevoie de eroi și-i vei avea cu miile, căci ei vor renaște din propria lor cenușe și te vor sluji. Și tu vei învinge! Da, vei învinge în ciuda guvernanților și a potăilor lor, pentru că omenirea poate

trăi fără pâine și foc. Nu poate trăi însă fără tine, prea-fericitule ideal, sare a vieții și căldură a sufletului nostru! Îți sărutăm acum picioarele însângerate și mâinile tale atinse de labele călăilor și-mi voi apăra părticica din tine, sacrificându-mi viața.

Sosiți la Odesa, în ajunul plecării, nu aveam locuri reținute pe vapor. Biletele le obținem, iar de schimba! toți banii, plecăm doar cu ceea ce Banca schimbă legal,

1 Les Haidoucs mi Domnitza de Snagov, „Epopee populaire moderne”, care nu a fost transpusă pe ecran.

La toată lumea: o sută cincizeci de dolari de persoană. Restul rublelor îl lăsăm la Odesa.

…Călătorim cu clasa întâia, pe vasul „Cicerin”, ca niște pașe, singuri într-o cabină de patru locuri, beneficiind de-o reducere de cincizeci la sută, în calitate de.. Invitați" și pentru că erau aproape goale. Meritam această favoare! Nu se scria oare în presa regalistă greacă, că noi eram „agenți bolșevici, trimiși de Moscova, ca să facă revoluție în Grecia?"

…Desigur, cabinele de clasa întâia sunt modeste, pe vasele sovietice, așa cum sunt toate în patria proletariatului mondial. Călător de cursă lungă, fără bilet. – Cum am fost, cea mai mare parte din viață. – Mă simțeam acum micșorat în proprii ei ochi, că puteam privi prin hubloul „cabinei” mele…

Deși sfârșit de decembrie, vremea era blândă. Ceața groasă. Marea Neagră, Arhipelagul sunt binevoitoare cu viteazul nostru „Cicerin”, care nu ne leagănă prea tare, îngăduindu-ne să putem scrie: Kazantzakis, articolul pentru ziarul „Proia” 2, iar eu „conferința pe care trebuia s-o țin la Atena, dacă vor stărui”. Transformăm sufrageria vasului în „cabinet de lucru”, îmbâcsind-o cu fumul țigărilor mele.

Într-o dimineață întunecată, mă trezii la Constanți-nopole – orașul lui Mustafa Kemal. Și din „cușeta” mea, din „cabina” mea – oh! Dumnezeule capricios al vagabonzilor! — Simt de data asta cum freamătă de viață tristă cel mai voluptos port al Orientului.

În nemișcarea vasului, deslușesc ca într-o ațipeală, convorbirea domoală a doi turci și clipocitul unei bărci care staționează drept sub hubloul meu, care este deschis. Aud melodia unui sfârâit, apoi un miros strașnic de pește fript îmi gâdilă nările. Sunt bucătăriile flotante,

2 Text apărut în ziarul atenian „Proia”, din 31 decembrie 1927, cu titlul *Viața eroică a lui Panait Istrati.*

Furnizoare modeste și prompte ale hamalilor, pe mare. Îmi închipui fețele aplecate asupra mâncării, împărțită în dreapta și stânga, în schimbul unui piastru, de mâini noduroase, păroase, pricepute. Văd cornetul cu măsline, pâine tăiată și feliile de cașcaval. Mă gândesc la delicata siluetă a minaretelor, la Sfânta Sofia, la Turnul Galata, la duzinele de pescari legănându-se în bărcile lor. Acesta-i Stambulul meu, eternul! Imediat auzii falnicul suspin *Aman,* care-i răsuflarea lui.

Totuși, vremurile noi au adus o schimbare. Pe fundul bărcilor bucătarilor mei, nu se mai frige peștele pe un grătar cu mangal, ci un „primus”. Monotonia bâzâitului său supărător îmi zgândere auzul. Dar vai! Noutatea asta nu este singura, introdusă de Kemal-pașa, în patria sa. Aruncându-mi privirea prin hublou, descoperii un Stam-bul, decapitat de fes, cu pălării și șepci pe care bunii mei prieteni turci. – Bucătari, pescari, hamali – le suportă, resemnați, nemaigândindu-se la pitorescul turban care înveselea odinioară luciul Bosforului! Da, dar… Dacă Kemal i-a luat farmecul Stambulului, el i-a dat viață. „Vedeți: ne aflăm în sărbătoarea Ramadanului și mănânc, beau, fumez, ca și dumneata, în plină zi. Uitați-vă la femeile noastre: își arată chipul, în loc de o glugă cu două deschizături pentru ochi”. Și Kemalistul adaugă:

— „Oare, un obraz frumos de femeie și un stomac plin nu valorează cât turbanul dispărut?”

Și ca să dau un semn de încuviințare a reformei lui Mustafa Kemal, cumpărai pâine, cașcaval și pește fript de la bucătarii turci, fără fes și-mi linsei buzele și degetele… Văzându-mă, Kazantzakis îmi spuse: „Niciodată, n-o să fii un om civilizat”.

Scurtă oprire a vaporului, la Salonic. Primul contact cu Grecia de azi. Poliția se urcă la bord. Funcționari, îmbrăcați corect, își fac meseria cu calm, fără șicană. – La fel cu confrații turci. – Ceea ce este pentru mine o noutate. Medicul, un tânăr cu privirea inteligentă, ne examinează cuviincios. Nimeni nu se uită dușmănos la noi, bieți pelerini „moscoviți”. Sunt fericit s-o constat. Nu trebuie uitat, că ne aflăm în țara șovinismului și a bigotismului, bine „gândite”, atât la vârf, cât și în josul ierarhiei sociale.

Facem o scurtă plimbare prin oraș, ca să ne dezmorțim picioarele, să cumpărăm câteva ziare și să bem o cafeluță turcească.

În fața unui chioșc cu reviste și ziare, strig scurt:

— „L'Humanite"!

— „Interzisă."

— „Ah! «.

Kazantzakis îmi șoptește: „Ai s-o găsești la Atena. Salonicul fiind un mare centru muncitoresc, comunismul dă mult de furcă guvernului".

Și el își cumpără mai multe ziare grecești, printre care „Eleftheron Virila", care ne înfățișa ochilor o listă sumbră a exilaților politici, cu indicarea insulelor unde burghezia greacă le îngăduie „să înflorească" …

Cea de-a doua mea „patrie", n-o mai văzusem din 1912. Ștersei repede distanța străbătută de vagabondul de-odinioară, ca să devină scriitorul de azi, uitai răfuiala ultimului cu dușmanii săi de clasă. Doream, din tot sufletul, să cunosc Kefalonia, să mă duc la Faraclata. – Patria tatălui meu. – Să mă documentez asupra lui, ne-știind nimic3. Apoi, să vizitez câteva insule din Marea Egee, să mănânc, în tovărășie veselă cu barcagii, care știu să râdă, să cânte, să înjure și să flecărească. Dintre toate popoarele, cel român și grec îmi sunt cele mai apropiate. Le iubesc și le înțeleg, pentru sângele dat. Calitățile și defectele lor sunt și ale mele. Ori de câte ori ne întâlnim, ne simțim *ca acasă.*

3 Gherasim Valsamis, grec, care făcea contrabandă cu tutun în împrejurimile Brăilei.

În Grecia, un popor brav. – Ca toate popoarele. – Mai generos și mai zgârcit decât altele, în funcție de ceea ce i se cere. Nu-i cerem nimic altceva, decât revederea după cincisprezece ani, să-i cunosc rănile și să-i spun cum și le-ar putea lecui.

Să fie oare, în vremea noastră, cu neputință să-ți exprimi gândirea? Nu! Nu se mai poate!

În Grecia, în România și de asemenea în Franța, dușmani declarați ai clasei muncitoare și pretinși admiratori, credeau că mă pot dezarma afirmând, chiar de pe-a-cum, că nu sunt scriitor onorabil, ci un „agent bolșevic", un „vândut", de teapa lui Barbusse.

Declar: „Nu sunt înscris în partidul comunist, ca Barbusse și nici nu voi

fi, poate niciodată… Dar, de vreme ce se dau atari epitete unui om, care scuipă fățiș mârșăvia universală a vremii noastre, îndrăznind să-și ridice glasul împotriva tiraniei exploatatorilor, în apărarea celor oprimați. – Ei bine!, da!: sunt un „agent bolșevic”, un „vândut”! Acum, călăilor, sunteți bine informați. Prea puțin îmi pasă de „admirația” voastră, pe care nu v-am cerșit-o niciodată și cu care n-aș ști ce să fac. Cât despre vanitatea mea, voi ști să-i caut inimi cât mai sensibile.

Și fiți, siguri: vorbind despre crimele voastre, nu vă fac plăcerea de-a mă arăta indignat, nici să sper la îndurarea voastră, nici să fac apel la spiritul vostru de dreptate. Ne aflăm în război!”

La început, toată presa ateniană mă salută, cum nici la Moscova nu s-a întâmplat. Salutai, la rândul meu, patria tatălui meu, pe întemnițații și exilații de acolo și bineînțeles Suferința. Mi se răspunse cu o avalanșe de telegrame și scrisori, invitându-mă să vorbesc. Mă dusei întâi, la redacția ziarului „Eleftheron Vima”. Îmi plac marile ziare, cu condiția să urlu în paginile lor. „Vima” mi-a îngăduit-o, atenuând ecoul spuselor mele.

Apoi am fost plimbat, cu automobilul redacției, ară-iându-mi tot ce era frumos în împrejurimile Atenei, aducându-mă înapoi la hotel. Peste tot mă întâmpină aceeași situație: năvala ziariștilor, a curioșilor importanți și a celor ce suferă într-adevăr (din toate clasele). Nu mi-au dat răgaz, măcar o jumătate de zi, după o călătorie pe mare. – Nouă zile pe un vapor la nimereală.

Sunt un om prea puțin apt pentru lupta socială, dându-mi prea bine seama de zădărnicia tuturor idealurilor omenești. Prețuiesc clipa, care mă mângâie sau mă biciuiește. Aici se află toată viața mea, care cuprinde milioane de vieți, frumoase sau urâte și al căror ecou sunt eu-însumi.

În furnicarul omenesc există unii, cărora nu le ajunge propria lor viață, cu suferințele și bucuriile ei; ei simt nevoia să trăiască tot ceea ce frământă suflarea omenească a pământului. O mie de beatitudini nu-i împiedică să audă un geamăt; o mie de dureri nu-i împiedică să tresară în fața unui chiot de bucurie. Aceștia sunt *oa-menii-ecou:* totul răsună în ei. Sunt unul dintre acești *dameni-ecou.*

Atena vibrează sub masa mea de scris. În dreptul ferestrei mele, *Licavitos* își înalță ruinele, pe creștetul său. O caterincă împovărează frumoasa

lumină grecească, ce scaldă edificiile.

Caterincă și lumină trezesc în sufletul meu, amintiri sfâșietoare din vremea când nu poposeam la Atena, la hotel „Minerva” și nu trăiam pe picior de două sute de drahme pe zi. Era vremea, când rătăceam printre ruine, desfătându-mi stomacul gol, iar inima, cu bucăți de marmoră antică, de pe Acropole. O inimă, care totdeauna a dominat stomacul…

Și totuși, iată sosită clipa milenară când stomacul cere să fie amuțite inimile înrobite ruinelor! Este clipa noilor construcții. La pământ, cu toate aceste frumuseți moarte, care împiedică marea, totala demolare și care se împotrivesc prin nemișcarea lor, valului de neînvins al noii umanități! Umanitate, înfiorător de materialistă, desigur, dar tocmai din acest materialism se vor întrupa, într-o zi, noile Parthenon-uri. – Arta timpurilor noi…

Se poate, ca viitorul să nu cunoască alți Phidias și Praxiteles, nici Homeri, într-un cuvânt nimic din ceea ce a făcut gloria acelor timpuri. Dar, asta este treaba Vieții! mai mult ca oricând, lumea viitoare nu va trebui să îngăduie existența unor Phidias, Praxiteles și Homeri, care să sculpteze și să cânte în bălți de sânge până la genunchi.

Și apoi, cine știe? Poate că omul este un animal, capabil să cânte, chiar când noroiul mediocrității i s-ar urca până la buze.

Iată că în vuietul elogiilor, a început să se amestece grohăitul înjurăturilor murdare, josnice, tipic grecești! De la scandalul iscat în România, în jurul meu acum doi ani4, nicăieri tonul n-a fost atât de violent, în laude cât și în abjecțiuni. Niciun ziar, care să mă apere. „Estia”, oficiosul guvernului, mă socoate – într-un editorial – un *puști,* adică *pederast pasiv.* Cum nu sunt deloc, nici *pasiv,* nici *activ,* nu-mi venea să-mi cred ochilor. Din presă, înjurăturile trecură în Parlament. Atunci, Papa-nastasiu, ministrul Agriculturii, m-a apărat de la tribună, cu prefața lui Romain Rolland în mână, apoi veni la mine și mă invită la o seară intimă, organizată în onoarea mea. Ranchiuna politică izbuti ca acest om curajos, să-și piardă ministerul.

Îmi continuai drumul…

A doua zi după sosirea la Atena, Panait Istrati vizitează închisoarea „Singros”, unde se aflau întemnițați

4 Vezi *Revenire în patrie după zece ani,* în voi. *Cum am devenit scriitor,* partea întâia, Editura Minerva, 1985 (pp. 340—302)

„prizonierii" pentru delictul de opinie. Acestora Panait le-a spus:

„Prea iubiții mei prieteni, iubiții mei tovarăși! Îmi sunteți cunoscuți. Vă știam chiar înainte de a vă vedea. Călcând pe pământul tatălui meu, întâiul meu gând, primul meu cuget era îndreptat spre voi, întemnițații. – Luptători ai cauzei proletariatului, la tovarășii voștri deportați. Nu voi pleca din Grecia, înainte de a căuta și a izbuti să' vizitez insulele sterpe, unde se află deportații. Am aflat că autoritățile i-au lăsat, pe dânșii și familiile lor, în voia sorții. Credeți-mă, că plecând de aici, voi face tot ce-mi va sta în putință, prin toate mijloacele, spre a vă fi folositor, spre a vă ușura soarta.

În persoana mea nu trebuie să vedeți un scriitor, ci pe muncitor. Cu aceste două mâini ale mele, mi-am agonisit și îmi agonisesc pâinea. Iată două degete pe care le-am pierdut la lucru. Că, de!, știu și eu ce e închisoarea, în mai multe rânduri, am fost aruncat în temniță. Amprentele degetelor mele au fost luate la secția de an-tropometrie. Mi s-au luat și fotografii. Mi-aduc aminte de înjurătura, ce mi-a tras-o comisarul de poliție francez, neștiind ce să pună în locul degetului zdrelit. I-am răspuns: „Pune insulta ce mi-ai adus-o!" Eram fotograf ambulant la Nisa, fără autorizație, pe Promenade des An-glais, am fost încarcerat de câteva ori la „Maison Cellulaire".

V-am spus, că și eu știu, ce înseamnă închisoarea, de aceea să-mi dați voie să mai adaug: „Curaj, prietenii mei! Arătați-vă mai presus de lanțurile cu care sunteți încătușați; arătați că știți să disprețuiți lanțurile și mai cu seamă că nu lăsați să pătrundă nicio îndoială în gândul, în mintea voastră. Să mă iertați dacă insist asupra acestui lucru. Știu cu câtă viclenie, în momentele grele, de lipsuri și dureri, precum și în acelea de izolare, îndoiala pândește să intre în inima voastră, în mintea luptătorului.

Am văzut atâtea lucruri, atâtea, încât îmi măsor puterile înainte de a începe greaua operă de-a povesti munca victorioasă, făcătoare de minuni a proletariatului (…) Să nu vă descurajați în momentele de restriște. Victoria este a noastră. Suntem otrava care va otrăvi și nimici exploatarea. Acestea le reproduc aproape textual. Să mă credeți fără înconjur, fără rezervă, că

sunt al vostru. Plecând de aici, am de gând să vizitez diferite țări: Egiptul și Palestina. (Proiecte care nu se realizează.) Gândul, condeiul și cuvântul meu sunt puse în serviciul luptei. Și dacă va fi nevoie să încetez de-a mai scrie, spre a începe să lucrez manual, o voi face. Oricum ar fi, privesc cu sânge rece și cu hotărâre, noua răspântie a luptei ce se află în fața mea.

Nu vă ascund că astăzi terorismul cel mai sălbatec nu este nici în Bulgaria lui Liapceff și Tzancoff, nici în Italia lui Mussolini… Terorismul cel mai sălbatec, ce] mai înverșunat s-a dezlănțuit, acum, în Grecia.

Ziceți că vă voi uita. Înțeleg la ce faceți aluzie. Este adevărat că astăzi clasa burgheză prea mă răsfață. Se pare că nu va continua mult. Aceasta nu înseamnă că un om, care a ajuns la vârsta de patruzeci de ani, ar putea să-și păteze fruntea, după atâtea lupte. Istrati este al vostru. Istrati nu linge unde a scuipat (…) Mă aflu în rândurile voastre și aici rămân…

Grea mi-a fost viața de până acum, dar ea va fi și mai grea în viitor. Căci anevoioasă e lupta, pe care o am de dus. Repet: dacă va fi nevoie să părăsesc încăodată condeiul spre a lua ciocanul, o voi face. Să fiu folosit în luptă, după cum se va crede mai bine. Voi rămâne soldat în rândurile voastre5” …

5 Text reprodus după „comunicarea” Legației române, din Atena la data de 10 martie 19(28 – aflată la arhiva CE. Al P.C.R., fond 95, dosar nr. 5796, pp. 163—164 și republicat în revista „Mahuscriptum” nr. 2 (3) 1971.

Ceea ce a urmat fu conferința la „Teatrul Alhambra”, care a degenerat în încăierare cu poliția, în stradă. După care, a urmat o altă vizită, la „Sotiria”, o „casă a morților”, cum n-a cunoscut nici Dostoievski6. – Care aruncă ulei peste foc.

Sosiți din Rusia, Kazantzakis și prietenul Panait Is-trati, propun să expună, în public, ceea ce au văzut și înțeles acolo. „Grecii au dreptul să știe ce se petrece în Rusia, fiindcă ei citesc în ziare, cărți și reportaje, informații contradictorii”. (Extras din articolul *Libertate,* apărut în revista „Renaissance”, ianuarie 1928.

Se adresează „Asociației pentru Educație”, care le propune sala „Alhambra”. Demetrios Glinos, directorul revistei „Renaissance”, se însărcinează cu organizarea, în seara lui 11 ianuarie, peste patru mii de persoane se înghesuie în sala teatrului, până-n fața scenei. Istrati vorbește

primul, în franceză, cuvintele lui fiind traduse de Pandelis Prevelakis. Kazantzakis urmează la cuvânt și conferința lui este publicată integral, după câteva zile, în revista lui Glinos. (Vezi voi. *Nikos Kazantzakis, viața și opera sa,* de Colette Jabiaud Lust, editura Maspero, 1970, pp. 286—287).

Tot despre conferința de la Teatrul „Alhambra", ziarul „Rizospatis" (11 ianuarie 1928) scrie: „Conferința a stârnit un entuziasm uriaș. S-a intonat „Internaționala". Pe scenă, Panait Istrati s-a ridicat în picioare și a strigat „Proletari între proletari", apoi cu lacrimi în ochi, s-a alăturat corului celor ce cântau imnul revoluționar al muncitorilor. Mulțimea l-a luat în brațe și astfel au pornit spre Universitate.

6 „Sotiria", spital pentru tuberculoși, de la periferia Atenei. „Barăci de tristă faimă în popor, fără medicamente, acolo găsindu-se cea mai sigură dintre salvări: moartea. Cuvântul *sotiria* însemnează salvare. Muribunzii sunt cazați în barăci, unde își dau sufletul, asaltați de roiuri de muște. Mortalitatea: nouăzeci la sută".

Șeful poliției secrete și agenții au vrut să-i oprească, dar mulțimea i-a dat la o parte și i-a târât în șuvoiul demonstrației. Automobilele și tramvaiele au încetat să circule. În fața Universității s-a ținut un miting, cu discursuri și lozinci împotriva fascismului, în favoarea U.R.S.S.ului".

„O acțiune judecătorească se deschide împotriva mea, a Cretanului și a lui Glinos, organizatorul conferinței. Sunt inculpat de agitație comunistă, pasibil de o pedeapsă între o lună și un an de pușcărie. (Poliția îngăduise să ne dea un răgaz de opt zile ca să părăsim Grecia.)

Politis, aflat la Paris a telegrafiat guvernului său, ca să nu fiu atins cu nimic. În Consiliul de miniștri s-a hotărât încetarea oricărei urmăriri, ordonată de Procurorul Republicii. Păcat! Aș fi avut posibilitatea, să spun la proces, tot ceea ce nu am putut scrie în cele trei articole, publicate în presa ateniană, cât și în conferința „care l-a emoționat pe procuror".

A doua zi, după conferința de la teatrul „Alhambra" -sunt chemați pentru interogatoriu și confruntări, la judecătorul de instrucție, Demetrios Glinos, Panait Istrati și Nikos Kazantzakis, acuzați de a fi „semănat ură între cetățeni". Li se fixează data de 3 aprilie 1928, când se va judeca procesul la Tribunal.

Serviciul „Controlul străinilor" refuză prelungirea vizei de ședere lui

Panait Istrati. Intervenind un „înalt personaj”, i se permite încă o lună de ședere în Grecia.

„Totuși, am de ce să fiu mulțumit. Dintr-un ins necunoscut, fără partid, fără clică, fără bani, Rolland a făcut un om, în stare să ridice mulțimile, băgând în spe-rieți putreziciunea socială. – Slujindu-se de elanuri ce pornesc din inimă.

Din 1925, când scurta mea ședere în România a provocat același incident, lăsând o dâră sănătoasă, de-atunci n-am mai trăit zile atât de pline de emoții. Ceea ce m-a mișcat mai mult nu este entuziasmul popular și furia guvernanților, cât acei oameni, care ocupă înalte poziții sociale și care mi-au spus: „Ne sufocăm și ne revoltăm în sinea noastră… Dar, nu suntem în stare să izbucnim în public, să ne rupem, deoarece suntem lași!”

A căzut proiectul de a merge la Alexandria. În ciuda apelurilor disperate, ce-mi parvin de-acolo, îmi este refuzată revenirea pe acele meleaguri, atât de familiare mie și pe care ași fi dorit să le revăd.

Către sfârșitul lui martie, eu și Nikos ne vom întoarce în Rusia, pentru un timp, pe care nu-l pot preciza. Mijloacele de-a trăi acolo sunt drepturile de autor, la cărțile mele, traduse de sovietici; de asemeni un contract cu studioul „Vufku”, pentru a scrie scenariul *Filiki Eteria,* în colaborare cu Kazantzakis și în sfârșit, o carte (sau două) despre Rusia.

Suntem neprihăniți ca zăpada. Nevinovați de ceea ce suntem acuzați aici. Și anume, că am fi „agenți plătiți de sovietici”. Nikos n-are un ban. Articolele sale despre Rusia de azi au făcut vâlvă; s-a întrerupt publicarea lor și ne-am pierdut toți prietenii.

Încolo, nimic pentru el, afară doar de fantastica noastră întâlnire, care-l redă vieții active, *speranței fără gând de profit.* Cât despre mine, îl iubesc într-atât, încât uneori mă gândesc, la o reîncarnare a lui Mihail. Un Mihail, la fel de tandru, dar mult mai erudit. Prezentându-mi un om, uneori din stirpea sa, Nikos îmi șoptește aceste două cuvinte favorite: *Kalos antropos!*

Doamne! Cât este de măreață viața! Mă mut la Kifissia, într-o casă închiriată de Nikos, ca să-mi termin cartea *Les Chardons du Bărăgan1.* Arta

’ La Kifissia, locuiește la G. Nazos, un prieten al lui Ka-zantzaki. De aici, expediază la Paris, editorului Grasset, manuscrisul cărții *J^es Chardons du Bărăgan,* început la Meudon sur Fleury, continuat în timpul șederii în

U.R.S.S. Și terminat în Grecia.

Ar trebui să se ploconească, la picioarele noastre și să ne ceară iertare, atunci când vrea să ne calcineze, cu focul ei.

Timp îngrozitor, ninge ca-n Elveția. Sănătatea bună, deși slăbit de o criză de sciatică, care m-a chinuit timp de zece zile.

Sunt invitat, politicos, să părăsesc Grecia…

Mă supun, pentru că nu-mi place scandalul unei expulzări în toată regula. „Cicerin" acostează astăzi, cu trei zile întârziere.

Am lăsat în urma mea, suferințe cari nu-și pot găsi un loc demn de ele, decât într-o epopee a vremurilor noastre de cumplită teroare. Pentru ce se vorbește despre civilizație, când la poalele Acropolei, oamenii sunt aruncați pe stâncile unor insule nelocuite, lăsați să moară de foame pentru că sunt comuniști, care „se culcă cu surorile lor" și care susțin că „Fecioara Maria a fost o biată femeie".

Pentru ce se vorbește despre știință, milă, existența bolnavilor, când lângă Atena, „Sotiria" nu-i decât o înșiruire de barăci mortuare, unde sute de tuberculoși, de toate gradele se scuipă în față, se luptă cu ploaia și cu frigul, sunt hrăniți mai prost decât porcii, sunt chinuiți de ploșnițe și șobolani, își urlă în pustiu disperarea, aștep-tându-și ora supremei eliberări? 8

Și oare pentru ce, frate muncitor, nu vrei să dai foc acestei lumi și să te arăți în stare să făurești o alta, mai

8 Panait Istrati părăsește Grecia la 6 martie 1928, îndrep-tându-se spre Kiev. Nikos Kazantzakis și Demetrios Glinos se prezintă în fața Tribunalului, în ziua de 3 aprilie 1928. Martori ai acuzării: Kolumbakis, care acuză pe Glinos, ca organizator al conferinței de la Teatrul „Alhambra"; avocatul Damaskinos, care pretinde că Istrati și Kazantzakis sunt agenți ai Rusiei și deputatul Kumunduros, care atacă opera lui Panait Istrati. Socotind-o „lipsită total de orice valoare literară și care insultă grosolan Grecia și România". Procesul se amână pentru 1 iunie, lipsind doi martori ai acuzării. De astă dată, se prezintă doar Glinos.

Bună, de vreme ce tu ești cel care plătește, cel mai greu tribut trudei, temniței și mârșeviei morții?

Acum suntem doi9, gata să vadă și să simtă, în așteptarea Cretanului și a

femeii lui, ca să ne reîntâlnim și să formăm un bloc de patru conștiințe, în slujba aceluiași ideal.

…Debarcăm la Odesa, pe un ger de crăpau pietrele, cu îmbrăcăminte ușoară, neobișnuită aici, ceea ce ne obligă să ne zăvorâm în camera de la hotel. Ziariștii, fotografii, operatorii de cinema alergară la noi, alertați de „Cicerin”, prin telegraf despre „expulzarea noastră din Grecia” …

Nikos Kazantzakis părăsește Grecia, direcția Kiev, unde-l întâlnește pe Panait Istrati, la Bekovo, lângă Moscova. Ei rămân șaisprezece luni în Uniunea Sovietică, pe care o parcurg ca „să vadă și să înțeleagă”, Kazantzakis refuză să judece realitatea sovietică. Panait Istrati îi replică, vehement: „Afacerea Rusakov este unul din miile de abcese, care omoară Revoluția (…) Puterea este conștientă (…) dar nu suportă nicio critică”.

Poziții ireconciliabile. Încep să se evite. Cei doi frați se despart în februarie 1929, fără să-și strângă mâinile. Panait Istrati, zdrobit, se înapoiază la Paris, în timp ce Nikos Kazantzakis, împreună cu soția, își continuă periplul euroasiatic.

Patru ani de tăcere, de o parte și de alta…

Nikos Kazantzakis părăsise Grecia, direcția Kiev, unde-l întâlnește pe Panait Istrati.

Procesul are-loc la Tribunalul corecțional de la Atena. Martorii acuzării se contrazic sau se retrag, avocații apărării pledează nevinovăția „acuzaților”. La ora trei dimineața, se dă sentința de achitare, în aplauzele publicului din sală. Astfel, în procesul intentat, cei trei acuzați au ieșit triumfători.

O Era însoțit de prietena Mărie Louise Baud-Bovy, cu care trăia în uniune liberă, care venise la Atena și au plecat împreună în Uniunea Sovietică.

Panait Istrati trăiește, la Brăila, și-a întrerupt opera și nu are decât o singură dorință: să-i fie îngăduit de-a „contempla ruina unei mari existențe”, de a-și aduna forțele și dacă va putea „să pornească din nou la drum”, fiindcă „pământul este mereu frumos și marea majoritate a oamenilor, lipsiți de libertate”.

Dar, ca să-și adune forțele, trebuie să-și reînvie sufletul și să-și regăsească încrederea în sine însuși, fiindcă răul nu era fizic, ci moral. Nu

are decât o singură ieșire: apel la prietenie, la cei câțiva, care-i rămăseseră fideli, aducându-i reconfortul de care avea nevoie.

Își continuă opera, începând un nou ciclu: *Viața lui Adrian Zografi* (1932). Scrie cartea *„Casa Thuringer"*, pleacă într-un turneu organizat de „Deutscher Kultur-bund", cu conferința „Artele și umanitatea de azi", în Austria și Germania. Peste tot, este aplaudat cu entuziasm, presa reproducându-i numeroase extrase, atât local cât și în Franța.

ÎN VIZITĂ LA MAXIM GORKI

Până astăzi, Maxim Gorki al meu era cel al întregii omeniri cititoare, adică: *muncitorul* care a salvat în mod miraculos din neant opera unică, al cărui purtător era. Citisem o parte din cărțile sale și-i cunoșteam chipul din-tr-o fotografie1.

De câteva clipe, printre figurile nemuritoare pe care le venerez ca orice ființă omenească, se adaugă și aceea a lui Maxim Gorki – *omul.*

Mai întâi, se ivi silueta unui om de statură înaltă, îmbrăcat în gri, care urca scara „Gosizdat" ului străbătând două șiruri de admiratori emoționați, unii agățați de balustradă, alții pironiți de zid. Mă retrasei îndată la locul meu, printre cei care-l așteptau în biroul tovarășului Kalatov, directorul editurii.

Acolo, în timp ce ne strângeam mâinile, figura lui mi se întipări cu aceeași căldură ca a lui Romain Rolland, acum cinci ani2. Două momente culminante ale vieții mele, câteva clipe care mi-au înzecit-o.

E prea mult pentru umerii unui om, care la cei treizeci și opt de ani ai săi, nu mai așteaptă nimic, nici de la alții, nici de la el însuși.

1 Vezi *Biroul de plasare,* în voi. *Viața lui Adrian Zografi,* Editura Minerva, 1983, p. 139—278.

Prima carte citită a fost în adolescență. O culegere din nuvelele scriitorului rus, apărută sub titlul *Ceva mai bun, mai omenesc,* în care se aflau, printre altele, povestirile: *Cititorul, Konovalov, Makar Ciudra, Emilian Piliai, Celkas.*

2 Referire la prima întâlnire cu scriitorul francez, la Ville-neuve, în octombrie-noiembrie 1922.

Iar forțele mi-au cam slăbit între timp. Din fericire, cele ale lui Alexei Maximovici – cum i se spune aici, simplu – nu sunt mai viteze, de când un

întreg popor mărturisește în aceste zile creatorului *Vagabonzilor* o dragoste atât de puternică, cum nu s-a mai pomenit. A mărturisit-o el însuși, plângând, mulțimii de muncitori care se striveau aseară în marele Teatru din Moscova:

— S-a spus despre mine că vorbesc bine. Și totuși, acum, nu pot scoate o vorbă…

Și imediat, într-un cerc restrâns, degetele crude și binefăcătoare ale emoției îi netezeau mușchii feței, în timp ce-mi vorbea, sugrumând cuvintele:

— E păcat, Istrati, că nu ne putem înțelege direct, deoarece dumneata nu cunoști încă rusa, iar eu nu știu nicio altă limbă.

— Poate vorbiți italiana.

— Foarte puțin. Un bun tălmaci ne-ar fi de mare folos.

Acest tălmaci fu tovarășa Kolpinskaia, veche prietenă a lui Gorki, care-i strânse mâna, ducând-o la un moment dat la buze. Atunci, îmi simții și eu fața biciuită de emoție, ca a tuturor celor prezenți. Și spiritul lui Romain Rolland apăru între noi, în regretul rostit îndată că nu puteam săruta în acea clipă pe acel care ne unise mâinile, punându-ne destinele față-n față.

Puțin mai apoi îl părăsii pe Gorki, vădit obosit. Știindu-mă la Bekovo3, îmi spuse:

— Vom fi deci foarte aproape unul de altul și ne vom vedea uneori; avem atâtea să ne spunem! într-o zi viitoare, Romain Rolland va fi și el aici printre noi, pentru el și mai ales pentru muncitorii din U.R.S.S. Care-l așteaptă.

3 în timpul celei de-a doua părți a călătoriei în U.R.S.S., Istrati a locuit la Bekovo, lângă Moscova, împreună cu Nikos, Kazantzakis.

Nu poți vedea și pătrunde un om de talia lui, cu ușurința. Obișnuită în timpul unei prime întâlniri. Nu-i felicit pe cei în stare de un atare tur de forță; trebuie să fie țepeni ca șambelanii, tari ca o piatră.

Nu pe Maxim Gorki-omul îl văzusem adineaori, ci povestea unei vieți care dase la iveală o lume, o lume de frumos și năzuințe. Această poveste întruchipată într-o ființă omenească n-o poți privi în față, nici să-i strângi mâinile ce-ți întinde, fără să-i aduci spontan omagiul dragostei tale: uitarea de sine și emoția. Am trăit și una și alta.

Același lucru s-a întâmplat la 25 octombrie 1922 când mă aflam pentru prima oară în fața lui Romain Rolland, fiind zguduit de lumea dintr-însul.

Ca și în acea zi, și ca de obicei, la fel și azi, impresiile primite se revarsă în cazanul sufletului, unde fermentează, urcându-se abia mult mai târziu sub formă de licoare spirituală.

Totuși păstrez prospețimea câtorva uimiri.

Cea mai puternică impresie este aceea a unui Maxim Gorki deloc *gorki* (adică amar), de care mă temeam mai mult. Amărăciunea sorbită în trecut a reacționat asupra lui, ca un medicament întăritor, la fel ca și la autorul lui *Jean-Cristophe,* pe care amărăciunea l-a adăpat, fără a fi nevoit să vândă cvas pentru a-și câștiga pâinea.

Și pe unul, și pe celălalt prieten – deși amândoi cam triști și cu sănătatea șubredă – este o binefacere să-i vezi, să-i asculți. Fizicește se aseamănă prin aceeași expresie a ochilor lor limpezi; prin mersul trupurilor aduse de spate; prin felul lor de a vorbi încet, cu respirația întretăiată. Dar, pe buzele lui Romain Rolland, pârjolul vieții a depus o cenușă mai fierbinte decât aceea pe care o ascunde marea mustață blondă a lui Gorki.

De aici o varietate de tonalitate în mișcarea buzelor lor; la primul, par să poarte o aspră discuție cu acest pârjol, fără a-i reproșa ceva. La cel de-al doilea, par mai degrabă că îl disprețuiesc. Vrut-au oare să-l soarbă cu aceeași sete? Aproape sigur. Totuși, mușcăturile jăraticului au fost înfruntate cu o vigoare diferită ca și rasele ce-i separă pe cei doi oameni, uniți prin același ideal de umanitate.

Trăsătura dominantă a feței lui Romain Rolland este de o gravitate activă, vibrantă, reliefată cu fermitate sub ochii interlocutorului. La Gorki, o tandrețǎ îndurerată se ghemuiește în scobitura obrajilor săi puțin descărnați – obraji materni – și pe care și-o apără cu o rară violență. Intrând în biroul directorului de la „Gosizdat”, a strâns în pripă mâinile prietenilor prezentați, și apoi s-a îndreptat spre un raft cu cărți pe care l-a cercetat îndelung. Gestul acesta m-a emoționat profund, deoarece acesta era Gorki, deloc *gorki.* Suferința poate să fie aceeași, fiecare însă o suportă în chip diferit. Rolland o îmblânzește, opunându-i o liniște aparentă. Gorki îi întoarce spatele, înfiorat. Frământarea este aceeași și pentru ei și pentru spectatori.

În timpul primei noastre întâlniri la vila „Olga”, gazda supraveghea convorbirea cu o privire luminoasă, firească, mereu prezentă. Mișcările corpului său, gesturile subliniau anumite idei și parau ori de câte ori o luam razna.

Cu Alexei Maximovici a fost cu totul altfel. Ochii săi albaștri, când absenți, când hotărâți și pătrunzători, câteodată jucăuși, ne părăseau de o sută de ori într-un minut, pentru a-și îndrepta privirea lor asupra unor spații imaginare – ca pe vremea când măturau stepele – în timp ce trupul său fremăta, iar brațele, mâinile, degetele frământau un aluat nevăzut. La un moment dat, întorcea bruso capul, fără motiv, de parcă ar fi trebuit să răspundă unor chemări. Atunci, își înălța marea-i frunte colțuroasă.

N-am de gând să vorbesc acum despre marele eveniment: hotărârea lui Maxim Gorki de a rămâne în Uniunea Sovietică. Mai târziu, când voi cunoaște mai bine omul și gândirea sa, voi reveni dacă va fi cazul.

Acum, nu fac altceva decât să mă asociez bucuriei proletariatului sovietic și nădejdilor ce-și pune în cel mai mare scriitor de astăzi.

Dekovo, lângă Moscova, 20 mai 1928

După douăzeci și trei de ani, întovărășit de Nikos Kazantza-ki. S – invitați la aniversarea Revoluției din Octombrie – îl întâlnește pe Maxim Gorki la Moscova.

O dată cu apariția *Kyrci Kyvalina,* faima lui Panait Istrati cucerește Europa precum și alte țări din lume. Marele scriitor rus se interesează îndeaproape de „Gorki al Balcanilor”, intervenind pe lângă Romain Rolland cu care se afla în corespondență, scriindu-i: „În ultima sută de ani, omenirea a făcut un pas spre lumină. Pe acest drum înaintează cot la cot toți cei care sunt demni de a purta numele de om. Printre ei, în primele rânduri, se află Panait Istrati, despre care dumneata, scumpe maestre și prieten, mi-ai vorbit și a cărui adresă te rog să mi-o trimiți numaidecât, cu viitoarea scrisoare” ’.

Panait Istrati l-a întâlnit pe Maxim Gorki la 28 mai 1928, în biroul editurii „Gosizdat” din Moscova. Despre această întâlnire îl informează la 5 iunie pe Romain Rolland: „Prietene, l-am văzut pe Gorki, fără să fac vreun demers pentru a-l întâlni și cu care n-am avut până acum decât un singur schimb de scrisori, acum o lună, când el n-a făcut nimic altceva decât să-și

semneze răspunsul.

L-am văzut timp de un sfert de oră, în biroul lui Khalatov, directorul „Gosizdat” ului (…), și într-un articol pentru Les *Nouvelles Litteraires am î*ncercat să fac o paralelă între el și dumneata.

…Nu mi-ai spus niciodată că-l cunoști pe Gorki. E foarte ciudat ceea ce am simțit eu. În articol n-am putut spune nici pe sfert. Găsesc că Gorki are o tandrețe mult mai orientală decât a dumitale, adică mai vizibilă pe trăsăturile feței. Dar, vai, deși

1 Din corespondența cu Romain Rolland, în *Le Figaro litte-raire,* Paris, 20 mai 1950.

Foarte vioi, cred că-i mai slab decât dumneata, mai puțin fixat pe *drumul* său sufletesc. Or, asta n-am putut-o spune în articol. Citindu-l, vei simți stinghereala mea în fiecare rând.

Logic, Gorki trebuia să fie mult mai aproape de starea mea sentimentală decât dumneata. Pentru că ne leagă același temperament, aceeași incultură și chiar aceeași viață… (…) Sunt disperat că nu vorbește nicio limbă de circulație universală! De neconceput pentru un om inteligent care a trăit douăzeci și cinci de ani în străinătate. (…) îl cred bun. Și generos. Nu-i deloc amar. E un voinic care fumează ca un turc și mi-a spus că, ar vrea să bea cu mine «o sticlă de vin bun franțuzesc» -”.

STRĂBĂTÂND ORAȘE ȘI SATE, STEPE ȘI MĂRI, MUNȚI ȘI FLUVII…

Acum, când mă pregătesc să-mi golesc sacul, datoria mă obligă să spun că Sovietele mi-au satisfăcut tot ce le-am cerut, informându-mă și înlesnindu-mi, în toate felurile, călătoriile de-a lungul și de-a latul Uniunii. Patru permise de „liber parcurs” pe apă și pe pământ, valabile pe tot întinsul Uniunii Sovietice, mi-au fost eliberate la simplă cerere.1 în cele mai multe dintre republici, cele mai frumoase automobile. – Ale guvernului sau instituțiilor oficiale. – Veneau să ia grupul nostru de patru pelerini, 2 ca să străbatem mii de kilometri. Bărci cu motor și chiar vaporașe ne-au stat la dispoziție, din zori, pentru a ne conduce departe spre golfuri, delte și în desișul fluviilor. În Caucaz, ne-am urcat pe cai și am pornit la drum, însoțiți de șase carabinieri, ca să vedem ruinele castelului reginei Tamara și cavernele troglodiților de la Vardzia. În Moldova Sovietică, la Birzola, prieteni vechi – deveniți comisari ai poporului. – Au venit, cu drapele și

muzici în frunte, să mă ia la coborârea din tren. – Primire neașteptată în fața căreia mî-am stăpânit, cu greu lacrimile. Titluri de onoare mi-au fost decernate. În sfârșit, mii de oameni m-au sărbătorit între Murmansk și Erevan, între Nistru și Volga. Am în-

1 O „recomandare”, semnată de A. Lunacearskl, ruga autoritățile să le arate „tot ce aveau poftă de văzut”.

2 Cei patru pelerini erau: Nikos Kazantzakis, cu soția sa Eleni și Panait Istrati, cu prietena Biâili, cunoscută în 1926, la Geneva și cu care a trăit în uniune liberă până-n toamna lui 1930.

Drăgit un mare număr dintre ei, jurându-le tuturor să-i slujesc.

Cum vreți, oare, să nu blestem ziua când maică-mea m-a adus pe lume, de vreme ce o politică neghioabă, dublată de-o doctrină de neînțeles, mă desparte acum de ceea ce constituia pivotul credinței mele, acoperându-mi fața cu un văl de apostazie, care mă nefericește.

Fiți blestemați, politicieni și dogme care comiteți atari crime, care învrăjbiți oameni de aceeași credință, semănați ura în inimile oamenilor înfrățiți, desfigurând chipul prietenului și faceți să eșueze opere, ce nu vor fi niciodată create de alți oameni și în alte timpuri. Fiți blestemați, politicieni și dogme!

Mă aflu pe pământ sovietic, unde *o* sută treizeci de milioane de oameni plămădesc o lume nouă… Iată din mers, cronologic, desfășurată călătoria noastră de necrezut:

ODESA

Petrecem aproape toată luna martie, la Odesa, unde greci și români rusificați îmi mărturisesc încrederea lor în Puterea Sovietică. Printre ei, o frumoasă figură care își duce viața, la marginea vieții sovietice și care mă tulbură cu existența ei penibilă, cu bucuria ce i se oglin^ dește pe față. Paralitic, de ambele picioare, mătăhăind în cârje, locuiește într-un parter luminos, garnisit cu mobile încântătoare și o bibliotecă foarte frumoasă. Păstrează, bolșevicilor care i le-au lăsat, o recunoștință impresionantă…

Îmi strigă, însuflețit:

— Aș fi fost mort, dacă bolșevicii n-ar fi trecut pe-aici.

Intelectual rafinat, se pasionează pentru arheologie, pictură și cărți rare. Își câștigă existența, întovărășind delegații de muncitori sovietici, prin

muzee, fabrici noi și. Alte instituții. Lui îi datorez, ceea ce am cunoscut mai de laudă în activitatea comuniștilor ucrainieni.

Unui muncitor român îi datorez, oribila poveste a asasinării institutoarei franceze Jeanne Labourbe, de trupele albilor și pentru care proletariatul și institutorii francezi trebuie să ceară socoteală imperialiștilor din tara lor.

Dar, la Odesa, am pătruns pentru prima oară în casa directorului comunist al unei mari întreprinderi de Stat. Am ieșit de la el, dezgustat. Interior de proaspăt îmbogățit, de mic burghez, confortabil și gemând de lucruri bune. Avea ca tovarăși de viață, o femeie searbădă și înzorzonată și un muncitor modest, ce nu-și revenea din chilipirul ce îi aducea legitimația de comunist.

Părăsesc Odesa, alungat de medic, care mă găsește bolnav și bun pentru o serioasă odihnă în Crimeea.

CRIMEEA

Ajungem acolo, cu vaporul, însoțiți de trâmbe de zăpadă viscolită. La bord, sunt recunoscut lesne de un grup de cineaști. Entuziasm, profesiune de credință. Mă dăruiesc lor, cu frenezie și sunt răsplătit. Sunt tineri, care au făcut războiul civil și îmi povestesc isprăvi nebănuite și de neînchipuit. Îmi par plini de talent, capabili, naturali și sinceri.

Înarmat cu o scrisoare de recomandație, abia sosiți la Yalta, sub nămeți de zăpadă, suntem duși drept la „Vufku”, vechi centru al cinematografiei. Aici a fost turnată, fără să știu *Chira,* prima mea carte. Este o frumoasă reușită fotografică. Din păcate, *Chira* devine în film o femeie nenorocită, care-și regretă trecutul și se… Sinucide.

La „Kino-Vufku” s-a inaugurat unul din cele mai moderne studiouri. Scenariul meu, plătit cu două mii de ruble și un altul făcut în colaborare cu Nikos Kazantza-kis, plătit la fel, mi-a dat ocazia să văd mai de-aproape ce se petrece pe-acolo: foarte puțin talent și risipă fără margini. Mii de scenarii plătite și nefilmate.

MOSCOVA

Regăsesc o capitală liniștită. Niciun banchet, nici cete de nebuni, în autobuze arhipline. În vitrinele cooperativelor de consum, nu se mai vede bustul lui Lenin, din ciocolată, între două turtite de unt… Internaționala se odihnește…

Închiriem o cameră la hotel „Passage”. Obțin cu greu o legătură telefonică, pentru a înștiința cele câteva cunoștințe, făcute în timpul serbărilor aniversării Revoluției. Rakovski se află la Astrahan, în exil, iar Troțchi la Alma-Ata… Mă simt îmbrățișat de chinga unei izolări.

Victor Serge, pe care l-am cunoscut la Leningrad în noiembrie 1927, aflu că este arestat de-o lună. Alerg, la G.P.U., unde cunoșteam un om care ținea „hățurile” în mână, care mă stima și-l stimam. Îi vorbesc despre prietenia ce mă leagă de Victor și credința mea în curăția lui morală. Sunt ascultat, cu multă atenție și după câteva zile, Victor este liber. Jubilez! Evenimente, de mai târziu, mi-au dovedit că eram un nătărău…

BEKOVO

Vizitez împrejurimile Moscovei și închiriez trei camere într-o *datșa* (casă de țară), la vreo patruzeci de kilometri de Moscova, pe linia Kazan. Aici rămân, timp de trei luni, în plină pădure, năvălită de privighetori și țânțari. Aer curat, răcoare, singurătate, pitoresc. Se închiriază camerele cu nemiluita, iar țăranii se dedau la reflexii ciudate, pe seama evreilor, singurii care nu se uită la preț.

— „De ce *înainte,* evreii erau cei care o duceau mai bine și tot ei sunt cei care o duc și-acum?

Știu eu, pentru ce? Mai întâi, eu nu cred în *evreu,* ci în *om.* Și apoi nu cunosc nimic din viața lor, *înainte* de revoluție, nici despre aceea de azi. În schimb, ceea ce văd sunt țărani invidioși, haini, care construiesc *datșe,* cu zecile, și-ți iau trei sute de ruble pentru două-trei camere goale sau cu un pat, fără lenjerie. Ei bine, dacă evreul plătește mai repede decât rusul, apoi vinovată ești Iu, burghezie nouă, care pretinzi că banul nu are miros.

Gazda noastră este din cele mai binevoitoare. O întreb:

— „N-aveți din întâmplare un pian?”

— „Ba da, dar se află la vreo șaptezeci de verste de aici.”

— „Aduceți-l!”

Cădem la învoială și țăranca îi scrie lui bărbatu-său. Și pianul sosește pe-o teleguță, înfruntând drumuri ca vai-de-lume! Mă întreb, cu câți puzi de făină o fi fost achiziționat, fiindcă pe atunci un țăran pretindea „cel puțin” o batistă, trecătorului care-i cerea un pahar cu apă?!

Dezgustătoare omenire!

MURMANSK

Pe la jumătatea lui iulie, încep să am bănuieli serioase, despre moralitatea regimului revoluționar. Dar nu sunt decât îndoieli. Nicio certitudine. Când sunt împreună cu unii, nemulțumiți, criticile lor mi se par atât de întemeiate, că-mi smulg strigăte de indignare. Când însă petrec o seară cu alții, oficiali, ei îmi opun atari argumente, încât îmi vine să le cer iertare de a-i fi bănuit. Deci, rămân neclintit. Merg cu Rusia.

Biletele de liber parcurs sunt gata și o ștergem spre Oceanul înghețat de Nord. Cretanul este cu noi. Un român, înarmat cu o hârtie de liberă trecere, ne întovărășește în calitate de ghid-interpret, pe socoteala mea. Iată-ne patru hoinari, liberi să urce și să coboare, unde vrem, în această a șasea parte a globului. Asta, însă, nu înseamnă o abdicare a spiritului de justiție. Într-adevăr, nu uit că dacă nu plătesc biletele de tren, dacă uneori ne sărbătoresc sau ne găzduiesc. – Sosind în Rusia, mă precedase o „zestre": zece lire și un film care m-a făcut popular în toată Uniunea, cum nu sunt nici în Franța^ ba chiar nici în România.

Ajuns-am la ziua socotelilor? Mai întâi, n-ar fi trist. Chiar foarte favorabil pentru mine.

Urcăm spre nord, în linie dreaptă, cu oprire la Leningrad. Traversarea Careliei mă impresionează puternic, cu miile sale de păduri – numeroase și neîntrerupte –, și nenumăratele lacuri pustii. Calea ferată, construită în timpul războiului, a costat viața a mii de prizonieri, cosiți de tifos și scorbut.

La Murmansk, e capătul lumii „civilizate". Ne aflăm în plin cerc polar. Dune înfiorătoare. O cetate de barăci. Miros de pește sărat. Câțiva localnici, rari, cu mers agale și capul plecat, se încrucișează pe vaste terenuri pustii, pe care nu le poți numi străzi.

Un incident: abia coborâți din tren, un agent al G.P.U.ului ne cercetează un minut, apoi un semn cu degetul și ghidul nostru este chemat, interogat și dus cu el. Nu departe. Prin fereastră, îl vedem percheziționându-l și tratat cu asprime. Mulțumesc, pentru așa bilet de „liberă trecere". O să ne închidă pe toți?

Nu! Nicio teamă, câtă vreme suntem semi-oficiali. Asta o să vină, poate. Îmi fac chiar urări ca să se întâmple. Trebuie cunoscut totul. Dar, Sovietele

m-au seutit de această experiență. Nu voi cunoaște închisorile sovietice, vizitând câteva din ele, ca om liber.

Ghidul nostru revine furios, vexat de acest afront. Vrea să reclame la Comitetul executiv local. Ne ducem să ne lăsăm valizele la han și plecăm în căutarea Comitetului Executiv despre care nimeni nu știe unde se află. Există oare un partid comunist la Murmansk? Habar nu au.

Dar, iată *Pravda Polară.* Brr! Un *Adevăr Polar,* care trebuie să fie strașnic de glacial!

Nicidecum. Oamenii cei mai friguroși locuiesc la poli. Ne convingem, declinându-ne numele și calitățile. Efuziune. *Pajaluista!!* Telefonul zbârnâie. Comitetul se mișcă. „Sunteți oaspeții noștri!" *Spasiba!*

Vizită la Muzeul Polar. Foarte interesant și instructiv… Vizită și la marile instalații de sărare a peștelui de la Murmansk. Cele mai moderne. Muncitori și muncitoare, plini de elan, sunt mulțumiți de noua lor soartă. Administrație laborioasă.

Și iată-ne plecați într-una din cele mai rare excursii din viața mea: patru ore de mers cu barca motorizată, spre golful Kola până la Alexandrovsk, aflat între două coline, ce-și strigă la cer, pustiul lunar.

Vizită la Institutul Biologic. Minunății marine, ce-ți fac ignoranța să roșească. Directorul, serios, capabil, om de știință. Nu-i o sinecură la capătul Pământului.

…La Murmansk, sfârșit de nopți albe! Între miezul nopții și unu dimineața, ne sărută apusul și zorile, soarele aflându-se înapoia unei coline. Mă gândeam, plimbându-mă pe aici, la mama care-mi spunea adesea: „Nu știu, dar s-ar putea că te-am adus pe lume, pe un catarg de corabie".

KEM

…Coborâm spre Marea Albă. Vrem să vizităm faimoasele insule Solovski, unde zac „prizonierii" politici. Dar n-avem permis special. Telefonez la Moscova și în așteptarea răspunsului, poposim să mâncăm la Kem, în cel mai frumos și mai bun restaurant din Uniunea Sovietică. El aparține G.P.U.ului. De la director până la ultimul din orchestră, nimeni nu-i retribuit. Toți sunt „prizonieri" … Liberi. Liberi să se miște prin Kem. O situație preferabilă celei din insulele Solovki. Serviciu european, ireproșabil. Bucătărie, mai presus de orice critică Chelnărițe, frumoase,

amabile, melancolice. Încercăm să le tragem de limbă. Mute… Țărani bogați cu familiile lor, lasă aici sume impresionante.

Dar, dacă la Kem se poate mânca bine, de dormit, însă, nimic. Protestăm. Suntem vârâți în două camere, al căror mobilier se reduce la două paturi. Perfect! Mai puțin perfecte sunt ploșnițele, care năvălesc în cavalcadă, îndată ce ne lungim puțin pentru o mică siestă. La revedere, Frumoaselor! O întindem de îndată. Ne ducem la spital, unde suntem înghesuiți în camere de gardă: doi în pat, doi pe dușumea. Și ne petrecem noaptea, asurziți de urletele unei femei, de-alături, ce nu putea să nască.

A doua zi, părăsim Kem-ul, renunțând la Solovski și la răspunsul de la Moscova, afirmativ, care va sosi după trei zile, nemaigăsindu-ne acolo.

Am vizitat astfel cele trei localități nordice, unde sunt exilați o parte din „albi” și chiar anumiți „roșii”, turbulenți. Hrăniți, îmbrăcați și găzduiți de guvern li se lasă un sfert din ceea ce câștigă, muncind. Găsesc că-i natural, față de niște oameni ce au luptat cu arma în mână, împotriva regimului.

Ne înapoiem la Moscova, prin Vologda și Iaroslavl, circa cinci mii de kilometri de zbor, preludiul neobișnuitei călătorii ce va începe de la zece august, cuprinzând:

Volga, Caucazul, Georgia, Armenia, Turkestanul, toate regiunile Asiei Centrale și Siberia. Călătoria cu „permise de liber parcurs”, pe apă și pe pământ.

VOLGA

Nijni-Novgorod-Balakhna – Ne închipuiam Volga brăzdată de corăbii, viermuite de timp, dotate cu mașinării primitive și gâfâind de-o oboseală seculară. A fost o revelație, care ne-a zăpăcit, pe care o salutarăm cu strigăte de bucurie. Nave moderne, bucătărie, confort și servicii la nivelul Europei Occidentale. E puțin cam scump, pentru punga unui proletar, dar mult mai la îndemână decât prin alte părți. Cu patru ruble, ai mâncat tot ceea ce Volga îți poate oferi și băut ceea ce numai Caucazul coace la lumina soarelui.

Hotărâm să sosim la Nijni-Novgorod, neanunțați. N-avem nici ghid, nici „liberă-trecere”. Două perechi în căutarea idealului… Ne întâlnim cu oameni care nu ne cunosc, dar văzându-ne străini și fără ghid își desleagă limbile: muncă puțină și prost retribuită, șomaj, lipsuri, persecuții.

Cam atâta la Nijni-Novgorod și asta va fi peste tot. Vrem să-l vedem pe Barbusse, care-i internat aici, într-un spital. (îl vom reîntâlni și la Sukumi). Ni se spune că-i bolnav, fiindcă circulă cu avionul și din cauza curenților de aer… Iar la Sukumi, îl întâlnim în goana mare, grăbit să se ducă în munți, ca să vadă „omul cel mai bătrân din lume…”

Așa că ne limităm, la vizite obișnuite: formidabila fabrică de hârtie de la Balakna. – Una dintre cele patru mai mari din Europa. Aici, somptuoase vile, clădite în jur, înconjurate de verdeață. Somptuoasele locuințe muncitorești, care ar păli de gelozie pe toți muncitorii americani, despre care se spune că fiecare are „Fordul” său.

Muncitorii! Care muncitori? E mai bine să nu insistăm…

Kazan-Samara. — Iată-ne în regatul tătarilor, al căror suvenir înspăimântător servește încă și azi, mamelor din România, ca să-ți cumințească copiii, când o iau razna. Dar, la Kazan, va fi orașul de pe Volga, care va rămâne în memoria noastră: locul unde am fost întâmpinați, cu cea mai mare afecțiune și entuziasm.

Oficial sau nu, oamenii de aici sunt firești, ne vorbesc cu simplitate și ne deschid brațele. „Iată ceea ce am moștenit de la Țar! Trebuie să-i ridicăm pe oameni; suntem săraci”. Cea mai frumoasă operă realizată este Institutul destinat luptei împotriva trahomului, cumplită boală de ochi care duce la orbire.

La debarcader, la sosire ca și la plecare, aceeași mulțime compactă, exuberantă și timidă. Ne dăruiesc: o tichie și o pereche de papuci tătărăști.

Samara, localitatea unde ne așteptam să găsim o documentare asupra flagelului care a cosit șase milioane de vieți omenești, în perioada anilor 1920—1921. Ceea ce ni se arată sunt nimicuri de muzeu de provincie…

— „Unde-i *Muzeul foametei? …*”

— „încă nu l-am instalat. Nu avem local.”

— „Cum? Ca să prezentați acest talmeș-balmeș ați găsit un local, dar pentru a arăta ceea ce aveți, singurii în lume, dați din colț în colț? Arătați-ne documentele..” *

— „Sunt încuiate și cheia se află la director, care nu este aici.”

— „Vă rog să-l căutați imediat. Pentru asta am venit…”

În sfârșit, „personajul” apare și ceea ce ne arată ne cutremură.

Fotografiile sunt imaginea unui coșmar. „Eșantioanele” a ceea ce se chema „pâine”, în timpul foametei, sunt de neînchipuit. Rapoartele milițienilor, care anchetau cazuri de antropofagie, întrec imaginația unui scriitor. Totul mărturisește, cu claritate, o perioadă de chinuri ce te revoltă ca om.

Dar, toate aceste documente sunt păstrate, într-un loc întunecos, claie peste grămadă, parte din ele deteriorate. Cer câteva copii fotografice. Ni se răspunde că muzeul nu posedă negativele.

— „Un fotograf particular le-a făcut. A murit în timpul molimei de tifos, ce secera pe înfometați”.

Și ni se oferă registrul de impresii ca să ne exprimăm bunele impresii. Scriu: *„Conservatorii acestui muzeu nu sunt tovarăși, ci contra-revoluționari”*. Și precizez, pentru ce.

Astrahan. — La îmbucătura Volgăi. Oraș murdar, țânțari cu nemiluita. Ciumă, malarie, holeră. La „Hotelul Comunal”, cer două camere.

— „Curate?”

— „Foarte curate!”

Întorc păturile și fotoliile cu susul în jos, scormonesc saltelele și dau peste cuiburi de ploșnițe, în stare să sperie un hipopotam.

Asta mă scoate din fire. „Cel mai bun” hotel, dintr-un oraș mare! E cu neputință!” Și ies, pe culoarul în penumbră și încep să înjur cu slabul meu vocabular rus:

— Adunătură de trântori! Sunteți cu toții niște contrarevoluționari! Mă duc, de îndată, să telefonez G.P.U.-lui, la Moscova.

Și iată că, în fundul culoarului, se ivește o statură scurtă și îndesată, care se apropie de mine, cu pași de felină. Sunt gata să mă reped, dar…

— Doamne! Tu ești, Panaite, cel care face gălăgia asta?

— Christian! Tu, aici! Nu-mi pasă de ploșnițe! Rămân aci.

Cădem unul în brațele celuilalt. Îi prezint „, delegația”: Kazantzakis, cu nevasta și Bilili, pe care o cunoaște și o îmbrățișează. Și iată-ne pe toți, fericiți ca niște tineri căsătoriți.

Samovarul șoptește, bombănind, în camera lui Chris-tian, care n-are nici patru metri. Ticsită cu geamantane, care gem de cărți. Un paravan ascunde patul și lavaboui. Un birou mare, acoperit cu coli de hârtie scrisă. Racovsici și-a realizat un vis vechi al vieții lui, terminând studiul despre *Viața lui*

Saint-Simon.

Este fericit, zglobiu, scânteietor…

Dar, pare puțin buhăit și părul i-a căzut cam mult. E palid: a luat o malarie și încă e suferind.

Îndată ce îi spun: „Știi, avem enorm de multe de vorbit împreună!” … Simte că vreau să-i pun întrebări „indiscrete”, poli*tice poat*e, mai de temut decât cele inti*me. Vech*ea lui neîncredere de revoluționar se zburlește. Se uită la mine. Dar, vai! cum?

Când se pasionează, Christian are două feluri de a-și schimba fizionomia, două feluri de a privi, foarte diferite, în funcție despre ce e vorba. Odată, a fost vorba despre crunta promptitudine, cu care revoluționarii, cei mai prietenoși, trimit la moarte pe unii și alții. Mă aflam în cabinetul lui de ambasador, la Paris. I-am spus: „Iată ce nu înțeleg! Voi, revoluționarii, oamenii cei mai generoși, nu sunteți prieteni adevărați! N-aveți inimă!”

Deodată își umflă umerii, ca o panteră, sprâncenele îi căzură peste ochi, buzele se țuguiară, ca gâtul unei sticle, obrajii i se umflară în timp ce cu o căutătură scurtă, ascuțită, scormonea odaia, ca și când căuta o armă, în timp ce mă apostrofa:

— „Ignoranților! Sunteți niște ignoranți, voi ăștia, sentimentalii! Și atunci, ce crezi tu?! Că revoluția e un joc al prieteniei? Revoluția este o căpcăună! Du-te de aici!”

Simțeam clar, că-l costa scump, vorbindu-mi astfel.

Ai fi zis că în clipa aceea, se vedea obligat să fiu împușcat. Și fața lui devenise la fel cu a „căpcăunei” …[3] Acum însă, era altceva.

În fața avertismentului meu, ce viza probabil o discuție inoportună, Christian se înțepeni în mijlocul came-rii, cu mâinile în buzunare, picioarele rășchirate, pieptul și capul date pe spate, ochii mari deschiși și scânteietori ca două faruri, gura zeflemitoare. Era imaginea revoluționarului tandru, care voia să-l ascundă pe diplomat, de privirea unui bun prieten. Privirea lui îmi spunea: „Tu știi bine că nu pot discuta totul, cu tine”.

Îmi ocoli întrebarea:

— „Pentru cât timp, rămâi la Astrahan?”

— „Nu știu… Câteva zile! Poate, mai multe. Asta depinde de tine”.

— „Nu depinde deloc de mine!” – 3 Reproducându-i lui Rolland acest dialog, iată replica scriitorului francez într-o scrisoare:

„Aș avea multe de spus, cu privire la fiii «căpcăunei» și ai «călăilor», cu «inimă tandră». Îi cunosc. Specia este nemuritoare. Robespierre a avut lacrimi în ochii săi tandri, care cu moartea în suflet, însemna pe hârtiuțe tot ceea ce-i slujea, ca să-și ghilotineze, mai apoi, prietenii. A mai fost și Torquemada, a cărui dragoste era nemaipomenită: ardea oamenii de vii, ca să-i salveze… Prietene, scutește-mă cu o atare bunătate! Amândoi știm, că avem în noi o ferocitate, moștenită de la animalele ancestrale; avem de asemenea, bunătatea care ne vine de la mamele noastre; și în sfârșit mai avem această nebunie, și ea umană, care ne înfierbântă mintea, în mod ironic, făcându-ne să atribuim ideilor și instinctelor noastre, o existență halucinantă, care ne îngăduie, după voință, să ne adăpostim firea noastră bestială, învierșunată de-a nimici, sub acoperământul acelor idei glorioase, pudrate de bunătate. Nu mă las păcălit de acești monștri. (…) îmi place să-i colecționez în menajeria mea, alături de acei tigri, lupi și șacali ai Revoluției franceze. Îmi place să-i fi știut mai bine în cuștile din secolii trecuți, decât liberi, în zilele noastre. (…)

Credința este o beție a gândirii, bună s-o degustezi până la

— „Ba, da! Dacă, de exemplu, tu ai vrea să-mi vorbești despre frumoasa ta soartă, de astăzi”.

— „Lasă-mi soarta în pace și gonește cu a ta!”

Ne vorbește, în schimb, cu entuziasm, despre floarea de lotus care se încăpățânează să trăiască aici, ca și când ar fi în Egipt și ne descrie existența ei, melancolică. Exaltă apoi opera de fertilizare a pustiurilor nisipoase, dimprejur, cu ajutorul plantelor speciale.

…Chiar când devin prieteni, ambasadorii bolșevici rămân încă în pielea diplomatului.

După câteva zile, ne ducem – fără Racovski – să vizităm delta, cu al său lotus, nemărginit imperiu al animalelor și păsărilor sălbatice, unde nimeni nu are voie să vâneze sau să pescuiască.

Un remorcher ne duce într-acolo, încadrați de oficiali. Șeful lor îmi reproșează că simpatizez cu opoziția, ai că- un anumit punct, acela când se pretinde a fi impusă și altora. Ea se reclamă de binele «poporului» -. Și

începe prin a exclude trei sferturi din omenire tot ce depășește nivelul, stabilit artificial. Și-apoi, și mai ales, cine ar putea să ne spună dacă a adus acestui popor astfel redus victoria propusă, idealul propovăduit? Revoluțiile, din trecut, n-au adus decât prefaceri succesive, pe cari timpul ni le-ar fi dat, mai încet, dar cu mult mai puțină osteneală. (…) Din Revoluția franceză n-a ieșit mare lucru. (…) Copilul ei, cel mai legitim, a fost marea burghezie care s-a instalat în «scutecele» – nobilimii defuncte sau escrocate.

Pentru Revoluția Rusă, nu se poate judeca nimic; zece ani nu înseamnă nimic. (…) în așteptare, eu gândesc că Revoluția sau războaiele, orice ar vrea ele să cumpere sau să vândă, e prea scump. Eu nu mă înscriu. Toate aceste milioane de vieți omenești prăpădite! Și sământa? Ce s-ar fi putut construi cu aceste mormane de carne, care gândește? Nu-i iubesc pe risipitorii a ceea ce nu le aparține. Că toți acești oameni de inimă să se sacrifice, ei înșiși, e foarte bine și sunt gata să-mi scot pălăria Dar să sacrifice viețile altora, pentru credința lor, nu! (…) Deci, privește cât poți. Și să încercăm de-a salva, puținul care mai este de salvat.” (Scrisoare datată: Villeneuve, 9 noiembrie 1928.) rei lideri sunt niște „trădători”. Și-mi aduce, ca argument, o năzbâtie caraghioasă:

— „Știți ce au zis localnicii din Alma-Ata, când l-au văzut pe Troțchi, sosind acolo?

— Nu!

— Ei bine, au spus: „Iată că se întoarce vechiul regim!”

Transcaucazia. — Părăsesc Astrahanul, cadorisit cu o malarie. Petrec, în pat, ultimele patruzeci și opt de ore, în acest oraș, pradă unei febre îndrăcite. Totuși, mă scol și plecăm pe Marea Caspică, până la Makhatch-Kala, de unde luăm trenul spre Tiflis. E a doua oară când revin aici. Și voi mai reveni, de încă trei ori, înapoindu-mă de la Baku, Erevan și Kahetia.

Tiflis este cel mai frumos oraș al Uniunii, cât și cel unde se face cea mai lungă coadă pentru pâine. Cozile încep la ora trei dimineața. Despre ele și altele, scriitorii francezi comuniști nu vorbesc nimic. Sărmană lume! Sărmană artă! Sărmană conștiință umană! Cât sunteți de jalnice, de disprețuit. Un oscior pentru burta voastră și o firimitură de vanitate pentru

inima voastră, vă sunt de ajuns, ca să vă simțiți copleșiți de fericire, de pace sufletească, făcându-vă orbi, surzi și muți în fața nemărginitei suferințe, pe care tiranii – stăpânii voștri – o rezervă pe întreaga suprafață a pământului.

Tiflis, Georgia, Caucazia, întreaga Uniune Sovietică. – Nu aici și nici azi, aș putea să spun ceea ce sunteți. Dar, voi vomita de îndată ceea ce s-a făcut din voi. Numai astfel, voi dovedi că nu v-am mâncat pâinea, degeaba.

Itinerariul nostru prevedea, spre sfârșitul lui septembrie, o lună de repaos, ca să ne clasăm impresiile și să ne scriem, dacă va fi cu putință, cartea proiectată.4 În ce

4 En suivant l'Etoile Rouge (Urmând Steaua Roșie), carte cu reportaje prezentând „aspecte noi, din viața unor popoare puțin mă privește, mă și simt un om pierdut: nimic vesel nu va ieși de sub condeiul meu. Dar Cretanul este poet și se face forte să prezinte cu dibăcie lucrurile, încât publicarea ei la Moscova să fie posibilă. Nici nu ni se cere mai mult; doar articole „pe linie", semnate de noi doi.

Rugăm guvernul georgian să ne ușureze acest „concediu" de-o lună, cerându-i nimic altceva decât condiții de viață obișnuită oricărui cetățean sovietic. Suntem găzduiți în casa de odihnă, de la Likansk-Dvoretz, în fosta. Reședință de vară a marelui duce Mihail Mihailovici Ro-manov, care a fost împușcat. Cam se simte puțin mirosul sângelui…

Ședere de neuitat, uneori tristă, adesea melancolică. Regiune de un pitoresc fără egal, munți sălbateci, ape curgătoare. Străbatem faimoasa rută militară de la Vla-dikavkaz, plecând cu mașina de la Tiflis. Nu-mi vine să cred, că atâta fericire poate exista pe pământ, rezervată numai unei infime părți din omenire.

Și Cretanul scrie, în timp ce eu bolesc și iau chinină de patru ori pe zi.

Erevan – Armeanul este un om, pe care-l cunosc tot atât de bine, cât pe grec și pe evreu. Tus-trei îmi sunt foarte simpatici, în ciuda defectelor. Armenia, care nu-i decât o ruină, sunt convins că se va reface, datorită capacității armeanului și în ciuda comunismului. Falsitatea cunoscute, azi sovietizate. Nu conține cifre și vor fi scrise, fără ton polemic".

Panait Istrati își anunță prietenii A. M. De Jong (Olanda) și Emst Bendz (Suedia) să trateze publicarea lor în vreun ziar sau revistă. Au scris doar trei reportaje, care nu s-au publicat, Panait Istrati retrăgându-și semnătura:

„Tonul lor nu este acela pe care l-aș da acum. Cunosc altfel lucrurile, decât acum șase luni. Și am nevoie de multă reflecție, înainte de-a așterne ceva pe hârtie”. (Noiembrie 1928). *Urmând Steaua Roșie,* a fost publicat de Nikos Kazantzakis în cartea sa *Toda Raba,* Pion, 1962 (pp. 137— 143).

Omului la putere, care trișează cu adevărul este la fel de evidentă la Erevan, cât și în alte părți ale Uniunii.

Dar, alături de minciună, aici se îndeplinește, zilnic, o muncă de mari dimensiuni. Armeanul e mai sobru, mai econom decât alții. Nu-i permis să te îmbogățești singur? Ei bine, el se va înstări în comun.

Iată de ce, Armenia este o juncană, care suge la două vaci: sovietică și armeano-americană. Și laptele supt nu-i de lepădat. Tot ceea ce nu are, ea îl prepară la fața locului, cu răbdare și în mod laborios.

…Vizităm țara faimosului vin de Tinandali, în tovărășia unui oficial și în atare condițiuni, nu mi-a fost posibil să mă mișc în voie. Greci indigeni îmi spun destule, de-mi îngheață inima: țăranul georgian alungat din căminul său, ordonându-i-se „să plece unde o vrea”, iar casa și peticul său de pământ ocupate de „lupi în linie”.

Batum, Suhumi (Abhazia), Novi-Afon. – Pentru mine nu mai sunt acum decât desfrunzirea visului. Transcau-cazia, imperiul arbitrarului, își dă mâna cu Caucazul. Nicio urmă de împotrivire jos. Micile guverne regionale nu fac nimic altceva decât să se supună Moscovei.

În trecut, Ohrana (poliție țaristă) nu-și afundase mâna-i neagră în burta omului; ea îi ataca doar dreptul de a gândi. Dacă omul nu gândea, ca Țarul, risca să-și piardă într-o zi, libertatea sau viața sau pe amândouă împreună. Atât! Așteptând, acest „accident”, omul putea încă să-și câștige pâinea. Înainte sau după pușcărie, muncitorul rămânea o mână de lucru, demnă de slujbă și locuință, în ciuda „carnetului negru”.

El nu mai este astăzi. Mâna partidului deține totul, pâinea și locuința. O simplă bănuială și locul tău în uzină și acasă, se clatină. Încă un pas pe calea nesupunerii și iată-te pe caldarâm. Alungat din sindicat, nimeni nu te va angaja; rămâi sortit mizeriei celei mai negre, foamei și sinuciderii.

Rezultatul: teroarea care lovește pântecul și adăpostul, adică cea mai grea dintre terori, care produce, cu timpul, lașitatea generală și amândouă înlănțuite îngăduie tiranilor să se comporte după bunul lor plac. Ei o fac

fără scrupul, în nasul celor învinși, sprijinindu-se întâi pe o minoritate, căreia puterea îi împarte binefacerile, apoi pe o masă de oameni care se pretează la orice, pentru a-și asigura pâinea zilnică…

Am rămas acest „tovarăș”. Sunt recunoscut cu ușurință și acostat ori de câte ori o vor. Adesea, mă istovesc. Dar recolta este fără seamăn.

Înverzitele stepe ale lunii august, stepele cenușii-roș-cate ale toamnei sunt învelite acum în zăpadă. Răbdătorul, confortabilul tren rusesc își croiește drum, gâfâind. Este a doua iarnă rusească, pe care o cunosc și totuși nu-i pot gusta farmecul; și inima mi-e moartă.

Compartimentul nostru, care a cunoscut atâtea discuții furtunoase, atâtea hohote de râs, nu-i acum decât un dormitor cu atmosferă stătută. Nu ne mai vorbim. În gări, fiecare coboară, ca să-și cumpere de-ale gurii, se urcă în vagon, mănâncă, moțăie, visează sau geme de unul singur.

Cretanul este mult mai calm decât mine. Înțelege și admite totul. Din cauza asta, un dezacord, nu prea bătăios, ne desparte puțin. Un singur lucru, dintre toate, îl ține zălog: am convenit împreună să ne continuăm călătoria în Turkestan și Siberia, până la Vladivostok și dacă va fi posibil, în China și Japonia. Ori, în ce mă privește, consider ca pierdută cauza pe care voiam să o apăr. Nu mai vreau bilete de „liber parcurs”, nici să continui cu recepțiile fastuoase, care mă obligă să surâd, să surâd și… să tac. Și fără mine, Cretanul știe că totul s-a sfârșit.

Regăsesc o Moscovă la curent cu schimbarea mea. Mi se pomenește despre ea, înainte să deschis gura.

De altfel, la Moscova se vorbește de-atâtea altele și se dezgroapă un morman de murdării. Mirosul uneia dintre ele mi-a ajuns până-n Caucaz: de sus în jos se afirmă că sexagenarul Gorki și fantasticele ediții arbitrare ale operelor lui complete au costat-o pe „Prințesa în zdrențe” un milion de ruble.

Seara următoare, la ora zece, un fel de automobil blindat, cu o namilă de haiduc la volan, stopa în fața hotelului „Passage”, de pe Tverskaia. Am plecat, spunând tovarășei mele: „Dacă nu mă întorc până la ora patru dimineața, vei telefona tovarășului Gherson, secretarul general al G.P.U.ului spunându-i: „Tovarășul meu a dispărut”.

În noaptea aceea, am văzut un interior de revoluționar ascet, unde

severitatea și cinstea erau înscrise pe toată acea simplitate, care se dezvăluia în fața ochilor mei: un birou cu patru telefoane, o masă, două scaune monahale, între ele, o masă de lemn, cu câteva de-ale gurii: pește afumat, icre, unt, o sticlă cu vin și două pahare.

Nimic din desfrânata înfățișare a banchetelor oficiale, la care participasem cu mii de delegați europeni; nimic din interioarele lumii vechi, supraîncărcate și fără gust, pe care le văzusem la atâția și atâția așa-ziși șefi bolșevici. Aici eram în casa omului, care putea, cu un ordin, să ucidă sau să pună în libertate.

Până la patru dimineața: luptă dintre cele mai sincere, dintre cele mai amicale, dintre cele mai frățești, până căzurăm zdrobiți de istoveală, gata la tot. – La tot, numai să mi se admită adevărul în mod public, în interesul însuși al clasei muncitoare din lumea întreagă.

DOUA SCRISORI ADRESATE LUI GHERSON, secretar al G.P.U.

Novi-Afon (Abhazia) 21 decembrie 1928

Dragă tovarășe Gherson, secretar al G.P.U.

Ne aflăm la capătul celei de-a doua călătorii în U.R.S.S. După regiunile din Nord și Volga, am terminat de văzut Transcaucazia. Mai înainte, fără Kazantzakis, vizitasem Republica Moldovenească și Crimeea. Așa că nu ne mai rămâne decât Turkestanul și Siberia. – Adică încă șase luni de călătorie.

Dar, înainte de-a mă hotărî la această ultimă parte a turneului, e bine să vă vorbesc cu toată franchețea, căci cu cât răscolesc viața sovietică, cu atât și răspunderea mea crește în greutate, față de cei care în Europa așteaptă să le spun ce gândesc. (Tot ce ar putea să apară, în ziare, semnat de mine și Kazantzakis, nu-i scris decât de el, niciun cuvânt de mine; mi-l voi spune public, rezervându-mi dreptul de-a rosti ceea ce gândesc.)

Or, acest lucru nu-i ușor.

Trei feluri de scriitori pot să se rostească asupra Uniunii Sovietice cu ușurință și anume:

1. Neutrii, autori de cărți mai mult sau mai puțin binevoitoare, ca Duhamel, Viollis etc.

2. Dușmanii noștri, ca un Henri Beraud, detractori de meserie ai Uniunii.

3. Prietenii noștri, gen Henri Barbusse, apologeți, la fel, de meserie.

Pot să vă spun că felul lui Kazantzakis. – Căruia i-am dat întregul meu

concurs. – Cred că este cel mai cinstit și mai curajos, tot fiind rezervat. Dar nici acesta nu-i felul meu de-a spune lucrurilor pe nume.

Mă veți înțelege mai ușor, când vă voi spune că pentru mine problema sovietică este o dramă intimă. Sunt un revoltat înnăscut și un vechi revoluționar. N-am venit în Uniune, ca să caut subiecte pentru cărți, ci ca să pot vedea și să fiu folositor cauzei proletare.

Astăzi îmi dau seama că-i pot fi folositor, cu o condiție: *să nu scriu ca Barbusse.*

Când un scriitor renunță la orice simț critic și devine clopotul dogit al unei idei, el nu mai este un om ascultat și nu mai slujește cauzei pe care crede că o apără. El o compromite.

Nu vreau să spun cu asta că trebuie să ne dedăm unor pălăvrăgeli și trăncăneli, care ne-ar cufunda în haosul burghez. Dar se află aci rele periculoase, al căror nume trebuie spus răspicat.

Se află în Partid oameni nedemni de locul lor și care fac orice, numai să se mențină acolo. Aceștia nu mai sunt revoluționari, cu atât mai puțin comuniști.

Pentru muncitorul din Partid există frica de a-i critica pe acești oameni, frica să nu-și piardă pâinea și chiar să se vadă întemnițați.

Sunt înalți comisari comuniști, cărora le place să ducă o viață care ofensează existența aspră a muncitorului. Am văzut chiar membri ai G.P.U.ului, în uniformă, exhibând – în kurorturi – neveste în toalete puțin convenabile.

■Se *află o specie de așa-zis „scriitor proletar”, care nu-i decât un parazit, ce trăiește pe spinarea clasei muncitoare.* Acest individ iubește prea mult banchetele, unde poate să golească sticle, să debiteze neghiobii poetice și să strige „Trăiască literatura proletară!”

Se află, în sfârșit, o persecuție inumană a membrilor opoziției care trebuie ținuți bineînțeles de-o parte, dar nu trebuie împinși la nebunie și sinucidere.

Vă spun toate acestea, ca un bun comunist, ca un bun bolșevic.

Nu-i nevoie să vă spun, că parcurgând Uniunea, n-am văzut numai cele de mai sus. Am văzut, de asemenea și mai ales, opera socialistă, care m-a făcut să țip de bucurie, la fiece pas. Dar, dacă dumneavoastră voiți ca eu să vorbesc, cu toată puterea, apoi să-mi fie îngăduit să spun și răul, cu măsură, cu milă, cu menajament, dar să-l spun.

Vă cer acest consimțământ; îl cer Partidului.

Dacă mi-l veți acorda, îmi voi scrie impresiile despre Uniunea Sovietică. Dacă nu, voi tăcea în public și-n intimitate. Aici, ca și în străinătate.

Voi trăi singur.

Al dumneavoastră devotat

Panait Istrati

Peste cincisprezece zile voi fi la Moscova și voi veni să vă văd.

Hotel „Passage"

Moscova, 19 decembrie 1929

Dragă prietene Gherson,

Iată-mă la Moscova, de trei zile. Fiind foarte ocupat în acest moment, aș vrea, ca înainte de-a vă vedea, să completez scrisoarea trimisă din Novi-Afon, la 21 decembrie.

Atitudinea mea, *definitivă* (cel puțin, o sper), se rezumă astfel:

1. Nicio reîntoarcere binevoitoare către capitalism și burghezie, care trebuie nimicite, în ciuda scăderilor ideologice și morale ale regimului sovietic.

2. Relele actuale ale regimului sovietic sunt, în ochii mei, remediabile, cu condiția să fie atacate.

3. Încredere absolută în clasa muncitoare sovietică, care trebuie să-și găsească forța și mijloacele de-a vindeca rănile propriului său regim și de-a păși pe calea unor înfăptuiri socialiste mai eficace și mai puțin fecunde în erori.

4. Nu cred deloc că această redresare incumbă opoziției, așa cum gândesc unii opoziționiști obtuzi. Dimpotrivă, lăsată de capul ei, opoziția este capabilă de erori și mai grave.

5. Nu văd decât un singur mijloc de ieșire din impasul critic actual:

A) să se înceteze combaterea opoziției prin teroare; b) să se proclame dreptul la critică *în partid,* pentru toți membrii, chiar și celor excluși pentru vina de-a fi opozanți; și e) introducerea votului secret, în partid și sindicate.

Iată ceea ce consider a fi astăzi un bun comunist.

Aș vrea să fiu acest comunist și să lupt, prin toate mijloacele de care dispun. Aici, îmi este imposibil, fără consimțământul partidului. Și în străinătate – unde cuvântul meu cinstit ar putea isca o polemică mârșavă în

tabăra adversă. – N-aș voi să combat deloc, fără aprobarea dumneavoastră, căci nu sunt opoziționist, nici anarhist, ci un colaborator al operei sovietice.

Cred, profund, în forțele vii, din sânul clasei muncitoare, care tac astăzi. – *Singura care trebuie într-adevăr să dicteze, ceea ce nu-i cazul în prezent.*

Acesta-i programul meu. Sunt gata să-mi dau viața, susținându-l.

Prietenul dumneavoastră, sincer,

Panait Istrati

La 15 mai 1929, trimițând lui Rolland copiile acestor două scrisori, Panait Istrati adaugă următorul post-scrip-tum:

„Când mi-am luat acest angajament, îmi închipuiam, în naivitatea mea, că oamenii Puterii sunt de bună credință, că nu cunosc putreziciunea de sub ei și credeam că ar fi de ajuns un glas puternic și prieten, care să le-o semnaleze, pentru ca ei să-și dea seama și să ia măsuri.

După „Afacerea Rusakov", m-am convins că Puterea era conștientă de răul care submina Revoluția și că nu accepta nicio critică. Această situație m-a eliberat de angajamentul luat, căci nu mai era nimic de așteptat de la cei de sus. A te comporta cu blândețe nu va însemna nimic. Trebuie deci, lovit."

AFACEREA RUSAKOV sau

UNIUNEA SOVIETICĂ DE AZI

O spun, întemeiat: „Afacerea Rusakov sau U.R.S.S.

Azi".

O „afacere", fie ea oricât de sfâșietoare, n-ar fi putut figura într-o carte ca aceasta, unde toate se raportează la general, dacă ea nu ar fi fost decât un caz izolat, dacă trăsăturile esențiale care o caracterizează n-ar dezvălui spiritul și sentimentul unei largi umanități.

Dar „Afacerea Rusakov" nu e, în mod hotărât, decât un simptom. Intre cauzele, care au provocat-o și mârșavul ei deznodământ, trecând prin numeroasele ei peripeții. – Toată Uniunea Sovietică se oglindește în ea: economic, politic, omenește și vai, mai ales moralmente.

Venisem în Rusia, nu ca să descopăr la muncitorii „patriei proletariatului", o bunăstare superioară celei pe care țările burgheze o oferă la ai lor. Deloc. Aș fi închis ochii, chiar dinaintea absenței oricărei bunăstări materiale (ceea ce nu-i cazul). Dar eram ferm convins, moralmente, despre

justiția elementară, unde „dictatura proletariatului” nu lăsa nimic de dorit, nu putea fi decât sănătoasă, pentru că dacă e foarte greu să creezi confort, nimic nu te împiedică să fii drept.

Hidoasă descoperire!

Dacă aveam cel puțin consolarea inumană de-a gândi că doar dușmanul de clasă suferea de imoralitate și nedreptate „proletară”, aș fi putut încă să-mi spun că această mârșăvie s-a petrecut undeva în Siberia, unde controlul este prea slab. Sau încă, dacă faptele mi-ar fi fost prea puțin cunoscute, dacă universalitatea lor nu ar fi fost mai puțin categorică și răbdarea mea în a cere dreptate, mai puțin lăudabilă.

Dar, nu! absolut deloc. Clasa muncitoare este aceea care-i cea mai lovită în U.R.S.S. Afacerea Rusakov a izbucnit în inima celei de-a doua capitale a Uniunii. Și mii de alte abcese asemănătoare răbufnesc la suprafață sau sunt înăbușite de la un cap la altul al Uniunii Sovietice. Dar, spre deosebire de bătrânul Rusakov, ele nu au găsit un apărător care să se facă luntre și punte, pentru a cerși de la șeful suprem al Uniunii și până la ultimul birocrat, dreptate, dreptate, dreptate…

O! Dreptate! O! Proletariat! Un proletar sadea, un om de omenie, după ce a urcat toate treptele existenței, un frate vârstnic care a rămas fratele vostru vă blesteamă din adâncul inimii sale bune și vă strigă: „Afacerile Ru-sacov”, miile din ele cunoscute și sutele de mii ce nu vor fi cunoscute niciodată, vă vor aduce nenorocire și vă vor preda, pe întreg pământul, sorții pe care o voi-înșivă o rezervați sărmanei vieți omenești în țara Dreptății și a Dictaturii Proletare.

Iată acum, chipul patriei voastre.

Așa cum am mai spus-o, l-am cunoscut pe Rusakov, prin ginerele său, scriitorul francez Victor Serge, în noiembrie 1927, în timpul vizitei noastre oficiale la Leningrad. Bătrânul Rusakov, a cărui familie numără șase membri, Victor Serge, împreună cu femeia și băiatul lor, locuiesc în același apartament, de pe strada Jeliabov, nr. 19.

La baza odioasei provocări, devenită astăzi o adevărată afacere, stă gelozia „tânără, comunistă” pentru acest apartament, care are unsprezece camere. Desigur, apartamentul e mare și frumos. În ce privește frumusețea lui, bătrânul nu are nicio vină, căci îl ocupă legal. Cât privește mărimea lui,

el este și mai puțin vinovat, deoarece nouă persoane nu ocupă decât patru camere și un mic birou, restul aparținând „Cooperativei de locuințe” (Jackt), fiind ocupate de membrii ei.

Cum aș fi putut să-mi închipui că o problemă de locuință ar fi în stare să ia atari proporții, că se va ajunge până la cererea publică de-a fi dat morții un om, cu totul nevinovat? A unui om care se culca pe un pat păcătos, într-o cămăruță întunecoasă, în spatele sălii de baie?

Entuziast, îndrăgostit de „opera socialistă” și văzându-mă cum arătam după serbările celei de-a zecea aniversări a Revoluției, din Octombrie sărmanii nu mi-au destăinuit nimic din necazurile lor de oameni învinși. Știam doar că Victor Serge era un opozant (lucru periculos), că familia și ai lui nu puteau să se aștepte decât la un regim nemilos, privitor la toți cei cari nu erau „pe linie”. E drept, că bătrânul Rusakov era și mai puțin decât ginerele său.

Muncitor manual de peste patruzeci de ani, revoluționar independent din totdeauna, Alexandru Ivanovici Rusakov nu-i altul decât evreul cinstit și curajos Jose-levici, boiangiu la Rostov. În timpul Revoluției din 1905, a luat parte la apărarea cartierului evreesc din acest oraș, împotriva sotniilor negre; și-a văzut locuința prădată și-a scăpat luându-și lumea în cap. S-a mutat din loc, în loc, timp de cincisprezece ani, târând după el, ca atâția alți evrei pe cari i-am cunoscut, o femeie curajoasă și șapte copii, cei mai mulți mici. A rămas revoluționar, peste tot unde l-au dus pașii, făcând o mică agitație în jur.

La Marsilia, a brodit-o mai bine: aici rămâne mai multă vreme, dregând îmbrăcămintea marinarilor și neuitând niciodată cântecul său de evreu rătăcitor, alungat de-acasă de pogromuri. În 1919, guvernul francez îl scoate indezirabil și-l închide într-un câmp de concentrare; este răscumpărat, împreună cu alți deținuți, în schimbul unor ofițeri francezi, captivi la bolșevici.

Sosit la Petrograd, cu toată liota lui, plânge de bucurie și sărută pământul Revoluției. Organizator și muncitor neobosit, el dotează orașul cu o spălătorie, care mergea spre bucuria sa. Apoi înființează două „cămine pentru copii”. Apoi…

Atât! „Pământul Revoluției” nu mai are nevoie de sămânță, de calitate.

Se va vedea cum târât la „bara justiției” sovietice, acuzarea îi va reproșa că, deși director al spălătoriei, a muncit cot la cot cu tovarășii muncitori: „E un exemplu rău!”, i-a aruncat tovarășul președinte al tribunalului. „Erai director. N-aveai dreptul să muncești”.

Aceasta a fost probabil părerea comuniștilor noii „linii”, care alungă pe director și exemplul său. Ce-ar deveni Uniunea Sovietică, dacă toți directorii, președinții, secretarii și alți birocrați ar începe să muncească, ca niște muncitori „raționalizați”?

Devenit o biată „sculă”, vânturată dintr-o uzină în alta, Rusakov nu s-a întristat deloc. Îmi spunea:

„— Pentru mine, era același lucru. Ca director, copiii mei n-aveau pantofi și ca simplu muncitor, situația nu s-a schimbat. N-au deloc. Cât privește bucata de pâine, ce li-o datorez, pentru asta am încă brațe bune. Și într-un fel sau altul, nu cer decât un singur lucru: să-mi pot câștiga existența, pentru mine și familia mea, așa cum am făcut-o totdeauna. Asta-i tot și să-mi dea pace!”

Aici începe drama.

În orice țară burgheză, un muncitor manual care nu-și cere decât dreptul de a-și câștiga pâinea, numai să-L lase în pace, asta nu devine o „afacere”. În „patria proletariatului”, ea devine una și încă destul de mare. Mai întâi, în Rusia, pacea nu există pentru nimeni, nici chiar pentru birocratul, care zi și noapte se tot întreabă dacă se află bine pe „linie”, dacă nu s-a abătut cât de puțin nici măcar în somn. Cât despre pâine, asta-i marea da-ravelă.

Pâinea este toată viața. – Când ea nu-i decât un iad. Când dreptul de-a gândi și-a te mișca nu-i decât o amintire. – Să aibi pâinea asigurată este totul. Dictatorul știe asta și-și trage partea lui de profit. El își afundă mâna – neagră sau roșie. – În pântecele omului, făcându-l să înțeleagă că a muri nu-i mare lucru. Asta se vede în războaie și revoluții: nu contează cine este în stare. Să trăiești flămând și fără un adăpost este desigur mai rău. Și cum eu am nevoie să guvernez, te întreb ce gândești. Și în funcție de ceea ce gândești, vei avea sau nu, pâinea și adăpostul”.

— „Ce gândesc eu?”, se întreabă birocratul. „Dar, eu nu gândesc nimic și vă cer să-mi spuneți ce trebuie să gândesc. Numai să mi-o reamintiți în toate zilele.”

— „Ce gândesc eu?”, se întreabă Rusakov. „Ei bine, eu gândesc că toţi sunteţi nişte nespălaţi, care îngenun-chiaţi toată lumea, după vrerea voastră şi că monopolizaţi toate mijloacele de trai, făcând din ele un instrument de tortură; înfometaţi pe cei ce nu joacă la sunetul fluierului vostru şi aruncaţi în temniţă pe cel ce protestează în văzul lumii. Iată ceea ce gândesc eu.”

A rosti cu franchețǎ, cruzimea existentă. – Cuvinte, nimic alt decât cuvinte – nu aduce cu sine nicio catastrofă, în nicio ţară pe care dracul „a binevoit s-o ferească de-o dictatură”. E cel mult taxat drept „îndărătnic”, ţi se întâmplă să fii dat afară. Ce mare lucru! „Unul pierdut, zece în loc”, se spune în Franţa. (în România, se spune, mai bine: „Lac să fie, că broaşte câte vrei!”.)

Numai să fie un muncitor destoinic şi care vrea să lucreze. Cât despre muncă, chiar dacă nu este cât atâtea broaşte, muncă omenoasă se găseşte mai întotdeauna. Şi, muncitor etern „îndărătnic”. – Asemenea bravilor Rusakov, canoniţi cu lovituri de ciomag în Rusia. – Mi s-a întâmplat nu numai odată pe lună. – Timp de treizeci de ani. – Să ţip împotriva vreunei nedreptăţi, să mă apăr sau să iau apărarea altuia şi să-mi scuip veninul în obrazul „maimuţoiului” sau al valetului său. Ei bine, cea mai mare nenorocire, care a putut să mă lovească, a fost să mă mute în altă parte sau adeseori să-mi strâng catrafusele, fără a mai aştepta neplăcuta lovitură de picior în spate. Odată în stradă – mult mai largă şi mai frumoasă decât când ieşi din temniţă. – Îmi făceam mica plimbare de om liber (sau care-şi închipuie), timpul necesar să-mi rumeg amărăciunea; apoi vârându-mi nasul în deschizătura unui ghişeu, să rostesc: „Bună ziua, domnule. Aici se angajează? …”

Asta era tot. Câteodată, destul de amarnic.

Nu ştiam, că putea fi şi mai rău. Şi mai ales mai rău decât toate relele imaginabile.

Acest rău suprem, omagiu nesăţios al egoismului omenesc; această crimă de les-umanitate pe care gândirea universală se va încumeta într-o zi s-o însemne cu fierul roşu; această culme a banditismului şi a teroarei şi-a găsit expresia perfectă în Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice, sub regimul aşa zisei „Dictaturi a Proletariatului”.

Tirani, care zdrobiţi viaţa? Credeţi oare că toate gurile rumegă fân? Că

toate buzele pot fi lăcătuite? Că toate conștiințele pot fi adormite? Că nicio voce nu va răsuna niciodată în pustiu?

Toată lumea știe ce este *Partidul Comunist:* o armă de luptă pentru cucerirea puterii de proletariat, a cărui pârghie de comandă se află la Moscova. Dar, lumea muncitoare știe oare ce sunt Sindicatele Roșii?

Înainte de război, când nu exista nici roșul, nici albul, nici negrul, se aflau pur și simplu sindicate muncitorești, care luptau împotriva patronatului. Întreb: împotriva cui luptă Sindicatele Roșii, în U.R.S.S.? Ce rațiune le justifică existența, imensa lor forță, într-o țară în care patronatul este de domeniul amintirii?

Iată-l: de-a deține toate mijloacele, prin care un muncitor și-ar câștiga existența și de-a nu distribui locuri de muncă, decât în funcțiune de ceea ce gândește cel ce vrea să mănânce, muncind. Datorită Sindicatelor Roșii, Partidul își impune legea în uzină, în atelier, în magazin, în birou, în locuință. Peste tot. Nimeni nu-și poate găsi un angajament, altfel decât prin sindicat. Și odată alungat din sindicat, nu-ți rămâne decât să-ți zbori creierii: orice activitate lucrativă, orice posibilitate de a-ți câștiga existența, îți sunt refuzate.

Gândiți-vă la puterea înspăimântătoare, pusă în mâinile unor oameni, cărora școlile oficiale le spun că morala și cinstea nu sunt decât „prejudecăți burgheze" și că singur materialismul există în mod real pe-acest pământ. Gândiți-vă că chiar dacă școlile comuniste ar preda chiar contrariul și încă ar fi o calamitate socială de-a preda majoritatea populației, arbitrarului unei minorități infime de oameni, care la urma urmei nu se poate transforma în îngeri.

Acestea spuse, să ridicăm cortina:

La întâi februarie, anul curent1, demoralizat, învins, îmi terminasem toate pregătirile de-a părăsi Rusia și mă aflam în camera mea de la Hotelul „Passage", din Moscova, când Victor Serge intră, foarte calm, dar palid ca un mort:

— „Iată, îmi zise, căzând pe un scaun. Acum e rândul nostru să fim devorați".

Și-mi citi o telegramă, pe care ai săi i-o trimiseseră din Leningrad. Era vorba de un articol ticălos, apărut în ajun în „Leningradskaia Pravda", cel

mai mare organ regional de partid. Bătrânul Rusakov era denunțat vindictei publice, ca dușmpn al proletariatului. Se cerea arestarea lui imediată și o pedepsire exemplară. Ce pedeapsă. Ei bine, titlul articolului indica net: *Șleahta lui*

1 1929.

Kalganov. Or, Kalganov. – Fiul unui fost proprietar și asasinul unui președinte de cooperativă. – Tocmai fusese împușcat, mai înainte cu câteva săptămâni.

Cu brațele bălăbăninde, privirea ațintită la pământ, Victor Serge părea prăpădit.

— „Stai, să vedem. – Îi zisei. N-o să mă faci tu, ca să cred că cineva pe lumea asta ar putea să confrunte pe bătrânul nostru Rusakov, cu albul Kalganov. Nu-i decât o farsă sinistră”.

El își îndreptă spre mine, privirea-i stinsă:

— „Sărmane prieten… Tu cunoști astăzi această țară, cum puțini sunt în stare, dar nimeni de pe aici n-a voit să-ți spună până unde poate ajunge puterea răului Noi am încercat să te scutim de asta. Acum, răul ți-a sărit în față, în ciuda străduințelor noastre. De ce n-ai plecat, mai devreme cu opt zile?”

— „Dar, despre ce-i vorba?”

— „Iată de ce: în U.R.S.S., când ești în luptă cu un individ izolat, merge. Forțele sunt egale. Dar, când e vorba de-o organizație sau mai mulți indivizi, cum e cazul astăzi – care atacă pe cineva. – Omul respectiv este pierdut. E ca oala de metal împotriva celei de pământ”.

Plecăm să căutăm articolul. Iată-l integral:

ȘLEAHTA LUI KALGANOV

Acum câteva săptămâni, a fost executat Alexandru Kalganov, la Moscova. Fiul unui fost proprietar, care a omorât pe președintele unei cooperative de locuințe, Ka-ravaiev. Executarea lui Kalganov a fost un brutal avertisment, adresat culacilor și nep-man-ilor, care încearcă să revie la suprafață.

Dar, se pare că sfârșitul lui Kalganov nu a avut asupra tuturor, efectul preventiv așteptat.

La 26 ale acestei luni, tovarășa Maria Svirțieva, membră în direcția Casei

nr. 19, din str. Jeliabov, a intrat în apartamentul cetățeanului Rusakov, pentru a verifica reparații recent executate. Cetățeanul Rusakov, locatar principal, apropiindu-se de Svirțieva, a întrebat-o grosolan pentru ce a venit. Răzpunzându-i, că venise ca membră a Direcției, el s-a năpustit asupra ei, țipând și înjurând „Toți din Direcția voastră sunteți niște bandiți și tu, la fel cu ei”.

Trei femei și un bărbat, elegant îmbrăcat, au ieșit din camerele ocupate de ei, în ajutorul lui Rusakov și au început s-o insulte pe Svirțieva. Când aceasta a cerut necunoscutului, să-i spună cu ce drept o insultase, el i-a răspuns că era scriitor și că legile nu erau scrise pentru el. Apoi, punând degetul pe „Ordinul Drapelul Roșu”, cu care era decorată Svirțieva, scriitorul strigă: „Oameni care poartă aceste decorații, noi i-am împușcat, ca pe niște nătărăi”.

Agresiunea verbală fu lungă. Una din femei, fata lui Rusakov, o apucă pe Svirțieva de umăr, în timp ce Rusakov îi lovea fața. Tus-cinci, cu Rusakov în frunte, o tâ-râră pe Svirțieva pe coridor, până-n anticameră, lovind-o cu tot ce le cădea sub mână. Rusakov o lovea pe Svirțieva, cu pumnii, fata lui folosea nu se știe ce obiect greu, iar „scriitorul” încerca în fel și chip să-i smulgă ordinul „Drapelul Roșu”. Svirțieva își pierdu cunoștința și nu-și reveni decât pe treptele scării, acoperită cu scuipați.

Înapoiată acasă, tovarășa Svirțieva s-a dus la spitalul Perovskaia, susținută de locatarii casei, pentru a găsi un doctor, care constată pe corpul ei puternice contuziuni, răni sângerânde, vânătăi și zgârieturi. Rochia îi era sfâșiată. Ordinul „Drapelul Roșu”, scâlciat.

Cine este Rusakov? Din cele unsprezece camere ale apartamentului său, el a închiriat nouă, pe care le speculează după bunu-i plac. Într-una din camere, închiriată de el, locuiesc două emigrante din România, pe care nu o dată le-a stâlcit în bătăi, terorizându-le, încât se tem să dea o declarație celor în drept. În reuniunile „casei”, Rusakov are un comportament mereu antisovietic, provoacă scandaluri, dezordine și încearcă să strice buna lor desfășurare. Este venit din Franța, unde avea un atelier pentru pălării.

Și, cine-i Svirțieva? Iată câteva date din biografia ei de clasă, bine caracterizată. Douăzeci de ani ca muncitoare, în trecut; una din organizatoarele primului Congres al Femeilor, în 1918. În timpul războiului

civil, a fost în armata roșie. A lucrat apoi ilegal în Polonia. Pentru meritele ei militare este decorată cu ordinul „Steagul Roșu". Membră în Sovietul din Leningrad și membră de partid.

Acestea sunt biografiile de clasă ale agresorului și victimei.

Este absolut clar, că pe coridorul semi-întunecat al apartamentului burghez a avut loc o răfuială de clasă, destul de caracteristică.

Rusakov este din același aluat cu împușcatul Alexandru Kalganov. Dușman înverșunat al societății proletare, rănit în interesele sale personale, a încercat să-și verse ura pe militanta socială Svirțieva. Agresiunea lui Rusakov. – Înarmat cu pumnii săi ca și Kalganov, înarmat și cu un cuțit. – Este o tentativă de atac a elementelor cula-ciste și nep-mane împotriva rândurilor și muncii noastre creatoare.

Opinia proletară cere arestarea imediată a lui Rusakov. E nevoie de un proces larg dezbătut, care să fie exemplar și să aibe același caracter de avertisment, ca și-n procesul Kalganov la Moscova.

Trebuie pedepsiți exemplar dușmanii proletariatului, care operează pe frontul locuințelor și a vieții cotidiene, care ne atacă militanții, cu pumnul sau cuțitul.

Afacerea Rusakov trebuie scoasă la lumină, de pe coridorul unui apartament burghez și adusă în dezbaterile unui proces larg și exemplar, urmat de-o sentință severă, ca să taie altora pofta de a-l imita.

Tour

(*Leningradskaia Pravda,* 31\ianuarie 1929)

Astfel, opinia proletară cerea arestarea imediată a lui Rusakov, pe care „tovarășul" Tour îl descrie, așa cum se vede mai sus fără să știe ceva despre existența lui, fără să fi pus vreodată piciorul în locuința lui, fără să fi asistat la scena agresiunii.

Cer iertare muncitorilor, care mă citesc; dar de-o-atare „opinie proletară", ieșită din buzunarul lui de-alde *Tour, Mour* sau *Cour,* nu mă sinchisesc, ca și de „opinia" care se exprimă în presa burgheză, democratică sau reacționară, prin gura unui *Tour* al ei.

— „Acum, spune Victor Serge, iată urmarea logică: ploaie de „rezoluții" din uzină și altele: arestarea bătrânului, a tovarășei mele și poate chiar a mea; darea afară din apartamentul, pe care vor să mi-l smulgă de multă

vreme și în sfârșit „proces și pedeapsă exemplară”.

— „Acum, îi răspund eu, hai să ne despachetăm bagajele, să ne prelungim vizele și biletele și să ne amânăm plecarea până la o nouă hotărâre. Ce zice, tovarășa mea de viață? 2

— „Este la ceea ce mă gândeam și eu”.

Ce bucurie, în nenorocire, să ai lângă tine o mare tovarășe de viață.

Ne sfătuim asupra modului cum să procedăm, pentru a acționa cât mai prompt, posibil. Trebuia, mai ales, să împiedicăm arestarea lui Rusakov, care ar fi atras și altele și ar fi dezlănțuit furtuna de articole demagogice, bine cunoscută în U.R.S.S. Și care alimentează plebea, îngăduind Puterii să se mențină.

Tocmai în acest moment, Victor Serge primi întâia

2 Marie-Louise Baud-Bovy.

Scrisoare de-acasă. Adevărul că totul era o provocare: femeia lui Victor Serge a fost bătută și însângerată cu lovituri de pumn, pe față, de cavalerista roșie Svirțieva, care năvălise la ei, acasă, pe strada Jeliabov. Alergăm într-acolo!

Dr. Nicolaenko, anarhist și om dintr-o bucată, se afla atunci la Moscova, revenit de la frontiera Mongoliei, unde-l trimisese guvernul sovietic. El îl cunoștea pe Ru-sakov, mai bine decât mine. A fost tovarășul lui de lagăr, la Marsilia, el însuși făcuse parte din grupul, care a fost schimbat cu grupul de ostateci francezi. Un document rar: o fotografie din epocă. – Unde se afla împreună cu Rusakov, Victor Serge și alți câțiva deținuți politici, în fața temniței lor și încadrați de soldați senegalezi. (Un „tovarăș” judecător, căruia i-am arătat mai târziu acest amănunt din trecutul revoluționar al lui Rusakov, a contestat autenticitatea acestui document, obiectând – spre marea noastră ilaritate. – Că senegalezii nu i se păreau destul de negri!)

La „Micul Paris”. – Această unică oază de discuție liberă într-o Moscovă tiranică. – Pierre Pascal, curajosul amfitrion și ginere al lui Rusakov, ca și Victor Serge, Nikolaenko și eu ne consfătuim. Pascal și doctorul sunt sceptici:

— „Nimic de făcut. Nu poți decât să te lași devorat”.

— „Dar, îi spusei, se poate cel puțin să dai cu toată forța din mâini și picioare, ca atunci când cazi în apă.

— „Asta depinde de ceea ce înțelegi tu prin „să dai cu toată forța din mâini și picioare”. În apele sovietice, dacă te agiți prea mult nu ajungi decât la o asfixiere promptă. Victor Serge este, însă, de părerea mea și cădem toți de-acord pentru a bombarda Puterea cu telegrame, pe care fiecare să le scrie în felul său.

Iată telegramele, expediate de la Moscova, începând cu întâi februarie 1929.

Prin dr. Nikolaenko:

„Redacției *Pravda,* Leningrad: „Cunoscând de vreo douăzeci de ani pe muncitorul revoluționar Rusakov, în viața noastră de comuniști emigrați în Franța, protestez cu indignare împotriva articolului calomnios al lui Tour și cer o anchetă imparțială”.

O telegramă asemănătoare a fost adresată *Pravdei,* de la Leningrad, de Pierre Pascal.

Victor Serge a telegrafiat:

„Redacției *Pravda,* de la Leningrad: Protestez împotriva campaniei rușinoase și calomnioase, dusă în paginile *Pravdei,* din Leningrad, sub semnătura lui Tour, împotriva bătrânului muncitor și emigrant politic Rusakov. Această campanie încheie lunga serie de provocări meschine, pornite de-o comsomolistă de tipul celor din Smo-lensk, cu singurul scop de-a pune mâna pe-o cameră. – Provocări ce au ocazionat o agresiune împotriva femeii mele, la domiciliul ei”. — *Victor Serge.*

Iar eu: *„Președintelui U.R.S.S., Kalinin*

„Pravda”, din Leningrad, a publicat sub titlul *Șleahta lui Kalganov,* un articol calomnios împotriva bătrânului revoluționar Rusakov, pe care-l cunosc bine și a cărui nevinovăție este ușor de dovedit și care constituie o provocare intolerabilă la persecuții judiciare și altele. Trebuind să părăsesc U.R.S.S., în 48 de ore, fac apel la spiritul dumneavoastră de dreptate și cer o reparație publică pentru această familie de muncitori”.

Iar *Pravdei* din Leningrad:

„Cu privire la articolul *Șleahta lui Kalganov,* apărut în ziarul dumneavoastră, vă rog să luați cunoștință de ceea ce urmează: Cunosc familia Rusakov, pentru că am trăit în sânul ei, la Leningrad. Sunt absolut convins, nu numai de nevinovăția ei, dar de asemenea și de persecuțiile a

căror victimă este și să știți că sunt gata să reacționez cu toată energia, aici și în străinătate, împotriva acestei mârșevii. — Panait Istrati”.

Aceste telegrame au fost expediate după amiază și seara. Aceea destinată lui Kalinin provoca emoție funcționarelor de la telegraf, care mă cunoșteau bine, transmițând protestele mele din ultima vreme la Moscova. Dar, încă nu-l deranjasem pe președintele Uniunii. Și unde să dai de el? Fiecare se întreba. Fu chemat un șef, apoi altul. Telefoane în dreapta, în stânga:

— „Avem o telegramă pentru tovarășul Kalinin”.

— „Trimiteți-o la Centrală”.

Amploiații râdeau încetișor. Făcui la fel cu ei, în ciuda inimii care nu se aștepta la o atare lovitură și nu avea niciun chef de râs.

A doua zi, la zece, primesc primul semn de reacție. Dar, ce reacție! Era redacția moscovită a ziarului *Lenin-gradskaia Pravda,* căreia nu-i venea să creadă, dacă eu am trimis o atare telegramă marelui organ regional de partid. Nici celor de la Leningrad nu le venea să creadă.

Atunci, nu mai putui să mă stăpânesc. Și uitând să telefonez de pe culoarul plin al hotelului, mă dezlănțui ca unul care nu mai are nimic de pierdut, fiindcă pierdusem credința:

— „Ah, vă credeți victimele unei mistificări? Nu prea se obișnuiește pe aici. – Nu-i așa? — Să vezi oameni care-și ridică fruntea?”

— „Nu… dar… să protestați aici și în străinătate” … „Mârșevii” … „Asta ni se pare puțin cam tare”.

— „Asta vi se pare puțin cam tare! Ei bine, ceată de nespălați! Ceată de bandiți! Asasini ai muncitorilor! Da, sunt mârșevii ceea ce faceți și voi protesta aici și în străinătate!”.

Urlu astfel, timp de vreo zece minute, tăind vorba invizibilului interlocutor, fără să-mi dau seama dacă mă mai ascultă cineva sau nu. Ușile de pe culoar se între-deschid. Nu-mi dau seama, dacă sunt privit o clipă de ochi uimiți, care apoi dispar.

În sfârșit, oprindu-mă, vocea redactorului conchide:

— „Bine, tovarășe Istrati, voi raporta ceea ce mi-ați spus. Eu nu am nicio vină”.

Când mă înapoiai în cameră, îmi găsii tovarășa de viață satisfăcută. Haiducă, strălucitor de fericită, să știe că cineva îndrăznește să-și urle

revolta împotriva tiraniei. Dar Victor Serge, care se afla acolo, era îngrozit.

— „Ei bine! Niciun om n-a avut până azi, curajul de-a striga Sovietelor, aproape public, tot ceea ce le-ai aruncat tu, în obraz. Pentru oricare dintre noi, asta ar i'i Siberia. Nimic altceva”.

Cine ar vrea să creadă vreodată, că primul rezultat al progresului social este acela că nu se mai poate striga, între frați de luptă, cuvintele pe care burghezii cei mai reacționari și le strigă zilnic: *asasini! bandiți!* fără să riște pentru asta un voiaj spre o Siberie? în ce constă, atunci, acest drept la critică, acest drept de control, această pretinsă posibilitate a muncitorilor de-a putea să se exprime și acționa la el, acasă, de vreme ce o republică revoluționară trebuie să-i dea voie? Este, oare, un progres sau o barbarie demnă de Inchiziție, când toate-libertățile sunt moarte și cele mai mârșave crime, cele mai monstruoase abuzuri de putere înfloresc, ca un cuib de vipere la soare, se dau la om și-l devoră într-o tăcere de mormânt?

Povestesc, cu amănunte, această pagină a vieții mele, cu tot ceea ce poate fi curajos în ea, nu pentru ca să mă umflu în pene, căci sunt un învins, ci pentru ca omenirea muncitoare și revoluționară să tragă cât mai multe învățăminte posibile, în folosul luptelor de mâine: oxigen pentru flăcările ce vor devora generozitatea umană.

După ce am tăcut opt luni, nu mă aflu aci ca să-mi miorlăi revolta. Ochi, pe cari nu-i voi uita niciodată, voci care tună încă în inima mea, mi-au aruncat pe umeri poveri, care mă strivesc și nu le mai pot suporta. Văd apărând pe coala mea de scris chipul oamenilor jigăriți, scheletici, cu priviri de nebuni, clătinându-se de furie ca și de lipsuri și cari îmi spun: „De felul în care ziarele *Pravda,* de la noi, ne vor vorbi de tine, vom ști dacă în străinătate ți-ai ținut cuvântul dat sau nu ești decât o lichea” ' Oamenii aceia nu erau d'alde „albi”. Ci emigranți politici, epave ale fascismului, care rătăcesc cu zecile de mii, în toată Uniunea și unde cele mai păcătoase canalii trăiesc confortabil la „Lioux”, fiindcă sunt „pe linie”. Și unul din acești rătăcitori, cu nouăzeci de copeici pe zi, mi-a strigat odată:

— „Spune-le tovarășilor de-acolo, că trebuie să apere totdeauna U.R.S.S., cu prețul vieții lor și să moară apărând-o. Dar să nu se comporte ca noi! Dacă sunt revoluționari, să nu vină aici, ca să guste pâinea Revoluției”.

Era unul dintre acei „nemulțumiți” în genul lui Ruskov.

— „Da! protestez împotriva nedreptății!, țipa el. Pentru ce sunt un revoluționar? Dacă eram unul dintre cei care se pleacă și tac chitic, n-aș fi acum aici. Și m-aș fi simțit mai puțin rău, ascultând de burghezi în loc de sovietici, căci nimic nu-mi lipsește în țara mea, afară doar de dreptul de-a vorbi. Și n-am știut că, refugiindu-mă aici, dreptul de-a vorbi dă ortul popii sub toate dictaturile" '.

Toată ziua de 2 februarie, o trec agățat de telefon și descriu adevărata fizionomie a lui Rusakov. – Pentru presă, justiție și președinție. Povestesc viața lui de om și revoluționar și aștern pe hârtie versiunea exactă a faptei banditești, la care s-a dedat isterica decorată cu ordinul „Steagul Roșu". Închei, spunând: „Dacă mint și-mi puteți dovedi că Rusakov este «contra-revoluționarul», zugrăvit de Tour, ei bine! să fiu împușcat în același timp cu el".

Sper, că nu se poate fi mai cinstit.

Cu articolul în buzunar, ne ducem să vizităm pe câte unii din acești mari prieteni-redactori, care mi-au cerut adesea să scriu pentru ziarele lor. În redacția „Komso-molskaia Pravda". – Cel mai important ziar din Moscova, după „Pravda". – Suntem întâmpinați cu strigăte de bucurie:

— „Atunci, ne aduceți ceva?"

— „Tocmai, vă aduc un articol. Iată-l. E moderat, deloc lung. Vă rog să mi-l publicați imediat, fără să schimbați ceva. Este vorba de-o chestiune foarte gravă. Contez pe voi".

O aruncătură de ochi pe manuscrisul meu și iată că toate nasurile se lasă în jos. Totuși, promit să-l public așa cum este.

Se va vedea, cum a fost ținută promisiunea. Public aici, acest articol, „Afacerea Rusakov", pentru a permite fiecăruia să-și facă o idee despre arbitrarul comunist, despre imposibilitatea în care se află un muncitor de-a se apăra, când o organizație îl potopește cu minciuni. (Toate rândurile, între paranteze [], sunt pasaje suprimate de redacție):

„De un an, străbat U.R.S.S., în toate sensurile. Am trecut de mai multe ori prin Leningrad.

[M-am odihnit acolo de mai multe ori, lângă un prieten, scriitor francez, în sânul unei familii de oameni cumsecade.] Am cunoscut acolo, grijile și bucuriile unui adevărat proletar rus, care a luptat multă vreme împotriva

mizeriei, în atâtea porturi ale lumii, la Hamburg, New York, Buenos Aires și Marsilia. Izgonit din Rusia, în 1905, [de pogromuri și represiune], a sfârșit prin a se fixa în Franța. Trăi multă vreme, hrănind cu trudă, din munca mâinilor lui, șapte copii (cunosc personal numai șase), consacrându-și serile sindicatului marinarilor ruși. În timpul intervenției în Rusia, fu expulzat din Franța, cu toată familia, din cauza activității agitatorice la care se deda. Sosi la Petrograd în plină iarnă 1919, în calitate [de ostatec bolșevic], schimbat cu ofițeri francezi arestați în Rusia. [Pe vremea foametei și a pericolului mortal, acest bătrân muncitor își aducea bucuros șase din copiii lui, în țara Revoluției.]

La Leningrad, a fost treptat organizator [girant la aziluri pentru copii] al unui cămin mare pentru copii, instalat la hotelul „Europa”, directorul unei spălătorii. Apoi rămase multă vreme, fără ocupație. De-aproape doi ani, el muncește la fabrica de confecții [Samoilova]. Vechimea lui ca muncitor depășește patruzeci de ani. E un bărbat, încă viguros și care își păstrează din trecutul său ■de agitator, un fel de-a vorbi adesea curajos.

Se numește Alexandru Ivanovici Rusakov și locuiește la Leningrad, pe strada Jeliabova, la nr. 19, KB 4.

Am părăsit familia lui, la 30 decembrie. O cunosc bine. Am văzut-o, trăind. Eram la curent cu micile ei necazuri. Știu că o comsomolistă, locuind în același imobil, [îl silise de luni de zile] la procese [și chiar îl denunțase, făcându-l criminal], ca să-l izgonească dintr-o cameră – mai precis un colț de coridor, înapoia băii, unde doarme el și să i-o ia. Știu, că în Uniunea Sovietică, criza locuințelor este gravă și că istoriile de acest gen nu sunt [din nenorocire] rare. Dar, iată că mi se aduce la cunoștință un articol revoltător, apărut în *Pravda,* de la Leningrad, la 31 ianuarie, având ca titlu, *Șleahta lui Kalganov,* care se ocupă de această problemă. Izbutesc să-mi fie tradus, cuvânt cu cuvânt. Am întâlnit aici doi scriitori francezi: Pierre Pascal și Victor Serge, care locuiesc de multă vreme în Rusia. Și care îl cunosc bine pe Rusakov. Am întâlnit și un doctor, care-l cunoaște de douăzeci de ani: doctorul N. Constat împreună cu ei, că articolul din *Pravda Leningradului* este o agresiune morală, incalificabilă. Și am ajuns să mă întreb cum se poate petrece așa ceva, în a doua capitală a U.R.S.S.ului? Cum poate să fie calomniat, hăituit, denunțat astfel disprețului și ostilității populației, ca un

răufăcător, ca un contrarevoluționar, un vechi muncitor revoluționar [al cărui trecut și prezent sunt în realitate fără reproș?]. Articolul din *Pravda,* îl califică drept „culac", „nepman" și „contrarevoluționar"! Trei minciuni inadmisibile și periculoase. [Nu știam că era îngăduit să se joace astfel cu aceste cuvinte.] Articolul îl mai prezintă și ca un „speculant". A patra minciună: ca un „fost proprietar al unui atelier de pălării în Franța". A cincea minciună: ca un „persecutor a două tinere basarabene comuniste". A șasea minciună: Nu mai adaog nimic despre tonul și concluziile autorului, [care-l compară pe Rusakov, cu un asasin executat recent!].

Îl acuză că, împreună cu familia sa, a brutalizat o comunistă, venită în casa lor. Din nenorocire, cunosc prea bine pe cei cari montează atari istorii. Acest incident a început cu violență, împotriva unei tinere femei integre și cultivată, soția unui prieten al meu, pe care o știu că nu e capabilă de violențe împotriva oricui ar fi. A fost insultată, provocată și lovită, în casa ei, de-o persoană care nu-i era cunoscută și intrată în casă, fără să-i ceară voie. Dacă persoana, care a provocat în mod deliberat acest incident, a pătimit ea-însăși mai apoi, nu trebuia oare să nu se agate mai întâi de ea?

A cui este vina că timp de câteva minute, bătrânul muncitor sau unul de-ai săi au fost scoși din sărite? Orice răbdare își are marginile ei firești.

De luni de zile, muncitorul Rusakov era ținta unor atacuri continue ale comsomolistei cu pricina, care a mers până la a-l denunța calomnios poliției criminale. În patru „afaceri" succesive, montate împotriva lui, tribunalele i-au dat dreptate. (Aici redacția mi-a modificat textul, făcându-mă să spun contrariul: „Tribunalele l-au găsit vinovat"). El s-a adresat [degeaba prin viu grai], redacției *Pravdei Leningradului,* acum câteva săptămâni, cerând să se pună capăt acestei persecuții meschine. [Prietenul meu Victor Serge a avertizat, prin viu grai, doi membri ai fracțiunii comuniste (Jakt), căreia îi adresase acum câteva luni, o plângere scrisă.] Toate aceste demersuri n-au slujit la nimic. Mai mult: niciun răspuns nu le-a fost dat!

[Sunt tare mâhnit că am dat peste atari moravuri, într-una din capitalele Revoluției.] Sunt tare mâhnit să văd comsomoliști și comuniști comportându-se astfel față de un muncitor. Sunt tare mâhnit, să văd presa luând parte la o campanie incalificabilă, împotriva unui muncitor. Cer ca această afacere să fie scoasă la lumină. Cei o reparație publică pentru

muncitorul Rusakov, defăimat public.

P.S. – Scandalul continuă. Acest articol terminat, aflu că Rusakov a și fost exclus, în douăzeci și patru de ore, din sindicatul, care trebuia să-l apere și izgonit din uzină [ceea ce trebuia să-l lase muritor de foame! El este total lipsit de apărare]. În calitatea mea de fost muncitor, cer o reparație completă pentru acest om.” (Moscova, 2 februarie 1929).

Așa cum se poate constata, nu s-au jenat să-mi desfigureze articolul și chiar să-mi puie în gură cuvintele că „tribunalele nu i-au dat dreptate” lui Rusakov, în timp ce realitatea și textul meu afirmau contrariul. Nu-i o greșeală de tipar: două cuvinte deosebite, chiar în limba rusă. Și apoi, deși cazul era urgent, din cauza gravității și a promisiunii făcute, articolul meu, dat în după-amiaza zilei de 2 februarie, nu a apărut decât pe 5 februarie.

În ciuda acesteia, a făcut o impresie nemaipomenită. Fără precedent: două dintre cele mai mari organe de Partid își aruncau, unul altuia, argumente potrivnice față de aceeași dramă socială. Unul spusese: șleahta lui Kal-ganov. Celălalt răspunde: Afacerea Rusakov. Și cine „a reușit acest tur de forță?” Un „fără partid”, un „străin”!

Trebuie recunoscut că *Komsomolskaia Pravda* își îmblânzi arbitrarul, adăugând la articolul meu o notă a redacției care cerea „o anchetă, care să facă lumină”. Și a doua zi, rectifică eroarea supărătoare. Cât despre pasagiile tăiate, s-a refuzat orice punere la punct. Acum, Rusakov putea să moară; obținusem pentru el, tot ceea ce presa sovietică era în stare să facă pentru un muncitor, împotriva căruia nu importă ce „Tour” putea să ceară moartea, în zece ziare și în toate zilele.

Habar n-aveam. Dau din mâini și din picioare. Alerg peste tot, pe un ger de 35 de grade, îmbrăcat cu un pardesiu, la fel cu emigranții politici, cu nouăzeci de ruble pe zi și în ciuda celor treisprezece mii de ruble, pe care Sovietele mi le-au plătit ca drepturi de autor, în cincisprezece luni, dar pe care le-am cheltuit în felul meu.

În timpul acestor curse la redacții, ca să pot salva viața unui om, pâinea și onoarea a două familii, mi-amintesc întruna de întrevederea avută cu Kolțov, faimosul cronicar comunist. Eram în relații bune. Ne-a primit, pe mine și pe Victor Serge, în biroul lui de la „Ogoniok”. Îi prezentăm cazul. Ne ascultă prietenos, puțin blazat, fiind omul cel mai la curent în materie.

La rugămintea mea de-a acționa prompt, datorită marii sale autorități, îmi spuse:

— „O vreau prea bine, dar trebuie să cunosc problema în adâncul ei, să clasez documentele… Va trece o săptămână, cincisprezece zile”.

— „Dar, îi spun, la Leningrad, – «rezoluțiile» din uzină și întrunirile „muncitorești” ale „Jacktului cer ca Rusakov să fie împușcat «fără judecată»”.

— „Fără judecată nu poate fi împușcat, dar poate să-l împuște după ce a fost judecat. Ce putem face noi?”

Și arătându-mi un teanc de dosare, pe biroul său, adăugă:

— „Priviți ce am în brațele mele. Cazuri sosite azi dimineață”.

Erau vreo cincizeci. Victor Serge își vâră nasul în vreo cinci-șase dintre ele și cade peste două sinucideri din cauza persecuției birocratice.

— „În majoritatea caselor noastre, spune Kolțov, gospodinele își aruncă apă fiartă în față. Unele dintre ele sunt neveste de foști comisari ai poporului”.

„Ei bine. – Reflectai – este tare drăguță dictatura voastră”.

La 3 februarie, Rusakov sosește pe neașteptate la Leningrad, unde fusese lansat un mandat de arestare împotriva lui. E stăpân pe sine, curajos, chiar vesel.

— „Ce vor de la noi, bandiții ăștia? De data asta, au înnebunit cu toții!”

Și ne povestește, sincer, naiv, scena agresiunii. Provocatoare, de la început, Roitman. – O tânără comunistă, evreică din Basarabia, colocatară în apartament. O cunosc. Vrea să-i alunge pe Rusakovi, ca să pună mâna pe apartamentul lor. Respinsă în toate procesele intentate bătrânului, se hotărăște de astă-dată, de-acord cu „Jackt” -ul unde cavalerista Svirțieva, prietena ei este membru important, să facă pe dracul în patru ca să-l oblige pe Rusakov să-și ia tălpășița. Cine poate rezista unui „Comitet de locuințe”, când capul lui nu mai prețuiește nimic? Și acest „comitet” o împuternicește pe Svirțieva, invitând-o să facă o „inspecție” în apartament.

Pătrunde înăuntru. Deschide ușile. Rusakov iese din camera lui și cere să-i arate mandatul, care o însărcina cu această inspecție.

— „N-am mandat de arătat «speculanților» și «con-tra-revoluționarilor» –, strigă ea.

La aceste vorbe, Liuba – fata lui Rusakov, nevasta lui Victor Serge. – Făptură plăpândă incapabilă să supere o pisică, intervine: – „Dar, tovarășe, cum poți să-l insulți astfel pe tatăl meu? Știi bine, că este un vechi revoluționar, muncitor la fabrica Samoilova" …

Un pumn zdravăn în obraz este singurul răspuns. Liuba se prăbușește însângerată, amețită.

— „Am luat-o atunci tus-trei, ca s-o târâm la miliție. Voia să fugă".

Câteva zile mai târziu, când judecătorii de instrucție din Leningrad și șeful redacției de la *„Pravda"* mi-au obiectat că Svirțieva avea vânătăi pe corp, le-am pus următoarea întrebare, rămasă fără răspuns:

— „Ce-ați face voi, dacă o Svirțieva ar intra în casa voastră și ar învineți ochiul nevestii voastre, sub pretextul că-i decorată cu „Drapelul Roșu „? Nu i-ați muta fălcile?"

Acest poltron de Rusakov nu-i aplicase decât două perechi de palme, bune.

La 4 februarie, rog Președinția să binevoiască a mă primi, însoțit de Rusakov. A doua zi, la orele unsprezece, suntem primiți. Victor Serge se afla cu noi.

Culoare și săli ințesate cu lume pestriță, bărbați și femei de toate vârstele, din toate republicile, cu înfățișări deosebite, figuri neliniștite, fiecare cu câte-o hârtie în mână și cu ochii ațintiți la ușa salvatoare. Se aflau acolo, de zile, săptămâni și luni, așteptându-și rândul, târându-și la Moscova mizerii, nenorociri, mii de tristeți fără nume, pe care nimeni nu avea timpul necesar ca să le asculte. Dar tătucul Kalinin, mai bun decât cel ce fusese detronat și doborât, trebuie să-i asculte. Pentru asta e acolo. Nu are altceva de făcut. O știu până în fundul Siberiei, Caucazului și Turkestanului. El trebuie să-i primească pe toți Rusakovii și toate Rusakova. Trebuie să le asculte păsul, măcar timpul cât le ia hârtia din mâini, zicându-le:

— „Și acum, tovarășe, ce s-a întâmplat?"

— „S-a întâmplat, tovarășe Mihai Ivanovici, că-ntr-o zi, când tocmai veneam de la" …

— „Bine, bine! se va cerceta asta, fii liniștit!" Poporul nu va reuși niciodată să priceapă că iluzia este singura lui parte, în viață; că atotputernicii se feresc s-o distrugă, așa cum medicii trăiesc din speranța

credulității clienților lor.

Dar noi, care venisem să cerem Președintelui, nu o strângere de mână și nicio promisiune reconfortantă, suntem introduși de îndată în biroul secretariatului și primiți numaidecât, cu multă seriozitate. O oră cu ceasul în mână…

Kalinin este un mujic nervos, dar care știe să întrebe și să asculte. El vrea mai presus de orice, să înțeleagă totul. Răsfoiește febril micul nostru dosar, punctează faptele, confruntă datele, înșfacă de la Rusakov tocmai ceea ce îi trebuie acolo unde ținea degetul, începe să se descurce fără ajutorul nostru, apoi la curent, discută în cunoștință de cauză.

Nările lui largi, nasul său borcănat ne adulmecă sufletele și inimile. Ochii lui mici ne trimit fulgere pe furiș, drept spre ai noștri, dar de îndată se ascund, ca să nu ne dăm seama.

Preferă să-l asculte, mai degrabă, pe Rusakov, care-i turuie gura ca o moară. Din timp în timp, îl văd clipind înciudat spre mine, având aerul să spună: „Ce tip supărător!"

Însuși Kalinin se miră că simpla publicare, la 31 ianuarie, a articolului lui Tour, a putut de-a doua zi să provoace excluderea bătrânului din sindicat, ca și concedierea lui de la uzina, unde muncea de doi ani. El nu știe dacă Rusakov este sau nu ceea ce afirmă Tour, dar reține un fapt bătător la ochi: un muncitor este sortit morții prin înfometare, douăzeci și patru de ore după publicarea unui articol infamant care cere și poate cere tot ce vrea împotriva lui, dar care nu poate lipsi de pâine o familie, fără proces, fără nicio anchetă. Kalinin știe ce înseamnează asta.

„De-acord!" Sună, își ia stiloul și scrie următoarele pe reclamația lui Rusakov:

Tovarășului Komarov (Președintelui Sovietului din Leningrad) sau tovarășului Ciudov (secretarul de Partid, al aceluiași oraș). *Vă rog să descurcați imediat această afacere. Gândesc că-i o istorie foarte sumbră. Vă rog să mă informați, în continuare.*

(Semnat) M. I. KALININ

Intră un secretar, ia totul și revine cu un plic mare, sigilat.

— „Pune asta bine, în buzunarul tău!. – Îi spune Președintele Uniunii Sovietice lui Rusakov. — Și șterge-o de îndată la Leningrad".

Cum eram toți, impresionați și bătrânul gata să plângă, Kalinin putu să adauge: „Și, să știi, odată pentru totdeauna, că, chiar când vă primesc pe scara principală. – Ceea ce nu se întâmplă niciodată. – Este încă o amăgeală, praf în ochii unor imbecili, ca voi tus-trei!”

Dar asta noi nu o vom ști decât șase luni mai târziu, când nu voi putea să-i mai spun primului magistrat al Puterii comuniste, ceea ce gândesc despre dictatura „proletariatului” și de apostilele sale.

S-o afle aici, în același timp cu muncitorii din lumea întreagă și să știe, la rândul său, că totul se plătește aici pe pământ.

5 februarie. Ieșind de la Președenție, Rusakov o șterge la Leningrad.

Să recapitulăm: *Komsomolskaia Pravda,* publicând articolul meu, a închis gura consoartei de la Leningrad; aflu că nu va riposta. Kolțov mi-a promis, că va publica un articol despre această „afacere”! (N-o va spune nimănui. Este un comunist care ține la confortul său). Două dintre cele mai înalte personalități ale partidului, cărora le-am cerut audiență, vor să binevoiască de-a mă primi, dar una dintre ele este lovită de-o revenire bruscă a bolii, ceea ce-l împiedică; cealaltă, care mi-a transmis că la ora unsprezece, va veni o mașină ca să mă ducă la

Kremlin, îmi telefonează la unsprezece fără un sfert, că și el are deasemeni o recidivă politică, ale cărei urmări îl fac incapabil să se întrețină cu mine. În sfârșit, ne agățăm de-o singură certitudine, apostila lui Kalinin. Este un ordin, venit prea de sus, pentru ca bandiții să-și permită a trece peste el. În definitiv, noi nu cerem decât lumină și dreptate.

În concluzie: putem să luăm trenul spre Paris? Vom vedea mâine – poimâine, când bătrânul ne va telefona despre efectul produs de apostila noului tătuc, de care vom fi atunci la o mie de leghe, ca să ne gândim dacă părinteasca intervenție a fost o amăgeală mult mai crudă decât aceea a predecesorului său, țarul tuturor spânzurătorilor.

Dar, a doua zi (6 februarie) un document îmi cade pe cap, care mă face să mă îndoiesc dinainte despre eficacitatea intervenției prezidențiale. Este răspunsul lui Rafail, președintele comitetului de redacție al ziarului *Pravda* din Leningrad. – La o scrisoare destul de amară, pe care i-o scrisesem la 4 februarie, ca să-i confirm și să-i întăresc telegrama mea de la întâi februarie.

Iată acest răspuns:

Leningrad, 5 februarie 1929, ora unsprezece noaptea

Moscova, către Bandine. – Cu rugămintea de a transmite chiar azi, scrisoarea mea adresată lui P. Istrati:

„Dragă tovarășe, primit astăzi scrisoarea dumitale din 4 februarie. Redacția *Pravdei* din Leningrad are, chiar de mâine, declarația lui Rusakov; începută cea mai promptă anchetă, amănunțită în ce privește această afacere de locuință. Încă înainte de primirea scrisorii dumneavoastră, am însărcinat un tovarăș responsabil, de partid, ca să studieze toate circumstanțele acestei afaceri. Puteți fi pe deplin liniștit: dacă se va dovedi că articolul publicat conține inexactități și cooperativa de locuințe l-a calomniat conștientă pe Rusakov sau că vreo greșală a fost comisă, noi îl vom reabilita rapid și energic pe Rusakov.

Nu dispun, acum, de documente care să-mi îngăduie să vă comunic o concluzie definitivă, oricare ar fi ea.

Pravda Leningradului, organ al comitetului regional de partid, privește totdeauna cu atenție și tactul necesar, faptele pe care le publică. Socot, că nu puteți avea motive, oricare ar fi ele ca să puneți la îndoială, moravurile din țara noastră și ale presei noastre. Nu mă îndoiesc, că dacă ați fi fost la Leningrad și ați fi fost în posesia documentelor pe care ziariștii noștri le posedă în momentul de față, dumneavoastră înșuși ați fi cerut o judecată publică, nepărtinitoare. Chiar dumneavoastră înșuși ați fi cerut publicarea acestor documente. Iată ce declară adunarea generală de la fabrica Samoilova: „Folosind în interes personal eticheta de muncitor, sulemenindu-și figură de proletar la fabrică, Rusakov este în realitate un apendice josnic al contrarevoluției din interior, o sotnie neagră mizerabilă și un mic-burghez, antisemit încarnat.

Sprijinind în atelier o agitație la pogrom, Rusakov nu îndrăznește să-și depășească izbucnirile verbale; dar, în calitate de „stăpân al unei locuințe”, mic-burghezul Rusakov nu se mai sfiește și trece de la îndemnurile la pogrom, la fapte de pogrom.”

Permiteți-mi să vă asigur, că afacerea Rusakov va fi studiată, cât mai repede posibil, de tovarăși imparțiali și cu autoritate.

Salut comunist. *RAFAIL* pentru copie conformă: *ilizibil*

Ascultați, acum, «Proletari din toate țările» și «uni-ți-vă», măcar ca să nu

fiți prea proști. Ascultați și înțelegeți. E lesne. Noi utilizăm documente oficiale, autentice:

1. Scumpul tovarăș Rafail face să apară un articol, ale cărui acuzații sunt atât de strivitoare pentru inculpat, încât este comparat cu un asasin care fusese executat. Concluzia articolului: să se facă și cu Rusakov, ceea ce s-a făcut cu Kalganov. E *șleahta lui Kalganov,* titlu și concluzie. Consecință fulgerătoare și fără precedent, care îl miră de-a dreptul chiar pe Kalinin: excluderea bătrânului din sindicatul său; dat afară de la fabrică; mandat de arestare, lansat împotriva lui. E clar.

2. Întreb: pe ce documente s-a bazat Rafail, care i-au permis să tragă o concluzie definitivă, pentru a preda un om vindictei publice și să-l arunce pe caldarâm, aștep-tându-și gloanțele?

Răspund: pe niciunul! Și același răspuns va fi dat de-a lungul și ucigătorului curs al unei cercetări, care va dura șase luni; și care va comporta două procese, dintre care primul se va sfârși cu o achitare triumfală, în aplauzele unei săli arhipline de muncitori; cel de-al doilea – opera unei răbufniri a tiraniei comuniste – va avorta jalnic și va condamna trei nevinovați la pedepse atât de neînsemnate (3—2—1 luni de muncă obligatorie!), încât justiția sovietică nu se va spăla niciodată de-o atare rușine; niciodată ea nu va putea să dovedească în fața Internaționalei, că acele pedepse sunt desigur cele pe care le merită un speculant, o sotnie neagră mizerabilă convinsă de agitație la pogrom, un josnic apendice al contrarevoluției din interior, un spion francez, un mic burghez antisemit încarnat, un monstru care chinuie de două luni doi comsomoliști și în sfârșit, un contrarevoluționar pentru care organul. De partid și o sută de „rezoluții muncitorești” ceruseră pedeapsa capitală, mergând chiar până a cere ca Rusakov să fie „împușcat, fără judecată”.

Prin urmare: niciun document, îngăduind ruina a două familii, nouă guri, în sensul ca să crape de foame, de șase luni și că ele vor crăpa deasemeni atâta vreme cât vor rămâne la putere persecutorii lor. Niciun document, care să ceară prompt moartea unui om.

3. Dar, când cer tovarășului Rafail de-a repara tot atât de prompt o faptă, ale cărei oribile urmări nu puteau fi ignorate, ce răspunde drăguțul de el? Iată: „Nu dispun acum de documente, care să-mi îngăduie a vă comunica o

concluzie definitivă, oricare ar fi ea”.

Înțelegeți ceva, muncitori? El nu „dispune” de documente, ca să repare, dar a „dispus” să se distrugă!

Douăzeci și patru de ore au fost de ajuns, ca să fie aruncat afară un om, din sindicatul-ohrană; afară și din uzina-ohrană! Cinci zile nu au fost suficiente, pentru ca să se ceară reintegrarea lui în aceleași ohrane, care îi asigură o pâine absolut de nemâncat, atunci când o câștigă în mijlocul unei inchiziții, cum n-a cunoscut lumea niciodată!

4. Dar poate că gravul „militant responsabil”. – Astfel se intitulează acolo asasinii celui mai mare ideal omenesc. – Poate că întradevăr nu poate să ceară această reparație, fiindcă el posedă documente care îi permit într-adevăr să-l lovească pe Rusakov. Și într-adevăr, le posedă.

El are *declarații.* Nu mai discutăm aceste *declarații,* aceste *rezoluții,* care sunt aruncate pe spinarea clasei muncitoare și cu ajutorul cărora sunt sugrumați toți cei care cutează să nu stea drepți, adică o sută treizeci pe o sută cincizeci de milioane de locuitori. Nu vom spune că aceste *Declarații,* aceste *Rezoluții* sunt niște zdrențe, cu care se șterge la spate, în orice țară care nu e comunistă și nici fascistă. Nu! Noi le luăm în serios, fiindcă ne sunt invocate cu gravitate. Este însuși Rafail, care ni-o spune. Ascultații: „… Dumneavoastră, înșivă, ați cerut o judecată publică, nepărtinitoare. Ați stăruit înșivă asupra publicării acestor documente. Iată ce decl*ară adun*area generală (Adunare generală!!!) de la fabrica Samoilova: „Folosind în interes personal etichete de muncitor, sulemenindu-și figură de proletar la fabrică, Rusakov este în realitate un apendice josnic al contrarevoluției din interior, o sotnie neagră, mizerabilă și un mic burghez, antisemit încarnat. Sprijinind la atelier o agitație la pogrom împotriva U.R.S.S., Rusakov nu îdrăz-nește să-și depășească izbucnirile verbale; dar în calitate de „stăpân al unei locuințe”, mic-burghezul Rusakov nu se mai sfiește și trece de la îndemnuri la pogrom, la fapte de pogrom!”

Bun. Asta cel puțin este clar. Și e o *„Declarație a unei adunări generale”.* Bizuindu-se pe ea, *„Pravda Leningradului”* a doborât nouă ființe omenești.

Dar, când s-a ținut această „adunare”? Cân s-a ținut un atare limbaj?

Ei bine, aflați-o muncitori din lumea întreagă și nu o uitați niciodată: *Această adunare s-a ținut și aceste declarații au fost făcute la 1 februarie și*

*articolul-ucigaș** *care se întemeiază* pe *una și alta, este din… 31 ianuarie? Falsificatorul Rafail, falsificatorul ziar de Partid, falsificatorul comunism birocratic se bazează pentru a scrie un articol și pentru a ucide două familii, pe declarațiile unei adunări care s-a ținut a doua zi după publicarea acelui articol și care s-a sprijinit, pe drept, pe acest articol ca să-și facă declarațiile dictate de organul de partid, pentru a fi aruncat în stradă un muncitor care și-a petrecut patruzeci de ani din viață „sulemenindu-se proletar" și „trăgând foloase din eticheta de proletar"!*

Astfel, patru organizații comuniste se întemeiază unele pe *„Declarațiile"* altora pentru a asasina muncitori și pentru a izbuti acest tur de forță, care este să nu se mai știe până la urmă cine este răspunzător de declarațiile, pe care și le atribuie unii altora: „Jakt" -ul (cooperativa de locuințe) provoacă o agresiune; *Pravda o* relatează, tună și fulgeră, cere moartea; sindicatul citește *Pravda* și-l exclude pe Rusakov; fabrica „Samoilova" alungă un om, exclus din sindicat; *Pravda* se întemeiază după declarațiile de la fabrică; „Jaktt: -ul ține după aceea adunări, unde se citește *Pravda* și cere execuția imediată a monstrului. Apoi, când m-am dus imediat la Leningrad și l-am privit pe Rafail în albul ochilor, acesta mi-a arătat documente, declarații, rezoluții cu care toate uzinele din Leningrad îl bombardează. Aceste uzine se bazează pe *Pravda,* care se bazează și ea pe uzine și întreg eșafodajul unei dictaturi care se bazează pe G.P.U., pentru a frânge rezistența a milioane de nefericiți și pentru a compromite pe vecie, lecții ce aveau o rațiune de-a fi, când citeam acum douăzeci de ani pe Kautski.

Ei bine: asta vreți voi să întindeți pe întreg pământul? Vă mulțumesc mult. Asta a „construit" Mussolini, cu mai multă franchețä și fără să ofenseze clasa muncitoare, fără să spună, ca voi, că ea o construiește. Nu. Mussolini a avut cel puțin curajul crimelor sale. Pentru a pune Italia cu botul pe labe, pentru a-i pune botniță, iacând-o tăcută ca un cimitir, n-a avut nevoie să fabrice rezoluții muncitorești și declarații ale adunărilor de prin uzine. El a spus: „Eu sunt cel care lovește și nu cei mulți! Eu sunt cel care dictează, nu proletariatul! Eu sunt cel răspunzător de tot răul".

Așa, cel puțin, prestigiul și cinstea proletariatului italian au rămas în picioare.

Plagă birocratică! Nu vorbi în numele proletariatului! Guvernează, asuprește, omoară, dar taci din gură!

La 6 fabruarie, douăzeci și patru de ore de la plecare.» lui Rusakov, pornesc spre Leningrad, în compania lui Victor Serge, care se întoarce acasă, să-și vadă femeia bătută, pe figură având încă urmele agresiunii. Bătrânul se afla la judecătorul de instrucție.

Găsim casa, cufundată în această atmosferă de teroare, cunoscută de toate familiile persecutate, în ajunul arestărilor în masă. N-aveam încredere oarbă în firea ireproșabilă a oamenilor din mediul unde mă aflam, având de ce să-m pun întrebarea, dacă n-ar fi fost mai prudent să scap cu fața curată dintr-o afacere delicată. Dar, îndoiala nu-mi era cu putință. Întorcându-mă de patru ori aici. - Le cunoșteam ființa și sufletul. În fundul inimii fiecăruia din cele două gospodării, cât și cea mai mică particularitate a caracterului lor îmi erau familiare. Munca lor, sobrietatea lor perfectă, modestia și adesea duritatea vieții lor de pe-o zi pe alta, numeroasele griji din cauza salariilor lor ofticoase și independența convingerilor lor într-un regim birocratic și absolutist. – Toate acestea le dezbătusem în seri prelungite, atingând uneori cele mai intime amănunte ale vieții unei familii numeroase.

Desigur, nu erau „comuniști”, dar vă rog să-mi spuneți ce înseamnă azi, a fi comunist în Rusia? Și apoi, să sfârșim odată pentru totdeauna, cu echivocurile: trebuie să fie numai comuniștii, cei care pot trăi pe acest pământ? Și ce facem cu muncitorul, țăranul, intelectualul, amploaiatul. – Zdrobitoarea majoritate omenească care nu pricepe nimic din comunism, dar care asudă muncind. Trebuie să-i alungăm de la truda lor? Să-i dăm afară din locuința lor? Să-i trimitem în Siberia? Să-i omoram?

Dacă un Rusakov și un Victor Serge – unul muncind din greu în uzină, celălalt traducând operele Lui Lenin, în franceză și amândoi colaborând, tot „mârâind”, la ceea ce Sovietele fac mai bine. – Dacă atari oameni sunt „contrarevoluționari” demni de spânzurătoare, mă întreb ce se va întâmpla cu biata omenire în ziua când comunismul Svirțevelor și al Roitmanilor, comunismul care jefuiește și violează la Smolensk, cel al „Kabuki” -lor cu maioneza pe fese, cel al comsomolilor care se amuză la Smolensk, cel al judecătorilor care joacă după fluierul G.P.U.ului. – Mă întreb ce i se va întâmpla omenirii, în ziua când acest comunism s-ar încumeta să-i impună dreptatea lui și să învețe de la el, cum să trăiască.

Nu, nu! De-o sută de ori, nu! Omenirea nu-i atât de ticăloasă, încât să-și îngăduie agravarea răului. Și dacă clasa mea are misiunea de-a o transforma, ameliorând-o, ea nu are misiunea de-a o omorî.

Sunt conștient, de ceea ce spun aici. Îmi dau seama de răsunetul acestor cuvinte. S-ar putea să mă acuze de orice, afară de ușurință și necinste, căci am așteptat un an ca să scriu această carte și n-am scris-o decât după ce m-um afundat în adâncul abisului sovietic, unde am dat peste cel mai mare magistrat al Uniunii, în acord perfect cu Svirțieva.

Iată acest acord:

El mă lovește, chiar de la sosirea în Leningrad, care nu-i un sătuc din Siberia. Tare pe puterea ei, Svirțieva tronează la îmbucătura Navei. Ordinul lui Kalinin nu-i decât o farsă. Judecătorul știe că nu contează, fiindcă toți comuniștii sunt de acord. De asemenea, aflăm la sosirea noastră, că nu s-a permis lui Rusakov de-a duce plicul, cu cinci peceți prezidențiale, la destinatarii lui, Komarov și Ciudov. Și-l găsim pe bătrân, cu plicul în buzunar, țintuit pe un scaun – ore întregi –, în fața unui chipeș domn tânăr, care este judecătorul de instrucție, care-l canonește, îl șicanează, îl descoase, abuzează de simplitatea lui, trișează cu buna lui credință, profită de toate stângăciile și face tot posibilul de-a găsi în răspunsurile lui motivul de a-l pune în cătușe, interogatoriul fiind terminat.

Intrarea noastră, „fără să batem”, nu are aerul de-a ne fi făcuți simpatici judecătorului. N-are a face! Ne spunem numele, strângem cu putere mâna „mizerabilei sotnii-negre” și ne neliniștim de soarta plicului salvator:

— „îl am acolo, dar mi s-a ordonat să vin imediat aici.”

— „Tovarășul judecător o știe?”

— „Bineînțeles, dar își bate joc.”

Îl rog pe Victor să-i spună, în rusește, tânărului birocrat, că dacă îl arestează pe inculpat, înainte ca noi să-l prevenim pe președintele Sovietului din Smolnâi, despre existența plicului, fac o adunare pe Nevsky, strigând tot ceea ce știu despre comunism și dictatura lui. Dar, Victor mă liniștește, spunând judecătorului, că îi cer doar să-mi fixeze chiar astăzi, o întâlnire, ca să-mi fac declarația, ceea ce este acceptat. Apoi, luăm plicul și alergăm la Smolnâi.

Acolo, primirea este total diferită. Komarov ne primește, de îndată. Birou

modest. Bărbat, cu o figură, marcată de-o gravitate molcomă. Citește, ne ascultă și pare sincer întristat. Face parte dintre cei care nu ignoră nimic și nu pot nimic. Este cercul vicios.

Îl rog să-mi permită să fac o anchetă personală, la fabrica Samoilovna. Apucă telefonul, vorbește. Un tânăr înalt intră. Este Ciudov, secretarul de Partid al regiunii Leningrad. Serios, simplu, simpatic. Puțin mai apoi, îl părăsim pe Komarov, ca să-l urmăm pe Ciudov, în biroul său, la celălalt cap al acestui imens imobil, unde lungimea culoarelor este atât de mare, încât Lenin i-a propus lui Troțchi să înființeze un serviciu de curieri cicliști între diversele birouri de lucru. Biroul lui Ciudov este modelul, a ceea ce ar trebui să fie ordinea, severitatea, curățenia, simplitatea comunistă, atât în treburile materiale ca și în cele morale. Nu cunosc în U.R.S.S., nimic din ceea ce poate da o imagine mai exemplară, de la priveliștea omului care stă la birou, până la cel mai mic amănunt al austerității care domnește acolo.

Aici, ni se dă autorizația scrisă, care ne îngăduie să pătrundem în fabrica Samoilovna, pe-o altă poartă și cu un alt scop, decât cele pe care le-am cunoscut, timp de un an de vizite triumfale și destul de inutile în atâtea fabrici, uzine, instituții, ale căror tragedii intime nu erau făcute, ca să le cunosc.

De la Smolnâi, ne întoarcem acasă, unde-l găsim pe bătrân. Reținem un punct: apostila lui Kalinin a fost de folos, măcar să suspende orice arestare preventivă. Mandatul de arestare a fost anulat. Înainte!

Înainte de toate, este ancheta pe care o face în apartament, corespondentul *Komsomolskaiei Pravda,* de la Moscova. Un mare ștrengar, plin de devotament. I se îngăduie să deschidă toate ușile, să-i chestioneze pe locatari și să descopere dacă Rusakov „speculează”, nu nouă camere, ci doar una, singură. Nu s-a publicat niciodată rezultatul acestei anchete și nu degeaba. Comitetul d.1 redacție al onorabilei otrepe *Leningradskaia Pravda* s-a adunat ca să mă asculte și să-mi dea explicații. În sfârșit, dragă tovarășe Rafail, acum între noi, doi, între zgâ-rie-hârtie! Dar, iată-l pe Tour, dandy în pantaloni scurți, care-mi întinde mâna. Îi spun:

— „Cine sunteți dumneavoastră?”

— „Tour.”

— „Nu-mi dau mâna, la alde «Tour»!”

Și îi las mâna, în aer… Impresie dintre cele mai penibile. Rafail este în întregime, o acadea. Salamalec-uri.

— „Dacă nu erați dumneavoastră, tovarășe Istrati, cel care a scris acest articol la Moscova, împotriva organului nostru, avem aici „rezoluții din uzine” …

— „Iertați-mă! Nu am venit aici, ca să cercetez «rezoluțiile» voastre din uzine, ci ca să mi se dovedească, anume că Rusakov este: 1. Spion francez; 2. Antisemit sotnie-neagră; 3. Speculant cu cele nouă camere din douăsprezece; 4. Fost fabricant în Franța și toate câte ați mai afirmat.”

N-a fost nimic. Numai explicații; ne spune că și-a scris articolul, după „rezoluțiile”, luate de „Jackt” în uzine. – Patru persoane din comitetul imobilului. Roitman este principala regizoare a acestei afaceri.

Asta e de ajuns în Uniunea Sovietică, ca să pună în mișcare un întreg aparat politic, monstruos și judiciar, să împuște un muncitor, ca să se obțină o cameră în plus. Nu-s oare toate acestea un coșmar?

Îmi fac declarația la judecătorul de instrucție, a cărei procedură își pierde, mai ales vremea, ca să precizeze dacă martorul (sau inculpatul) este de-ai noștri sau de-ai lor, ca și cum nu au văzut niciodată pe „ai noștri” sfârșind ca niște pușlamale și „ai lor” murind ca Lenin.

Originea: Muncitor.

Părinți: Muncitori.

Instrucția: învățat să citească și să scrie.

Ați făcut închisoare sub regimul burghez?: Da. (O voi gusta poate, de asemenea în regimul comunist.)

Etc, etc. Hârțogărie. Declarație care va fi aplaudată la primul proces și care nici nu va fi citită la al doilea, din ordin de sus: „Casați pe imprudentul achitat și con-damnați-l. Noi trebuie să avem mereu dreptate. Suntem infailibili”.

Justiție comunistă, pe care istoria e va judeca.

Fabrica Samoilova. Ca să mergem la biroul directorului traversăm în plină amiază stolovaia (restaurantul) și sunt de îndată izbit de mai buna impresie, pe care niciodată n-am avut-o, de o mulțime muncitoare surprinsă în timpul lucrului.

O tinerețe zăpăcită, simpatică – bărbați și femei. – Ronțăie resturile unei

mese și dansează în sunetul unui gramofon. Toți gălăgioși, amețiți, figuri înflorite. Semnele oboselii, pe care le cunosc îndeajuns, sunt inexistente la unii, vizibile la cei mai mulți după cum îi e situația: să se hrănească singur sau au și alte guri, de hrănit. Nicio salopetă. Fiecare poartă ceea ce găsește, face impresia unui bâlci împestrițat. Curățenie, mijlocie. Totală libertate ca să se zbenguiască.

Intrarea noastră atrage toate atențiile. Boturile se alungesc. Ochii se fac mari de tot. Larma se potolește până la liniște completă; pe toate chipurile o curiozitate vie. Suntem întovărășiți până la biroul „tovarășului director", față de care nu se simt stingheri.

Acolo, ne primește comitetul de fabrică și îndată atmosfera se schimbă. Doar unui tânăr simpatic, luat pe neașteptate de întrebările noastre, îi scapă câteva adevăruri.

— „Ce a provocat convocarea adunării de la 1 februarie și concedierea lui Rusakov?"

— „Articolul din *Pravda,* apărut în ajun, membrii comitetului de imobil unde locuiește Rusakov și excluderea lui din sindicat, făcute chiar în aceeași zi, la însăși intervenția membrilor „Jakt „ului, după citirea aceluiași articol din *Pravda."*

Ori, legea este categorică: un muncitor nu poate fi concediat, decât pentru crimă și delict comis în uzină sau pentru incapacitate de muncă. (art. 47)

— „Rusakov era un muncitor nepriceput?"

— „Nu se poate spune asta."

— „A venit vreodată beat la muncă?"

— „Niciodată."

— „A lipsit de la program?"

— „Nu."

— „Se ciorovăia cu tovarășii de muncă?"

— „Nu. Dar, striga tot timpul împotriva creșterii chiriilor și scăderea prețului la piesele lucrate. Ne trata de «bandiți»."

Era tot ceea ce voiam să aflu.

Motivul venirii noastre la uzină se răspândi fulgerător. Se înghesuie la ușa de intrare în birou. Directorul nu reușește să intre, decât cu mare

dificultate.

Acest director este un porc, de la creierul său până la burta-i enormă. Și în jurul lui, începe să se adune tot ceea ce dictatura „proletariatului” are mai porcesc și de-o stupizenie feroce.

Ascultați, cum s-a informat în privința gospodăriei lui Rusakov:

— Nu se află, peste tot la el, icoane și candele?

— Imbecililor! Rusakov este evreu: Joselevici! lata documentarea voastră!

(Și de-ar fi avut patruzeci de mii de „icoane și candele”, atârnate de nas și încă ar fi avut dreptul la muncă. Brutelor!)

Nu mai avem nevoie să pălăvrim. Dar, înainte de-a părăsi biroul, întindem directorului o cursă:

— Nădăjduim să putem dovedi nevinovăția lui Rusakov. Și atunci, o să trebuiască să-i acordați, iarăși, un loc de muncă.

— Aici, niciodată.

Mulțumesc! Această lovitură de copită, venită de la un atare măgar, dată celor mai precise legi ale sovietismului, când ele pledează în favoarea muncitorului, ne spune totul.

Rostind acest „niciodată” categoric, „tovarășul director” a uitat, că mai întâi trebuia să convoace o adunare generală în uzină, ca să ia o „rezoluție”.

Părăsesc Leningradul, Moscova și U.R.S.S.-ul, mult mai trist decât în vremea când eram eu însumi unul dintre acești muncitori, striviți în toate regimurile. Să exploatezi oamenii, să-i faci să trăiască cu un codru de pâine neagră, luându-le chiar jalnicul drept de-a „mârâi”, apoi să împuște pe cel ce a strigat cândva, nimic alt decât că a strigat puțin mai tare ca de obicei. – Asta nu există nicăieri pe acest pământ, nici chiar la Mussolini.

Și acum iată finalul: acordul perfect între sus-pușii Puterii și ultima isterică a comunismului:

1. Opt luni de procedură, în timpul cărora inculpații crapă de foame.

2. Liuba Victor Serge depune la 31 ianuarie, o plângere întemeiată pe un certificat medical, dovedind că a fost victima unei agresiuni în propriul său apartament. Contrar legii, nicio urmare. Plângerea a fost primită. S-au așezat pe ea.

3. Primul proces, de la 12—15 aprilie, la tribunalul popular al raionului central: prăbușirea jalnică a întregului eșafodaj. Un amănunt, pe care îl vâr

în urechile Internaționalei: redusă la extrem, acuzarea cere uși închise, ca să facă destăinuiri; i se acordă și ce declară: *„Ne-am dus acolo, trimiși de G.P.U., ca să-l spionăm pe Victor Serge”.* Tribunalul, înnebunit, deschide ședința publică și achită pe toți inculpații, în aplauzele unei săli întesată cu muncitori, ceea ce înseamnă că Rusia, îndată ce poate fi umană, poate avea și judecători adevărați. Dar, așteptați.

4. Acuții, legea este categorică: despăgubiri de plătit omului, lipsit de munca lui de la 1 februarie; reintegrare, reparație publică pe calea presei, care nu suflă o vorbă.

Duceți-vă la plimbare. E mai bine.

5. Sfârșitul lui aprilie: la cererea procurorului orașului, tribunalul regional casează achitarea, considerată contrară datelor, forțând astfel condamnarea. Și într-adevăr, de la 10 la 12 mai, tribunalul permite acuzării să facă tot ce vrea, mergând până la a striga, în plină ședință: „Nu avem nevoie de intelectuali în U.R.S.S.!” Se dă la o parte depoziția doctorului Nikolaenko, care afirmase că Svirțieva era atinsă de isterie. Se dă la o parte mărturia lui adevărată, în favoarea lui Rusakov. Se refuză citirea depoziției mele, deși eram singurul martor care trăise la Rusakovi și-i cunoșteam. Toți martorii apărării sunt terorizați și nu sunt luate în seamă declarațiile lor.

Și care sunt pedepsele la care se ajunge, cu prețul atâtor violențe? După articolele din Codul penal, referitoare la cazul de față, acuzații ar trebui să fie condamnați la pedepse, de la șase luni la trei ani de pușcărie. Li s-au dat numai trei luni lui Rusakov, două luni femeii lui, iar Liubei Victor Serge (bătută) o lună. – În total șase luni, la ce? Pușcărie? Nu. Legiuitorul sovietic este generos; el nu vrea să lipsească acești oameni de libertate. I-au pedepsit numai la muncă obligatorie.

Ce vrea să spună, în limbaj sovietic, muncă obligatorie? Lucru foarte simplu: *condamnații vor veni la închisoare, ca și cum ar veni la fabrică, cu deosebirea că nu vor fi nici plătiți, nici hrăniți. Ceva mai mult: își vor da osteneala, de-a executa o muncă, al cărei volum nu va fi niciodată cunoscut, fiindu-le distribuită în felul cel mai arbitrar posibil, pe cap de om, în funcție de gradul de supunere și după cantitatea denunțurilor.*

Niciun regulament nu-i afișat. Mai mult: nimeni nu îndrăznește să stea de vorbă cu cineva, care ar exista. Este un loc scârnav, unde poți înnebuni

sau „să înveți cum să te descurci în viață.”

Iată fața „Patriei proletare”. Iată dreptatea ei. Ea lovește, fără milă, în toți Rusakovii care îndrăznesc să crâcnească dinaintea „liniei” stabilite. Ea lovește până și pe revoluționarii străini, care și-au atras la ei acasă condamnarea la moarte, apărând U.R.S.S. Și pe care „Patria proletară” i-a cerut și primit la dânsa, ca pe fiii ei cei mai buni, cum a fost cazul cu Francesco Ghezzi, a cărui credință revoluționară am cunoscut-o bine și pe care G.P.U.-ul l-a condamnat la trei ani de pușcărie, fără proces și fără să dea vreo explicație.

Nu-i deloc vorba aici de socialism, ci de o teroare care tratează viața umană ca material bun pentru război special. Se servește de el pentru triumful unei noi și monstruoase caste, căreia îi plac la nebunie fordismul, americanizarea în economie, produsele cosmetice Coty, toaletele pariziene; castă crudă, avidă de dominație și atât de belicoasă încât este gata să sară în grumazul Chinei, vinovată de a fi cutezat să se debaraseze de o concesiune datând din perioada țaristă.

La perpetuarea acestei concepțiuni – o ofensă – revoluționarii au devenit complici (O, Timpuri!). Și iată-i, în fine, pe „comuniști” gata să acuze China de a fi „violat un contract” asemănător celor dictate de imperialiști și pentru impunerea căruia cer respect.

Această castă ignorantă, vulgară, perversă, este alcătuită în majoritate dintr-o generație venită pe lume la începutul acestui secol. Ea nu știe și nu vrea să știe nimic despre ceea ce a făcut grandoarea și forța idealismului revoluționar rus de altă dată, astăzi obiect de muzeu, zdreanță roasă de molii, catalogată printre lucrurile moarte. Ea nu cunoaște decât „cuvintele de ordine” ale unei puteri căreia îi este ciment și armătură. Desfășurări de steaguri; Internaționala ascultată în picioare;.. Colțuri” ale lui Lenin; difuzoare; imense pancarte, stambe acoperite cu fraze; fraze judecând viața; fraze confecționate toate pentru a înlocui ideile; G.P.U.-ul pentru a înlocui argumentele; cenzura pentru a evita critica; un vid universal, despre care ea gargarisește și de care se servește pentru a domina.

Pentru a-i smulge din mâini cel puțin câte ceva, victimele pe care această castă le devoră, noi n-am crutat nimic. Dar toate demersurile făcute acolo de cei interesați, după plecarea mea, toate telegramele și scrisorile mele,

expediate lui Kalinin, Rafail, procurorului Krilenko au rămas fără efect și răspuns.

Iată sfârșitul scrisorii mele, din 1 iulie, adresată procurorului R.S.F.R., Krilenko:

„… Am spus: dacă această familie este vinovată, vreau să fiu condamnat împreună cu ea și să-i împărtășesc soarta. Ori, după ce au fost achitați în mod strălucit, în aprilie trecut, trei dintre ei, în frunte cu Rusakov, sunt acum condamnați, cu un atare refuz de justiție încât îmi este eu neputință să nu vă semnalez acest scandal și să vă reamintesc aici că mă solidarizez cu cei condamnați.

Sunt gata de-a veni la Leningrad și să sufăr aceeași pedeapsă.

Vă rog tovarășe Krilenko, să nu luați această declarație drept vorbărie. Dacă această judecată devine definitivă, vă voi cere să împărtășesc soarta celor cu care m-am solidarizat. La nevoie, o voi cere, public nu înainte de a supune această afacere spre judecata Internaționalei comuniste”.

Judecata a devenit definitivă la 3 iunie. La 5 iunie umana Pravda comunistă a publicat de data asta verdictul, calificând pe acuzați drept elemente antisociale, com-parându-l pe Rusakov, încă odată, cu Kalganov.

O mare! Kalganov!, asasin care ai spintecat burta unui președinte, gen Svirțeva, și care ai fost executat, îngăduie unui dușman „al clasei tale să-și înmoaie cehii în sângele tău și să te întrebe dacă, la urma urmelor, n-ai fost un Rusakov, împins la deznădejde.

…în numele a patruzeci de ani de suferințe și al unei vieți pe care o țin la dispoziția oricărui om cinstit, ca să o cerceteze, eu cer dreptate pentru toți Rusakovii și toți Kalganovii care trăiesc și mor în Uniunea Republicilor Sovietice.

„VERS L’AUTRE FLAMME” (Spre altă flacără)

Ianuarie 1929. – Pregătiri de înapoiere în Franța.1 Nu fără dificultăți. Le aflăm dintr-o scrisoare, datată 11 ianuarie 1929, adresată lui Romain Rolland:

.. Când vom pleca? N-aș putea s-o spun. Mai întâi, blestematele pașapoarte: al meu și al prietenei mele, amândouă expirate. Și pe amândouă, mențiunea că putem călători „în Europa, cu excepția Rusiei”. A trebuit ca milioane de bieți nefericiți să se omoare ca muștele, pentru ca noi

să ne aflăm în situația de față.

Apoi, problema devizelor. Aproape cu neputință de schimbat banii pe care îi ai. (…) Dar, la dracu, cu toate aceste necazuri! Ne vom înapoia, nu importă cum. Renunț de-a mai rămâne aici, căci odaia mea de la hotel urlă de dimineața până seara de toate nefericirile vieții sovietice”.

La 29 ianuarie 1929, o altă scrisoare și tot lui Rolland:

„încă nu am putut pleca! Dificultăți. Am un dosar la Ambasada Franței2. Prostii. Mâinile mele sunt curate. Ieri domnul Herbette m-a ascultat și mi-a vorbit cinstit: „Imposibil să vi se refuze viza, dar… Trebuie explicații”. Le-am dat. Se așteaptă răspunsul telegrafic de la Paris. Sper să pot pleca în câteva zile.

1 Sosește la Paris, la 15 februarie 1929.

2 Aluzie la declarațiile, făcute ziarului „Pravda”, reproduse de r „Humanite”, 2 noiembrie 1927, cu titlul *Punerea sub acuzare a Occidentului.*

Ceea ce se și întâmplă, ambasada franceză eliberându-i un „Laisser-passer”, ce-i îngăduia intrarea pe teritoriul francez.

Despărțire dramatică de Nikos Kazantzakis, fără să-și dea mâna. Tovarăși de drum, de-a lungul și de-a latul Uniunii Sovietice, pentru „a vedea și înțelege totul”, țipând de bucurie ori de câte ori întâlneau „opera socialistă”, se disputau cu cerbicie în fața „răului care rodea lumea nouă”. Kazantzakis îl sfătuia: „Rusia e mare. Ideea este măreață. Nu-ți tulbura judecata, din cauza unui caz izolat sau chiar mai multe, oricât ar fi de respingătoare. Panaitaki nu fii sentimental”. Iar, Panait replicându-i vehement, înnebunit: „Puterea este conștientă de răul care roade Revoluția, dar nu acceptă nicio critică. Asta mă eliberează de angajamentul meu” 3.

Poziții ireconciliabile.

În final, relațiile se deteriorează. Eleni Kazantzakis, în cartea ei *Adevărata tragedie a lui Panait Istrati,* consemnează: „Afacerea Rusakov mocnește sub cenușă și nu-i presimțim dimensiunea, în continuare. Atmosfera, în aceste ultime seri împreună, devenea din ce în ce mai încărcată, de nerespirat… începeam să ne evităm”.

Explicând despărțirea de Kazantzakis, într-o scrisoare trimeasă scriitorului suedez Ernest Bendz, care îi era prieten. – Panait Istrati o rezumă astfel: „M-am separat de colaboratorul meu. El își continuă

călătoria în Siberia, mulțumindu-se *să vadă la suprafață.* Eu studiez *în profunzime,* ceea ce-i cu totul altceva".4

La 11 februarie 1929, Panait Istrati și Bilili – tovarășa lui de viață – se aflau la Varșovia, de unde – prin Berlin – se îndreaptă singur spre capitala Franței. Bilili plecase între timp la Villeneuve, spre a-l vedea și informa

3 Vezi prima scrisoare, adresată G.P.U.ului, la 4 decembrie 1928.

4 Scrisoare, datată: Moscova, 6 noiembrie 1928.

Pe Rolland, aducându-i „o fâșie" din sufletul lui Panait, descumpănit și întărit, în același timp.5

La 18 februarie 1929, Panait Istrati îl anunță pe Rolland, printr-o carte poștală de la Paris: „Scuză-mă că nu pot să-ți scriu mai mult, nici să vin ca să te văd imediat, cum aș fi vrut. Sunt buimac! Bilili a venit la dumneata?"

Înainte de-a se reîntâlni, urmează un schimb de scrisori, de valoare crucială, un dialog cu precizări de poziții, pe care posteritatea are dreptul să-l cunoască. Îl vom reconstitui în cele ce urmează:

Paris, 22 februarie 1929. „Bilili mi-a spus, în fugă, bucuria de-a te fi cunoscut, personal. Dar, nu am scrisoarea pe care o așteptam de la ea, privitor la impresiile aduse din Rusia și mai ales cum le-ai primit.

Această primă scrisoare a cumpătatei mele ambasadoare, pe lângă dumneata, îmi era de importanță capitală. Căci, trebuie să ți-o spun acum: în teribila neliniște sufletească, în care mă aflu, este pentru prima oară când mi-e frică de dumneata, de intransigența dumitale sălbatecă. Și știindu-mă incapabil de a-ți ascunde ceva, ți-am trimes mesagera mea, în stare să dozeze faptele mai bine decât mine și să prepare terenul acestei chestiuni grave. Ori. Ea îmi scrie simplu: «M-am lăsat în voia momentului; l-am simțit prea bine avertizat, prea informat, pentru a atenua».

Repet: nu e cazul să fac pe răutăciosul cu dumneata, ci de-a te face *să înțelegi.* Mai mult decât mine, dumneata ești elefantul în magazinul cu porțelanuri. Și sărmana Rusie are nevoie de oameni, care s-o înțeleagă, mai mult decât de elefanți.

Inutil, mare prieten, de-a încăleca pe calul eroismului și a sparge totul. (…) Noi suntem la adăpost, pe

5 Scrisoare către Romain Rolland, din capitala Poloniei.

Când cei care vor plăti paguba vor fi cele o sută patruzeci și șapte de

milioane de suflete (și nu altele).

Iartă-mă dacă am aerul că-ți dau o lecție de prudență. Nu am această intenție. Vreau să mă consult cu dumneata, în ciuda informațiilor ce ai putea să aibi, sunt încredințat că nu știi deloc cât îi de mare nenorocirea, aproape de nereparat. (…) Greșeala este a noastră, a tuturor. Totdeauna am gândit, că atâta vreme cât oamenii de bună credință vor lăsa cârma vieții de fiece zi în mâinile brutelor politice, barca va naufragia încontinuu. Nu vă reproșez nimic, Doamne ferește, dar asta este situația. Noi vroim să creiem, în timp ce alții distrug. Dacă nu aș fi acum atât de singur, aș putea mai mult. Se poate totul, totul, în Bine, ca și în Rău. Oamenii sunt cei cari creează evenimentele. Trebuie, însă, să te arunci cu întregul ființei tale.

Nu mă voi cruța. Lungimea vieții nu mă interesează decât relativ. Credința mea, sinceritatea mea și ceva înnăscut m-au înarmat cu o forță, care crește pe fiece zi și pe care vreau s-o pun în slujba Binelui. Din pasiune, nu din datorie. Voi căuta tovarăși. Am câțiva, buni. Dar, cei mai buni sunt cei care alcătuiesc oceanul omenesc, care tac ca boul și încasează loviturile". *— Panait. Istrati.*

Villeneuve, 24 februarie 1929 – „… îți cunosc, grelele stări sufletești de la prietena dumitale, și le înțeleg, căci veștile pe care mi le-a adus confirmă lucrurile rele pe care le-am aflat de câteva luni, adăugându-le mărturiile voastre, cu atât mai grele cu cât sunt venite din partea a doi îndrăgostiți de Revoluția rusă.

Să nu te temi de această „intransigență", de care-mi vorbești în scrisoare! Intransigența mea nu operează decât asupră-mi și numai în sfera spiritului meu, care nu-i deloc și a voastră. Ea este absolut independentă de Revoluția rusă. Încă de la primii pași ai marilor ei conducălori – chiar și Lenin, singurul care a depășit secolul. – Mi-am dat seama că viața ei nu era, nu putea fi și a mea; și am fost convins că greșelile ei o conduceau, în mod sigur, la distrugere. Dar, înșelându-se amarnic, Revoluția muncea totuși (singură în Europa) pentru omenire și că omenirea trebuie să culeagă (oricât de puține ar fi binefacerile); am susținut-o ori de câte ori am văzut-o amenințată, și voi continua s-o susțin. – Tot refuzând întruna să mă înrolez cu ea și să contrasemnez prin consimțământ, nu numai crimele, ci și neghiobiile ei morale și sociale, provocate de-o îndoctrinare îngustă și

fanatică, antiumană, nu mai puțin din cauza pasiunilor nefaste și a intereselor echivoce, inerente naturii omenești. – Cu ■excepția unei rare elite.

Eu nu cred, ca revoluționarii, că o schimbare de instituții sau organizare poate să schimbe firea omenească, în zece, douăzeci sau cincizeci de ani; și atâta vreme cât această fire omenească nu-i schimbată, Revoluțiile cele mai radicale sunt valuri de suprafață, ce nu-s făcute să dureze; Convențiile au sfârșit cu Directoratele, iar Rusia lui Lenin se află foarte aproape de ceea ce se petrece în piesa mea „Leonizii (…). Sarcina mea, dezinteresată, este de-a munci în direcția unei încete și profunde schimbări a sufletelor. Știu bine, că nu voi apuca victoria ideilor pe care le slujesc. Dar, n-am nevoie s-o văd, ca să le pot sluji. Victoria va veni în ceasul când omenirea va fi coaptă. Acum ea este destul de departe de-a fi.

Deci, nu pot fi surprins de ceea ce se petrece astăzi. Dai-, tocmai pentru asta mă voi feri să fiu prea aspru cu cei de bună credință, care eșuează într-o acțiune prematură sau comit greșeli, de care sunt feriți doar cei care nu acționează. În ciuda a toate, rămâne doar faptul că ei au năzuit lucruri mari, realizând câteva, incomplete, suficiente ca să-i justifice. Să-i ajutăm deci, atât cât se poate ajuta! Și mai ales să nu facem nimic care să le dăuneze! Cu niciun preț, nu te lăsa dus de vorbe sau scrieri imprudente, furnizând arme canaliei reacțiu-nii, care își face o armă din orice ca să-i omoare!

Apreciez că Parisul este un loc de ședere, periculos pentru dumneata, în clipa de față. Se află acolo prea multe urechi răutăcioase și limbi otrăvite. O să-ți fie greu să scapi din capcana interviurilor. Cunosc francheța dumitale și nevoia de-a vorbi. Cei mai buni prieteni-scrii-tori sunt (în plină inocență) niște țațe clevetitoare. Și vorbele fac înconjurul, rostogolindu-se îngroșate.

Zăvorește-te! Cât despre condeiul dumitale, ei bine! ai destule cu ce să-l ocupi, fără să te afunzi în politică. Ai întâlnit acolo oameni uimitori. Ai văzut, chiar, realizări mari. Îți ai memoria înțesată de epopeele feroce din primele zile ale Revoluției. Oameni și fapte eroice! Povestește asta! Vei lucra astfel pentru Rusia și restul lumii. Căci vei salva de la moarte. – De la uitare. – Orele mari ale unui trecut, care poate și trebuie să stârnească noile energii ale viitorului.

Țintește, mereu, cât mai departe și cât mai sus, dincolo de clipa de față. E țelul dumitale și al meu. Asta nu va trebui, niciodată, să-ți scape.

Mă simt cam obosit, din cauza unei munci neîntrerupte. E posibil să am nevoie de cârpăceală, pe ici și colo, timp de 10—15 zile în vreo clinică. Nu veni, fără să mă previi și ca data revederii să fie discutată, din vreme, de noi doi. Îți strâng mâinile, cu afecțiune. Prietenul dumitale. – *Romam Rolland.*

Menton, 29 aprilie 1929 – „… Încă nu știu, mereu, cum trebuie să procedez cu privire la Rusia. Știu că treb*uie să s*criu cartea. (Ah! dacă aș putea-o face altfel!), dar ce să rostesc, care să nu-i fie funest și să aducă un servi ci adevăraților revoluționari? Condeiul și hârtia mă dezgustă, de îndată ce încerc, cât de puțin, să mă mint pe mine însumi. Rup, neîncetat, tot ce fac.” – Pana*it Istrati.*

Villeneuve, 1 mai 1929 – „Dumneata nu ești prea vorbăreț cu bătrânul dumitale Rolland (…) Nu pricep de ce nu izbutești să ieși din problema de conștiință, în care te zbați. N-ai întâlnit în Rusia exemple mari, popoare sau orașe unde colectivitățile sunt în urcuș puternic, caractere energice, oameni noi? De ce să nu-i înfățișezi dumneata? Ar fi un câștig pentru noi, toți cei din Occident. Gândesc că nu ai convingerea disperată că totul e putred acolo! Ei bine, dacă se află lucruri bune, puternice, noi, fă-ni-le cunoscute! Nu e absolut necesar să despachetezi tot calabalâcul din Rusia, dintr-o lovitură.

(…) în tot cazul, dacă gândești altfel decât mine, fiind hotărât să-ți verși năduful, n-ai dreptate să aștepți atâta. Oamenii pe cari i-ai amenințat, ți-o vor lua înainte. E clar că ei trebuie să te considere acum, un om periculos. Dacă pot – literar vorbind – să-ți zdrobească șalele, o vor face! Bagă de seamă!” – Roma*in Rolland.*

Paris, 5 *mai 1929* – „… în ce mă privește, veți vedea în curând, că nu voi mai putea să vă urmez în luptă. Nu mai cred în nicio luptă, în niciun om, în niciun prieten. Adică, cred în toate astea ca un câine care continuă să se târască, pe labele dinainte, după ce i-au zdrobit șalele. Eu sunt acest câine. Și Rusia mi-a zdrobit șalele. (…)

Dumneata glumești, prietene, când spui că cele din Rusia au și devenit pentru mine, o „poveste veche”. Niciodată! Eu nu sunt Duhamel, farsor al sincerității. Sunt rănit pentru tot restul zilelor mele și-mi place să-mi

sângerez plaga. Ea trebuie să rămână! Nu doresc vindecare decât în materie de amor sexual contrariat sau când îmi zdrobesc două degete. Toate celelalte suferințe sunt de domeniul sufletului, unde le ofer fotolii confortabile.

(…) Dumneata ești un om puternic și vei muri puternic.

Am fost și eu. Nu mai sunt. (…)

Mă întrebi, dacă în U.R.S.S. Nu există de asemenea și „bune" sau dacă nu trebuie să-mi vărs năduful.

Dacă aș spune una și alta sau una fără alta, asta ar însemna să fac iarăși „literatură". (…) „Afacerea Rusakov" este unul dintre miile de abcese, din cauza cărora agonizează Revoluția și care ne-a plesnit în față în ajunul plecării (…) Mi-au trebuit zece zile de intervenții feroce, începând cu Kalinin și terminând cu ultimul procuror (…) pentru ca Stalin, plictisit, să dea ordin ca Rusakov să fie achitat. (…) Dar, de toate astea vom vorbi în curând". — Panait Istrati.

Gara Mulhouse, 12 mai 1929 – „Probleme de rezolvat, înainte de-a pleca, m-au împiedicat să fiu astăzi la Villeneuve. Alte neprevăzuturi mă silesc să fac acest ocol și să pierd alte patruzeci și opt de ore. Așa că nu voi fi la Villeneuve decât pe 15 și sper să vă găsesc acolo.6 Pe curând, deci – *Panait Istrati.*

Montana sur Sierre, 24 mai 1929: „… Acolo, l-am cunoscut pe Francesco Ghezzi, muncitor într-o uzină din

8 întâlnirea are loc la începutul lui iunie 1929, la Villeneuve, vila Olga, reședința lui Romain Rolland.

Despre această întâlnire, Panait Istrati relatează într-o scrisoare, adresată din Colmar (29 iunie 1929, ora 2 noaptea), prietenului Jean Stănescu, român stabilit în Franța, în 1925:

„Am scris 200 pagini (N.R. Manuscrisul cărții despre Uniunea Sovietică) și când le-am arătat lui Romain Rolland. – În preajma căruia am petrecut o săptămână. – S-a luat bietul om cu mâinile de cap și fugea prin toată casa. (…)

Nu mai public nimic, frate Ioane, nici bunul, nici răul. Eu *mu* fac parte. – Cum zici tu, însuți. – Dintre acei lingăi literari, pe care îi hrănește burghezia – și care pot s-o scalde. Eu ca înecatul: ori mă încleștez de om, ori îi dau cu

parul în cap. Și crede-mă, măi frate, am văzut și am înțeles și eu ceva în Rusia. (…) Așa că, basta. Nu mai apare Vers *l'autre flammel**

Moscova, cel mai fidel raportor asupra vieții din uzine și fabrici.

Condamnat la moarte în patria lui, el nu-i troțchist, ci un simplu revoluționar autentic… Și iată că a fost arestat, din cauza gurii lui cinstite.

Iată o nouă fază a crizei: până la acest caz, nu se îndrăznise să se ia de revoluționarii, care și-au păstrat naționalitatea de origine (…)

Ai vrea să redactăm o telegramă pentru Kalinin (Președintele Uniunii Sovietice, Kremlin, Moscova) și s-o trimitem de la Villeneuve? Telegrama poate fi semnată de câțiva prieteni: Durtain, Duhamel, Bloch, Cremieux, dumneata și eu.

Prietene, suportă necazul, pe care ți-l pricinuiesc uneori. Numai lupta asta mă ține în picioare și-mi îngăduie să continui a scrie, deși nu mai cred deloc în scrisul meu. (…) Nu mai iubesc decât câțiva oameni și pasiunile mele. Nu mai am niciun ideal." – Pana*it Istrati.*

La Colmar, ia hotărârea de-a începe o nouă „serie" din opera sa.

. „… Prima piatră a unei noi serii, unde n-o să mai fie ■ «artă pură», ci un fel de spovedanie din topor, o zăpăceală de om care a înemerit în viață ca Ieremia, cu oiștea în gard (…) am să prezint clasei mele o oglindă în care, i-o plăcea ori nu, va trebui să se vadă așa cum a făcut-o Dumnezeu și Karl Marx. <…) Am și scris în zece zile 76 de pagini mari din Les Cher-che*urs de Foi: I-er volume: Dans les Docks de Bra'ila. Să fim sănăt*oși!".

Acest manuscris n-a fost terminat, iar „seria" abandonată. În toamna lui 1933, apare noua „serie" a operei sale: *Viața lui Adrian Zografi (Casa Thuringer, Biroul de Plasare* și *În lumea Mediteranei).*

Dans les Docks de Bra'ila a apărut postum, în voi. *Le Pelerin de* coeur, ed. Cât.; tradus și în limba română, publicat în volumul *Amintiri – Evocări – Confesiuni,* ed. Cât. (pp. 281—414).

Villeneuve, 25 mai 1929 – „Dacă este vorba de condamnare la moarte, sunt gata oricând să fac apel la clemență sau dreptate, să reclam grațierea.

Dar, dacă e vorba de măsuri de violențe politice ca de pildă: arestări, refuz de pașapoarte etc, între revoluționari din tabere diferite, nu intervin. Căci eu nu sunt ca dumneata, un revoluționar care se vâră în politică și nu vreau să iau partea unei tabere împotriva celeilalte. (…)

Acțiunea mea este în afara oricărei revoluții (…)

Dacă vrei să-i scriu lui Stalin – spune-mi-o! O voi face *cu titlu individual și independent (…)*

În afară de acest demers – pe care-l socot zadarnic – *nu mă asociez unei telegrame colective, decât în caz de urgență când sunt capete amenințate de-o judecată (…)*

Prietene, găsesc natural ca dumneata să gândești și să te comporți altfel. Dumneata ai o credință socială proprie. Urmeaz-o! Fiecare trebuie să facă, fără compromis, tot ceea ce îi dictează legea lui interioară. *Dar, cel mai mare păcat, față de sine însuși, ar fi* – dacă *din complezență sau prietenie, să te comporți după legea altuia și nu a dumitale.* Eu nu pot, ca să-ți fac plăcere, să gândesc și să mă comport ca dumneata. Eu gândesc și mă comport *„ca mine”*. Fă-o, la fel!” – *Romain Rolland.*

Montana, 28 mai 1929 – „… Ah, cât sunt de dure loviturile dumitale! Dar și cât de fecunde pentru mine! Ultima dumitale scrisoare este cea mai frumoasă, cea mai plină, cea mai mult Roma*in Rolland, din* toate câte am de la dumneata.

Totuși, trebuie! *sau să ne înțelegem sau să ne despărțim.*

Primesc, ca dumneata să-mi dai lovituri la fel ca ultima, *dar eu trebuie s-o sfârșesc prin a te înțelege. Dacă nu, te părăsesc pentru totdeauna, părăsind tot ce mi-a venit de la dumneata. Mă voi reîntoarce la ceea ce am fost înainte de-a te cunoaște.* Și acum, iată:

Nu pot concepe deloc, ca Romain Rolland să se mulțumească cu un singur om (…) Jumătate din mine sunt Istrati al acestui Rolland. Totdeauna, am fost. („Tu nu m-ai fi căutat dacă nu m-ai fi găsit”, am citit asta în Pascal, acum zece ani), dar cealaltă jumătate din mine este sudată de cealaltă jumătate a lui Rolland, cel *care s-a amestecat în războiul, în pacea și după pacea sângeroasă a timpului într*-o clasă detestată? Veți spune: „E războiul”. Atunci, ce puteți spune când războiul continuă și că din lipsă de „dușmani”, îi devoră pe prietenii (de ieri)?

Sunt sătul de ororile politice. Știi oare, cum am cunoscut Revoluția franceză? Ascultați-mă:

În orașul din districtul meu, pleava iacobină înhață o familie de boiernași, pe care o expedie la Paris, la Tribunalul Revoluționar. Se afla

printre ei, o copiliță de șase-șapte ani. Ea fu condamnată la moarte, ca și ceilalți, sentința spunând „că a supt laptele tiraniei". Când fu pe platformă, ea îi spuse călăului: „Domnule călău, să nu-mi faceți un rău."

După aceea, Revoluția a putut câștiga Valmy și Jem-mapres, dar totdeauna voi vedea pe mâinile ei, sângele acestui copilaș.

Care dintre prietenii voștri (sau ai noștri) revoluționari se pot lăuda, că n-au fost stropiți de câteva picături de sânge nevinovat? Chiar cei mai inocenți dintre ei?

Nu-i acuz deloc. Sunt instrumentele Forței, care îi depășesc. (…) Scrisorile adresate G.P.U.ului sunt perf*ecte. (Le* aprob în întregime)" – Roma*in Rolland.*

Aceeași dată. Urgent și esențial – „I-am citit lui Madeleine8, cele două scrisori, adresate G.P.U.ului. E profund mișcată și le găsește, ca și mine, *magnifice.*

8 Sora scriitorului francez.

Dar, ca și mine, ea gândește că *nu poți, că nu trebuie* să le publici în acest moment, nici mai ales să lași să le publice Boris9 sau prietenii lui Serge.10 Asta ar fi o lovitură de măciucă, prin care nenorociții ar lovi întreaga Rusie, având iluzia că zdrobesc putreziciunea, care-i roade ochii. Ai făcut ceea ce trebuie, ceea ce puteai. Nu poți nimic mai mult. Aceste pagini sunt sfinte. Ele trebuie păstrate în arhivele *Revoluției eterne.* În cartea ei de aur. Te iubim încă și mai mult și *te venerăm* pentru că le-ai scris. *Dar, nu le publica! 11* Fără vrerea dumitale, ar putea fi luate drept un act de răzbunare, care le-ar micșora măreția. Și vai! n-ar folosi cu nimic Revoluției ruse. – Ci reacțiunii europene, căreia opoziționiștii îi fac jocul, orbește. Situație tragică, sfâșietoare. Dar, trebuie suportat bărbătește ceea ce nu se poate împiedeca. Ai «făcut» – ceea ce trebuia. Întâmplă-se ce s-o întâmpla!

Cât despre un plan de acțiune pentru dumneata, nu-l văd realmente eficace în ceasul de față. Este evident că acești oameni la putere sunt prea compromiși, depind prea mult unii de alții, de concursul lor material, pentru a ține seama de tot ceea ce spui dumneata. Forța lor este *ultima rațio.* Câtă vreme o vor avea, o vor folosi.

Și din nefericire, odată forța lor distrusă, nu există nicio alta în stare să se țină în fruntea Rusiei revoluționare. Nu va putea decât să grăbească

procesul de descompunere – războaiele civile. – Cei cari ar profita fiind puterile arginților din Europa și America.

Rolul dumitale este să salvezi, din ruine, flăcările idealismului eroic, pe care l-ai cules, ici și colo, în popoarele Rusiei și de-a înflăcăra din nou – dacă nu generația

8 Boris Suvarin.

10 Victor Serge.

11 N-au fost publicate în timpul vieții lui Panait Istrati, ci în posteritate, cu ocazia reeditării cărții *Vers l'autre jlamme Confession pour vaincus,* în col. 10/18 a editorului Christian Boui-gois, în 1980 și în „Folio-Essais" a Editurii Gallimard, în 1987.

Actuală. – Măcar pe aceea de mâine, „care-i copil acum, ca să poată relua lupta, într-o zi." – *Romain Rolland.*

Montana, 30 mai 1929 – „Ți-am purtat pică. Nu-ți mai port acum. Și vom rămâne prieteni până la moarte.

Opt ani de prietenie și întreaga dumitale operă nu au fost îndeajuns, ca să te cunosc. Episodul micuței nevinovate și martire mi-a fost suficient. Deci dumneata ești cel care ai dreptate, nu eu. (…)

Dar, raționamentul dumitale mi-a tăiat aripile. (…) Nu-mi rămâne decât să intru din nou în umbră: depun pârghia luptei cotidiene.

Nu mai scriu *Vers Vautre flamme.* Toate flăcările sunt aceleași, ca și noi, oamenii: ele nu fac decât să ardă, răul și bunul, fără să-i pese de dreptate. Ori, de dreptate mi-era sete." – *Panait.*

Budapesta, 20 august 1929 – „Prietene, mi-am vărsat năduful! în douăzeci și opt de zile de sciatică și durere cumplită de dinți, am vărsat tot iadul, care-mi otrăvea viața. Soarta prietenilor mei, cunoscuți și necunoscuți, va fi în curând publică, și numai astfel îi vom salva. Pe ei, mai întâi. Apoi, cred că însăși ideea va putea răsufla puțin. Vor fi trei volume: 1. De mine, 2. De V. S. (erge); 3. B. Suv (arin). Provizoriu, toate semnate cu numele meu.12 (15 octombrie, 1 noiembrie, 15 noiembrie). *Alea jacta est!" – P.I.*

12 Vers Vautre flamme constituie o „serie" aparte în opera lui Panait Istrati. Ea este compusă din trei volume: 1. *Apres selze mois dans l'U.R.S.S.;* 2. *Soviets 1929* și 3. *La Russie nue.*

Primul volum, al cărui autor este Panait Istrati, are următorul

„Avertisment” pentru cititori:

„Cele trei cărți, ce apar sub acest titlu *Spre altă flacăre,* sunt scrise în colaborare, dar foarte distinct. Dacă le public sub numele meu, mai întâi, nu-i decât temporar și apoi pentru că

Villeneuve, sâmbătă 24 august 1929 – „Tare mă tem, că nu o să-ți salvezi prietenii și că vei preda reacțiunii, fără să vrei, o cauză mare. Ea a fost frumos slujită (sau exploatată), *ca toate cauzele mari,* de-o majoritate de lichele – *(humanum est).* – Ea este nu mai puțin o cauză mare.

Doresc ca pe viitor, să nu te mai ocupi *niciodată* de politică; nu ești deloc făcut pentru ea. (Nici eu, dar știu și mă țin în afara ei). Dumneata ești un prieten, un om generos și pasionat, un artist. Nimic mai mult. Asta nu-i puțin! Dar, trebuie să cunoști limitele. — *Romain Rolland.*

P.S. – în orice caz, dumneata nu ar fi trebuit să publici *niciodată, niciodată,* sub numele dumitale, volumele altcuiva. Totul trebuie să fie adevărat. Și este de neadmis ca un Suvarin să vorbească ascuns sub semnătura dumitale.

Villeneuve (vand), 7 octombrie 1929 – „Am terminat de citit articolul dumitale din „N.R.F.” 13 Mă consternează.

Nimic din tot ce s-a scris de zece ani încoace împotriva Rusiei, din partea dușmanilor ei înrăiți nu i-a făcut atâta rău, cât îi vor face aceste pagini. Nu știu dacă prietenii dumitale se vor simți mai bine; eu nu cred. Dimie semnez cu amândouă mâinile, nu pentru a-mi apropia ideile, ci pentru a le asigura difuzarea.

Căci, ceea ce-i înspăimântător, în toate epocile și mai ales în a noastră, este faptul că un om – al cărui nume n-are drept în cetate. – Să nu poată fi auzit, chiar de-ar fi avut de-o sută de ori dreptate. Ori, eu țin ca vocea prietenilor mei să fie auzită cât mai departe cu putință. – Voce care adesea completează și uneori contrazice pe-a mea. – Această voce care poate nu-i chiar *singura* în diversitatea ei. Să fie măcar pentru a suscita dezbaterea interzisă în Rusia și în această Internațională, a cărei salvare o dorim”.

13 Este vorba de *Afacerea Russakov sau Uniunea Sovietică de astăzi,* apărută în „La Nouvelles Revue Francaise”, 1 octombrie 1929. Se află inclus în cartea *Spovedanie pentru învinși.*

Potrivă, cred că va fi și mai rău. Pentru ei, un întreg popor, un întreg

regim sunt stigmatizați. (…) Dreptatea dumitale este suprema nedreptate. Este nedrept să generalizezi la milioane de ființe, murdăriile unei duzini sau chiar a unei sute de indivizi. Și singurii care să tragă folos din această răzbunare turbată: reacțiunea. Cum de n-ați înțeles asta? Furia este o nebunie. Ea distruge, ceea ce vrea să salveze. (…)

Istrati, aș fi vrut să te cruț de această eroare funestă, dar m-ai alungat; acum două luni, ți-am scris (îndată ce mi-ai comunicat intenția de-a publica), dar nu mi-ai lăsat nicio adresă și scrisoarea recomandată mi-a venit înapoi. Acum, e prea târziu. Nu pot să-ți spun decât: „Retrage-te din activitatea politică! Nu poți aduce acolo decât nenorociri, pentru alții și pentru dumneata. Nici calitățile dumitale, nici defectele dumitale nu sunt făcute pentru politică. Ești eternul „Wanderer”, un trubadur rătăcitor al pasiunilor dumitale, al prieteniilor și durerilor dumitale. Nu ești deloc croit pentru o ordine socială, oricare ar fi ea. (…) Revino, la ai dumitale Mihail *și Ne*-ran*țule. Vei sl*uji astfel, mult mai bine, marea cauză a omenirii iubitoare și suferinde” … — Romain Rol*land.*

Paris, 18 octombrie 1929 – „E drept, ceea ce-mi spui, din punctul dumitale de vedere. Și este la fel de drept, ceea ce am făcut, din punctul meu de vedere. Nu avem nici aceeași cunoaștere a Rusiei, nici aceleași sentimente față de pr*ietenii noștri politici. (A*ș spune, chiar față de clasa muncitoare, așa cum am văzut-o acolo, strivită de *ai mei).*

Mă faci răspunzător de acest act, ca și cum el ar fi în stare să organizeze, el-singur, o cruciadă capitalistă împotriva U.R.S.S.ului. Sunt răspunzător numai de-o oarecare slăbire a încrederii în sânul „Internaționalei”. Asta, am vrut-o și aș vrea ca ea să meargă până la capăt, nimicind acest partid „comunist”, doldora de șnapani și silind canaliile de-acolo să cedeze locul adevăraților revoluționari.

Cred că m-am comportat ca om, ca muncitor și revoluționar. Dumneata numești asta politică? (…)

Dar, dumneata nu cunoști cartea mea și nu știi cum încep *Spovedania pentru învinși,* ca dușman neînduplecat al capitalismului și al civilizației lui. Acolo, vei vedea, că niciodată un scriitor francez, din zilele noastre, n-a îndrăznit să-i spună Occidentului, ceea ce îi spun eu.

Dar, să nu te aștepți ca „L’Humanite” să recunoască.

Cât despre ceea ce este „sănătos în Rusia și demn de respect”, îngăduie-mi să ți-o spun că-i numai suferința. (…)

Nu pricep, cum poți dumneata să reiei refrenul ziarului „L’Humanite”, privitor la „armele” pe care le dau dușmanilor U.R.S.S.ului, când dumneata știi bine că presa sovietică publică zilnic „Afaceri Rusaakov”, la fel de oribile, că putreziciunea se răsfață în plină zi. (…) Numai clasa muncitoare a „Internaționalei” n-are habar. Ea este singura înșelată, lingușită, asmuțită.” – Pana*it Istrati.*

Villeneuve, 20 octombrie 1929 – „Nu voi interveni pentru protejații dumitale din Rusia (pe care în plus i-ai compromis grav). Le-ai luat apărarea, într-un fel care exclude asocierea (…) îți refuz numele meu.

Aștept să-ți citesc cărțile14, pentru a putea judeca întreaga dumitale gândire. Dezaprobarea mea este netă împotriva a ceea ce ai exprimat în articolul din N.R.F., și mi-o mențin fără nicio atenuare. (Sora mea, care ți-a citit articolul, a avut aceiași impresie penibilă).

Afecțiunea noastră (a mea și a ei) față de dumneata nu s-a schimbat deloc. Noi știm, că toate greșelile dumitale sunt greșeli din pasiune. Și generozitatea pasiunii dumitale este aceea care îi aduce prețuirea. Dar, ea este

14 Cele trei volume din seria *Vers l’autre flamme.*

De asemenea aceea care-ți aduce și primejdia, căci te orbește și riscă să provoace dezastre în jurul dumitale.

Atacurile ziarului „L’Humanite”, împotriva dumitale, sunt josnice. N-am la acest ziar amărât, niciun prieten, afară de Fernand Despres, care este ținut într-o situație modestă și căruia i-am exprimat, răspicat, acum câteva luni. Ceea ce gândesc:..” – *Romain Rolland.*

Paris, 23 octombrie 1929 – „M-așteptam la refuzul dumitale. Îl primesc. De asemenea, fără a modifica ceva în afecțiune ce-o am pentru dumneata, așa cum ești. Dar dacă ești hotărât să sacrifici cei mai buni oameni din Rusia de azi, nu apărând pe cei răi, ci pur și simplu refuzând să faci o deosebire, acolo, luând Rusia, ca un tot omogen. – Să știi că te asociezi, fără să vrei, Za *opera de distrugere a speranței și idealului în lume,* pe care o împlinește acum o generație de arivişti, în Rusia și în Internațională. (…)

Prietene, urmează-ți calea. Dar ești nedrept să zici, că apărându-i pe

revoluționarii zdrobiți în Rusia, dumneata ai putea fi asociat celor care atacă U.R.S.S.-ul, *deci și eu;* mi-o spui, cu cruzime și asta mă întristează nespus." – *Panait Istrati.*

Villeneuve, 25 octombrie 1929 – „… Dragul meu Istrati, știu destul de bine că orice guvern revoluționar înoată în sânge. Și mie nu-mi plac mâinile însângerate (nici cele ale lui Danton, Marat, Troțchi, Lenin etc.)" … — Romain Rol*land.*

Strasbourg, 28 octombrie 1929 – „… Nu-ți voi ascunde deloc, mirarea mea de-a te vedea devenit un sovietic, atât de oficial. Sau poate, este din cauză că m-ai crede, pe mine un antisovietic! (…)

Probe? Staliniștilor?

Dar, prietene, e mai bine să nu mai vorbim de asta.

N-am adus cele mai zdrobitoare probe despre nevinovăția lui Rusakov? La ce au folosit? (…) Ce dovedește asta, în ochii oricărui om care iubește adevărul?

Asta dovedește (…) că în ciuda miliardelor aruncate în hăul „edificării socialiste", și în ciuda a ceea ce este „sănătos și demn de respect" acolo, totu*l se bazează pe nelegiuire, pe cruzime, pe minciună.*

Îți reamintesc de copilul care „a supt sângele tiraniei", de care mi-ai vorbit o dată. Și ca și dumneata, aș spune „Ei pot face totul, realiza totul, nu-i voi uita niciodată pe Rusakovi, pe Stembergi. – Nevinovații nimiciți.

Ah, crede-mă, că fără a fi un rollandist *făcut,* ca atâția alții, nu sunt mai puțin un rollandist înnăscut.

Altfel, mă întreb: ce am avea, oare, comun?" – *Panait Istrati.*

Mi s-ar putea pune întrebarea, acum după înapoierea mea din Rusia: „Nu erai deloc la curent, înainte de-a te duce acolo? Căci toată lumea te cunoștea drept bol-șevizant".

Răspund: bolșevizant – adică: partizan pentru luarea puterii de clasa muncitoare și pentru nimicirea capitalismului. – Am fost totdeauna și voi rămâne ca atare. Cartea mea elogiază bolșevismul lui Lenin, Troțchi, Dzer-jinski și toți eroii Revoluției din Octombrie, care nu au devenit asasinii propriei lor opere.

Cât privește întrebarea „Dacă eram la curent", răspund: *Nu!*

Adaog: atitudinea mea nu e nici „schimbare la față", nici „față dublă", 15

pentru bunul motiv, că după ce am trăit șaisprezece luni în Uniunea Sovietică și aș fi putut scrie și publica cel puțin șaisprezece ba chiar cincizeci

15 Aluzie la articolul lui Boris Volin: *Istrati cu două fețe,* în „Literaturanaia Gazeta", 29 aprilie 1929.

De articole bolșevizante, gras plătite, ei bine!, nimeni nu va putea să-mi arate trei articole, care să fie astfel. Niciun interviu sau discurs, care au fost văzute sau corectate de mine, înainte de-a fi publicate. O atare atitudine rezervată nu se întâlnește la „Prietenii Uniunii Sovietice", din Franța, al cărei, unul din cei doi vicepreședinți sunt eu. Fețe am, treizeci și șase de mii, dar nu pentru „Lite-ratumaia Gazeta".

Nici măcar o zecime din proletariatul comunist internațional nu știe, ce se petrece în realitate acolo, decât dacă s-ar forma un alt partid comunist, pe baze noi, cinstite și în care să nu se mai dea șefilor, puteri nelimitate. Revoluția este așa de sus ridicată în slăvi, că nu opoziția va putea s-o coboare pe pământ, printre oameni, dovedind că azi ea nu-i decât un mit. Dar, un mit care are proprietățile păsării Phoenix.

Eu știu astăzi, că o majoritate de oameni din clasa mea au ajuns la putere, că imediat au început să se în-doape, că au îndepărtat de la masă, lăsându-i să moară de foame, pe toți cei cari nu sunt de părerea lor.

Despre opoziție, nu știam nimic și nici nu voiam să știu, înainte de-a mă duce acolo. Îmi ziceam: „Unde-i baltă, sunt și broaște! Nu putea fi vorba decât de-o simplă problemă de Putere, simplă sciziune produsă după moartea lui Lenin." Am continuat să cred astfel, luni de-a rândul, fiind în U.R.S.S. Cât privește pe Troțchi, însuși, mi-am dat seama că de multă vreme era înfășurat într-un nor de tăcere, preparându-i-se drumul spre Alma-Ata, mai apoi la Constantinopole și epitetul de „contrarevoluționar".

Nu-l cunoșteam personal, nu i-am trimes vreo scrisoare nici când m-am aflat la Marea Caspică, la două mii de kilometri depărtare de „Bastilia" lui.

Dar, ne-am strâns mâna odată și el va fi mirat s-o afle. Era, dacă nu mă înșel, prin 1911 sau 1912 la București. Nina Arbore – sora doctoriței Ecaterinei Arbore, pe care am întâlnit-o Comisar al Poporului la Sănătatea publică, în Moldova Sovietică. – Veni într-o zi la mine, întrebându-mă pe neașteptate:

— Vrei să vezi o mare pasăre călătoare?

— Cine-i?

— Un exilat important: Leon Troțchi, fost președintele Sovietului, format după Revoluția din 1905, strălucit orator și publicist al Rusiei revoluționare de astăzi.

— Da! vreau să-l văd! Să ne grăbim.

Și mă conduse la hotelul „High-Life”, din piața Episcopiei, într-o cameră strâmtă, Leon Davidovici. Cu figura lui clasică, privire feroce și îmbrăcat cu o bluză de culoare neagră, ședea pe marginea patului…

Necunoscând nicio limbă străină, n-am putut decât să-l privesc ca un vițel. Totuși întrebai de ce purta o> bluză neagră.

— „Pentru că sunt pesimist”!, răspunse ironic., B

Nu-i combatant, în ochii mei, decât cel care își subordonează interesele individuale, intereselor omenirii mai bune, care trebuie să vină.

Cred în această omenire. Ea există astăzi, așa cum există soarele în timpul nopții. Și nu numai odată, lutul meu a atins-o. Nu numai odată, în nenumăratele mele ore de strâmtorare, mâna ei m-a ridicat de la pământ.

Tot ceea ce am realizat bine și frumos, ei îi datoresc. Am avut și eu partea mea de lut; o am încă și o voi avea mereu. Dar sunt nenorocit când lutul mă copleșește și

16 La înapoierea din Uniune, Panait Istrati a încercat să-i găsească un loc de azil. Aflându-se în Belgia, invitat al P.E.N.-Clubului, s-a întâlnit cu primul ministru socialist Emil Vander-velde, solicitându-i sprijinul. Între timp, Troțchi anunță crearea „Internaționalei a IV-a”, iar Panait Istrati încetează orice demers, nevroind să fie implicat politic.

Fericit de moarte când înhaț o rază de lumină de la frumoasa omenire.

Iată pentru ce vreau să-i consacru toate forțele mele, să-i ajut pe toți cei care luptă pentru ea.

Nu mai am încredere în niciun „crez”. Nu mai vreau să ascult ceea ce spun oamenii, ci să privesc numai la ceea ce fac ei.

Nu scăpăm de înjosire decât sudându-ne existența la tot ceea ce trăiește. Numai astfel devenim liberi, adică simțind tot ceea ce aduce binele și răul în jurul nostru.

O flacără, după alte mii, se stinge pe-o mare întindere de pământ, bogat

în speranțe. Pe acest pământ, nu se mai află astăzi decât suflarea rece a egoismului care îngheață viața.

Dar, pământul va rămâne totdeauna cel de unde țâșnesc cele mai frumoase flăcări, care vor încălzi din nou omenirea. Prin aceasta, el este sfânt și plin de speranțe în viitor.

Să-l ajutăm, ca să-și deschidă măruntaiele generoase, sufletului nostru însetat de bine și de frumos. Haideți spre altă flacăre!

ÎNCREDERE

Îmi scrieți, doamnă, o scrisoare foarte sinceră, pe care v-a inspirat-o cartea mea *Spre altă flacără**. Este un document destul de caracteristic, prin origină și filosofia sa, concepțiile sale despre existența și natura umană. Se vede acolo o clasă, clasa dumneavoastră burgheză, mărturisind prin condeiul unuia din membrii săi cei mai reprezentativi, decăderea ei morală, disperarea, scepticismul și resemnarea ei. Dacă compar scrisoarea dumneavoastră cu alte mărturii pe care le-am primit de la personalități de talia dumneavoastră, trebuie să conclud în existența unei stări de spirit de-a dreptul demoralizant, care domnește în sferele altădată cele mai active, inteligențele cele mai curajoase ale gândirii franceze.

Într-adevăr, de la înapoierea mea din Rusia și a strigătului de revoltă ce mi-a smuls actuala dictatură a proletariatului, numeroși sunt oamenii de talia dumneavoastră și a lumii dumneavoastră, care mi-au împărtășit dezamăgirea lor, pierderea oricărei credințe într-o forță, lucrând în slujba binelui general. Era în schimbul decepției, pe care o aduceam din tabăra alor mei și așa cum o faceți dumneavoastră însăși, pentru a „saluta”, „curajul” de a-l fi spus public. Era deasemenea pentru a

* După apariția cărții „Spre altă flacără. Spovedanie pentru învinși”, Panait Istrati a primit o scrisoare semi-închisă de la Lucie-Delarue Mardrus, al cărei soț a tradus „Coranul” în limba franceză. Acest text a fost cenzurat în anii socialismului, la noi.

Panait Istrati a răspuns, prin confesiunea ÎNCREDERE.

Uni cele două decepții într-una singură, făcând tabula rasa de orice spirit revoluționar și obligându-mă să recunosc, *că binele câștigat până atunci e tot ce putem spera de la această lume.*

Dar, dumneata ești aceea care exprimi cel mai clar: *Cu mijloacele mele*

*pașnice, cu blândețea mea de femeie, rămasă în clasa în care m-am născut, am ajuns la același rezultat ca al dumitale… adic*ă la singu*rătate, fiin*d convinsă că uman*itatea pe care o căutam, nu există și nu va exista niciodată decât în câțiva indivizi. Colectivitatea este totdeauna un monstru. Și m*ai departe: Câtă *vreme vor fi oameni pe pământ, cei mari vor înfuleca pe cei mici. Universul este fondat pe baze de ferocitate.*

Concluzia? Este a dumneavoastră: Ne *aflăm, deci, în fața unui caz disperat. În fața lui, ce ne rămâne de făcut? Nicio revoluție nu va merge atât de departe ca Evangheliile și Evangheliile sunt un faliment. Ce ne rămâne de făcut? De-a încerca, individual, să ajuți, să salvezi indivizi, în ce mă privește, n-am căutat altceva și-mi dau multă osteneală pentru asta, atât în cărțile mele, cât și în viața mea particulară".*

Doamnă, sunteți destul de bună, ca să vă dați *„multă osteneală pentru asta"*, dar felul dumneavoastră de-a mă confunda cu dumneavoastră și clasa dumneavoastră nu-l găsesc foarte corect, în ciuda sincerității dumneavoastră. Mă indispune, văzându-vă filosofând cu mine pe tema *„falimentului Evangheliilor"*, pe aceea a *„umanității pe care o căutăm"* și a celor *„mari" care vor mânca pe cei mici.* Un prieten excelent, medic burghez, foarte omenos, mi-a spus într-o zi că toate acestea sunt biologie și că n-am dreptate să vreau schimbarea ordinei lucrurilor.

Nu cunosc biologia, nici Evangheliile. Se poate, dease-menea, că v-am bucurat mult, scriind ultima mea carte sau poate nu m-am; exprimat clar. Fiind un muncitor autentic, mi se întâmplă deobicei să calc în străchini. Câteodată, să bâigui. Adesea, să spumeg. *Dar, totdeauna știu ce vreau.* Și dacă m-ați arunca de pe acoperiș, de-atâtea ori aș cădea în picioare. Aflați deci că ultima mea carte nu se pretează la filosofie și că n-am scris-o înadins pentru dumneavoastră.

Remarcați încă ceva: nu sunt dintre cei care fac clasa dumneavoastră, singura responsabilă de toate nenorocirile ce cad pe capul acestei lumi. De însăși clasa mea nu mă leagă decât suferința stomacului ei. Asta-i tot. Pentru rest, aparțin vieții. Asta îmi permite să vorbesc cu dumneavoastră în deplină libertate. Vă cred bună, dreaptă, generoasă. Sunt convins că dacă v-ar fi încredințată conducerea lumii, v-ați apleca să creați o ordine socială echitabilă, tot rezervându-vă dumneavoastră și celor apropiați, privilegii

binevoitoare. Dar, fiindcă spuneți că ați rămas în clasa dumneavoastră și că această clasă este aceea care guvernează lumea. – O știu prea bine cum. – Este util ca fiecare dintre noi să-și păstreze locul: dumneavoastră, pe-al vostru; eu, pe al meu. Și atâta vreme, cât vom păstra locurile noastre respective, orice dizertație tratând despre *„universul”*, care *„este stabilit pe baze de ferocitate”* va fi imposibilă.

Merg mai departe: adresându-mă în locul dumneavoastră unui om pentru care ordinea voastră burgheză este o ofensă adusă justiției, aș fi stingherit să etalez un scepticism atât de confortabil. E oare nevoie să-l cunoști pe Descartes sau ajunge să-ți lipsească pâinea, pentru a înțelege că partida nu-i egală? Mârșava interpretare greșită!

Dumneavoastră aveți de partea voastră, bunăstarea, cenușile Evangheliilor ca să vă consolați, toate armatele terestre, ale aerului și mării ca să vă apărați. Noi nu avem decât două brațe goale, mizerabile când nu sunt ocupate și la fel de mizerabile când sunt ocupate. AceasU. Este comparabil cu situația unui om, pe care l-ați obliga să se așeze deasupra unui morman de jeratic, apoi ase-zându-vă într-un fotoliu în fața lui, l-ați întreba:

— Ce gândești, prietene, de cazul disperat, care-i falimentul Evangheliilor?

— Mă gândesc, doamnă, că mi-a luat dindărătul foc!

*

/tsV * ’rvhâoqfTÎ tflB-fn *îi’J* irtjiwj în felul acesta, dumneavoastră filosofați cu mine, convinsă că situația noastră este aceeași și că suntem cu totul de acord. Mi-o spuneți încă de la începutul scrisorii dumneavoastră: *„Dumneata ai părăsit toate ambar-cațiile, chiar și pe ultima: comunismul rus. Iată-vă, deci, absolut singur pe insula dumitale robinsoniană. Oare numai acum v-ați dat seama de singurătatea dumneavoastră? în ce mă privește, eu o cunosc de multă vreme”.*

Dumneavoastră cunoașteți nu numai singurătatea dumneavoastră, ci și pe-a mea, căci adăugați către sfâr-• șitul scrisorii: *„E mult timp de când am ghicit. În cărțile dumneavoastră, și mai. Bine, în ochii dumneavoastră, cine sunteți. Dar, acum, după cele ce am citit, văd că sunteți și mai mult rămas în absolut, ca un copil mic.”*

Urmează de-aici, că dumneata în clasa voastră, iar eu în „absolut”, că amândoi suntem convinși, nemairă-mânându-ne. – Ca sursă de viață, decât caravela resemv nării și o prudență circumspectă.

Nu. Nu-i așa. Ceea ce *eram,* ceea ce sunt, l-ați „ghicit” rău în cărțile mele și mai rău îri ochii mei, care n-au făcut decât să amuze înalta voastră societate. Într-o seară de melancolie.”

Mai întâi, că n-am „părăsit” nicio „ambarcație”, pentru că nu m-am urcat pe niciuna. Tot timpul vieții meie, *am dat* târcoale în jurul unei singure ambarcațiuni: aceea care purta revendicările clasei mele.

Contrar dumneavoastră, care ați rămas în clasa dumneavoastră, eu am ieșit dintr-a mea încă de la vârsta de doisprezece ani. La această vârstă, a viselor, mi-am dat seama că visele clasei mele nu erau ale mele. (Ați citit *La stăpân?)* Clasa mea își ținea progenitura timp de zece ani la același mare băcan, ca să, facă din ea de asemeni unul mare și chiar mai mult. Mama mea n-a voit să facă altceva din mine. Dacă ea nu a reușit, a fost pentru că m-am împotrivit încă de la vârsta viselor.

Apoi, ajuns la vârsta conștiinței, am băgat de seamă, ca și în cazul viselor, că clasa mea nu are mai multă conștiință decât a voastră „Conștiința de clasă”. – De care vorbește o anumită doctrină, indicând acolo ferocitatea voastră în a vă apăra și datoria noastră de a vă ataca. – Nu-i deci decât *conștiința apetiturilor de clasă* (se vede în Statul vostru burghez și în Statul proleta-rian). Mulțumesc de așa conștiință! Neavând apetituri, eu nu am această conștiință. Nu am decât conștiința mea, pur și simplu. Și dorințe. Eu nu trăiesc decât cu dorințe. Sunt blindat.

Dar, pentru că clasa voastră dă exemplul admirației exagerate pentru tot ce este burtă, nimic altceva decât burtă, pentru că vreți să nu mă solidarizez cu apetitu-rile pe care le suscitați printre ai mei, care au cel puțin scuza de-a le fi foame, de secole?

Le-am luat parte, încă din adolescență, având în inimă, marea tristețe de-a ști că dacă nevoia noastră de pâine este aceeași, aspirațiile nu sunt. Nu m-am luptat puțin, în orele mele singur sau împreună cu ei, cu starea sufletească cunoscută. Este ceea ce numesc eu de-a mă fi *vânzolit* în jurul ambarcațiunii, care purta revendică» rile clasei mele.

Se pare că nu ați făcut asta. Evangheliile dând faliment și având pâinea

asigurată, v-ați complăcut într-o singurătate bosumflată, între cărțile și caritatea dumneavoastră. Și fără s-o apărați. Nici „Absolut”, nici solidaritate.

Poate că asta e adevărata înțelepciune, dar aici num putem înțelege.

Pentru a putea înțelege situația clasei mele, ca să înțelegeți distanța care vă desparte, vă lipsește un crK teriu esențial în viața noastră: *Dumneavoastră nu bănuiți ce înseamnă să lupți o viață întreagă pentru o bucată de pâine și să nu o obții decât apărându-te din toate puterile. E o moarte fără sfârșit.*

La inteligență și sensibilitate egale, lupta pentru pâine înarmează omul, cu o ură împotriva societății și o dorință de-a o combate, pe care niciun scepticism nu este în stare s-o atenueze. Judecați:

La vârsta de doisprezece ani, cu certificatul de studii în mână și nimic altceva decât două brațe afectuoase, care te iau de umeri și te conduc în stradă, unde te părăsesc: „Acum du-te, băiatul meu; nu mai pot să te hrănesc; caută-ți singur pâinea”, și iată-te plecat în căutarea „absolutului” tău și viața nu-i decât o agonie.

Apoi, dumneavoastră spuneți: „Eu știu, că umanitatea pe care noi o căutăm nu există…” etc.

Nu! Nu noi căutăm umanitatea, ci dumneavoastră. Noi, nu ne căutăm decât hrana noastră, la fel cu câinii vagabonzi. Despre umanitatea pe care o căutați, habar n-avem. Această umanitate, pe care o găsiți sau nu, nimic nu vă împiedică, la prânz, să vă despăturiți șerve-> țelul, spunându-vă precum mi-o scrieți: *„Trebuie să ne resemnăm și să facem binele în sfera noastră, noi ceilalți care suntem putreziți și peste măsură de cinste și milă”.*

Noi, ceilalți… Cine? Dumneavoastră și eu? — De exemplu! Eu nu am mijloacele doamnă, de-a fi „put*red de cinste și milă”. Noi* nu avem aceeași cinste, nici aceeași milă. Astea sunt, la dumneavoastră, două aspecte înșelătoare ale aceleiași virtuți facile. Ele nu vă costă, decât firimiturile care cad de la masa dumneavoastră. La mine, ele fac parte dintr-o vlagă, ce-ar putea să mă coste într-o zi viața. Căci ura mea față de ordinea dumneavoastră nu este aceeași cu aceea a unui om de birou; ea este aceea a unui om al străzii. Și în această stradă înfiorătoare. A unui secol mecanic, ar putea să ajungă, ca să mă despart nu numai de clasa mea, ci și de ultimiul meu prieten.

• Clasa mea și prietenii mei nu coboară în stradă ca să prade scumpa lor uzină, pușcăria dumneavoastră mârșavă, suprema lor divinitate, în timp, ce în ochii mei uzina nu-i bună, ca să „sară” în aer, chiar de mi-ar surâde cu „raționalizarea” ei, bine asezonată capitalist sau sovietic. În stradă, eu sunt *omul-sanviș:* între „colierul” uzinei și păduchi, eu prefer păduchii. Dar, mai întâi,. Dreptul meu, să mă scarpin cât îmi place! Fără nici-o raționalizare.

Iată până unde merge singurătatea mea.

*

* *

Ea a fost aproape totală^ din ziua când am deschis ochii conștienți despre viață. Va rămâne așa până voi muri. Nimic nu mă atrage din tot ceea ce face orgoliul civilizației voastre. Nimic din ceea ce face orgoliul clasei mele, acolo unde ea își exercită puterea și raționalizează viața, mai crud decât voi, în numele libertății ce va să vină.

Asta nu poate să se petreacă altfel, o știu. Dar, ce ce să-mi sudez glezna cu toată această vermină umană? N-am coloana mea vertebrală, plămânii proprii, membrele mele, ochii mei? Atunci, de ce să mă oblige să le împrumut de la alții, de vreme ce mă simt foarte bine așa cum sunt și nu fac rău nimănui?

Distruge-te, deci, între roțile pe care le făurești tu însuți, vermină de pe ambele laturi ale baricadei! Dar nu acapara ceea ce nu-i opera ta!: partea mea de pământ, de cer, de soare, de râu, de pădure, și nu mă sili să iubesc ceea ce iubești tu, nici să urăsc ceea ce urăști tu. Pentru a iubi și urî, eu sunt mai bine organizat decât tine: te depășesc cu o mie de secole. Dovada este că, în ciuda unui acord universal pentru risipa ucigătoare a vieții, eu em izbutit. – *Când am vrut-o și absolut singur* – să vă trag clapa, să violez conspirația și legile tale și să trăiesc cum mi-a plăcut.

A fost atât de frumoasă viața mea, încât în ciuda suferințelor n-o pot compara cu a animalelor ce trăiesc departe de om. Tot ceea ce a făcut imensele ei bucurii; l-am obținut fără bani: aer, soare, râu, prieten, amantă. Numai pumnul de cartofi sau câteva banane, necesare stomacului meu, m-au obligat o zi, din trei, să-mi plec capul îngreunat în fața grelei tale prostii. Pentru asta, nu te voi ierta niciodată, fiindcă o singură zi de trudă

voinică, din zece, la câte are dreptul capul meu, ar ajunge să-mi alimenteze stomacul, dacă nu era prostia ta criminală care obligă pe oameni să planteze mai mulți-stâlpi de telegraf decât bananieri și cartofi.

Și lumea vrea mai mult ca oricând stâlpi de telegraf, mai ales lumea nouă, cu care se fălește clasa mea: Vor să depășească vechiul. Voi construiți „zgârâie nori”? Iată „case-munți”!. Ați parvenit să suprimați sufletul muncitorului? Noi îi vom suprima deasemeni sufletul, care dealtfel nu există”. Viitoarea omenire va trăi în ritmul unei desfătări, comandată de un dictator universal.

Eu nu merg!

Vreau să mă bucur, să sufăr, să trudesc, urmând ritmul unei inimi, ce-și bate cadența sa în iundul propriului meu abis. Așa am fost totdeauna. Neputând să-mi explic misterul existenței, m-am supus lui, urlând când de bucurie, când de durere. A fost singura mea supunere, Orice altceva îmi repungnă, cu atât mai mult că nu sunt câtuși de puțin periculos față de semenul meu; dimpotrivă îi cedez singura mea cămașe când mă conving că are mai multă nevoie decât mine. N-am nicio poftă excesivă. E ușor să nu ai. E suficient să nu vrei, ceea ce îți este natural refuzat. Dar, nimic din ceea ce face bucuria corpului și a sufletului nu vă este naturalmente refuzat și nimic din toată aceasta nu stă în puterea omului. Cât privește ceea ce vă refuză oamenii și este dreptul vostru natural, trebuie să știi să li-l smulgi cu orice preț, oricât ar costa. Totuși, mult din ceea ce crede a fi dreptul său natural nu-i decât superflu sau vanitatea. Acolo, nu mă bag. Distingeți voi!

•

* *

Asta sunt: singurătate și solidaritate.

Blestem omul, dar am încredere în această brută magnifică: într-o zi, își va da seama că-și strică viața lui și a semenilor. Atunci, el va veni la respectul legilor ale căror mecanisme sunt făcute din sânge, din gândire și din suflet, al cărui suprem echilibru este contemplația. Azi, el le disprețuiește, sacrificând perfecta lor armonie mârșavelor manifestări ale egoismului său materialist. Dar, asta, nu poate să dureze. Egoismul este un instinct, care devoră pe om, prin mulțimea satisfacțiilor pe care i le cere. În curând, îl va goli de orice dorință. Atunci va fi învierea vieții frumoase:

aceea care va face pe om să înțeleagă că egoismul este vehicolul morții cotidiene.

Dumneavoastră nu credeți nimic: *„Universul este stabilit pe baze de ferocitate. Unde vă întoarceți privirea, dealungul celor patru neguri, nu e cazul decât de asta. Singur umanul a pretins să schimbe legea. El a născocit justiția, caritatea, altruismul etc. Dar forțele pământului sunt acolo”.*

Da, aceste forțe sunt acolo și *altele* deasemenea! Dumneavoastră nu le vedeți? Ele sunt tot *atât de importante, ca și surorile lor răufăcătoare. La ora actuală, vocea lor apocaliptică tună însă în tot universul. Niciodată această voce n-a tunat atât de puternic. Ea acoperă uneori vocea altora, le obligă la tăcere. Vreți o dovadă indiscutabilă? Iat-o:*

Închipuiți-vă că într-o zi, în piața Concordiei, doi oameni se urcă pe piedestalul obeliscului și strigă: unul, „Vreau războiul, ruina, jaful, suprimarea tuturor libertăților!” – Celălalt: „Vreau pacea, munca, libertatea!”

Cred că nu-i deloc util, să meditezi prea mult, pentru a ști care dintre cei doi va fi alungat cu lovituri de baston de mulțimea indignată. Un alt exemplu:

Dumneavoastră descoperiți, pe un drumeag singuratic, un om lungit la pământ, abia respirând: nu vă veți duce să-i dați ajutor? Și dându-vă seama, că el este cel mai rău dușman al vostru, veți îndrăzni să-l abandonați? Numai în cazul că sunteți un monstru trec peste răspunsul vostru. El nu poate fi decât în mod demn omenesc.

Un al treilea axemplu, pe care l-am trăit: într-un sat două familii vecine se urau de moarte; într-o noapte locuința uneia dintre ele ia foc; cealaltă familie uită totul și de îndată se duce să-i smulgă din flăcări.

Nu fac melodramă. Afirm: Egoismul, ferocitatea, crima colectivă sunt răufăcători pe care majoritatea oamenilor vrea, din toată inima, să-i alunge din viață. Este o dorință universală, decât această „lege” a răului, despre care vorbiți. Nu trăim, nu creem, nu progresăm decât prin această dorință. Viitorul este al ei. El o va aduce cu sine.

Dacă răul ne depășește în fiecare zi, în ciuda dorinței noastre de bine, se datorește-n mare parte – că nicio ordine socială, nicio putere de Stat nu-l declară delict public. Deasemeni, fiindcă cuțitul încă n-a ajuns până la os.

Dar, el n-a putut să trăiască altfel decât ca hoț, ca asasin, temându-se de lumină. Niciodată, o ființă umană n-a izbutit să se legitimeze să fie recunoscută, să câștige drept în cetate. Niciun artist, niciun scriitor nu poate face apologia lui, fără a se acoperi de rușine (când Nietzehe laudă forța și spune că trebuie strivit cel slab, eu nu pot înțelege decât o singură forță: aceea care slu-r jește omenirea).

Unde vedeți dumneavoastră invenția? Dar, priviți bolșevismul: credeți oare că el a ieșit din capul unui nebun? El n-ra ieșit din capul cuiva, el a țâșnit din inima pământului. Și de ce este atât de universal popular? (sălbatecii îl înțeleg). Pentru că vorbește despre *marxism?* Nu, pen^ tru că el vorbește despre *umanitate.* Dacă nu este imediat victorios, este din cauza stupidității dogmatice a stăpânilor lui, aici trebuie căutată explicația".

Eu păstrez toată încrederea mea în om, această brută mârșavă. Și-l voi ajuta cu toate puterile mele, dar nu în felul dumneavoastră: *„încearcă individule de a se salva indivizi".*

Nu, eu nu pot salva indivizi. Noi nu putem salva decât omenirea sau nimic. Pentru mine, indivizii sunt copacii pe care îi ating, traversând pădurea. Desigur, am grija copacilor, grije adesea eroică. – Și prin asta sunt mai mult prieten decât creștin. – Dar ceea ce mă preocupă este pădurea. Și prin aceasta, sunt *revoluționar.* În cărțile mele, în viața mea particulară. Și în mai bunii mei ochi. (Dacă uneori, ați zărit în ei ceva lumină de disperare, este din cauză că mă gândesc la tot ce există și *care ar fi fost mai bine să nu existe,* dar asta nu-i decât partea prin care voi muri. O prețuiesc. N-o iubesc. Nu pot iubi, ceea ce mă ajută să mor lamentabil. Dar iubesc, deasupra tuturor valorilor vieții, ceea ce mă ajută să cred în eternitatea acestor valori. Și ca să cred, dorința mea îmi ajunge).

Nu, nu pot salva indivizi. *Nu salvez arborii, când se lasă nimicirea pădurii.* Și dumneavoastră nu salvați *nl*-mic. Mult mâi mult, dumneavoastră aveți frică să extindeți dorința dumneavoastră de salvare a întregii omeniri, căci asta implică o renunțare largă. *Din cauza aceasta rămâneți în clasa voastră.* E adevărat, că n-o apărați. Dar, ce faceți ca să-i spuneți fățiș disprețul dumneavoastră? Nimic. Vă mulțumiți să-i zâmbiți sceptic și să vă bucurați de toate privilegiile, pe care vi le acordă, tot reproșându-i „falimentul Evangheliilor".

Astfel, singurătatea dumneavoastră nu-i decât o solidaritate deghizată, ipocrită. Ea nu este a mea. Dumneavoastră închideți ochii asupra mârșăviei clasei voastre și tăceți, aderând astfel la toate crimele. Eu nu fac la fel. Și în ziua când clasa mea fiind așezată la o masă imensă, m-am convins de criminala ei lăcomie la mâncare, ați văzut cum am lovit-o peste rât, după ce o îmbrățișasem cu tandrețe.

Mijloace pașnice. Blândețe. Resemnare. Caritate creștină. Singurătate. Sunt virtuți și atitudinea clasei voastre, în ceea ce cuprinde ea mai inteligent și mai generos, în această epocă însângerată. Deci, mai bunul din clasa voastră este acela care înșeală clasa mea, o adoarme, fredonându-i: *Nu-i nimic de făcut. Lumea este și va rămâne ceea ce a fost întotdeauna.*

Abdicarea comodă și aparentă, această morală acaparează spațiile. Domină universul.

Prin aria sa:

Ea deține toate mijloacele de manifestare artistică și inundă pământul cu opere sentimentale, bigote, proteste pacifiste, în mod laș neutre, unde totul nu-i decât marfă, comerț, bani. O povestioară sau articol stupid al unui autor cu vază se plătește de cinci-zece ori mai mult decât ziua de lucru cea mai bine retribuită a unui miner, suflător de sticlă, electrician. Șarlatanism autentic, invitație de brigandaj.

Prin învățământul oficial:

Ea falsifică, în mod conștient, adevărul contemporan, ridică monumente morților și prepară tinerele spirite pentru viitoare hecatombe umane. Otrăvire metodică a popoarelor cu sudoarea popoarelor. Escrocherie. *Prin bisericele sale:*

Terorism clerical. Niciodată, de un secol, ipocrizia divină n-a manifestat mai mult ca astăzi voința sa feroce de-a strivi omul în torturile obscurantismului. Niciodată n-a întâlnit mai multă complezență în clasa voastră vol-teriană, care descoperă în ea un complice perfect pentru o dominație în doi.

Prin politica sa:

Naturalmente, locarniană: „Jos puștile!”, dar întreține treizeci de milioane de oameni sub arme, cu zece milioane mai mult decât în 1914. (Iată un eșantion al bunei sale credințe: senatorul Borah scrie în *Collier’s*

Weekly, la data de 30 noiembrie: „în timp ce ministrul Mac Donald, în turneu era pacifist în Statele Unite, iar în conversație cu președintele Hoover, vorbea despre dezarmarea celor două țări. – Anglia și Statele Unite cheltuiau împreună circa *șaizeci de mii de dolari pe oră,* adică un milion cinci sute de mii de franci, *pentru pregătirea războiului* („Le Matin”, 1 decembrie).

Asta-i civilizația voastră, pe care o cunoașteți mai bine ca mine, fiind mai bine informată. Uriașe lipitoare pe corpul sănătos al omenirii care trudește, ea devoră și anemiază tot ce este energie creatoare, prin gândirea laborioasă și brațul muncitorului. Savanți și muncitori nu trăiesc decât cu firimituri. „S-a râs de cei cincizeci de mii de dolari, oferiți de America doamnei Curie, pentru cumpărarea unui gram de radium; dar cine s-a scandalizat la auzul că aceeași Americă a votat două sute de mii de dolari, numai pentru plimbarea la Londra, a delegației sale la conferința „celor cinci”.

Această civilizație, care pretinde că are medici și încurajează știința, pentru binele omenirii, s-a stabilit în Egipt și India și-și împărțesc China, dar ce face ea pentru a înfrâna ravagiile trahomului, care a atins 95 la sută din felahi, ca și *15 milioane de chinezi, care au vederea atât de slăbită, încât se îndreaptă aproape sigur spre orbire totală?* (Ne-o spune dr. Henri Bonguet). Nimic altceva decât că în aceste trei țări, care gustă din fericirea civilizației voastre, *un milion* de ființe omenești sunt deja complet orbi. Și nu e vorba aici decât de un rău, care oricât de teribil ar fi, dacă este tratat la timp poate fi stăpânit. Ce să mai gândim la alte flagele, tuberculoza, mizeria, ignoranța. – Care face ravagii în rândurile populației, a căror vină este aceea de-a suferi fără a se revolta?

Dumneavoastră vorbiți de „curajul” meu. Eu nu sunt nici mai curajos, nici mai laș decât mijlocia oamenilor. Dar, eu știu că n-am de pierdut decât o viață. Mai știu, încă, că această viață îmi este insuportabilă, dacă trebuie să tac și să ader la această ordine, care-i fericirea unora mult mai răi și pacostea unei omeniri absolut nevinovată, pentru care nicio Putere n-a făcut nicodată ceva omenesc, pentru care singur bolșevismul îndrăznește și ar vrea să facă astăzi ceea ce nicio organizație n-a îndrăznit niciodată.

Muncitorii de pe întreg pământul suportă astăzi, povara unui regim, a unei tehnici și a unui progres, căruia îi cunosc numai viciile, risipa, escrocheria, amenințarea, crima. Munți cotidieni de hârtie care cuprinde

vorbăria noastră stupidă. Masele o ignoră și fac foarte bine. Avalanșe, publicitate desfrânată a produselor comerciale, de la pilulele Pini la articolele Coty, dintre care cel mai absurd costă pâinea unei familii numeroase, timp de o săptămână. Și paralel cu această industrie, în aparență inofensivă, industria morții și a mușardajului, cu armele ci, poliția și uneltele sale.

Dar, un atare regim și tehnică, au întradevâr civilizat. – Lumina electrică, gazul metan, telegraful, telefonul, higiena, medicina onestă, adevăratul învățământ, adevărata educație, distracțiile instructive, locuințe sănătoase,

— 90% din omenire habar n-are în prima treime a secolului nostru 20.

Cum puteți dumneavoastră să tolerați o atare ordine socială? Cum puteți suporta viața? Cum de nu simțiți falsitatea resemnării voastre și tot ceea ce comportă criminal?

De asemeni, nu vă faceți iluzii, despre singurătatea mea, nici despre cearta cu Sovietele. Nu m-am certat cu *bolșevismul,* ci cu răii *bolșevici și sabotajul lor, de neînțeles, conștient sau inconștient* al Revoluției.

Aceasta, ca și suferința oamenilor. – Care mi-e destul de cunoscută și pe care n-o voi uita niciodată. – Păstrează întreaga mea încredere, toată speranța mea de salvare și toată combativitatea.

Am fost, totdeauna și rămân soldatul pasionat, franctirorul luptei sociale, alături de adevărați revoluționari, pentru o omenire mai bună.

Viena, decembrie 1929

…ȘI DE LA „PORȚILE” EGIPTULUI

La 2 noiembrie 1929, Panait Istrati se afla la Viena, încunoștințându-l pe Romain Rolland, într-o scrisoare: „Am fugit din Paris, unde mi-e imposibil să lucrez, din cauza tuturor soiurilor de nepoftiți, care-ți cad pe cap. Aici trebuie, peste câteva zile să atac partea capitală a operei mele și care nu va fi aceea care să-l urmeze pe *Mihail.* Este vorba de acea *umilă omenire de credință,* în care am crezut până ce ochii mei au văzut ce se petrece în Rusia; ea se reduce la câțiva „căutători de credință”.

Obligațiile editoriale erau împlinite: dăduse primul volum din seria *Spre altă flacără* și *Pescuitorul de bureți.* Datorii aproape că nu mai avea. Deci, îndreptățit să afirme în aceeași scrisoare: „Pentru prima oară, de când scriu, voi putea munci într-o liniște relativă”.

Iluzie!

Proiectul unui turneu în Egipt și implicațiile ce au urmat vor însemna „o piatră de hotar” în viața lui de-acum încolo.

Bilili, cu care trăia în uniune liberă, își terminase studiile de canto și voia să debuteze public. Avea însă trac și Panait trebuia s-o întovărășească.

„Am ales Egiptul. – Îi scrie lui Rolland, în aceeași scrisoare. – Pentru că-l cunosc destul de bine și-am fost chemat acolo, în mai multe rânduri, pentru conferințe. Am refuzat, până acum. Voi accepta acum, adăugând la conferința mea de circa trei sferturi de oră și o oră și un sfert de concert: canto, două viori și pian.”

Turneul avea să cuprindă nu numai Egiptul, ci și Palestina.

Fiind „managerul” acestei trupe artistice și având nevoie de capital, solicită scriitorului francez un împrumut de cinci mii franci elvețieni, rambursabili în rate lunare, începând din ianuarie 1931.

Răspunsul lui Rolland este ferm și scurt: „Nicio posibilitate. Am șase persoane de îngrijit anul acesta, cheltuind mai mult decât am câștigat. De „rezerve” nu mă pot atinge; sunt pentru Madeleine, după moartea mea^. În ce privește, „turneul artistic”, Rolland nu-l găsește bine ales, ca loc și semnificație pentru cariera de canto: „Egiptul este un loc prost pentru artă. Te înapoiezî de-acolo «deocheat». Dacă Bilili reușește să cânte în concertele lui Schalk1 și va fi apreciată. – Aceasta ar fi cea mai înaltă recomandare pentru ea. Să trec însă de la Schalk la Egipt asta ar fi ca și cum o stea de la Operă s-ar duce să se „beregăţească” într-o cafenea-concert”.

Panait Istrati nu renunță la proiect. La 2 februarie 1930, se îmbarcă pe piroscaful „Viena”, fiind în* soțiți de scriitorul olandez A. M. De Jong, care-i era prieten. Dar, să-i ascultăm reconstituirea acestei aventuroase călătorii, cu final dramatic:

Plecăm totuși în aventură… Sau ca niște vagabonzi, la întâmplare. Suntem patru: Bilili. – A cărei voce devine, pe fiece zi, mai unică, cu timbru emotiv; Christl Hauser, a cărei vioară îmi pare o tingire hodorogită și A. M. De Jong, bunul meu prieten și scriitor olandez: Eu sunt al patrulea. Apostolis Monastiriotis2 era sigur

1 Schalk era o somitate în lumea muzicală. Romain Rolland îl aprecia ca „fiind ultimul supraviețuitor din elita celor ce gravitase în jurul lui Wagner,

Liszt, Brahms și Bruckner”.

2 Prieten și ziarist grec, care a scris „Introducerea” *IA Nerantula.*

Că ne va găsi un impresar, care să ne asigure cincizeci la sută din încasări; n-a izbutit nimic. Datorită directorului Agenției „Lloyd Triestino”, călătorim în clasa întâia, ca niște „prinți” ai dolarului, plătind biletele și hrana cu o reducere de cincizeci la sută. Desigur, pentru aceste „mici” favoruri, nu am făcut nicio concesie.

Cheltuielile, dus-întors, au fost exact cum le-am prevăzut, rămânându-mi din cele o sută cincizeci de lire sterline, circa o sută de șilingi austrieci.

Toți acești bani i-am avut în buzunarul meu, grație lui Robertfrance3, după ce am tot strigat ca să mi-i dea, până ce am răgușit. *Nimeni* nu mi-a venit într-ajutor, într-un moment hotărâtor pentru soarta acestei femei de inimă. E trist, dar vă mărturisesc: asta el

Sunt informat, că în Egipt, agenți plătiți de Moscova se pregătesc să-mi saboteze turneul artistic. Am renunțat la conferința mea *(Artele și umanitatea de azi4),* în-locuind-o cu o nuvelă autobiografică inedită, a cărei acțiune se petrece în Egipt. Sper, ca renumele meu literar să-mi asigure un auditoriu. De asemenea, mă gândesc și la o colaborare ocazională, circa douăzeci de articole despre Egipt și Palestina, plătite cu trei sute de franci bucata, pentru vreun ziar de stânga, ca să-mi pot creia o rezervă de bani, pentru un eventual fiasco.

Bilili este aceea care reconstituie drumul batiscafului „Viena”, de la Triest la Alexandria mult visată, unde-i aștepta o mare și dureroasă surpriză:

După o traversare groaznică a Mediteranei, iată-ne ajunși în acest frumos port, atât de cunoscut și iubit de

3 Director literar la Editura „Rieder”.

* O va scrie la sfârșitul anului 1931, pentru turneul organizat de „Deutsch-Kulturbund”, în Austria și Germania, în ianuarie 1932.

Panait. Cu neputință de-a fi mai „în regulă” cu actele, atât eu, Panait și domnul de Jong. Plătim tustrei taxa de „intrare”. Pașaportul lui Panait este reținut, rugându-ne să luăm loc un moment… Și ni-l restituie abia azi, cinci minute înainte de plecarea batiscafului „Viena”, fără nicio explicație. Nici

măcar să vină un funcționar de la Alexandria, care să i-l înmâneze. Scrisorile primite acolo au fost confiscate…

Avocații încercând să afle motivele, guvernatorul din Alexandria le spune: „Noi avem documente: se află în bagajul lui o carte pe a cărui copertă stă scris SOVIETE[5]. El este un bolșevic, care vine aici să facă agitație. Nu mă amestec în treaba asta. Ordinul a venit de la Cairo.”

Deci, viza dată de consulatul egiptean de la Viena este călcată de guvern, cu un dispreț suveran.

Un deputat din parlamentul egiptean (Zalgululist) ș-a dus la Cairo, ca să le explice ce fel de scriitor e Panait și ce rușine va fi pentru Egipt să-i interzică debarcarea. Ministrul nu era însă acolo și subsecretarul de stat a spus că va examina această „afacere”. Doi avocați din baroul egiptean și un avocat englez, foarte influent (maestrul Alexander), s-au dus de asemenea la Cairo unde au fost primiți foarte „rece” de subsecretarul de stat, de doi membri ai înaltului Comisariat al poliției engleze, cât și de-o „eminență” cenușie, care nu și-a arătat fața. Englezii au fost foarte „amabili”, s-au prefăcut înțelegători, lăsând să se creadă că decizia nu va fi menținută. Ne-au dus cu vorba până în ultima clipă. O oarecare impresie le-a făcut faptul că Panait e membru al „Institutului Internațional de Cooperare Internațională”, de pe lângă Societatea Națiunilor.

Un grup de scriitori și trei directori de ziar au tri-

5 Volumul al doilea, din seria *Vers l’autre flamme,* al cărei autor era Victor Serge. Pe coperta volumului se afla, însă, numele lui Panait Istrati.

Mis o telegramă de protest. La o scrisoare recomandată, trimisă Legației române din Cairo, s-a răspuns în mod laș că „fiind socotit primejdios prin ideile ce propagă, legația îl predă pe Panait în mâinile guvernului egiptean”.

Timp de patru zile, Panait a fost păzit de „ceauși” (jandarmi arabi), care-l deșteptau când le veneau „schimbul”: la miezul nopții și la șapte dimineața. Unul dintre ceauși ne-a declarat că atât el cât și ceilalți jandarmi din Alexandria erau consternați că Panait nu este lăsat să coboare.

Moș Binder, pe jumătate paralizat în spital, încă așteaptă să-l strângă în brațe și nu pricepe de ce încă n-a venit la el. I-a citit toate cărțile, pe care le păstrează ca pe o comoară, ca și fotografiile unde Panait avea bărbuță și

mustăți.

«Nu o să-l mai văd niciodată pe al meu Moș Binder», se tânguie Panait, îndurerat.

Guvernul egiptean i-a plătit cele patru zile de captivitate, precum și drumul cu vaporul la Triest”.6.

În drum spre Triest, Panait Istrati reflectează: „De șase ori am intrat în Egipt, fără să am nici cea mai mică hârtiuță oficială. O dată, vin și eu cu coșcogeamite pașaport și iată că sunt oprit să cobor, păzit ca un asasin”. ’ Dar, la Triest, alte surprize neplăcute îl așteptau în continuare:

În ciuda asigurării comandantului și a comisarului de bord că mi se va permite traversarea Italiei, fără niciun incident, mi-au interzis debarcarea la ora 11, ca să pot lua „Simplonul”, ce pleca la orele 13. După amiază, pe la orele 17, au revenit și m-au dus la chestură, unde

. — – . •

O Scrisoare trimisă de Bilili lui Romain Rolland, datată 8 februarie 1930.

Se știa desigur că sunt membru în Comitetul antifascist din Franța.

Vizită la Consulatul român, din Trieste, un cumsecade italo-grec, care m-a recunoscut și m-a luat, prompt, pe garanția lui. Cu atât mai mult, că s-a produs – sub ochii lui – o scenă, unde el a putut să-și dea și mai bine seama de omenia mea: o nefericită romăncă venise să-l roage ca s-o repatrieze; cum consulul îi răspundea, că nu are fonduri și abandona pe sărăcuța femeie soar-tei sale, am scos ultima liră sterlină și i-am dat-o. Atunci, consulul s-a hotărât să facă restul, pentru ca biata femeie să ajungă la frontiera română.

Apoi, gardienii m-au adus, din nou, la chestură și de-acolo fără să-mi spună, nimic, direct la închisoare! 7

Pretexte: 1. Numai puteam să am viza franceză, consulatul fiind închis; 2. „Cine ne garantează, că având viza franceză, n-o să fiți refulat din Franța, așa cum ați fost din Egipt?” și 3. La cererea mea, de a mă lăsa să mă duc la hotel, mi-au spus că „poliția n-are atâția agenți, cât să-i posteze în fața ușii mele.”

Am petrecut o noapte, plimbându-mă de-a lungul și de-a latul celulei, în timp ce se aduceau neîncetat nenorociți, din cauza atentatului din ajun la ziarul „II Po-polo d’Italia”.

7 Într-o altă scrisoare, Bilili îl informează pe Romain Rolland: „Panait trebuie să petreacă o noapte la pușcărie (…) Istovit, înfiorător de slab, scheletic și pradă malariei (…) sub pretextul că nu e posibilă obținerea vizei franceze. A fost închis, fără știrea consulului român. (…) Moralul lui Panait, la pământ, sănătatea șovăindă și un sentiment dureros de singurătate. _ (• • ■) Nicio telegramă de protest n-a sosit la bordul „Vienei”, unde a stat unsprezece zile. Ce poveste scandaloasă! Totul era îrt regulă c*u viz*ele și totuși… Sperăm să plecăm mâine, la orele 3 după amiază.

Numai datorită consulului francez am putut, în sfârșit, să plecăm… Eu am luat trenul spre Geneva, în timp ce Panait. Se îndrepta spre Paris.”. (Trieste, 11 februarie 1930.)

Și nu mă vedeam ieșind, nici a doua zi sau în zilele următoare dacă Bilili nu se ducea să alarmeze consulul român și francez, care pe drept cuvânt au fost foarte binevoitori: consulul francez dându-mi o viză diplomatică (fără plată), iar cel român, ducându-se chiar în noaptea aceea la chestură, ca să se ciorovăiască pentru toată tevatura creată. {

În sfârșit, a doua zi, în timp ce totul era gata pregătit, un nou incident: declarându-le că avem bilete cumpărate pentru vagonul cu paturi, la trenul „Simplon”, mi s-a replicat că trebuie să călătoresc în clasa a treia și cu un tren personal, pentru că… Agenții care mă păzeau nu aveau dreptul să călătorească decât în clasa a treia!?!

Trebuia, deci, să mă aranjez, în funcție de posibilitățile paznicilor mei, în timp ce eu eram la pământ, după unsprezece zile de ședere pe vapor, mare agitată, oboseli morale și fizice!

Numai datorită consulului francez la Trieste, am putut pleca.

Ar putea crede cineva că lumea-i atât de cretină?

Nu mai sunt decât o zdreanță morală și fizică, strivit de datorii și părăsit de toată lumea. Această poveste mi-a dovedit că nu aveam aproape deloc prieteni. N> meni nu a catadicsit să ceară pentru mine, cea mai mică reparație a răului făcut. Torres8 este un lăudăros și un farsor. Rolland, un prudent. Ceilalți nu mă cunosc. Nici-unul din pretinșii mei prieteni-scriitori nu mi-a scris un cuvânt, ca să-și exprime- indignarea. Tăcere totală. Fiecare privește, în dreapta și în stânga, când e vorba de-a face un gest care ar putea să-i primejduiască si-

8 Henri Torrts, mare avocat parizian și prieten intim cu Panait Istrati. ■

Ttâăția sau să-l coste bani. Cei striviți de nedreptate să «e descurce singuri!

Iată spectacolul canaliei literare…

Ceea ce mă face acum, una cu pământul, nu-i numai soarta mea, ci aceea a tuturor oamenilor, care nu se pot descurca, totuși, ca mine. Și cum să nu invectivez această pleavă literară, când îmi dau seama cât e de îndepărtată de suferința oamenilor, tolănită pe această suferință și trăind din ea, ca o ploșniță. La gândul că mă înnumăr printre cei din această bandă de profitori mi se face scârbă, îmi ies din sărite.

Guvernul grec a avut dreptate, să mă roage acum doi ani să-mi iau tălpășița: venisem acolo ca bolșevic. Dar, ce dreptate a avut guvernul egiptean să mă izgonească de la granița lui? Și-apoi, ce dreptate a avut guvernul italian ca să mă arunce în închisoare, după ce m-a ușurat de două sute lire sterline, lăsate la ghișeul agenției sale „Lloyd Triestino”? Și ca să termin, ce dreptate a avut ieri domnul prefect al Parisului, de-a trimite la Ionescu pe unul din copoii lui, ca să se informeze unde stau.

Locuiesc în Franța, din 1920, străbătând-o de lâ un cap la altul. Niciodată până acum, prefecturile nu s-au neliniștit de tribulațiile mele. Și doar, în timpul campaniei împotriva teroarei albe din Balcani, am luat cuvântul la Grange-aux-Belles, la „Salle des Societes Sa-vantes” și apoi la Bruxelles. Oare abia acum și-au dat ■seama de bolșevismul meu? Mă onorează acest fapt, după ce am publicat trei cărți despre Rusia… Dar, domnul prefect al Parisului – care-i totdeauna bine informat. – Putea să știe, în afară de ceea ce gândește despre mine și faptul că sunt membru al „Institutului internațional de cooperare intelectuală”, de pe lângă „Societatea Națiunilor”.

Să nu mai însemne asta. Nimic, nici la Paris și nici la Londra?

Iată despre ce minciună jalnică, nu aveam habar la plecarea mea în lume!

Dar, asta nu-i totul. Mai era altceva și mai rău: existența mincinoasă a unei corporații, cea mai înaltă, cea mai universală. – *Corporația Literelor,* căreia pare-mi-se aparțin și eu. Și pe care o întreb: *„îmi este îngăduit să iubesc pământul?”*

Pierzând credința în *strigătul* revoltatului de meserie și certându-mă de

îndată cu clasa mea, credeam că încă mai puteam sluji cauza libertății, bizuindu-mi forța în exterior pe confreria „Ordinului gândirii generoase”

Aveam convingerea nestrămutată că savanții, filosofii, scriitorii și artiștii, care predică popoarelor dragostea pentru libertate, se împotrivesc tiraniei cu promptitudine, spontaneitate și abnegație. Nu m-am îndoit niciodată de ajutorul pe care *Gândirea* trebuie să-l dea, în orice împrejurare, omului hăituit de foame și tiranie.

Dar, unde-i oare acest ajutor?

Ce greu îmi este să constat, cât sunt de puțini nu-» meroși cei care îmi seamănă…

În clipa de față, nu văd în jurul meu decât cum mise fură pământul; am fost rănit în marea mea dragoste pentru pământ. Polițiile se pregătesc să mă-ngroape de viu și niciunul dintre prietenii mei nu s-a îmbolnăvit din cauza mea. Pentru că am iubit pământul, toți prietenii m-au părăsit.

Ce-mi rămâne de făcut?

Deoarece reprezentantul țării mele, la Cairo, a refuzat să intervină ca să se respecte viza de intrare pe pământul egiptean și a declarat totodată că sunt *un profesionist al propagandei subversive, mă.* Văd silit să cer protecția unui alt stat: *cer această protecție Franței.…*

O cer Franței și nicidecum câtorva oameni de stânga sau de dreapta.

Polițiile tuturor statelor au o nevoie teribilă, de a justifica în fața guvernelor lor, întrebuințarea din ce *îri* ce mai mare a fondurilor secrete. Pentru asta, calul lor de bătaie este bolșevismul. Și cum nu se pot atinge de un Victor Margueritte, fără mare tărăboi în cancelariile guvernamentale, tabără pe de-alde prăpădiți ca mine, știindu-i lipsiți de orice protecție.

Iată, acum, un mic episod privitor la procedeele domnilor polițiști: este vorba de directorul poliției orașului Cairo. Din nenorocire pentru mine, acest important personaj se, afla printre călătorii batiscafului „Viena”, în drum spre Alexandria. Habar n-aveam. Dar el, aflând de prezența mea, a dat o radiogramă la Cairo, cerând să mi se interzică debarcarea acolo. Ceea ce obținu, de îndată.

Bucuros de-o atare ispravă, nu s-a putut abține să n-o destăinuiască unui tovarăș de drum, de pe vapor. Era un comerciant olandez, care nu avea viza egipteană. Domnul director al poliției îi dădu cartea sa de vizită și

olandezul debarcă la Alexandria, salutat respectuos de poliția portului, în timp ce eu. – Cu hârtiile în regulă. – Rămăsei zălog pe vas.

V ’ Iată ce voi povesti Tribunalului internațional de la Haga9, unde voi da în judecată guvernul egiptean. Dar, cum voi putea s-o dovedesc? Foarte simplu: dacă domnul director al poliției avea la bord un prieten olandez, aveam și eu pe al meu: marele scriitor olandez A.M. De Jong. *Și cei doi olandezi au stat de vorbă în limba lor despre toate.*

Olandezul meu va aduce mărturia lui în fața tribunalului din capitala patriei sale. Cer, *deci, protecția Franței.*

Ea mi-o datorează: *i-am dăruit tot ceea ce era mai bun în mine și nu i-am pricinuit niciun rău.*

Cât despre spiritul meu revoluționar, ea poate să se s Nu a făcut nicio sesizare Tribunalului internațional de la Haga, fiind descurajat de tăcerea tuturor confraților.

Culce destul de bine pe amândouă urechile, ca și toate celelalte state ale lumii. De vreme ce nu sunt în solda niciunui guvern, mi-ar» fi imposibil să am un ecou în rândurile maselor de astăzi și să le îndrept spre baricadă, îmi dau acum seama, că baricada mea nu este pentru lumea asta. Azi, numai demagogia ridică masele. Ori, țelul meu este să le îmbogățesc cu dragoste și adevăr.

Să stărui? Am impresia că forțez uși deschise.

Desigur, se va încerca de-a se exploata așa-zisa „renegare” a propriei mele naționalități.

Eu nu reneg nimic. Rămân ceea ce am fost, totdeauna: *un om. Român? Grec?* Amândouă guverne m-au renegat. Deci, suntem încă o dată de acord. Am scris aceste rânduri, fără să trag vreo nădejde de la cineva, în prăpastia, în care mă aflu astăzi, puțină lumină mijește. Și cu cât îmi precizez sentimentele, cu atât această lumină se micșorează. Iată, ceea ce nu credeam că ar fi de neînlăturat!

Voi continua să lupt. Singur, ca la început. Și tot ca atunci, *împotriva propriei mele familii.* Cu deosebirea că la început, familia mea era aceea a umiliților. Acum, ea este aceea a uriașilor care întunecă lumina din creiere. Dar, nepăsarea și-a unora și-a celorlalți este aceeași. Omul de pe culmea existenței se regăsește cu cel! din prăpastie, în teama de-a pierde ceea ce

posedă: o reputație ca vai de lume sau o unealtă care-l. Face să crape de foame. Nu este și nu a fost niciodată drumul meu.

Dar, ca să pot lupta, am nevoie să cutreier lumea. Și ca s-o pot face, am nevoie de un pașaport bun, în această epocă de regim polițist universal. *Cer Franței, acest pașaport10.*

10 Nu a cerut acest pașaport! În vara anului 1930, atacat din toate părțile, ia hotărârea de-a se înapoia definitiv în România. O mărturisește singur: „… După zece ani de locuire pmtre

Mă leg să fiu un perfect cetățean, cetățeanul nobilei tradiții franceze, așa cum urmașii ei au propovăduit-o în toate cătunele pământului: îmi voi pune condeiul și viața în slujba libertății; voi lupta împotriva oricărei nelegiuiri și pentru dreptate; nu mă voi îmbogăți și nu voi merge la război chiar dacă răii francezi vor provoca vreunul sau li se va declara, pe simplul motiv că trebuie să se ducă la război doar cei care și-l declară. Or, popoarele nu-și declară niciodată război.

Dacă se va întâmpla să mă aresteze sau să mi se interzică debarcarea în câteva țări guvernate de barbari, voi cere Franței să mă ocrotească. Ea știe că revolta mea e dezinteresată: nu sunt în solda niciunui guvern la fel cu turmele din uzine care luptă împotriva exploatării, violenței, războiului și ai căror șefi profitori le negustor resc revolta, sabotând revendicările lor drepte.

S-ar putea întâmpla să-i spun chiar și patriei mele adoptive adevăruri pe care le rostesc tuturor „patriilor", care-și ucid oamenii. Franța va trebui să le accepte, fiind în folosul ei. *Ea mai este încă singura țară din lume care îngăduie actualmente să i se spună toate adevărurile.*

Iată, cred, un limbaj cinstit. Franța să mă primească, așa cum sunt și să-mi acorde protecția ei. Mi-o datorează; i-am dat ceea ce-i mai bun în mine, fără să-i cer vreodată ceva.

Când mă aflam în închisoarea de la Triest și vedeam aducându-se mulțimi de nevinovați. – Reflectam asupra decăderii spiritului. Eu am ieșit de-acolo, după o noapte.

Dar unde sunt inteligențele superioare din Italia, care să se neliniștească măcar o clipă de soarta nevind- francezi, mi-am dat seama că mai cald îmi ține o înjurătură românească decât o rece politețe occidentală. Am rupt eu

Occidentul și m-am retras la matcă, din 1930.”

Vaților, pe cari îi devoră fascismul… Eu nu m-am îndoit niciodată de ajutorul pe care Gândirea trebuie să-l dea, în orice împrejurare, omului hăituit de tiranie sau foame. Unde este acest ajutor?

Sărmani oameni… Pentru că ați iubit pământul, vă vedeți îngropați de vii! …

SFÂRȘITUL DRAMATIC AL UNEI MARI PRIETENII

Prietenia lui Panait Istrati cu Romain Rolland a fost redusă, nu odată, la un singur aspect, considerat esențial. Și anume: incitarea vagabondului brăilean de a așterne pe hârtie „gândurile și amintirile” drumurilor sale prin lume, încredințându-l că „profunda lui simpatie va fi împărtășită și de numeroși alții.” în mod neîndoielnic, Romain Rolland a avut intuiția geniului, ce zăcea nedescoperit în Panait Istrati.

Fără a nega acest aspect, credem că ceea ce constituie *esențialul* acestei prietenii. – A cărei grandoare este reflectată în voluminoasa lor corespondență1. – Este adeziunea fără șovăire la *„Frumusețea Artei, gardiană a tuturor valorilor morale, ce alcătuiesc măreția vieții umane.”* Și aceasta, cu atât mai mult, cu cât scriitorul francez se declarase a fi, cu tenacitate, în epocă: „sufletul liber, care se refuza de-a face concesii tiraniilor. – Oricare ar fi fost ele. – Asumându-și misiunea neabătută de-a apăra idealul sacru al Libertății Spiritului, atât în fața Reac-țiunii cât și a Revoluției, oricare ar fi ele.”

Citind opera lui Romain Rolland, din scoarță în scoarță, Panait Istrati a mărturisit, public, revelația de-a fi descoperit „modelul Omului drept”, într-o vreme când el pierduse credința în dreptate pe acest pământ, viața de fiece zi demonstrându-i că „Frumusețea artistică, fără Dreptate

1 Vezi *Correspondance integrale Panait Istrati-Romain Rolland,* publicată în „Les Cahiers Panait Istrati”, nr. 2—3—4, Va-lance (Franța), 1987, 432 pag.

Socială, nu este decât minciună.” Și spontan, el se va dărui acestui artist, care retras în singurătate la Ville-neuve, atesta cu strălucire că drumul lui în contemporaneitate era însăși „calea neîntinată a Frumuseții Artei”.

Pe parcursul acestei prietenii neobișnuite, Panait Istrati îi va preciza: „Aceasta am iubit în dumneata, nimic altceva. Aceasta au iubit toți acei care vă apărau atunci, când singur combăteați lașitatea omenească, cu măreția

celui care nu abdică niciodată. Singur țineați piept urletelor negustorilor de Frumos, de dogme și patriotisme. Și m-am supus dumitale, înțelegând că-i suficient o singură conștiință pe acest pământ, pentru ca Frumosul să existe. Restul este neant, țărâna secolelor. Și deodată mă cuprinse setea de-a reînvia în mine, omul dăruit Dreptății, care agoniza. Să-l reînviu, sacrificându-i totul: bunuri materiale, prietenii, dragoste, sănătate și chiar idealul meu social… Te-am ascultat Romain Rolland! Sunt opera dumitale, cea mai bună. Eu nu ființez, decât prin valorile morale, enunțate și trăite de dumneata."

Iată *fundamentul* moral al acestei prietenii.

Panait Istrati și-a onorat cuvântul dat, sacrificând *totul* – ca om și artist. – În favoarea Frumuseții Artelor și Adevărului din viața oamenilor. Și ca și Romain Rolland, în 1914, el a fost renegat și calomniat, cu furie, de foști – „frați" de simțire și condei, pentru că n-a trișat, cutezând să rostească adevăruri în epocă pe care posteritatea le-a cunoscut mult mai târziu.

„Un gest de curaj și sinceritate, ieșit din comun (…) un act care voia să denunțe o trăd*are și e*fectiv un învins", subliniază scriitorul suedez Emst Bendz, în cartea sa Chip*uri de scriitori.*

Înapoiat din U.R.S.S., cu „coloana vertebrală a sufletului la pământ", Panait Istrati reia dialogul epistolar cu Romain Rolland, care îi cere copia celor două scrisori, adresate G.P.U.ului. Citindu-le, Rolland îi declară: „Sunt magnifice", adăugând: *„nu trebuie să le publici acum.* (…) Vă iubim încă și mai mult și vă v*enerăm. Ele* trebuie păstrate în arhivele Revoluției. În cartea ei de aur! Dar, nu l*e publicai"*

Reacția lui Rolland, insistența ca Panait Istrati să nu publice aceste scrisori, nici cartea lui despre cele șaisprezece luni petrecute în U.R.S.S., ca și refuzul de-a se alătura unor intervenții acolo, îl descumpănesc. Și șovăie» la un moment dat, hotărât să nu mai scrie cartea *Spove-r danie pentru învinși.*

Ceea ce nu cunoștea Panait Istrati, în februarie 1929, despre viața marelui său prieten, aflăm astăzi – cu date precise – din *Romain Rolland. Repere biografice,* publicate de prof. Univ. Bernard Duchatelet, în „Les Cahiers Panait Istrati" nr. 2—4, p. 387—389. Reproducem o parte din aceste date, ce pot fi un „ghem al Ariadnei" în labirintul acelor ani:

1923: – începutul corespondenței cu Maria Kudasceva.3

1927: – Apropiere de Rusia, intermediar fiind Luna-cearski. Deși admiră poporul rus, consideră comunismul, drept fanatism. Totuși, se hotărăște să combată Reacțiunea, decât hidra totalitară.

1928: – Aprilie, corespondența cu Maria Kudasceva devine sentimentală.

1929: – Refuz de-a se amesteca în frământările politice

2 „Maria Pavlovna Kudasceva (Maia, în intimitate) s-a născut la Petersburg, în mai 1895, maică-sa fiind profesoară de franceză în casa unui prinț rus. A avut o tinerețe grea: de la 14 ani, dă lecții ca să-și câștige existența. Se mărită, foarte tânără, cu tânărul prinț Sergiu Kudașcev, care în timpul războiului civil, se va alătura armatelor albe.

Moare de tifos, lăsând un copil, Sergiu.

Maria Kudasceva sa apropie de cercurile literare sovietice (Gorki și Pasternak) și lucrează timp de mai mulți ani, ca secretară a prof. Piotr Kogan, la Academia Artelor de la Moscova. Ia parte la tipărirea în douăzeci de volume, a operei lui Romair»

Din U.R.S.S. „Refuz să mă înrolez printre lupii lui Stalin sau ai lui Troțchi.” • – Maria Kudasceva, femeie pasionată care pledează pentru cauza Rusiei noi, vine pentru prima oară la reședința lui Romain Rolland (septembrie-octombrie).

1930: – Al doilea sejur al Mariei Kudasceva.

1931: – Se aliniază alături de U.R.S.S. Înapoiat de la Moscova, scrie: „Salut lui Gorki” (10 mai), „Adio trecutului” („Europe”, 15 iunie), prefață la cartea lui Gorki: *Ei și noi* (octombrie), „Apel la lupta revoluționară” („L’Humanite”, 4 noiembrie).

— Maria Kudasceva se instalează la Villeneuve, chemată de Romain Rolland. (16 iunie)

1932: – Aprilie: inițiază împreună cu Henri Barbusse, al doilea Congres mondial împotriva războiului imperialist (organizat de Internaționala comunistă), care se ține la Amsterdam (27—29 august).

— Ales membru de onoare al Academiei de Științe..:.. —. A U.R.S.S.

1935: – Voiaj la Moscova, întrevedere cu Stalin, este găzduit la locuința lui Gorki. (iunie-iulie). Prof. Univ. Bernard Guchatelet este președintele Corni telului de conducere al „Fondului Romain Rolland”, de la Biblioteca Națională din Paris.

Rouand, tradusă în rusește. În. 1923, ea îi scrie lui Rolland, îm-părtășindu-i emoțiile citirii lui *Jean-Christophe.* În 1929, este invitată la Villeneuve. A treia vară, în 1931, revine și nu se mal întoarce în U.R.S.S. Ține tovărășie lui Rolland, făcându-i lecturi din literatura și presa sovietică. A influențat în mod hotărâtor, apropierea scriitorului francez de Uniunea Sovietică. La 28 aprilie 1934, Maria Kudasceva și Remain Rolland se căsătoresc. Rolul ei în ce privește viitorul operei lui Rolland devine determinant. Maria Rolland a murit la Paris, la 28 aprilie 1985." (Notă extrasă din *Corespondența Panait Istrati cu Romain Rolland.* - Op. Cât.) |

Cea mai teribilă dintre confruntări, cu cel care întrupa. – Pentru Panait Istrati. – Modelul „omului drept" pe acest pământ, avea să fie în primăvara lui 1930. „încrucișarea spadelor înveninate" fu ocazionată de apariția cărții despre Uniunea Sovietică *Vers l'autre plammeK* Citind-o, Rolland îi trimite două scrisori:

Villeneuve, 7 martie 1930

„în graba de-a citi „Spre altă flacără", mi-a scăpat o jumătate de pagină.4 Aceea, unde dumneata insulți o femeie, care îmi este scumpă (și dumneata știai că îmi este scumpă).

Ai comis, prin asta, o faptă de două ori urâtă. Te-at arătat lipsit de respectul sacru datorat prieteniei. Ai calomniat în mod josnic o femeie, care n-a scris sau gândit urât despre dumneata, necunoscând nimic despre dumneata, afară de ceea ce i-au spus prieteni francezi. Și aflând de prietenia mea pentru dumneata, m-a rugat să-i vorbesc ca să te poată apăra în orice ocazie.

Te știam nedrept. Nu te știam însă în stare, în furia dumitale nedreaptă, ca să rănești inima unui prieten. Te plâng. — *Romain Rolland.*

3 Unui prieten român, stabilit în sudul Franței, prevenindu-l de apariția acestei cărți, Panait Istrati i-a scris: „Cartea mea e gata. Năprasnică! Ucigătoare de păduchi omenești și izvor de credință. După apariția ei, îmi voi număra prietenii, cu care vot avea de continuat viața. Vei fi și tu?".

* Textul incriminat de Romain Rolland este următorul: „După atâtea și chiar înainte de atâtea, o oarecare prințesă rusă, instalată nu prea rău în preajma unui – «savant» –, comunist «pe linie» –, putea scrie unei mari conștiințe prietene (pentru a mă spiona, apoi să mi-o mărturisească

cerându-mi scuze), că tot felul de zvonuri circulau la Moscova, pe socoteala mea…

Rămân și mai mult convins, că adesea a fi prințesă și chiar poetă, asta nu înseamnă nimic, chiar dacă ai adăuga acestor calități și adeziunea ei la comunism, după cum o pretinde*.

Scrisoarea are o exprimare separată, datată 8 martie 1930, expediată împreună cu aceea din ajun:

Eram gata să-ți trimit scrisoarea. O redeschid. Nu vream să-ți provoc atâta rău cât mi-ai făcut.

Uneori mă gândesc, că ești predat unor demoni răi ai violenței, dar pe care nu-i poți stăpâni și că ești capabil s-o recunoști apoi și s-o regreți. Vreau deci să sper că-ți dai seama de *delictul împotriva prieteniei,* de răutatea dumitale nebună. În acest caz, îți vei exprima regretele ca om de onoare, mie și celei pe care ai insultat-o. Ea este bună și sper să te poată ierta. Eu nu te voi ierta, decât după ce ea te va fi iertat.

Dacă nu vrei, dacă vei persevera. – Atunci: adio!

Orice s-ar întâmpla, refuz să te văd, înainte de explicații scrise, care să-mi dea satisfacție.

O prințesă? Știi dumneata cine-i această prințesă? Fiica unui tată pe care nu l-am cunoscut – ca și dumneata – și a unei profesoare franceze, care la cei șaizeci și cinci de ani ai ei își câștigă cu greu existența, ca și de altfel însăși fata ei!” (Scrisoare nesemnată).

Aflat la Geneva, reîntorcându-se în România, Panait Istrati răspunde scrisorii lui Romain Rolland, la 13 martie 1930 (El nu-i cunoștea relațiile cu Maria Kudasceva), spunându-i:

„(…) Admit ca prietenia noastră sau mai degrabă poves*tea noastră impresionantă. – Un*ică în acest secol –, să se năruie din cauza unei drame mari. – O dramă care depășește amploarea Prieteniei sau care atinge viața în ansamblul ei, ca de pildă: neputința în în care se zbat cei mai buni dintre oameni, de-a pune în practică ceea ce proclamă de la înălțimea unei tribune. – Tristețea care rezultă atunci când îi vezi recomandând eroismul și cultivând prudența. Aici primesc să mă despart de dumneata, fără a înceta vreodată de-a adora ceea ce condeiul dumitale așterne pe hârtie.

Dar, dumneata vii cu o poveste care, oricât de importantă ar fi în ochii

dumitale, pentru ai mei nu-i decât una din cele mai mici interpretări greșite, în viața dumitale. (Îți cer iertare pentru durerea provocată; dar trebuie să-ți spun, că în templul meu zeii nu sunt rânduiți în rangul sfinților de duzină).

Îmi spui că am „calomniat josnic" această persoană. Oamenii vor judeca într-o zi, ceea ce am spus despro dânsa și ce spui dumneata despre mine.

Dumneata mai afirmi, că știam că „îți este dragă". N-o știam. Înțelesesem mai degrabă o oarecare stimă, dar îți răspund: *e păcat pentru dumneata!* Și spunându-ți asta, îți cer iertare, nu fiindcă n-aș fi fost sigur de cât valorează ea, ci pentru că prețuiesc ceea ce valorezi dumneata.

Și dacă nu-i deloc nevoie să vorbesc despre cât valorezi dumneata, îngăduie-mi în loc de orice scuză, să-ți spun cât valorează ea: *atât cât valorează toți profitorii lași și asasini ai maselor muncitoare sovietice,* la fel cu alde Barbusse, Cachin și alți Kogan ai Revoluției ruse.

Nu are nicio importanță, ceea ce această femeie *mi-a spus* că a gândit despre mine. Dar, dacă ții să faci un caz din asta, aș putea să-i caut într-o zi scrisoarea; nu am citit niciodată ceva mai josnic și mai slugarnic-pros-tește, tot lingușind. Îmi plac mai mult cei cari mă zdrobesc cu nedreptatea lor.

„Prințesă"? mă întrebi dumneata. Dar este exact ceea ce își tipărește pe cărțuliile, care cuprind stupiditățile ei poetice și totuși, ea este aceea care scriindu-mi, s-a scuzat.

Și acum, ultimul meu cuvânt privitor la această persoană. – Care-i convingerea ce mi-am făcut-o, după ce am văzut-o și apreciat-o în căminul Koganului său: este o larvă, ca și stăpânul ei.

Te rog prietene: să ne certăm pentru chestiuni ce depășesc prietenia larvelor:

La 15 martie 1930, Romain Rolland îi răspunde categoric:

„Dumneata întețești insultele.

Ca să-ți arăt limpede, că pe mine mă pălmuiești, adaog încă următoarele:

Această femeie este prietena mea, de cinci ani – și nu numai prin scrisori. A venit în Elveția. O- prețuiesc și o iubesc.

Eu sunt cel care i-a cerut să vină, ca să te vadă la Moscova (ceea ce dumneata numești: *să te „spioneze").* Am socotit că singur faptul că era prietena mea ar fi meritat respectul dumitale. I-ai adub insulte. Le încasez eu. Este salariul prieteniei mele pentru dumneata. Mulțumesc.

Dar, ce ai gândi dumneata despre mine, dacă mi-aș îngădui o lipsă de respect, față de femeia pe care o pre-țuiești și o iubești? (Oricare ar fi ea.)

Adio. Eu am alte concepții despre prietenie. Dumitale ți-au lipsit. Eu nu mă cert. *Eu rup" -.*

Astfel se întrerupe una din marile prietenii literare ale secolului nostru, care prin referințele numeroase și precizările de atitudini în corespondență, completează portretul moral și aspirațiile acestor doi scriitori, fără a mai pomeni despre dezbaterile începute asupra unor evenimente internaționale, atunci în plină actualitate, ca și despre rolul artelor și artiștilor, mesajul și misiunea lor în înfăptuirea visului milenar al unei lumi, mai bune și mai drepte.

Pentru Panait Istrati urmează de-acum încolo, ani grei, de singurătate, de boală necruțătoare, de lipsuri materiale și trădări în lanț, în „sectorul Prieteniei".

Aflat, în decembrie 1932, bolnav la Mănăstirea Neamț, el îi scrie lui Jean-Richard Bloch, prieten care i-a citit manuscrisele înainte de-a fi publicate, exprimându-i amărăciunea, provocată de ruperea prieteniei cu Romain Rolland:

„… Odinioară, aș fi voit să se dispună de mine. (Era pe vremea Chir*ei și a* lui Cosm*a.)* – «*S*altimbacul» 5 voia să se dăruiască în întregime cuiva sau pentru ceva: unui om, unei idei. N-a făcut decât să se rostogolească în gol. (…) La cel mai bun om, pe care l-am cunoscut în Occident, prietenia vine după familia lui, după operă, după liniștea căminului (…).

Și Rolland, în viața căruia credeam că nu are doi Panait Istrati, a rupt cu mine, pentru că nu am vrut să cer scuze unei femei josnice din Rusia, o «poetă «-care-i «cânta» – frumusețea mâinilor. (…) Și cum nu îndrăznesc să-i scriu lui Rolland, spune-i din partea mea că la noi, cei care-și presimt moartea cer iertare celor sănătoși pentru ofense posibile și le sărută mâna. (Iertările sunt totdeauna reciproce) …

Cer iertare lui Rolland și-i sărut mâna" …

Câteva luni mai târziu (5 iunie 1933), Panait Istrati îi scrie și lui Jean Guehenno, de asemenea prieten și redactor-șef al revistei „Europe":

„Ah! cât este de trist, de a-l auzi pe Romain Rolland spunând în interviul din «l'Humanite» – (26 mai 1933) că el dă la o parte, cu dispreț, această

poveste (Victor) Serge,

5 Vezi ediția bilingvă: *Panait Istrati – corespondența* cu *scriitori străini.* Editura „Minerva”, 1988. (Scrisori adresate lui Jean-Richard Bloch.)

MONTATA de Panait Istrati împotriva U.R.S.S. Și devenită mașinație a tuturor contrarevoluționarilor.

«Poveste montată» de mine! în acest timp, bietul diavol se află la închisoare, de la 8 martie, ca și cumnata lui, nevasta a înnebunit, iar copilul și socrii sunt în stradă! Poveste „montată” de mine, nu-i așa, dragi partizani *fără condiții* la «opera socialistă a Sovietelor?» Ah! de ce nu am murit acum doisprezece ani, ca să nu-l mai cunosc pe Rolland, nici Rusia și să nu mai fiu scriitorul, care sunt fără voia mea.

Te rog, să-i comunici toate acestea marelui nostru prieten pe care încă îl iubesc și pe care nu e cazul să-l judec, (…) chia*r dacă el ține să meargă împotriva ideilor și sentimentelor mele (care erau altă dată și ale lui) Mai* spune-i, că sunt mișcat auzindu-te că mi-a scris acum câtăva vreme, dar că nu am avut fericirea să-i primesc rândurile și că i-aș fi nemăsurat de recunoscător dacă ar vrea să-mi repete ceea ce îmi scria în acea scrisoare, care s-a pierdut și pe care *n-aș fi lăsat-o fără răspuns (…).*

Da!, să-mi dea dovadă, că nu mă urăște. Să-mi scrie măcar odată. Căci boala mea avansează întruna, complicată cu o hipertrofie a inimii, ce mă țintuiește la pat și mă împiedică să scriu. (…) Nu sunt vândutul, decretat de prietenii lui de azi. Onorez încă prefața lui de-acutn zece ani și nu am încetat să-l iubesc. Dar, gândesc că-i inutil să-i scriu, cum mi-o spui tu. Nu! Totul s-a sfârșit. Toate mor. (…) Ah, da! Romain Rolland nu a fost pentru mine ceva neînsemnat”.

Jean Guehenno îi trimite lui Rolland, această scrisoare care, la rândul lui – „profund impresionat” – îi răspunde directorului revistei „Europe”: „A trecut mai mult de o lună, de când i-am trimis lui Istrati (la adresa indicată de dumneata), o scrisoare afectuoasă. Sunt mirat că nu mi-a răspuns. Când vei avea ocazia, interesează-te dacă a primit-o. Nu aș vrea să se fie pierdut.”

Această scrisoare. – Menționată de Rolland, în răspunsul dat lui Guehenno – Panait Istrati nu a primit-o. (Se știe că Siguranța îi viola corespondența și-i confisca unele scrisori.) Copia acestei scrisori importante a fost identificată, în zilele noastre, în „Jurnalul” lui Rolland, de prof. Univ.

Bernard Duchatelet, care a publicat-o în revista „Litterature” (nr. 7, toamna/1987), de unde o reproducem întocmai:

„Dragul meu Istrati. – Am citit cu emoție ultima dumitale carte – și de asemenea rândurile adresate lui Guehenno. Nu!, „lucrurile” nu mor ca oamenii. Ți-am păstrat afecțiunea mea și-ți mulțumesc pentru a dumitale.

Nu ai avut dreptate să mă rănești (în înțeles aproape fizic) în afecțiunea mea pentru o persoană. Dar cât privește ideile dumitale, ai toate drepturile ca ele să fie diferite de ale mele. Și aceleași drepturi le revendic și pentru mine-însumi.

Prietenia mea. – Pe a dumitale o cunosc. – Este mai presus de orice deosebire de gândire. Fii sigur că nu m-am îndoit niciodată de lealitatea dumitale.

Sunt întristat, știindu-te atât de bolnav. Sper – con-trazicându-ți părerea. – Că ai o vitalitate îndrăcită. (Ultimele dumitale opere dau dovadă.)

Sănătatea mea este de asemeni profund atinsă: (leziuni grave intestinale); trebuie să fac popasuri în clinici. Dar voi lupta până în ultima clipă. Sunt împovărat de sarcini. Nicio săptămână, fără să nu lansez strigăte de ajutor, de protestări, de raliere, pretutindeni! Ah, dacă aș fi mai tânăr cu treizeci de ani! «Dimicandum» –, marea deviză a pictorului Delacroix. «Trebuie să lupți!»

Îți strâng mâinile, din toată inima. Nu dezarma în fața râului. Să biruim carcasa! I

Al dumitale prieten”. — ROMAIN ROLLAND.

După această scrisoare, Jean Guehenno mi a mai răspuns.

Atacurile presei franceze de stânga, în frunte cu „1’Humanite”, întețindu-se și Romain Rolland păstrându-și tăcerea. – Panait Istrati ia hotărârea să i se adreseze public printr-o Sc*risoare deschisă, pu*blicată în „Les Nouvelles Litteraires” (2 septembrie 1933):

„împrumut această cale ca să-ți scriu, nu numai pentru că o alta îmi este închisă de aproape patru ani, ci pentru că aș vrea să fiu ascultat cu martori. Îți scriu pentru a face apel la dumneata, împotriva calomniilor cu care sunt acoperit de la înapoierea mea din Rusia, de pretinși comuniști, tovarășii dumitale.

Tovarășii dumitale! Ai devenit unul de-ai lor. Îi primești zilnic pe

ziariștii lor și colaborezi la organele lor oficiale sau oficioase. Or, aceste ziare nu încetează de-a mă denumi „Agent al Siguranței” și chiar „Domnul Inspector”.6 Găsești oare aceasta demn, cinstit? Te solidarizezi cu ei? Acordindu-le tăcerea dumitale, așa cum o faci, îi acoperi cu autoritatea dumitale.

Am tăcut destul de multă vreme, pentru a avea dreptul de-a protesta astăzi. Aceste infamii lansate împotriva mea – *singurul răspuns la cărțile mele asupra Rusiei* n-au găsit la dumneata nicio condamnare publică, pe care o așteptam din partea conștiinței dumitale. În epocă, ți-am găsit o scuză: încă nu te declaraseși tovarășul și fratele lor. Dar azi, aceasta este un fapt împlinit și ești mândru de ea.

—

6 Aluzie la campania calomnioasă, dusă de l’ „Humanite” și „Le Monde”.

Mi-ai putea răspunde: „E treaba mea!”

Nu! Ar fi prea comod. Nu este numai treaba dumitale. Ci, de asemenea, și a mea. Cu atât mai bine. – Așa cum se va vedea în continuare. – Cu cât această „afacere” poate deveni pentru mulți un caz de conștiință, una din acele aberații pe care nicio ființă omenească n-ar putea-o evoca fără înfiorare.

Căci, așa cum eu nu uit ce-ți datorez, tot așa nici dumneata nu trebuie să uiți ceea ce îmi datorezi. Și când spun *DUMNEATA* și *EU,* nu e vorba, bineînțeles, de noi doi ca persoane, ci de această Frumusețe, gardiană tuturor valorilor morale ce fac măreția ființei umane și din care o părticică infimă a fost realizată de spiritul dumitale și al meu, din ziua memorabilă când – la ordinul dumitale imperios și profetic – am scris acele câteva pagini care au intrat, potrivit afirmației dumitale și a criticilor de pretutindeni, în patrimoniul literaturii universale.

Să nu uiți, Romain Rolland, că înainte de a fi atins de conștiința dumitale, eram un golan, căruia îi lipsea totul și uneori chiar conștiința, așa cum se întâmplă adesea când oamenii refuză unui dezmoștenit dreptul la cinste. Aveam pe atunci patruzeci de ani și poate și un cuțit mare la brâu. Dumneata mi l-ai luat pur și simplu, mângâindu-mi fruntea și mi-ai spus: *„Lovește mai de grabă cu vorba dumitale și vei fi izbăvit.”*

Te-am ascultat. O spun clar: *Ascultat.* Căci Frumusețea acelor timpuri era compromisă în ochii mei. Nu mai credeam în puterea ei de a aduce dreptate pe pământ, după cum continui să n-o cred nici astăzi. Socoteam că-i inutil s-o mai slujesc, Frumusețea fără Dreptate nefiind decât o minciună.

Dar am înțeles din opera și scrisorile ce mi-ai trimes, că-i suficient să existe un om drept pe pământ, pentru ca Frumusețea să existe și ea. Restul este neant, țărâna vremii. Și deodată mă cuprinse setea de-a reînvia în mine omul dăruit Dreptății, care agoniza. Să-l reînviu, sacrificându-i totul: bunuri materiale, prietenii, dragoste, sănătate și chiar idealul meu social. Atunci, mă hotărâi să scot din noroi grăuntele de sublim ce-mi fusese încredințat și care, aparținea micului univers al măreției omenești, pe care nimic nu-l poate înjosi. De ce am făcut asta?

Pentru că dumneata reprezentai în ochii mei modelul Dreptului, al Omului drept care scrisese *Deasupra învălmășelii,* în acea epocă, izolat în singurătatea dumitale aproape totală, calea dumitale era însăși calea Frumu-seței. Ea se salva prin dumneata. Erai, în Europa și aproape în toată lumea, gazda ei cea mai demnă. Și cu cât sclavii se căzneau să te sufoce cu oceanul lor de noroi, cu atât dumneata te ridicai și mai sus.

Aceasta am iubit în dumneata și nimic altceva. Aceasta au iubit și oamenii care te apărau atunci. Și dumneata te înălțai dinaintea lașității omenești, cu măreția celui care nu abdică. Singur țineai piept urletelor negustorilor de Frumos, negustorilor de dogme, negustorilor de patriotism.

De-atunci, dumneata ai abdicat. Dumneata ai spus, aproape cam așa: „Din orice parte ar veni răul, într-o viitoare încăierare, eu mă voi menține de partea Rusiei Sovietice.” Te-ai prăbușit; din cauza acestei alegeri părtinitoare nu mai rămâne nimic din dumneata. Trebuie s-o recunoști și să dispari sau să te aperi și să dovedești oamenilor că n-ai devenit un partizan.

În vreme ce partizanul este un produs al momentului și n-are nimic de pierdut, dumneata – cel de până mai ieri – ești un produs al Eternității. Dumneata ai de pierdut totul.

Nu au dreptul la trădare cei care au promis solemn îndrăgostiților de Frumusețe și însetaților de Dreptate că nu vor fi abandonați niciodată. Eu sunt unul dintre aceștia, căruia i-ai făcut această promisiune. Sunt opera

dumitale cea mai bună. Eu nu ființez decât prin valorile morale enunțate și trăite de dumneata. Dacă abdici, dacă abdic la rândul meu, dacă într-o zi viitoare vor abdica toți cei care azi încă apără Frumusețea fără pată, cine va rămâne deci ca să justifice, în curgerea timpului, speranța învinșilor în dreptatea definitivă?

De-ar fi să rămâni mai singur ca niciodată, datoria dumitale este de a-i renega pe cei care te compromit, de-a reveni la acea măreție de conștiință care te-a făcut cunoscut, care era proprie ființei dumitale. – Putere care va dăinui de-a lungul secolelor, singura forță capabilă să justifice dragostea oamenilor, nesatisfăcută de viață și speranță, pentru a reda-o în sfârșit acceptabilă tuturor.

În mijlocul descompunerii universale, la care asistăm neputincioși, această *datorie de-a fi incoruptibili,* această mărturie vie, palpabilă, a existenței purității absolute sunt și mai necesare ca oricând milioanelor de deznădăjduiți, care constituie o pradă pentru toți demagogii și că în curând, stăpâni noi, tot așa de abjecți ca și cei vechi, ne vor conduce la cea mai catastrofală prăbușire spirituală, pe care istoria nu a cunoscut-o vreodată. Acestor inocenți rătăciți, fanatizați de un materialism fără ieșire, dumneata le datorezi cupa îmbărbătătoare pe care ai ținut-o totdeauna întinsă buzelor arse de decepție.

Dumneata îmi datorezi mie satisfacția morală de-a te vedea dezavuând pe nedemnii dumitale tovarăși, care vor să mă înjosească. Nu sunt un *„agent al Siguranței";* dumneata o știi bine! Do asemenea, nu poți tolera ca această minciună să se repete în casa voastră, în paginile acestei „l'Humanite", unde ai devenit astăzi legea și profetul. De asemeni, „comuniștii" dumitale trucând textele scrierilor mele, răspândesc pretutindeni că am trecut la *„catolicism"". Se* merge până într-acolo încât

7 în răspunsul: la „scrisoarea semi-închisă" a lui Francais Mauriac, apărută tot în „Les Nouvelles Litteraires", Panait Istrati mi se atribuie gesturi, pe care nu le-a văzut nimeni în Europa, privitor la călătoria mea în Rusia: „Călătorind în acea epocă, cu delegați ai țărilor din Occident, el observă în vagonul său – oroare! — Un delegat marocan. «Nu vreau să călătoresc cu negrul ăsta», a declarat el. Haiducul devenise, pasămite, civilizat… ca un american!".

Iată la ce născociri se înjosesc cei care pretind să readucă Dreptatea pe pământ. Dacă dumneata mai ai încă inima, pe care am conoscut-o, nu vei admite ca un om să fie astfel calomniat.

Ți-aduc la cunoștință, dacă n-o știi, că lupt împotriva tuberculozei și a mizeriei în acest Paris, unde am revenit să-mi caut sănătatea. O salvare, pe care n-o aștept decât de la el, de la acest Paris care m-a văzut născându-mă și care trebuie să mă renască. În ce te privește, aștept de la spiritul dumitale de dreptate ca măcar să nu mai fiu insultat. — *Panait Istrati.*

Răspunsul lui Romain Rolland nu întârzie. Este scrisoarea, datată 8 septembrie 1933, trimisă la Mănăstirea Neamț:

„Dragul meu Istrati, întâmplător am luat cunoștință de-a dumitale „Scrisoare deschisă”, căci nu citesc regulat „Les Nouvelles Litteraires”. Era mai sigur, dacă voiai face între altele „acest legământ: dacă mă vindec, voi veni la Paris și ne vom uni cu toții sub flamura unei credințe care răstoarnă munții și vom merge, ca și Iisus, pentru a propovădui credința noastră războinică, pe toate drumurile. Am convingerea nestrămutată că vom fi îndată nemăsurat de numeroși. Vom alunga fariseii, din Biserica creștină și nebunii din casa comunistă. Vom accepta o existență aspră și martiriul”. (Vezi *Scrisoare deschisă lui Francais Mauriac,* în voi. *Amintiri – Evocări – Confesiuni,* ed. Cât., pp. 201—205.) De-aici i se trage a. Șa-zisa „conversiune” la catolicism.

Să mă găsești, să-mi fi scris direct la adresa pe care o cunoști.

Îți voi răspunde, prin câteva cuvinte de scrisoare *particulară,* căci atunci când trebuie să mă explic cu prietenii, n-o fac de pe „podium”.

Am aflat cu tristețe, despre grava revenire a bolii dumitale. Ți-am scris despre asta, acum câteva luni, la Mănăstirea Neamț, în România; și dacă scrisoarea mea nu ți-a parvenit, fă plângere la călugării „dumitale”! … În plus, am scris Editurii „Rieder” de mai multe ori, pentru a apăra interesele dumitale. (Prietenii dumitale de la Institutul Cantacuzino, din București, au fost informați.) în sfârșit, pe când eram bolnav, primind vizita unui redactor de la „L’Humanite”, am citit în expunerea, dealtfel exactă, că erai pus în cauză, din greșeală și i-am cerut s-o rectifice; rectificarea a fost publicată.

Cât despre atacurile, al căror obiect ești, ce să spun? Nu sunt membru în

partidul comunist. Este ridicol să vorbești despre comuniștii „mei”. Dacă eram membru de partid, nu comuniștii ar fi fost ai mei, ci eu aș fi fost al comunismului; căci așa înțeleg eu dăruirea de sine pentru o cauză. Dacă „L'Humanite” te atacă, dumneata ești destul de major ca să te aperi; și mi se pare că nici nu te ferești, atacând-o chiar în „Les Nouvelles Litte-raires”, care dispune de cel mai mare public cititor în poporul condeierilor. Toată viața, n-au încetat să mă atace. Am răspuns prin munca mea și prin cărțile mele, mergând mereu întru întâmpinarea noilor atacuri.

În ce te privește, te cred un om sincer, un pasionat, un pasionat împătimit de dreptate și pasionant de nedrept, atins de boala unui *eu,* mărit peste măsură, care are prea multă tendință de-a identifica cauza lui, cu aceea a Frumosului, Dreptului, Adevărului. – Ceea ce nimeni dintre noi nu are dreptul s-o facă. Cei mai buni dintre noi se străduiesc din greu ca să se apropie de

Dreptate și de Adevăr. E tot ceea ce putem spune. Și e destul.

Chestiunea personală lăsată de-o parte (destul de grea, căci ea ocupă toată scrisoarea dumitale), rămâne marea problemă a celor două teze confruntate: *Deasupra învălmășelii* și lupta pentru U.R.S.S. Nu într-o scrisoare o voi trata. O voi înfățișa, pe larg, la sfârșitul celor două volume *Inimă vrăjită* (apar în curând) și mai ales într-o carte, pe care o pregătesc și care amintește luptele gândirii mele, de cincisprezece ani: urmarea la *Adio trecutului.* Le vei citi.

Pentru astăzi, mi-e de ajuns să-ți repet –, nu cum citezi dumneata fals: «Din *orice parte ar veni relele».* – Ci **<Oricare ar fi agresorul, dacă Uniunea Sovietică este atacată, o voi apăra cu toate forțele mele.»*

Căci ea reprezintă, cu toate erorile ei (care sunt omenești, care erau fatale), singurul bastion care apără lumea împotriva mai multor secole de cea mai abjectă și mai nimicitoare Reacțiune.

Cordial. – *Romain Rolland.*

La 13 septembrie 1933, Panait Istrati se afla în Franța, pentru discuții cu editura „Rieder”, care încăl-case contractul și pentru probleme de sănătate. De la Saint-Prix (lângă Paris), el îi răspunde lui Rolland, că nu este cazul unor „explicații între prieteni”, prin simplă scrisoare. Pozițiile lor sunt – după cum se va vedea – ireconciliabile:

„… Nimic nu mă mâhnește mai mult, decât văzându-te pe dumn*eata, singurul om al vieții mele. – C*are a știut să dea în artă, cu precizie, cea mai nobilă semnificație a eulu*i. – Să* te văd abdicând în fața crim*ei* (*nu* „eroarea”), încadrându-te între alde Barbusse, Gorki, Gide, oame*ni interesați.*

«Oricare ar fi agresorul?!» Nu! dumneata glumești.

Știi prea bine, că istoria n-a cunoscut niciodată un *agresor* împotriva vieții omenești, având un braț mai lung și o inimă mai dură decât așa-zisul comunist din vremea noastră.

Desigur, ai tot dreptul să te înșeli. Eu însumi m-am înșelat, dar când? în vremea, când se sărbătorea a zecea aniversare a Revoluției din Octombrie și când Troțchi putea să vorbească în public. Și cât timp, am rămas în ceață. Un an. Apoi, am denunțat crima.

Dar, îți las răspunderea morală pentru adeziunea dumitale, fără condiții, compătimind această lume de-a te fi pierdut, pe dumneata – *CEL MAI BUN.* Și nu voi înceta niciodată de-a te iubi, chiar de va trebui să te rostogolești în prăpastia slăbiciunii omenești, chiar de-ar trebui să încrucișem spade înveninate”. — *Panait Istrati.*

Dezamăgit la culme, Panait Istrati trimite câteva rânduri – tot de la Saint-Prix – scriitorului suedez Emst Bendz, singurul prieten din străinătate, care nu se ali-niase tagmei calomniatorilor:

„Prietene Bendz, mă odihnesc aproape de Paris, într-o pădure și mă gândesc la dumneata, în lungile mele ore de singurătate. Câte lucruri n-aș avea să-ți spun, dacă ai fi aici. (…) Câte urâțenii. Totul se prăbușește în jurul nostru, mai întâi: Mari*le conștiințe”.*

Și răspunsul de la Stockholm:

„Cum să speri și să ai iluzii, într-un univers, asemenea celui prezent? Marile conștiințe, ele-însele se prăbușesc. – Spui dumneata. Cred că este o aluzie, mai ales la Romain Rolland. Va putea el, oare, să răspundă cu onoare și conștiință? Mă îndoiesc. (…) Să știi, Istrati, că acea «Scrisoare deschisă» –. – Pe care am citit-o. – Fre-mătând cu întreaga mea ființă. – Este poate din câte ai scris vreodată, «pagina» – cea mai frumoasă, cea mai maro și mai emoționantă. Este însăși viața dumitale, care a scos acest strigăt de mânie sfântă, (…) testamentul dumitale de om convins și dezamăgit, o

ultimă sfidare a forțelor Răului, un act de supremă credință față de atâtea aspirații scumpe și prețioase, pe care le vedem astăzi întinate și prăbușite". — Emst Be*ndz*

Romain Rolland nu continuă dialogul. El se reînfiripă, un an mai târziu, provocat de Panait Istrati. La 26 octombrie 1934, el îi trimite o telegramă și o scrisoare, cerându-i să vină în ajutorul antifascistului italian Igito Nucitelli, arestat la Timișoara, în pericol de-a fi extrădat poliției mussoliniene: „Intervino, repede"! (…) Aici, trăim sub stare de asediu și orice se poate întâmpla (…) în aceste vremuri de iad".

Și cum, aflase între timp, de căsătoria lui Rolland cu Maria Kudasceva, adaogă în finalul scrisorii: „Dumitale și tovarășei de viață, vă cer scuze pentru tot răul făcut și vă rog să mă iertați. Cred că nu mai am mult de trăit."

Rolland notează în „Jurnalul" său: „După ani de tăcere și neînțelegeri, *Istrati* îmi scrie de la București. Ocazia: îmi cere să intervin în apărarea lui Igito Nucitelli (…) Dar la sfârșitul scrisorii, adaugă" … (Sunt reproduse scuzele adresate amândorura).

Cinci zile mai târziu, Romain Rolland îi răspunde că a intervenit pe lângă secția italiană a „Ajutorului Roșu Internațional", dar că nu a primit nicio telegramă de la București8. Își încheie scrisoarea astfel: „îți mulțumesc

8 Recipisa de expediere a telegramei se află și astăzi păstrată, ca document, în arhiva scriitorului nostru. Ea a fost publicată în „Les Cahiers Panait Istrati", nr. 2—4, consacrat acestei corespondențe.

Panait Istrati menționează în scrisoarea următoare, că telegrama fusese „citită de cenzura militară și de directorul general al Poștelor și Telegrafelor, care a admis să fie expediată. Ticăloșii! Voi face reclamație!".

Pentru cuvintele dumitale de la sfârșitul scrisorii. Să ștergem toate neînțelegerile acestor ani din urmă. Nădăjduiesc că vitalitatea dumitale nebiruită va avea încă-odată câștig de cauză în fața bolii".

Reconciliere aparent perfectă. Și iarăși, Rolland menționează în „Jurnalul" său:

„(Istrati) Mi-a răspuns la 5 decembrie: «Bunul meu prieten! înainte de toate, întreaga mea recunoștință pentru iertarea atât de simplu acordată. În cumplita mea izolare de-astăzi, faptul că nu mai te afli cu spatele întors

spre mine, ci cu fața, mi-e suficient și mă salvează. Pentru rest. – Adică pentru tot ceea ce înseamnează înțelegerea între oameni. – Nu mai trag nicio nădejde, nici de la ei, nici de la mine. Nu există decât dragostea (dacă și ea o mai fi existând). Înțelegerea nu-i decât falsitate (…) Eu nu mai pot face nimic, aici! Sunt omul, urât de toat*e ziar*ele, fără nicio excepție și de toate curentele politice, din cauză că ori de câte ori scot capul – odată la trei luni. – Lovesc în dreapta și stânga, fărâ excepție. Și așa voi rămâne, până la sfârșitul zilelor mele. (…) Sănătatea mea: leziunile pulmonare aproape închise. La ce bun? Inima mi-e dusă pe copcă… Început de miocardită… Dar, puțin îmi pasă. Sunt mulțumit că am putut rămâne un om cinstit și de-a putea lupta, ca toți pârliții, pentru o bucată de pâine. Acum sunt fericit, că nu te mai văd cu spatele întors spro mine".

Dialogul, prin scrisori, se continuă fără controverse, fără încrâncenări, câtă vreme discuțiile se mențin pe tărâm literar. (De pildă, despre *În lumea Mediteranei, răsărit de soare,* Romain Rolland apreciază: „… Este una din cele mai bune cărți ale dumitale. Niciodată, arta și stilul dumitale n-au fost mai simple, mai mlădioase, mai despuiate de orice retorică și înflorituri greoaie… Sunt fericit că ai izbutit să scoți la iveală o inimă și o artă, dintre cele mai adevărate, dintre cele mai omenești și mai bune.")

În scrisoarea din 29 decembrie, Panait Istrati își anunță prietenul de la Villeneuve, că lucrează la cel de-al doilea volum din *în lumea Mediteranei – Apus de soare,* informându-l totodată asupra noii serii „Viața lui Adrian Zografi", unde îi precizează:

„Aici fac autobiografie și biografie, în proporție de nouăzeci la sută. Modific, numai ceea ce nu-i important. De-aici vine acea «artă despuiată de retorism», acea simplitate *voită,* despre care-mi vorbești și care-i greu de menținut de-a lungul unei opere.

Aceasta provine și de la faptul, că a trebuit să lupt mult ca *să nu mai spun decât ceea ce-i adevărat.* Dar, ce vrăjitor al sufletului omenesc ai rămas, în ciuda celor șaizeci și nouă de ani! De-aș avea un milion de cititori, niciunul nu m-ar înțelege ca dumneata (…). Și când mă gândesc, că din 1930 m-am lipsit de-această fericire, într-un chip atât de jalnic! Acum, însă, e prea târziu! Ne aflăm, cu toții, la capătul «mosorelului». S-ar putea chiar, să ți-o iau înainte. Și ar fi perfect! Cu atât mai rău pentru opera capi*tală, care*-i

departe de a fi terminată (Totuși, mi-ar fi plăcut atâta, ca să scriu cel de-al șaselea volum: Mama*)*".

În cele câteva scrisori următoare, Rolland îl felicită pentru reușita celor două volume *în lumea Mediteranei.* Și-i mulțumește că i-a satisfăcut dorința, trimițându-î manuscrisul *în lumea Mediteranei – Apus de soare.* În felul acesta, primul *(Chira Chiralina)* și ultimul manuscris al scriitorului nostru se află astăzi păstrate în „Fonds Romain Rolland", de la Biblioteca Națională de la Paris.

Discuții de asemenea despre noul „principiu artistic" istratian, denumit: „realism autobiografic", cu aprecieri interesante privitor la „avantaje și inconveniente" și din nou cereri de intervenire la editura „Rieder", care-l șicana și chiar îi întrerupsese de două ori, plata drepturilor de autor.

Dar, cerul prieteniei Istrati-Rolland începe iarăși să se înnoreze, amenințând cu ruptura definitivă. Henri Barbusse își dezlănțuise campania de minciuni și calomnii, publicând la 22 februarie 1935 odiosul articol *Haiducul Siguranței.* O pagină întreagă din revista „Monde" este intitulată *Victoriile capitalismului: Panait Istrati.* Printre „combatanți", bunii săi prieteni Francis Jourdain și Jean-Richard Bloch!

La 21 martie 1935, Panait Istrati se adresează 'lui Romain Rolland:

„Nu mai îndrăznesc să-ți scriu, după campania pe care „Monde" o duce împotriva mea. Cu toate acestea, cu-noscându-ți firea, sper că nu dai crezare la nimic din ceea ce cel mai mincinos dintre oameni debitează pe seama mea, căci nimic, absolut nimic, nu-i adevărat. Dimpotrivă, adevărul este la antipodul a ceea ce afirmă Barbusse, privitor la drama de la Lupeni. Iată, pentru ce îl voi chema în fața justiției franceze, ca să-mi dea socoteală pentru calomniile lui.

Desigur, mă poți judeca, după propriile mele cuvinte, din scrisoarea adresată lui Francis Jourdain. Acolo, da! mă poți judeca. Și dacă anticomunismul meu, care nu-i nici fascist, nici antisemit, nici Garda de fier, îți este de ajuns ca să te desparți pentru totdeauna de mine, facă-se voia dumitale; dar atunci vei fi un om nedrept, căci poți avea dreptul de a nu fi comunist, de a-l urî și a-l izgoni de la tine, fără a fi pentru asta un „vândut", nici „Haiducul Siguranței", nici toate celelalte. *Nici, mai ales, să se creadă că faci asta fiindcă ai primit bani, cea mai ticăloasă acuzație dintre toate!* Căci, mă

aflu în mizerie, gata să cedez unei „Fundații de Stat”, 9 proprietatea absolută a întregii mele opere, după moartea mea, cu condiția să mă hrănească, atât cât voi mai trăi.

Nu faci o atare cesiune de drepturi, atunci când îți vinzi conștiința. Aș fi avut cu ce trăi din belșug, dacă aș fi vrut să-mi vând conștiința, de când sunt anticomunist.

Aș vrea să știu decă ai accepta să mă asculți, în cazul când aș vrea. – Așa cum o sper – mijloacele bănești de-a putea merge în curând în străinătate, ca să-mi îngrijesc sănătatea.

Al dumitale, în funcție de judecata dumitale. — *Panait Istrati*

Răspunsul lui Rolland este neașteptat: *net potrivnic* unei întâlniri, unei explicări între patru ochi, deși în 1933 ceruse *același* lucru scriitorului nostru, referitor la interviul apărut în „L’Humanite”.

■

„Nu, Istrati, nu este cazul de-a ne vedea acum. Nu într-o întâlnire particulară, dumneata trebuie să te explici. Acuzațiile precise, rostite public împotriva dumitale, trebuie respinse tot public. Altfel, vei rămâne. Doborât de ele.

Adaog, că numai *Scrisoarea deschisă lui Francisc Jourdaini0* ajunge să-i descurajeze pe cei ce-ți purtau

8 Oferta făcută „Fundației regale, pentru Artă și Literatură” de-a i se tipări opera în versiune românească.

10 Este vorba de *„Scrisoarea deschisă prietenului Francis Jourdain, vicepreședinte al – «Amicilor U.R.S.S.», în Franța și în momentul acesta, delegat moral în țara noastră”*, apărut în ziarul „Curentul” (17 ianuarie 1935). Scopul acestei anchete era provocat de arestarea prof. Petre Constantinescu-Iași, care declarase – în semn de protest –, greva foamei.

Pr. Nait Istrati îi reproșează în „scrisoare”, dacă poate fi cinstit să patroneze „anchete morale, numai atunci când într-o prietenie. (Am recitit-o înainte de a-ți scrie.) Naționalismul românesc, antisemitismul pe care îl afișezi acolo, elogiul adus partidelor reacționare, prietenia lor cu care te fălești, ironiile la adresa unui prizonier, care face greva foamei, ura dumitale declarată comunismului. – Toate acestea sunt revoltătoare la un om ca dumneata, care a avut trecutul dumitale și pe care îl calcă în picioare.

Nefericitule, ce furie te ține în capcana politicii, unde nu înțelegi nimic, unde nu ai înțeles niciodată nimic? Dumneata nu știi decât să fii instrumentul orb și desfrânat al celor mai dăunători politicieni.

O dată pentru totdeauna, retrage-te din această activitate! Nu faci acolo decât rele, altora și dumitale! Scrie-ți povestirile! Dacă-i vreo salvare pentru dumneata, ea nu poate fi decât în artă." – *Romain Rolland.*

Scrisă la 28 martie 1935, această scrisoare a ajuns la București când Panait Istrati se afla în comă. Soarta l-a scutit de-a cunoaște o ofensă atât de ucigătoare, tocmai din pnrtea celui care se reclama a-i fi fost „părintele spiritual", deschizător al drumului spre demnitatea mântuitorului de condei, spre eternitate în memoria generațiilor.

*

* *

Posteritatea are dreptul și va trebui să-și spună cuvântul, cine s-a dezis în această prietenie, comuniune de aspirații la început. În Franța, unde „Asociația prieteni- țară burgheză se arestează un comunist", tăcând „chitic ori de câte ori" așa ceva se petrece și prin alte țări. Și apoi, că a luat „contact cu doi comuniști evrei", furnizând astfel „și mai multe arme de luptă vrăjmașilor bunei înțelegeri între naționalități". Iar în final, un reproș: „Tu treci chiar prin București, fără să vii să vezi pe vechiul tău prieten, de a cărui cinste cred că nu te îndoiești.".

Lor" scriitorului nostru a reușit să publice, într-un masiv volum, întreaga corespondență dintre Panait Istrati și Rolland, un prim pas a și fost făcut. Este „prefața" scriitorului Roger Dadoun, profesor la Sorbona, care „deschide" publicarea în Franța, a corespondenței dintre Panait Istrati și Rolland. Analizând, cu documente și în întregul ei această corespondență, neocolind ceea ce a înveninat această prietenie și cine s-a dezis, Roger Dadoun își încheie „prefața" cu următoarele aprecieri, la care subscriem și noi:

„Pasiune, literatură, revoluție se îmbrățișează, se încing, iau foc și flacără în jurul acestui „nod" care-i *Octombrie roșu.* Încă și aici, un curios „pas de cadril", în traiectoria celor doi prieteni:

— La Istrati, entuziasm aproape delirant pentru Uniunea Sovietelor, urmat de-o cădere aproape brutală și o denunțare radicală a sistemului

(Spre altă flacără);

— La Rolland, în revanșă, apropiere progresivă și prudentă, atașament din ce în ce mai vizibil. – În ciuda mărturiilor zdrobitoare. – Și care se sfârșește cu o poziție de apărare, aproape necondiționată a Uniunii Sovietelor.

Pe acest teren arzător al Revoluției ruse, se produce o răsturnare de poziții reciproce, la amândoi: în timp ce pe teren literar, Rolland îi dădea informațiile și făcea figură de ghid (paternal), dirijând și canalizând pasiunea lui Istrati în ale scrisului, Istrati este acum cel care, în mod neîndoielnic, ia hățurile pe teren politic. – El este cel care furnizează informații și precizări, el este cel care caută să definească o cale rațională și în sfârșit, tot el este cel care îl împinge pe Rolland spre o poziție pasională, care să-i sfarme iraționalitatea adeziunii la U.R.S.S.

Nu se poate să nu subliniem, până la ce punct diferă, la amândoi, modurile de cunoaștere și apropiere a realității sovietice. La Istrati: experiență directă, minuțioasă, aprofundată, dând importanță amănuntelor concrete și semnificative; la Rolland, o cunoaștere din cărți, mijlocită de presa sovietică și mai ales de femeia sa, Maria Kudasceva11. – Prinsă, într-o viziune umanistă, globală, care estompează munți și prăpăstii, complăcându-se în a etala un orizont istoric, grandios, unde Revoluția își păstrează o înfățișare falnică.

În timp ce Istrati parcurge mii de kilometri pe teritoriul sovietic, reușind să-și păstreze autonomia, profitând de aptitudinea lui de a intra în contact cu oamenii din popor, Romain Rolland, după ce a petrecut câteva zile la Moscova – ca invitat oficial al guvernului – va locui în casa lui Gorki, pe care „practic n-o va părăsi”, afirmă Tamara Motilova, în cartea ei despre Romain Rolland. Mai mult: când își exprimă dorința de a asista la o paradă sportivă în Piața Roșie, medicii sovietici se opun. Tamara Motilova adaugă: Asta l-a întristat foarte tare. «Ajutați-mă să ies!», ne-a rugat surâzând, profitând o clipă, de absența Mariei Pavlovna. Și Rolland ieși, pentru o jumătate de oră. Acețste scurte relatări ale unui scriitor sovietic, fidel regimului, spun mult în ce privește «fabricarea» – unui voiaj euforizant pentru a îmbrobodi un intelectual, tovarăș de drum…

Discuția însuflețită, între Rolland și Istrati, asupra

11 „Maria Kudasceva se simți bine la Villeneuve și împărtăși repede aspirațiile spirituale ale lui Rolland. Puțin câte puțin, îi îi deveni indispensabilă. Rolland era bucuros să-i poată împărtăși Ideile și proiectele lui, să fie îngrijit zilnic. Ore întregi, ci putea s-o asculte, vorbind despre U.R.S.S., impresionat că văduva unui prinț – un ofițer alb – se arată atât de atașată noului regim. Ea îi citea, traducându-i direct în franțuzește, ziarele sovietice și cărțile scriitorilor ruși contemporani. Într-un cuvânt, Maria Kudasceva a muncit mult pentru ca Rolland să înțeleagă și să iubească Rusia nouă. (…) Ea a participat, cu o foarte mare strictețe, la elaborarea ultimelor cărți ale lui Rolland”. (Rom*ain Rolland, de T*amara Motileva, Moscova, Les Edi-tions du Progres, 1976, p. 329—332.)

Naturii adevărate a sistemului sovietic, constituie una din ideile fundamentale, cele mai prețioase și aducătoare de lumini, în corespondența lor. Este explicabil, pentru co Mărie Romain Rolland – văduva scriitorului. – A ridicat tot felul de obstacole care să împiedice publicarea ei, până acum. (…) Portretul pe care Tamara Motilova îl face lui Istrati, în cartea ei, este grosolan și calomniator. «Istrati, scrie ea, este un om cu sănătatea șubredă, dezechilibrat, o fire anarhistă și cu vederi asemenea, cu schimbări frecvente de opinie, trecând brusc de la entuziasm, la apatie (…) La început, Istrati a manifestat entuziasm zgomotos, față de tot ce vedea în U.R.S.S. Apoi, conform firii lui isterice, se schimbă brusc și în întregime, indignându-se în gura mare.»

Corespondența lor pulverizează această imagine a unui Istrati „isteric”. – Formulă demnă de psihiatria poliției sovietice. În paginile ei, vedem un Istrati care-și pune întrebări, îndoindu-se chiar de unele din propriile judecăți, ezitând îndelung înainte să ia o decizie, predându-se la început «argumentelor» lui Romain Rolland, mergând până la abandonarea publicării, la început, a spovedaniei lui. «Dumneata ești cel care ai dreptate. – Îi scrie în 1929. Nu voi mai scrie *Spre altă flacără.*»

Dar un spirit de înaltă morală, exigent, îl readuce la hotărârea inițială: «îmi dau seama că trebuie să scriu această carte, (ah! dacă aș putea face altfel!)» Iată, deci. Cum se afirmă la Istrati, în toată splendoarea, respectarea riguroasă a realității (…) cu o luciditate pe care anii de mai târziu aveau s-o confirme…

Și Istrati încearcă să continue, după apariția cărții, discuția, analiza situației cu un Romain Rolland, care se fereca din ce în ce mai mult, dând înapoi și alunecând în tot felul de generalități, invocând o neutralitate îndoielnică («nu pot lua partea unei tabere împotriva alteia. Vă socot pe toți niște turbați.») sau o culpabilitate, împărțită egal («Cine printre prietenii dumitale nu are mâinile pătate cu sânge?»), o viziune sumară și manicheană a realității mondiale etc.

…Nimic mai tulburător, decât să-l vezi pe Rolland avansând argumente, care să-l reducă pe Istrati la tăcere: aci un elogiu exaltat (scrisorile adresate G.P.U.ului, dar „nu le publica!”) aci un alt registru, foarte intim, plângându-se de cele câteva cuvinte rostite de Istrati, cu privire la „prietena” sa, trăgând concluzia după ciudata sa lectură a cărții Spre *altă flacără.*

…Totuși, chiar în cel mai întunecat conflict dintre Istrati și Rolland, ceva persistă și perseverează în pasiunea lor primordială: această energie înnăscută unde dragostea și viața desfid moartea. Rolland are încă timpul să arunce «în grabă», un «cu dragoste al dumitale», tot plângându-se că este «obo*sit ca un câine bătrân», iar* Istrati, într-o scrisoare de-o admirabilă fermitate a gândirii și toată numai pasiune lucidă, să declare: „Nu *voi înceta de-a te iubia (193*3).

Acestea să nu ne fie oare singurele «ultime cuvinte», care să ne răsune în urechi la nesfârșit?”

Concluzia scriitorului și profesorului universitar francez este justă. O întărește însăși scrisoarea lui Panait Istrati, din 27 noiembrie 1929, exprimând pentru posteritate ceea ce a însemnat pentru el, Romain Rolland, în ciuda deosebirilor de vederi privind Uniunea Sovietică.

„Se spune că înainte de-a atinge Thora, orice evreu – care se respectă – face mai întâi o baie purificatoare.

Eu, de când Soarta te-a vârât în viața mea, dar mai ales de când mă aflu la Viena, *mă scald în dumneata.*

Totdeauna m-am scăldat *în cineva.* În lipsă de oameni care să corespundă dorinței mele, mă scăldam în chiar această dorință. *Și nimic altceva, doar pentru scăldat!* Na am avut niciodată o Thora.

Doamne! Cât mi-e de greu să nu am, ca mijloc de expresie, decât

cuvântul scris, acest instrument surd, această unealtă incomodă (Și cu atât mai surd și mai incomod pentru mine, când el îmi vine din atelierul lui Voltaire, al lui Jean-Jacques și al dumitale, unde nu mi-am făcut niciodată stagiul uceniciei firești și unde n-am făcut decât să mă furișez într-o seară și să fur, la întâmplare! Nu se va ști niciodată, de câte ori pe zi urlu de turbare, în-sângerându-mi gura și fărâmându-mi dinții atunci când mușc din această unealtă îndărătnică în fața voinței mele.)

Dumneata gândești poate, că eu divaghez astăzi. Nu! Te citesc. Recitesc noua și vechea dumitale carte despre *Beethoven.* Și te regăsesc: Niagara mea! Dumneata ești Niagara mea, cataracta în care îmi place să mă rostogolesc. Căci dacă unealta dumitale îmi fărâmă gura când o mânuiesc, îmi mângâie sufletul când o văd de ceea ce este în stare, în mâna unuia dintre maeștrii ei.

Ceea ce este, în stare, să producă. Nu am cultul uneltei însăși, de-ar fi ea din cel mai pur metal. Dar când produce ceea ce iubesc, atunci, iată și scăldatul meu.

Și oamenii viitorului n-au decât să mă judece și să mă condamne, dar din tot ceea ce privește producția în această treime din secol, eu mă opresc la dumneata. La ceea ce dumneata *arăți oamenilor, oamenilor cu suflet.*

Roman, poezie, teatru, totul se prăbușește în jurul meu. Nu rămâne dinaintea ochilor mei decât o singură *Gândire:* a dumitale. Gândirea dumitale. Dragostea ce ți-o inspiră *un anumit om* (sau omenesc). Un ton superior. Un apel. Un strigăt de bucurie și durere. Avânt spre înalt.

Acolo, eu navighez cu toate pânzele sus. E fluviul meu, al meu, bunul meu de totdeauna, de totdeauna. De când cu „vivlia” căpitanului Mavromati.

Aș vrea să mă opresc fără ocol, în nevoia mea neînsemnată de om cumsecade, – „povestitor” de baliverne. La ce bun, *acea muncă?* Ca să trăiesc. Dacă e vorba să mă exprim ceea ce îmi trebuie este *înaltul.* Dar *înaltul* îmi este interzis pe vecie; nicio altă unealtă care să răspundă dorinței mele. Cât despre epocă. – Nu mai mult decât Evul mediu, fără tipografie și drepturi de autor. (…)

Dă-mi zece rânduri de-ale dumitale, smulse din suflet și stânca mea devine eterul. Doar zece rânduri. Atât!

Dar, *Fidelio,* a cincea, a noua12, *prin înaltul lor,* rămân pentru mine niște

fluvii ce merg în paralel cu al meu, dar de unde nu-mi vin decât elanuri ce mă zăpăcesc, mă descumpănesc, în neputința mea *de-a vedea limpede.*

Atunci alerg la al dumitale Beethoven și îți cer cheia de-acolo. Ironie, dumneata scotocești prin buzunare și-mi oferi o alta.

Totuși îți mulțumesc, totuși… Fii fericit, dumneata care ai două chei, deschizând spre două fluvii. — Sărmanul dumitale Pana*it.*

12 Simfoniile nemuritorului Beethoven.

DE CE M-AM RETRAS LA BRĂILA…

În primăvara lui 1930, Panait Istrati se hotărăște să se înapoieze definitiv, pe meleagurile copilăriei. Și în prima săptămână a lui aprilie, sosește la Baldovinești— Brăila, pentru a-și începe punerea în aplicare a planurilor. Poliția Brăilei îi înregistrează de îndată prezența și-l pune sub urmărire.1

Vrea să facă gospodărie țărănească și o explică într-o scrkoare, adresată unui prieten:

„Evenimentele m-au împins: deziluzia ideologică a faptelor clasei mele și ruptura sufletească cu Apusul, zis generos, dar în realitate egoist până la ipocrizie. Aici intră și Romain Rolland. Le-am spus-o verde, în mod public și în intimitate și am rupt cu ei."

1 O notă a Biroului de Siguranță – Brăila (6 aprilie 1930) raportează: „… în cursul zilei de Ieri a sosit în localitate, venind de la Viena, scriitorul Panait Istrati și este găzduit de dl. (Nicu) Constantinescu, frizer, pe str. Mihai Bravu nr. 341. Despre sosirea lui Panait Istrati în țară nu are cunoștință absolut nimeni, întrucât dl. Constantinescu, care singur fusese anunțat printr-o telegramă, a ținut secret acest lucru. El, Panait Istrati, a vizitat orașul și a luat masa la (restaurantul) Butu, unde a stat de la orele 10 până la 1 p. în. Panait Istrati intenționează să rămână la Brăila, aproape două luni de zile și și-a propus să scrie în acest timp un roman… S-a anunțat telefonul Inspectoratul de Poliție – București și a fost pus în supraveghere." (Extras din: Panait I*strati. – Preocupări legate de Brăila în ultimii ani ai vieții de prof.* Nicolae Mocioiu, în voi. Zilele c*ulturii brăilene. Comunică*ri și referințe, Brăila, 1970.)

La Baldovinești și Brăila rămâne până-n august, răstimp în care primește „vizita" prietenei Bilili, care-i promite să se stabilească definitiv aici și a cumnatului ei Henri Boissonas, pictor, care voia să se documenteze asupra

oamenilor și peisajului din partea locului, pentru ilustrarea ediției de lux a cărții *Țața Minca.*

Se va reîntoarce, *singur,* în septembrie 1930, Bilili trădându-l cu un medic vienez.

Pe drumul fără întoarcere, spre casă, se oprește la Geneva. Cunoștință și înfrățire cu poetul grafolog Fran-cois Franzoni, în tovărășia căruia rămâne câteva zile, spre a-și îmbărbăta sufletul în descumpănire și corpul chinuit în același timp de-o revenire acută a tuberculozei. (Franzoni îi făcuse în 1927, un portret grafologic, care îl răscolise prin veracitatea lui). La plecare, poetul genevez îi promite că va veni la Brăila, spre a-i face singurătatea suportabilă.

La 17 septembrie, Panait Istrati se afla la Brăila, izgonit de șicanele autorităților din Baldovinești. Aici își construise, o căsuță modestă, pe terenul lui Nicu Constan-tinescu, iar în jurul lui 1 octombrie, Franzoni coboară în gara Brăilei, întâmpinat de „Leul Prieteniei". – Cum fusese denumit Panait de scriitorul și prietenul Joseph Kessel. „Figura lui – povestește Franzoni. – Scânteia de bucurie. Chinurile sufletești i-au adâncit cutele feții. Părul, negru acum câtăva vreme, este înspicat cu fire albe, la tâmple și împrejurul frunții."

Prieten tandru, Franzoni veghează noaptea somnul agitat al lui Panait Istrati și amândoi se declară „bolizi în stare de fuziune, care traversează spațiile, urlând de durere și bucurie".

Într-o pagină autobiografică, de mai târziu, Francois Franzoni avea să evoce șederea la Brăila:

„Am venit lângă Panait, aidoma lui Curvenal la căpătâiul lui Tristan, bolnav. Pe planul sentimentelor, prietenia noastră – care nu data decât de o lună. – A parcurs o întreagă eternitate. Realitatea nu-i mai prejos decât visul. Dimpotrivă, îl confirmă și-l înfrumusețează. Panait mi-a povestit experiența dură a vieții lui, înflăcărată de Frumos; i-am dăruit întreaga capacitate a dragostei mele, lucidă și fără margini. Am trăit zile de confesiune, care ne-a ajutat să ne descifrăm reciproc; ca să prindem noi forțe, ne-am odihnit în brațele tăcerii. Admir la acest om, puterea fără seamăn în dăruire a inimii lui, în dragoste și prietenie".

Alți prieteni vor veni la Brăila, să-i alunge singurătățile: scriitori

moldoveni, în frunte cu Mihail Sadoveanu, care-l revendicase, public, „frate al meu și fiu al acestui pământ”; ziaristul american Isaac Horovitz, care va evoca într-o carte. – În posteritate, – „zilele și nopțile cu Panait Istrati”; scriitorul A.M. De Jong, pe care-l va supranumi „Cosma olandezul”.

O tânără femeie, studentă brăileancă, se va ghemui în inima lui, reconciliindu-l cu idealul feminin și care îi consolidează confortul sufletesc, salvându-l miraculos – după propria-i mărturisire – „pe buza prăpastiei”, redându-i bucuria de a trăi. După aproape doi ani de pustietate sufletească, Panait Istrati se simte înzdrăvenit, că „a sărit groapa” – cum spunea el – și că îl așteaptă „mereu alte trepte de urcat. Și niciodată singur!” Care să fie misterul. – Se întreabă – că „după fiecare încercare crâncenă, eu descopăr și trag din neant nenumărate rezerve ale vieții mele fără moarte?”.

Ca și Anteu, care își recăpăta vigoarea ori de câte ori îmbrățișa pământul-mamă. – Și Panait Istrati își recapătă vigoarea sufletească pe pământul locurilor, unde a văzut lumina zilei, a năzuit și s-a întrecut pe sine. Va reuși astfel să-și continue aici și opera, începând ciclul

Viața lui Adrian Zograji, scriind la Brăila, *Casa Thurin-ger,* pe care o va dedica lui Jacques Robertfrance, care i-a corectat manuscrisele, luptându-se cu un reumatism mortal la inimă. Tot la Brăila, scrie și *Prefața la Adrian Zografi sau mărturisirile unui scriitor din vremea noastră,* pe care o va reface parțial, în anul următor, la Mânăsti^ rea Neamț. Dar, să-i ascultăm spovedania acelor vremuri:

Pentru mine, Occidentul este mort. Această moarte a sufletului, această lipsă totală de *stări sufletești* la marea burghezie apuseană au împins civilizația modernă pe drumul setei de îmbogățire, cu orice preț și al desfrâulut lipsit de orice voioșie sinceră. Se caută „emoții tari” și ie obțin, reducându-le la câteva vicii capitale: *coitul* fără dragoste, *beția* fără veselie, *jocul* până la ruină și *viteza* până la frângerea junghieturii.

Le-am văzut pe toate, practicându-se până sus de tot. Și m-a cuprins o mare scârbă. Asta, însă, nu m-ar fi hotărât să mă întorc definitiv la Brăila (căci acolo vreau să ajung.)

Mi-am îndreptat privirile către lumea scriitoricească, în dorința mea de a sluji cauza celor mulți. Aci, iluziile mele au durat câțiva ani. Mi se părea că ceva se poate face.

Apoi, am văzut că și lumea literaților merge tot spre pieire. Unii și-au făcut un mijloc de îmbogățire, descriind în chip neutru, dar cu sos excitant, viciile stăpânilor zilei. Alții și l-au făcut, criticând cu scandal aceste vicii. O a treia categorie rămasă fără teică, miorlăie într-un colț, ca o soacră și nu știe pe ce cale să apuce. De ceilalți nu mai vorbesc. Nu mă interesează.

I-am părăsit pe toți, fără regret și m-am apropiat de o a patra categorie, foarte redusă: aceea care vorbește cu succes în numele conștiinței universale. A fost o iubire mare, care a durat puțin. Căci cerând acestei conștiințe.

Universale să coboare în stradă, mi-a răspuns că ei nu-i place să fie stropită cu noroi, ba să se mai aleagă și cu un guturai.

Atunci, disperat – neștiind ce să fac cu forța, care zăcea în mine și creștea neîncetat. – Am căutat o scândură de salvare în Rusia Sovietică, ale cărei acte le aprobam de multă vreme, fără a le controla. Aci iubirea a fost încă și de mai scurtă durată și deziluzia totală.

Așa am ajuns la Brăila…

Mă leagă de țară, nu burta, ci sufletul. Nimic nu rezistă burții. Totul e burtă, în lumea asta egoistă.

Am rupt aproape toate legăturile mele sufletești cu Apusul, chiar și cu Romain Rolland, împreună cu toți rollandiștii, farsori ai ideilor generoase pentru care n-ar risca un fir de păr. Iată rezultatul unei vieți întregi de speranțe, puse în „civilizația” occidentală. Pustiu!

Brăila e orașul în care am văzut întâia oară lumina zilei. Am iubit-o în copilărie, am urât-o în adolescență, apoi am pierdut-o. M-am dus în lume. N-am mai fost pentru ea decât un musafir. O regăsesc cu sufletul meu, cu ochi noi și mi-e dragă. Peste ea, ca și peste mine, deceniile au trecut fără să ne aducă nimic care să folosească celor mulți.

Acum, după ce am făcut înconjurul mai multor vieți, îmi regăsesc Brăila. Cu ce stare sufletească o regăsesc, n-are să se știe decât foarte târziu. E păcat, fiindcă un tălmăcitor al limbajurilor mute se servește de fire, de viață, de fapte, numai și numai să-și strige la cer pro-pria-i stare sufletească, zbuciumul lui lăuntric. Dar, nu firea, nu viața, nu faptele există, ci numai *stările noastre sufletești.* De-acolo vine, că ne înțelegem așa de rău unii pe alții, chiar atunci când suntem de bună credință.

…Niciodată n-am trăit mai frățește cu atâția oameni, ca de când m-am despărțit de lume și am revenit în orașul meu. Niciodată nu m-au căutat și nu m-au găsit mai mulți oameni. Și nicicând n-am crezut că Brăila, de a cărei ticăloșie atâta am fugit, ar putea să placă atâtor străini de seamă care au văzut în viața lor numai orașe strălucite.

Așa că am regăsit Brăila copilăriei mele. De fapt, m-am regăsit pe mine. Căci pentru mine, eu și cei care îmi seamănă sufletește sunt toată Brăila și toată omenirea.

Se află și la Brăila oameni importanți, dar eu nu-i frecventez. Ai oare, nevoie de un om important, atunci când ai chef să bei un păhărel sau să asculți verzi și uscate, de preferință cele verzi? Ei bine, pentru asta, adică pentru tot ceea ce îmi cere viața, Brăila îmi ajunge. Ea este întreaga-mi lume.

Acum, reîntors în satul meu, la Baldovinești, după o absență de treisprezece ani, să-mi fie îngăduit a-mi aduna forțele și dacă o să mai am timp *s-o iau din nou la drum*. Către care orizonturi? N-aș putea-o spune. Dar, pământul este mereu frumos, iar cei mai mulți dintre oameni continuă să fie lipsiți de libertate. Vom încerca să-i descoperim, încăodată și să-i iubim.

…Din aprilie 1930, încep să construiesc, să fac agricultură, să mă ocup cu creșterea porcilor. Nu mai vreau să scriu, câțiva ani… Voi scrie numai când voi avea o poftă nebună. Vreau să uit de drepturile de autor, care nu mi-au ajuns niciodată.

În pragul iernii, căsuța lui moș Dumitru, la Baldovinești, (lângă Brăila), a devenit o fermă micuță, iar în mahalaua orașului meu natal, am culcușul meu: două camere (construite) pe terenul unui vechi prieten[2] și care

2 Nicu Constantinescu, frizer, zis și „Bărbierii”, strada Mihai Bravu, nr. 341, unde Panait Istrati își construise două camere? spațioase, cu confort modern (baie, apă curentă, lumină electrică). Erau prieteni din vechea mișcare socialistă și a purtat corespondență cu Panait Istrati, pe tot timpul șederii lui în Occident.

Trebuie să fie un cuib de dragoste, dar nu-i decât un mormânt[3].

…îmi intră în cap, să înjghebez la Baldovinești, un fel de „cămin comunal”, cu bibliotecă, radio și un ceai oferit țăranilor, aproape gratuit, numai să-i scot din cârciumi. Acest „cămin” urma să fie ridicat pe un

maidan al comunei, situat chiar în fața gospodăriei lui moș Dumitru, unchiul meu, unde și locuiam.

Cu gândul acesta fac o expunere detaliată, trimisă prefectului județului:

„Nu voi mai fi pe viitor, în străinătate, decât un musafir.

Locuința mea permanentă va fi la Brăila-Baldovinești, meleaguri de pe care mă trag și care-mi sunt scumpe. Așa fiind, vă declar:

Neavând moștenitori direcți, intenționez crearea unei gospodării țărănești, fermă model, care să poarte numele răposatei mele mame, Joița Istrate. Destinez acestei gospodării tot venitul meu. Am și început lucrările pregătitoare în acest sens pe lângă unchiul meu.

Aș dori să vă cer:

1. Ca această gospodărie să fie ocrotită de Stat.

(Parțial publicată în diferite reviste literare. Vezi *Bibliografia,* de la *Addenda* prezentei ediții.)

3 Marie-Louise Baud-Bovy (Bilili, în intimitate). Îi promisese că va reveni la Brăila, să trăiască împreună. La 29 septembrie 1930, Bilili se căsătorește cu medicul vienez Heinz Hauser.

„Femeia, cea mai mare din toate, mi-a dat lovitura de grație, măritându-se, în timp ce îmi spunea în scrisori – până în ultima clipă. – Că sunt oxigenul vieții ei. Nu pierderea *femeii-carne* mă ucide sufletește, ci a *tovarășei de viață,* care mi-a declarat până-n ultima zi, că dacă o părăsesc se sinucide, considerând viața ei indisolubil legată de a mea. (…) Ea m-a împins să-mi construiesc casa de la Baldovinești și Brăila, spunându-mi mereu că aci vrea să trăiască și să moară.” (Scrisoare către Ro-mulus Cioflec, 18 noiembrie 1930.)

2. Să mi se dea: concursul Statului și terenul la Bal-dovinești unde s-o înființez.

3. Să fiu stăpânul ei până la moartea mea, fără drept de a o aliena, iar după moarte să aparțină obștei Bal-dovinești conform unei orânduiri ale cărei detalii le voi stabili ulterior, de acord cu dumneavoastră.

Să fie un cuib de cultură și distracții, cu biblioteca și manuscrisele mele, cu radio, scrânciob și jocuri țărănești.

Să nu se admită băuturile spirtoase, ci numai ceaiul, cafeaua și dulcețurile noastre.

Căminul comunal trebuie să poarte numele mamei mele, originară din Baldovinești. Acestea sunt liniile ge^ nerale ale dorinței mele, la realizarea cărora vă rog să mă ajutați.

Aș fi voit să lucrez singur și fără zgomot, dar primarul satului, om ignorant și lacom, bănuindu-mă, îmi face dificultăți, mergând cu nerușinare, până la a-mi trimite jandarmii acasă".4

4 Alte „note" ale Biroului de Siguranță Brăila, cu informații complementare:

În comuna Baldovinești este un loc cultivabil, proprietatea comunei, care a fost scos la licitație în cursul săptămânii trecute. Panait Istrati a concurat la această licitație, cu intenția ca locul să-l dea la câțiva săteni mai nevoiași pentru cultivare și care pe urmă să achite Primăriei valoarea chiriei, Panait Istrati făcând numai o înlesnire a acelor săteni prin depunerea garanției în bani, de care aceia nu dispuneau…

Din cele paisprezece hectare licitate, cinci au fost împărțite la oameni care nu aveau „nici-o legătură de rubedenie" cu scriitorul, alte cinci cedate la neamurile „care erau sărace (…) numai patru erau rezervate unchiului meu și mie".

După ce-și declină orice pretenție, Panait Istrati încheie:

…. Cred că mai drept decât atât nici Dumnezeu nu poate fi, totuși mi-am găsit beleaua cu primarul".

O altă notă a Biroului Poliției de Siguranță arată că primarul îi făcea unele șicane, iar șeful de post „pe când se afla bolnav în casă, l-a chemat în mod imperios la post și i-a luat un interogatoriu amănunțit, nețiînând cont de starea sa".;

Toate veniturile mele au fost înghițite5 și viitorul mi-e împovărat de datorii, eu dobânzi mari. Recolta e proastă. Porcii se vând în târg mai ieftin, decât cei crescuți de mine. Ferma, pe care o amenajasem la moș Dumitru, la Baldovinești, m-a costat 25 000 franci francezi. Verii și verișoarele mele nu vroiau să crească porci și să fie chemați „porcari". Ei ziceau: „Cum să crești porci când fiind veri cu Panait Istrati, putem să încheiem căsătorii mărețe!"

Culmea nenorocirii: dărniciile mele fac să fiu socotit milionar. Geloziile se aprind. Satul, cu autoritățile în frunte, se răzvrătesc împotriva „intrusului". Un lung interogatoriu, la jandarmerie, vrea să mă scoată

„nesupus” și bolșevic. Instanțele superioare se pretează mascaradei și iată-mă în 1931, om în vârstă de patruzeci și șapte de ani, recrutând cu tinerii acestei clase, în fața „Consiliului de Revizie”. Din fericire, nu-s decât un schelet tuberculos, cu care n-au ce face: *dispensă medicală.6*

Adio fermă și vis de viață țărănească!:

Văzând că i s-a creiat o astfel de atmosferă (bineînțeles totul era dirijat de organele centrale), Panait Istrati a mers la prefectul județului, Ionel Marinescu, reclamând abuzurile primarului și jandarmului. Acesta însoți pe scriitor la Baldovinești, punând în vedere primarului, să desfacă îngrădirea pe care „în mod arbitrar o făcuse”, iar șefului de post „să nu se mai facă și-canii”. ■ l. ′

Față de noua situație care s-a creiat, Panait Istrati a depus, însă, și o „întâmpinare” către Prefectul județului, în care a arătat că în două rânduri fusese obligat de jandarmi, deși era bolnav, să meargă la post să i se ia, un „interogatoriu ce se ia numai străinilor”. A declarat că renunță la intențiile sale privitoare la terenul căruia dorea să-i dea o destinație de interes obștesc. • … „■. ……

5 La înapoierea în România, drepturile sale de autor se ridicau, după propria-i mărturisire la „suma nesperată de 150 000 franci francezi”.

6 Cu ocazia recrutării în 1905, fusese încorporat militar și după o lună de cazarmă, dispensat medical.

Retras la Brăila, trebuie să reiau condeiul7, în timp ce creanțele curg cu nemiluita.

M-am lăsat prins în capcana existenței, clădită pe bani, nu pe pâine (chiar dacă nu este zilnică), așa cum am fâ-cut-o totdeauna.

Sărăcia, cumplită în toată țara bate și la ușa mea în persoana atâtor oameni demni de milă, cărora nu le pot: refuza nimic câtă vreme, pe masa mea, se va afla o bucată de pâine. Nu pot dezerta în fața mizeriei cumplite, ce-mi țipă-n față chiar de ar trebui să pier odată cu cei ce se bizuie pe mine. Alerg prin tot orașul, ca să văd cum pot salva pe alții și să nu pier eu-însumi. Ori singurul leac e banul. Îl caut și-l găsesc – de bine, de rău – cu dobândă de treizeci la sută. Nici chip să te mai gândești la propria-ți piele… încolo, sănătatea mea, se reface încetișor, sub șocul suferinței altora.

Și totuși glumesc cu prietenii și le ascund toate gândurile mele intime,

fiindcă niciunul, nimeni nu m-ar pu tea urma în afundările ce fac, în orice clipă, în hăul acestei cumplite existențe.

Aștept, în sfârșit zăpada, buna noastră zăpadă, grea și liniștită ce troienește totul, bucurii trecătoare și suferințe eterne… Mi-e dor de zăpadă, de „Dunăre înghețată”, de tăcere albă și de… un suflet, numai unul, nu *două* și amândouă incomplete.

Diminețile sau în amurg, soarele mă minunează cu culorile lui. Adesea, mă duc în Grădina Publică. Merg de-a lungul aleii suspendate, care se propteșe în fața Dunării și pe care o iubesc…

1930 – Primul meu Crăciun în România, de la ultimul pe care l-am petrecut în tovărășia mamei, acum șaptesprezece ani. Crăciun trist, ca toate Crăciunurile

7 Colaborează în presa brăileană, la ziarele „Curierul” și „Ancheta”.

Mele predestinate să fie așa, ca să pedepsească revolta nelegiuită a unui copil, care cutreierând lumea, a făcut totdeauna din această sărbătoare mare, creștinească, o zi de grea tristețe pentru maica lui, rămasă singură acasă…

Zi de ispășire pentru mine, zi când Panagaki – în Egipt, în Siria sau aiurea – *trebuia* să rămână fără bani, fără un adăpost, fără hrană, trebuia obligatoriu să tremure pe străzi, să se hrănească cu aer proaspăt, cu gândul la maică-sa, care plângea acasă în ziua nașterii lui Iisus…

Mă simt tulburat… În răstimpul acestor șaptesprezece ani, o mie de lumi mi-au trecut pe dinaintea ochilor; o mie de alte lumi par să mijească la orizontul dorințelor mele.

Dar, pentru moment, odăile noastre. – Împodobite de sărbătoare – sunt cu atât mai triste, cu cât le lipsesc ceea ce-i mai frumos pe lume, la o zi mare: o mamă, o femeie – tovarășe de viață, un Mihail. – Pentru a-i dovedi bietului Panait că viața merită trăită.

Fața mea! Am simțit-o azi-dimineață, micuță de tot, ghemuită în inima mea, împovărată de tot ce chinuiește biet sufletul meu. Dorință nerealizabilă, în clipa de față, de a-mi lua tălpășița, la un pas de a-mi închide valiza, de-a sări în stradă ca pe vremea când o lăsam pe mama în lacrimi și-o ștergeam în Egipt.

…Mă simt cuprins de-o tristețe duioasă. Aș vrea să iert tot, să mi se ierte

tot. Fac iarăși bilanțul dureros al vieții mele care s-a soldat cu marele deficit, pe care nu-l voi uita nici în mormânt. Aș vrea să recapăt tot ceea ce am pierdut, tot ceea ce viața m-a făcut să pierd. Ori asta nu se mai poate. O știu!

Starea mea: despicat în două, între un suflet care nu vrea să moară (dar pe care îl ucid) și un altul, care vrea să renască dar de care mi-e frică…

Singur, lungit în patul meu, cu ochii fixați pe tavanul alb al căsuței mele din Brăila, am trăit zile și nopți în luptă cu nebunia și sinuciderea. Nu voiam să mă prăbușesc. Voiam să înțeleg monstruozitățile existenței!

Conflictul meu spiritual cu *viața… În*tr-adevăr pe ea o *ac*uz. Prea puțin îmi pasă de măreția ei, necesară omenirii, mai mult decât pâinea. S-ar zice că nu-i niciun raport între viaț*ă și vi*aț*a morală. Nu s*unt un ascet, dar nu se poate ca totul să fie abdicare.

Experiența mi-a dovedit, că multe din ființele, care mi-au fost dragi și cu care am avut legături, *și-au înțeles rău interesele sau numai fiindcă nu au fost cu desăvârșire sincere față de mine.* De-aici, au decurs multe rele, multe suferințe, dintr-o parte și alta.

Iată, mârta mea… Și să murim fiecare, în patul ce ni-e drag!

Credeam că învinsesem. Încă o dată! Dar, nu! Un alt dușman mă înșfăca: tuberculoza! Ea m-a înjunguhiat pe la spate, când nu mă așteptam. O nouă luptă, dar fără niciun succes. În starea asta mă aflu acum.

Zvonul că sunt pe moarte, ajungând la Iași. – Doi prieteni buni, lin profesor și cel mai mare romancier român8 au venit să mă caute și să mă ia la Iași, unde se află un mic cerc de oameni.

Mihail Sadoveanu și dr. I. I. Mironescu se înfrățiseră cu Panait Istrati, încă din 1925 cu prilejul primei reveniri în patrie după o absență de zece ani. A evocat-o el însuși, pe-o pagină de ziar9:

Acum cinci ani, în august 1925, mă întorceam în țară cu sufletul înghețat. Timp de aproape treizeci de ani su-flasem din răsputeri într-un foc care nu voia să se aprindă. Apoi, deodată, se aprinse năprasnic, dar era prea târziu.

8 Doctorul I. I. Mironescu și Mihail Sadoveanu.

9 Apărut în „Lumea”, Iași, 15 ianuarie 1931.

Sufletul meu nu mai avea nevoie de foc, ci de căldură. Reveneam în 1925, să caut acea căldura în inima oamenilor de la noi și să mă prăjesc la para ei.

Și astfel, cum mă apăram singur contra zece, mi-a fost dat să văd ieșind din pământ un om cu trup mare, bine echilibrat și cu față de copil înțelept. Era îylihail Sadoveanu. Fără să mă cunoască personal, ci numai cu acea putere de simțire care pornește dintr-o inimă caldă, nu dintr-un creier rece, el avusese curajul să se plece asupra „înstrăinatului" și să-l declare un „fiu, al acestui pământ". A venit la București, mi-a prins mâna-mi osoasă în mâna-i de gospodar, de artist și de prieten:

„— Vin la mine, la Iași, bre omule necăjit!"

L-am însoțit pe loc și am fost găzduit în casa-i plină de copiii cuminți și de înțelepciune milenară. Și chiar de a doua zi, un alt om ieși din pământ, sub ochii mei uimiți: un om cu trup și cuvânt de baci glumeț, dar cu privire de frate, supărat pe oameni. Era Ion Mironescu, gâr-baci șugubeț al literaturii române și doctor-profesor din vitregia sorții. La Tazlău, unde Mironeștii au o umilă orânduire, fratele Ion și bădița Mihai pot dovedi oricărui om de suflet că toate le poți face pe lume, dar că „pământul țării tale nu-l iei niciodată cu tine pe talpa ciubotelor", oricât ai fi de înstrăinat, ci tot la el te întorci, dacă ai ieșit cu adevărat dintrânsul și că numai proșmi își închipuie că înfrățirea oamenilor, implică dispariția națiunilor.

Iată lașul meu. Iată ce a făcut el pentru mine într-o zi de grea cumpănă, când nu mai știam ce să cred nici de oameni, nici de pământul țării mele și când sufletu-mi înghețat avea nevoie de căldura românească.

De-atunci, vin numai la Iași.

Mihail Sadoveanu și scriitorii ieșeni – prieteni (De-mostene Botez, I. I. Mironescu și George Topârceanu) iau inițiativa de a-l sărbători pe Panait Istrati în cadrul unui

„Festival literar", în sala cinematografului „Trianon". Programat pentru 11 ianuarie 1931, festivalul a fost amânat cu o săptămână, din cauza tulburărilor provocate de huligani, cu devastări și spargeri de capete.

La 18 ianuarie 1931 Panait Istrati a izbutit să vorbească publicului ieșean, citind câteva pagini inedite *Despre Prietenie*. În deschidere, a luat cuvântul Mihail Sadoveanu, care a protestat „cu duhul blândeței, dar cu fermitate, împotriva faptului că se stinghерește libertatea cetățenilor acestui târg de-a participa la un festival literar". După aceea – în continuare – a vorbit despre vina pe care o poartă acei profesori care rătăcesc mințile tineretului. Apoi, a

povestit despre înfrățirea cu pribeagul brăilean, la Cheile Bicazului, „când admirând peisajul de specifică măreție din partea locului, Panait Istrati era ca transfigurat de emoția pe care numai un adevărat fiu al acestui pământ o poate avea, (…) că iubește pământul și norodul acestei țări, ca tot ce are mai scump pe lume.”

Mihail Sadoveanu îmbrățișându-l pe Panait Istrati pe scenă. – Un comentator din epocă i-a dat o semnificație simbolică: „Părintele cântăreț al țarinei românești, în limbă de el desăvârșită, prezenta pe un mezin întru aceiași artă, mult admirat în străinătate. (…) Și publicul l-a aclamat pe Istrati, cu un patos de sinceritate, rar întâlnită în manifestații artistice”.

În trei comentarii succesive, semnate de Victor Ia-mandi, Emil Serghie și P. Anigher, ziarul „Lumea” sublima că „festivalul a luat fără să vrea caracterul unei demonstrații de protest a celor care prin prezența lor în sală

10 Ascultându-l pe Panait Istrati de P. Anigher; *După conferința lui Panait Istrati* de Victor Iamandi și *Mărturisirea de credință a d-lui M. Sadoveanu, la conferința d-lui Panait Istrati,* de Em. Serghie, apărute în „Lumea”, 20, 21 și respectiv 22 ianuarie 1931.

Au ținut să dea o idee justă despre înalta demnitate civică a cetățenilor lașului. Agresiunea și bătăile, care s-au produs duminică, rămân un trist episod” și în final că „cetățenii pașnici ai Iașilor nu au stat totuși pe gânduri și nu și-au crutat nicio trudă, niciun risc, chiar cei de rit mozaic care au luat parte în număr cât mai mare, subliniind astfel voința lor fermă de a se încolona lângă cei care luptă pentru triumful libertății de exprimarea gândului” 10.

Mă înapoiez de la Iași, unde l-am însoțit pe acest mare nefericit11 Isaac, care mi-a devenit un al doilea sau un alt Mihail.

Astfel noua mea viață se populează cu umbre uriașe. Așa că nu pot să mor. Totdeauna, trepte noi de urcare. Și niciodată sigur!

După fiecare încercare decisivă, ce mister mă face să descopăr și să trag din neant *rezervele* infinite ale existenței mele fără sfârșit?

11 Isaac Horovitz s-a născut la Popricani, în Moldova. La 16 ani, a plecat singur în Statele Unite, unde devine mai târziu scriitor și ziarist. În ă930, în drum spre Extremul Orient, se oprește în România. În noiembrie 1930, Panait Istrati se afla la Iași, oaspetele lui Mihail Sadoveanu și dr. I. I.

Mironescu. Isaac Horovitz află din ziare și cum era un înfocat admirator al brăi-leâhului, îl găsește găzduit la dr. I. I. Mironescu. Întâlnire amicală, transformată în frăție. Horovitz își prelungește șederea în România și-l întovărășește pe Panait Istrati, la înapoierea în orașul de baștină.

Isaac Horovitz își amintește: „Prima seară petrecută în căsuța lui Istrati la Brăila. Afară, o furtună nemaipomenită își face de cap. Fulgi mari de zăpadă cad cu nemiluita. Crivățul zgâlțâie ușa și ferestrele, care gem înspăimântător. Istrati stă lungit pe-o sofa, lângă soba de teracotă. În odaie e cald. Mă aflu în fața lui...”. Discuții despre rolul artelor și artiștilor, al literaturii și genurilor literare. Panait Istrati se interesează cine sunt *clas*icii literaturii idiș, care este preocuparea lor de căpătâi și căror pături sociale aparțin scriitorii evrei.

Isaac Horovitz a ținut o conferință la Brăila și i s-a luat un interviu: *Panait Istrati vorbește omenirii din pat.* El și-a însem-

Destinul meu, pe care mulți îl invidiază, nu înceteas^-o clipă de-a mă adăpa cu fiere, după ce, o clipă mai înainte, mi-a pus balsam pe inimă. La Iași, o studențime care ar trebui, să-mi sărute mâinile, mi-a cerut duminică 11 (ia-nurie 1931), să nu vorbesc „lângă jidanul Horovitz”. Am cedat ca să poată vorbi amicul nostru. Această concesie a mea a încurajat pe ticăloși. Și duminica trecută (18 ianuarie), călcându-și cuvântul dat, ei au venit să mă hăi-duiască, pe mine ca și pe prietenii mei buni, Sadoveanu și Mironescu. Apoi, s-au dedat la vandalisme, spărgând geamuri și bătând douăzeci contra unu, bătrâni și copii.

Mi-e scârbă de viață, văzându-mă amestecat în asemenea spectacol înjositor.

Și acum reîntors la Brăila, găsesc în corespondența care mă aștepta, dureri nemărginite, îndurate de buni prieteni ai mei din Rusia, care mă cheamă în ajutor și *e*>\-rora nu le pot fi de nici-un folos. Mai găsesc, josnicii comise împotriva mea la Paris, de oameni pe cari îi credeam amici, pe care i-am ajutat și care acum încearcă să mă acopere cu noroi.

Nat mai târziu convorbirile cu Panait Istrati și a scris cartea *Zile și nopți cu Panait Istrati,* New-Yord, Ed. „Cyco”, 1S41.

Pe lângă partea de memorialistică, ceea ce face cinste mer moriei lui Isaac Horovitz este atitudinea sa în timpul campaniei denigratoare a lui Henri

Barbusse: *evreul* Isaac Horovitz apără pe Panait Istrati și *respinge acuzația că a devenit antisemit,* /av-*cist.* Panait Istrati îi trimite articolele scrise și Upărite în România, iar răspunsul lui Horovitz este: *„Am citit și am văzut că Istrati era victima unei înfiorătoare calomnii”.* Mai mult, când ziarul în idiș „Morgen-Fraiheit” publică scrisoarea lui Istrati și răspunsul lui Jourdain, Horovitz descoperă că redacția cenzu» rase unele propozițiuni esențiale din textul scriitorului nostru, ceea ce îi denatura înțelesul.

Horovitz se revoltă și demască „intervențiile chirurgicale1’, aceste „adevăruri spuse pe jumătate fiind considerate mai rele decât minciunile”. Nu întâmplător Isaac Horovitz și-a intitulat capitolul din cartea sa: *Calomnii împotriva lui Istrati.*

Bine a spus Sadoveanu, la festivalul de la Iași: „Puțini oameni au adunat deasupra capetelor lor atâtea laude meritate și atâtea injurii nemeritate, ca pretinul meu Panait”. Spunea asta, ținându-mă strâns de talie. Și publicul a avut lacrămi.

Ce bine ar fi să mor acum! Nu mai am nimic de adăugat la viața mea. Și dacă e adevărat, că sufletu-mi veșnic tânăr nu rămâne nesimțitor la nicio dovadă de iubire, nu-i mai puțin adevărat inima-mi, prea rănită, greu mai poate suporta răni noi, peste cicatrice proaspete.

Totuși, mă gândesc la Isaac, la Mironescu… Și nu știu dacă am dreptul să-i privez de căldura sufletului meu, râcindu-mi brutal și definitiv, pachetul de oase și piele la care sunt redus astăzi.

O prietenie mare e tot așa de rară ca și o căsătorie ideală, deși aceste două legături omenești se sprijină pe legi naturale cu totul diferite. Mai cred că, în ambele cazuri, presimțirea acordului perfect ce va să urmeze o avem din primul schimb de priviri. Am făcut până azi, mai multe prietenii mari. Pe toate le-am presimțit din primul ceas. La fel s-a petrecut și cu Isaac Horovitz, prietenul nou și mare, descoperit la Iași.

Omenirea este un amestec de sori și de pietre de o varietate atât de infinită, încât nu mai știi unde un om încetează de-a fi soare și de unde începe să devină piatră. Nu știm nici măcar dacă sorii au fost făcuți pentru nevoia pietrelor de-a fi încălzite, ori dacă pietrele au fost tăcute pentru nevoia sorilor de-a răspândi căldura. Știm însă că, sori ori pietre, suntem cu totul fără rost în viață, de îndată ce rămânem unii fără alții.

Isaac Horovitz e un mare risipitor de căldură… Într-o seară la Brăila, după o conferință a lui, ne aflam împreună la o agapă amicală, în casa unui evreu, plină numai de evrei. Lume simplistă, cam de regulă. Frivolitate. Dar noi reușim totuși să încălzim pietrele umane și când atmosfera era bine ridicată, Horovitz începe să cânte domol Pe l*ângă boi de* Coșbuc, tradusă în idiș de dânsul.

Am trăit atunci o clipă de înălțare sufletească, cum n-am mai cunoscut demult. Puțini români neaoși și poeți m-au mișcat atât de adânc.

(1931) … La noi primăvara asta e târzie: nicio frunză, niciun mugure, niciun fir de iarbă. Trebuie să facem zilnic focul. Totuși, soarele năvălește adesea în ferestre, dar nu pentru multă vreme.

Acum cincisprezece zile, am avut casa plină de scriitori – vânători. Dunărea fiind revărsată, ne-am dus cu bărcile să vânăm rațe sălbatece. Frumoasă plimbare. Recoltă mediocră!

Cea mai mare parte din timp, sunt bolnav: bronșite, gripe, deranjament de stomac. Nici pic de poftă de mâncare.

Nu mai sunt, moralmente, decât o umbră a ceea ce am fost, ca să nu pomenesc de fizic, care-i o zdreanță. Ciclul ultimelor mele nenorociri a început odată cu prăbușirea idealului meu social. – Primul stâlp al forței mele morale. Am citit în Rusia, în ochii și faptele oamenilor din clasa mea, *imposibilul* absolut al oricărei realizări sociale, așa cum o visasem o viață întreagă. Nu! Omul, oriunde ar fi născut. – În catifea sau în rahat – rămâne un porc. El nu va făuri niciodată lumea dreptății pe care o visez. Și chiar dacă sunt excepții (și cunosc destul de fericite!) nu se făuresc lumi cu ele. Așa că nu mai cred în nimic și agonizez. Viața nu mai mă interesează. Am trăit tot, am cunoscut tot, am iubit și, gustat tot. Nu mai cred în puterea Artei. A devenit un meșteșug, ca oricare altul, cel mai josnic dintre toate, căci ea înșeală omul sincer. – Cal mai bun dintre oameni.

În sfârșit, criza mondială mi-a redus veniturile la patru mii de franci francezi, lunar. Nu-mi ajung să trăiese, să-mi îngrijesc sănătatea, să-mi plătesc datoriile și să-i ajut pe cei căzuți în suferință. În toamna asta, mi-am cumpărat lemne de foc, pe *datorie.* (în oraș, toți mă cred, milionar și că mă prefac).

Astăzi, nu mai poate mânca pâine într-un stat, nici omul care n-are decât

palmele sale, nici acela care n-are decât creierul său, ci numai vicleanul cu gură mare și obrăznicie. Acestuia trebuie să ne robim cu toții. Pe el trebuie să-l servim și să-l lingușim. El este distribuitorul de pâine și de așa-zisele onoruri.

Trăim secolul, în care din acest punct de vedere, sufletul cedează până și la conștiințele cele mai curate. Omul nu mai are încredere în aproapele său, nici în viitorul omenirii. Fiecare se zăvorește în sinea sa sau în mijlocul a lor săi și devine circumspect, tot împăunându-și fața cu o cinste morală.

Această înfățișare nu înșeală pe nimeni. Este o meserie, un mijloc de-a câștiga viața, pe picior mare. Beneficiind de complicitatea corporației și ale sus-puselor pături ipocrite ale publicului, minciuna Artelor – sulemenite cu frumusețe morală – durează încă și, continuă să adape pe cei sinceri. Dar, este aproape ziua, când mulțimile își vor da seama în templu, de odioasa înșelăciune.

Căci, am și ajuns la ziua unde: *a câștiga hani, a-ți agonisi o viață îmbelșugată, a te asigura pentru ziua de mâine, prin orice mijloc ar fi el,* în timp ce mulțimile sunt pustiite de foame și frig, constituie cea mai odioasă dintre crime. Sute de milioane de oameni, aplecați pe brazdă, seamănă grăunțe pentru a recolta vânt, chiar și atunci când anul este îmbelșugat. Alte milioane de oameni, „raționalizați" în industrie, pier din prea multă perfecțiune tehnică, unită cu prea multă nepăsare omenească.

Și se află – în lumea capitalistă, ca și în cea sovietică – scriitori, artiști și moraliști ce-și permit. – În nasul tuturor înfometaților –, să creeze „opere de artă" ce aduc autorilor, chiar pe pământul sovietic, de zece ori salariul celui mai bun mecanic.

Asta este moartea omenirii stăpână astăzi, moartea negustorului de Frumusețe artistică, ca și a clientului său, oricare ar fi și unul și celălalt.

În ciuda voinței mele de a-mi trăi altfel viața, sunt prizonierul unei ordini sociale viciată, falsă, egoistă, necinstită, pe care flămânzii trebuie s-o doboare.

În vară, voiaj la Paris pentru a-și descurca situația la editura „Rieder", care încetase de două luni plata men-sualității prevăzute prin contract, împrumutându-se cu bani pentru a-și acoperi cheltuielile de drum. Își anunță prietenii: „Vin, întovărășit de frumoasa mea studentă, care m-a scos

din abis și mi-a redat pofta de viață și de muncă".

În drum spre Franța, este dat jos la Postumia de vameșii și polițiștii italieni, deoarece era trecut pe lista indezirabililor, datorită activității antifasciste. Se întoarce Ia Ljublijana, unde ziarul „Jutro" îi ia un interviu în care relatează cele întâmplate, vorbindu-se și despre ecoul operei istratiene în Iugoslavia. La hotelul „Bellevue" se întâlnește cu scriitori iugoslavi, în frunte cu marele poet Oton Jupancici. Întâlnirea este imortalizată într-un „instantaneu" fotografic, publicat în ziar, cu dedicația: *„Ziarului Jutro, din Ljubijana, care mi-a salvat viața. Panait Istrati – 21 iunie 193312.* Mulțumirile se refereau la onorariul încasat pentru interviu și care l-a ajutat astfel să-și cumpere alt bilet, ca să-și poată continua călătoria spre Franța. De la Ljubijana, i-a telegrafiat lui Mihail Sadoveanu, proaspăt ales președinte al Senatului, cerându-i să

12 Vezi articolul: *Panait Istrati la Ljubijana* de Richard Strbu, în „România literară", nr. 46, 12 noiembrie 1981. Interviul în ziarul „Jutro", a apărut în nr. 141, din 2ft iunie 1932.

Intervină și să-l scoată din încurcătură. – Telegramă, rămasă fără răspuns.

De la Paris, se îndreaptă spre Menton, la pensiunea „Les Sapins", a lui Jean Reiss, prieten din anii fotografiei ambulante pe Promenade des Anglais. Sejur reconfortant, împreună cu Margareta Izescu.

., A zecea mea reîntoarcere pe Coasta de Azur. Cred că steaua mea încă nu a apus", o declară într-un interviu, luat la Nisa.

Înapoiat la Brăila, „Deutsche Kulturbund" îi propune un turneu cu conferința *Artele și umanitatea de azi13,* între 3—17 februarie 1932, la Viena, Miinchen, Berlin, Ham-burg, Frankfurt am Main Heidelberg și Colonia.

Conferința este o pledoarie curajoasă în favoarea „Artei – soldatul Dreptății", purtătoare a „luminii unui adevăr, destinat să combată egoismul oamenilor și să realizeze mai multă dreptate pe pământ." în același timp, conferința este și un rechizitoriu violent, într-o epocă unde.. Negustorii de literatură eroică, ca toți ceilalți negustori, se îmbogățesc, ferecați în vilele lor, fericiți de libertatea tor, pizmași pe banii de la ciorap și aprobând tacit forța baionetelor, care le apără fericirea împotriva «calicimii»."

Presa a salutat cu entuziasm această conferință, aplaudându-l pe autor pentru curajul său de artist-cetățean. *Cuvinte amare și juste* este titlul comentariului apărut în „La Liberte" (9 august 1932): „Ce conferință frumoasă a făcut Panait Istrati, de-o amărăciune îmbucurătoare; o palmă dată pe obrazul epocii, înviorându-l." Iar ziaru' „L'Echo d'Oran" (7 august 1932), reține acest mesaj al scriitorului nostru: „Arta trebuie să slujească în primul

13 Publicată în „Europäische Revue" (Berlin, mai), „Europe" (15 iulie) și postum în voi. *Amintiri – Evocări – Confesiuni,* ed. Cât.

Rând la ușurarea suferințelor umanității. Ea nu este un scop, ci un mijloc."

Panait Istrati își termină turneul, deziluzionat de vorbăria entuziastă, pe care a provocat-o, deși presa de pretutindeni publicase nu numai extrase din conferință, ci și articole privitoare la biografia, opera și experiența sa socială. Într-o scrisoare către prietenul și scriitorul A. M. De Jong14, expediată din Frankfurt am Main la 14 februarie, îi scrie:

14 A. M. De Jong, una din puținele prietenii mari ale scriitorului nostru, care l-au întovărășit până la moarte. S-au cunoscut prin scrisori, în 1926, A. M. De Jong fiind traducătorul operei istratiene în Olanda. S-au întâlnit, în august 1927, !» Nieuw-Borgoliet, din acea clipă A. M. De Jong devenind urs alter-ego al brăileanului nostru, făcându-l părtașul agitatei sale existențe, al greutăților de a se putea descurca în confruntări cu realitatea cotidiană, nu odată dușmănoasă. Voluminoasa lor corespondență stă mărturie în posteritate. (Publicată integral îr» voi. *Panait Istrati în corespondență cu scriitori străini,* Ed. Mi-nerva, 1988; vezi și „Les Cahiers Panait Istrati", nr. 5/1987, Valence.)

A. M. De Jong a venit în țara noastră, la începutul verii 1932 la invitația lui Panait Istrati, care-l ademenise cu „priveliște» măreață a Dunării, a meandrelor ei, cu meleagurile lui Codin".

„într-o noapte, pe când mă aflam în căsuța lui de la Brăila. – Și-amintește de Jong – Panait începu să-mi evoce câteva din secvențele teribile, de necrezut, ale vieții sale. Timp de-două ore îmi vorbi fără întrerupere, ascultându-l aninat de buzele sale, înfricoșat adesea de cumplita frumusețe a imaginilor ce-mi perinda pe dinaintea ochilor vrăjiți. Sunt sigur că am

trăit unul dintre cele mai frumoase romane ale sale, din păcate pierdut pe vecie, nefiind nimeni alt cu noi spre a-l fi stenografiat. Aici se află întreaga lui măiestrie: în a povesti – arta povestitorului popular”.

Panait Istrati și-a întovărășit un timp prietenul olandez’ în vizitele lui în diferite regiuni ale țării noastre. Agravându-i-se starea sănătății, s-a internat la Filaret, iar de Jong și-a continuat voiajul întovărășit de ambasadorul nostru la Sofia, Vasile Stoica, înapoiat acasă A. M. De Jong și-a publicat impresiile în revista „De Notenkraker” unde au apărut zece reportaje consecutive.

„Aș veni la tine, dar aș face poate mai bine să mă duc la dracu, în Brăila mea, pe care o suport voinicește, decât toată această lume în smoking, care mă felicită în loc să mă scuipe în obraz pentru toate grozăviile pe care i le spun fără menajamente”. Iar suedezului Emst Bendz, un alt prieten de nădejde: „Sunt foarte obosit. Sătul pâ-nă-n gât de conferința mea și de oamenii care mă sărbătoresc, când eu le rostesc adevăruri usturătoare. Suntem, toți, niște cadavre. Totul nu-i decât egoism și vanitate. Mă grăbesc să-mi regăsesc bravii și simplii mei fotografi ambulanți, care nu-mi vorbesc despre cărți, autografe și alte fleacuri intelectuale. Dar nu regret că am făcut acest voiaj. El mi-a confirmat peste măsură, tot ceea ce gândesc despre lumea modernă. Ah! da!, mă simt mai bine la Brăila, când nu pot fi la Nisa!” …

…Am isprăvit cu colindul conferinței mele și acum mă odihnesc la un bun prieten olandez. Peste a săptămână voi fi în țară. Nu m-am ales, bănește, cu nimic. Sărăcie groaznică peste tot. Am vândut însă manuscrisul conferinței. Nemții au fost mai zgârciți decât mă așteptam. De-abia mi-au dat, cu ce să mă întorc.

(21 august—15 octombrie 1932) cu titlul *Oameni și peisagii din România.* A. M. De Jong a urmărit cu interes crescând, activitatea literară a lui Panait Istrati din perioada anilor 1930—1935. Într-o scrisoare din 18 februarie 1935, el îi scrie că a citit

Casa Thuringer…… O iubesc, pentru că te-am regăsit în paginile ei, pe tine și Brăila, care mi-e dragă mai mult decât oricare oraș din țara ta. Dar ceea ce iubesc și mai mult este «Cuvântul înainte» (N. Red. Prefața *la Adrian Zografi sau Măr*turis*irile unui scriitor din vremea noastră.) Acolo, e*ști tu, întreg,

viu, fremătând de dragoste și de revoltă, de toate pasiunile nobile, de durere, de regret, de omenie. O voi traduce cu toată grija și dragostea. Voi încerca s-o public separat, într-o revistă, înainte ca această carte să apară în librării".

Noroc că de Jong mi-a făcut rost la radio15, așa că pot să mă duc la Paris.

…Nu mai am pentru ce să trag în „rue du Colisee". A murit „rue du Colisee" 16. Am tras la hotel „Recamier", care se află lângă „Rieder" (Place Saint-Sulpice).

Turneul în Europa mi-a fost funest. La înapoiere, plămânul meu drept a luat foc, la rândul lui. Am căzut la pat, unde mai mă aflu încă.17 La un moment dat, medicii disperaseră. Mă credeau pierdut. Dar, rezervorul meu de suflete pare să fie, fără sfârșit.

Până la groapă (… Lumânarea ei!) scriu al doilea volum, din seria de zece-douăsprezece, care se ia de piept cu Adri*an Zografi. Prim*ul, La M*aison Thuringer apar*e de la 15 octombrie în „Revue de Paris" și va fi în vitrină, în decembrie. Cel de-acum, La B*ureau de Placement va u*rma primului, la două ori trei luni, adică ambele vor apare aproape simultan.

Scriu zilnic patru-cinci-șase ceasuri, trei-patru-cinci pagini (asupra cărora nu mai revin, decât ca să modific pe ici, pe colo un cuvânt; așa am scris *toate volumele).* Peste o lună e gata. Vai, ce-o să mă îmbăt atunci!

La capătul a două luni de calm, îngrijiri și înțelepciuni, iată-mă încă o dată în stare să merg, pe picioarele mele, dar ce umblet! Respir, ca un astmatic și mă târăsc, ca. Un melc. Și respirația și umbletul de acum îmi vor rămâne

15 Conferință despre *trartele și umanitatea de azi",* la Radio -Hilversum.

16 Despărțire de Gheorghe Ionescu, din cauza banilor care „trebuiau mâncați în familie".

17 Internat din iunie la Sanatoriul t.b.e. „Filaret", unde va scrie *Biroul de Plasare,* „această lucrare, pe care am smuls-o, rând cu rând din ghiarele unei tuberculoze ajunsă în ultimul grad", dedicată „ca omagiu bietului corp omenesc, care luptă eroic cu această boală nemiloasă".

Așa, pentru tot restul zilelor mele, fiindcă pentru oxigenarea sângelui, nu mai am decât bazele inferioare ale plămânilor.

După publicarea celor două articole ale mele în „Les Nouvelles

Litteraires", 18 „groapa" s-a lărgit și mai mult, în ceea ce îmi rămăsese ca prietenie la Paris. Nu mai am niciun prieten în Franța care știindu-mă și în nevoie grabnică de bani, să-mi înlesnească o ediție de lux sau populară, să-mi aducă zece mii de franci. Niciun prieten! Iar în România, aceeași situație. S-ar putea tipări unele din cărțile mele, necunoscute cititorului român, și care mi-ar aduce banii necesari, ca să mă pot instala cum trebuie la București.

Afacerile: splendidă situație morală în univers, dar o sută de mii de franci datorie la „Rieder"! (După contractul cil ei, această datorie este inexistentă, deoarece le-am cedat exclusivitatea operei mele și după moarte, cu condiția să-mi asigure minimum patru mii de franci lunar. Dar „Rieder" interpretează contractul cum vrea și profită de faptul că nu mă pot urni de-aci).

Totuși, vreau să dau cu tifla acestei vieți infernale! De-o lună, lucrez șase ore pe zi, în ciuda interzicerilor doctorilor, cu treizeci și opt de grade febră, cu stiloul într-o mână și cu cealaltă apăsându-mi inima și rugând-o să se țină tare, căci (îi spun și repet) există încă soarele, dragostea, pădurea, oceanele, prietenia și încă ceva de scos din fundul sacului meu… *În lumea Medite-ranei este* o feerie, fără nicio poveste socializantă, bună să fie iubită de oricine.

Am răpit Neantului, încă o bucată din ceea ce este mai bun în mine. Sunt lucruri care n-au artă, dar de artă eu nu mai am nevoie să dau dovadă. Dacă e adevărat că am scris cu artă, unul ori două volume, apoi ajunge. Acum, vreau să mă adresez numai omului care, tot iu-

" Omul care nu aderă la nimic și A *adera sau a nu adera.*

Bind arta, cere artistului să-i cânte nițel și despre aleanurile vieții.

Nu mai am căsuța de la Brăila. Prietenul meu, „anarhistul" Constantinescu, pe terenul căruia îmi construisem culcușul, m-a izgonit… Sau mai degrabă, mi-a izgonit nevasta19, pe care nu putea s-o sufere; cică el o adora pe elvețiancă și doar mă sfătuise s-o aștept până la sfârșitul zilelor mele… De-o sută de ori, am fugit de această Brăila, de mahalagii și mahalagismele ei, unde multele mele neamuri ocupă un loc de frunte. Și acum, când credeam cum că am dreptul, cu sânge câștigat, de-u dispune de pielea mea, așa cum îmi place, acum iată că mahalagii și mahalagisme îmi

violează intimitatea, venind zilnic să-mi împuie capul cu prostii. Zilnic, să primesc și să ascult tot ce mi-a fost mai urât pe lume: prostia. Eu nu am nimic comun cu viermăria omenească (afară doar când ne rupem un picior) și nu-i datorez nimic, după cum nici ea nu-mi datorează.

Dar „anarhistul" nu s-a mulțumit doar cu casa, ci a vrut să aibe și mobilele, cărțile și manuscrisele mele, spunând că plănuia să facă… „un muzeu Panait Istrati", când eu nu aveam ce pune în cele trei camere închiriate în București. Am rupt și cu Eremie20, pe care rugându-l să se ducă la Constantinescu și să-i spună: „Porcule, nu ți-e rușine, să nu dai lui Panait lucrurile sale?!". – El mi-a răspuns: „Nu-mi place să fac atari servicii! E adevărat că tu oi fi grec, dar n-ai calmul lui Epictet!"

Așa că, însoțit de doi prieteni scriitori, unul dintre ei fiind avocat și deputat venind de la Iași, iar celălalt de la Timișoara21, ne-am dus împreună și am reușit să-mi iau bulendrele.

La Margareta Izescu, cu care se căsătorise la 18 aprilie 1S32

20 N. G. Eremie, prieten intim brăilean.

21 Demostene Botez și Romulus Cioflec. Într-o scrisoare, da tată 3 iunie 1933, Demostene Botez confirmă lui Nicu Constan

Adio Brăila! Adio Baldovinești!

Rude și prieteni au făcut pe dracu-n patru, ca să mă izgonească din cele trei căminuri ale mele, amenajate unul după altul, trei ani la rând… Și totdeauna pe terenul altuia! E ceea ce a contribuit să mă ruineze mai mult: o sută de mii de franci pierduți! Din cauza asta plătesc datorii…

Mai bine, așa!

Sentimentalismul exagerat, pe care-l făceam cu ei, i-a făcut să mi se urce în cap. Dar, bineînțeles, de astâ-dată punem un punct categoric și clevetelilor. Nu mai vreau să aud un cuvânt, ori mă duc în lume! E mare întuneric în jurul nostru…

Constantinescu mă umple de scârbă. Vai! Când prieteniile dau faliment, apoi ele sunt bancrută frauduloasă.

Mergem cu toții la București, *hotărât!* Mergem, m-am săturat până-n gât de Brăila.

În iulie 1932, se retrage la Mănăstirea Neamț unde va rămânea până în februarie 1933, unde-l vizitează Mihail Sadoveanu, Cezar Petrescu și Pamfil

Șeicaru. Într-o scrisoare, adresată lui Romulus Cioflec, adaugă: „Am văzut că vizitele acestea mi-au făcut mult rău. Nu poți tinescu: „față de mine și dl. Cioflec nu ai făcut nicio opunere la eliberarea lucrurilor lui Panait, și că, prietenos și primitor, ne-ai ajutat să le ridicăm”. Numai că onestitatea „anarhistului” n-a prea fost reală. După moartea lui Istrati, la „Constantinești” a fost înghesuială mare, multă vreme, pentru procurarea de „inedite” (fotografii, scrisori și file manuscrise). Multe din ele sunt deocamdată fără urmă. De pildă, Al. Oprea scria în „Ma-nuscriptum”, nr. 1/1970: „Muzeul Literaturii Române „, care deține un mare număr de scrisori inedite – Panait Istrati, se va strădui să le comunice cititorilor revistei, în numerele ce vor veni”.

Nu numai că aceste „numere de revistă” conținând scrisori „inedite” n-au apărut timp de 14 ani, dar ele nici nu figurează în vreo „evidență”, la dispoziția cercetătorilor literari.

Primi un prieten, fără *să vorbești,* fără *să te încălzești.* Ori, îmi e *oprită orice vorbire, orice excitare!* Altfel mă duc dracului.

La începutul lui decembrie, sănătatea îi este „mai bună ca oricând”.

Vorba e: putea-voi să mă urnesc de-aici, fără primejdie? Totuși, parcă aș înclina că sunt salvat, dacă ar fi să judec după dispariția acelei grozave oboseli permanente, care mă ucidea de un an încoace. Mă scol acum ușor din pat, mănânc ceva mai bine, nu mai am febră *dacă nu mă agit,* tușesc și scuip mult mai puțin.

Dar, nu pot trăi decât în pat. Gâfâi cum umblu nițel (și mai abitir decât când mă dau cu bine pe lângă strașnica mea pisicuță!). Asta mă turbează: respirația scurtă, accelerată. Mă întreb dacă, chiar scăpând cu viață, am să mai respir vreodată ca toată lumea.

Oricum ar fi, sper că am sărit iarăși groapa, cea mai largă și mai adâncă din câte am sărit până acum. Dacă nicio răceală blestemată nu vine să strice tot, am scăpat. Dar, cea dintâi răceală serioasă poate foarte bine să mă răpună brusc. Vreau să fiu îngropat lângă mama mea, pe un car cu boi, fără niciun fel de poceală religioasă și nici urmă de culori negre. Cine mă iubește să mă însoțească la groapă în culori vii, care tare mi-au fost dragi, căci eu sunt jumătate boboc sadea, îmi plac iarmaroacele, roșul aprins, prietenul sentimental și muierea zemoasă.

…S-a terminat cu mănăstirea! Chilia mea monahală a luat foc, cât pe aci să ard în toiul nopții. Acolo am „prins” o bronșită. Acum, mă aflu aci, foarte bolnav. Hemoptizie. Momentan, nu sunt sigur că o voi duce până Ia Paști. Totuși, sper că totul nu e pierdut.

Afară e soare, sunt muguri, caiși în floare, cotoi și pisici cari se zbenguiesc. Așa că n-am niciun chef să fiu pesimist și cu atât mai puțin să mă gândesc la moarte. Lasă că se gândește ea destul la mine.22

Sănătatea mea, aceeași: nici viață, nici moarte. Mă târăsc, horeai, plictisesc pe toată lumea. Și nu mai pot lucra.

Totuși am predat la „Rieder” primul volum din cele două, care alcătuiesc *Viața lui Adrian Zograji,* intitulat *În lumea Mediteranei23.* Dacă o să pot, voi încerca săvl dau pe al doilea în septembrie.

Asta nu l-a împiedecat pe editor, să anuleze contractul în mod arbitrar și să înceteze plata drepturilor de autor, de la 30 iunie trecut, în ciuda clauzei care stipulează că-mi datorează lunar patru mii de franci francezi, câtă vreme va fi editorul meu exclusiv și-i voi da un manuscris, în fiecare an. Banca Cooperativelor, care finanța editura „Rieder”, a tras obloanele. Și eu plătesc oalele sparte.

Și soarta a vrut, ca tocmai când mă lungeam în pat, pentru o lungă perioadă, o întreagă familie de rude-șo-meri, din partea mea și a nevesti, să mă doboare cu nenorocirile lor. Suntem la masă, când șase, când opt, niciodată mai puțin de cinci.

Iată cadoul pe care-l primesc pentru jumătatea de secol, pe care o voi avea la 10 august viitor. Voi fi obligat să cer pomană vreunui mecena sau regelui. Și dacă a cere este grav. – Pentru omul care am fost. – A primi este altceva, altceva destul de puțin sigur.

22 În aprilie 1933, Panait Istrati se mută la București, pe strada Popa Savu, nr. 33, după o lună de tratament în Sanatoriul Kilaret. „Radiografia arată că mi s-au mărit cavernele. Plămânul stâng nu mai există”.

23 În lumea Mediteranei. – Răsărit de soare, care apare în librăriile franceze în toamna lui 1934. Al doilea volum *În lumeo Mediteranei. – Apus de soare,* apare după moartea lui.

Ge voi face atunci? Poate îmi voi părăsi familia și mă voi duce la zeama de morcovi de la Mănăstirea Neamț.

Nu acuz pe nimeni. Viața mi-a oferit ocazia să parvin, făcând ca toată lumea. Am făcut ce m-a tăiat capul. Și am ajuns aci. Totuși, după douăzeci și opt de ani de muncă manuală (de la doisprezece la patruzeci de ani) și zece ani de muncă literară (de la patruzeci la cincizeci de ani) cele două patrii ale mele puteau să mai hrănească încă vreo câțiva ani, un om care nu mai are mult de trăit.

Maleche!, zice arabul. Nu-i nimic! … Dincolo de fereastra mea, viața continuă, cu urâțeniile și bucuriile ei.

De la 20 la 27 mai 1933 am avut „Săptămâna cărții", când nu mascarada oficială ci un public de mijloc, foarte cald și interesant, m-a silit să-mi părăsesc patul ca să dau autografe pe cărțile mele, care demult nu-mi mai aduc nimic.

Sâmbătă 27 mai, mergând să semnez exemplare în librărie, 24 hitleriști au năvălit în magazin și m-au somat să! plec. I-am făcut eu să plece, scoțându-mi revolverul. Eram doar cu nevasta și medicul meu. *Niciun* ziar bu-cureștean n-a suflat o vorbă. Toată presa (franceză) a vorbit despre agresiune25.

Dificultăți cu editura „Rieder", care-i sistase plata mensualității. – Pleacă din nou, la Paris, pe 15 iulie 1933.

24 Librăria „Alcalay", pe calea Victoriei, colț cu bulevardul Kiisabeta.

25 „Le Temps", „Le Petit Journal", „Paris-Soir", „L'intran-sigent", „Le Journal de Geneve", toate datate 29 mai 1933. În „Comedia", a apărut acest comentar, scurt, dar la… Obiect: „-Fericit Paris»! trebuie că-și spune acest scriitor, unde poți da dedicații pe cărți, fără pericolul de-a fi huiduit de bandele antisemite. Atacul s-a produs la București, în propria-i patrie".

Sejur la Paris, Saint-Prix și Bilthoven, la reședința lui A.M. De Jong, căruia îi scrie: „Voi fi bucuros să-ți revăd baraca și veverița care vine la fereastră, cu coada în vânt, să mănânce arahide. Viața este frumoasă, în ciuda tuberculozei mele eterne care mă va ajuta să-mi îngrop toți medicii".

Petrece iarna lui 1933—1934, pe Coasta de Azur, la Nisa. Unde scrie*Ân lumea Mediteranei – apus de soare* și răspunde la ancheta revistei pariziene „Le Rempart" 2" având ca temă *Ce personaj preferați din opera dumneavoastră?* La 1 octombrie 1933, revista „Presence", din Lausanne – Geneva, îi solicită participarea la o dezbatere pe tema *Europa actuală,* la care

și-au dat adeziunea de-a participa „spirite independente și clar-văzătoare”, care s-au exprimat.. În deplină libertate, referitor la starea unei civilizații, „amenințată atât de dezvoltarea ei anarhică cât și de orbirea celor ce și-au asumat grija pentru viitorul ei spiritual și temporal. Răspunsul lui

J° „Personajele mele – ne scrie Panait Istrati – sunt ficțiunile mele, afară de Mihail și Adrian Zografi. Eu sunt cel car (* le fac să trăiască și să se poarte, după cum îmi place. Astfel, am făcut ceva frumos din *Cosma,* dar nu sunt mulțumit în ce privește *Mihail* și *Adrian.*

Îl contemplu pe Adrian Zografi, cu o privire rece. Mi-e milă de el.

Nu mai am niciun gust pentru artă, care este o escrocherie. Să-mi iubesc sau să detest personajele mele? Nu! Nu pot să iubesc sau să detest, decât ființe vii, care nu depind de mine} i sunt stăpânii acțiunilor lor.”

Claudine Chonez, autoarea interviului apărut în revista „Le Rempart” (23 septembrie 1933), își încheie interviul luat lui Panait Istrati, cu următoarea reflecție: „S-ar putea medita îndelung În fața acestui om, care pe un pat de bolnav – muribund, ohiar acum câteva luni – afirmă că nu aderă la nimic alt, decât la viața imediată și care s-a despuiat de tot ce nu mai servește la «a-i instrui frățește pe oameni, în viață»”. („Le Rempart”, 23 octombrie 1933.)

Panait Istrati a apărut în numărul din 26 martie 1934, împreună cu părerile lui G. Bernard Shaw, Albert Thi-baudet, Jean Casson și Herman von Keyserling:

„Obiectivul anchetei dumneavoastră este de cel mai mare interes. Dar, nefiind nici economist sau om politic militant, doar problema morală mă interesează.

În rest – îndrăzni-voi să-l mărturisesc? — Cred că în zilele noastre, atât rolul social al economistului cât și al omului politic sunt cu totul terminate. Înțeleg, prin asta, rolul lor salutar în bunul mers al societății. Acești factori sociali nu mai au niciun drept la guvernarea lumii. Spun chiar, același lucru și despre cei care ne guvernează spiritualicește. Și unii și alții sunt total lipsiți de simțul responsabilității morale, care trebuie să fie prima lege a oricărui conducător de popoare. Ei își plasează interesele lor personale, mai presus de interesele vitale ale omenirii suferinde.

E drept că, această omenire și-a dat ea-însăși ghizii, pe care-i vedem și

legile care conduc lumea de astăzi. Că o fi pe calea dictaturii sau aceea a democrației, oamenii care parvin la conducerea națiunilor. – Sunt toți de aceeași teapă, incapacitatea și egoismul anti-uman fiind identice.

Cu alte cuvinte, că omenirea își merită ghizii și că relele, de care suferim, sunt fără scăpare! Sunt convins de asta! Afară numai dacă…

Afară numai dacă ne-am hotărî, toți, indivizi și națiuni, să devenim cinstiți și drepți, unii față de alții, fără înconjur. Fără să ne temem de Dumnezeu sau mitraliere, și nici din dragoste pentru cinste și dreptate, care sunt tare greu de-a le practica, cu toate că nu putem face altceva, fără riscul de-a pieri.

Dacă omenirea merge rău, vina nu-i nici a Germaniei, nici a Franței, ci a noastră, a tuturor, care vrem. Să ne așezăm pe-o bucată de pământ, totdeauna mai mare decât aceea la care avem dreptul.

Astfel, ajungem să ardem în locomotive, grâu și cafea, în timp ce o mare parte din omenire moare de foame” …

În timpul sejurului la Nisa, participă la un miting în favoarea lui Victor Serge, care are loc în sala „Wagram”, din Paris. Este ales membru în „Societatea scriitorilor din Franța”.

La sfârșitul lui martie 1934, se înapoiază la București, cu soția. La plecarea din Nisa, declară unui ziar[27]:

Am venit aici, în octombrie trecut, culcat. Plec, acum. În picioare. O datorez, în mare parte, minunatei Coaste de Azur… Dacă iubesc atât Franța, este pentru că e singura țară, în care poți să zici: zât!, *în d*eplină libertate! …

Ah! nu voi uita niciodată „prietenia” canaliilor de editori, care au izbutit să dărâme un om și o operă. Din iunie trecut, nu mai primesc nimic de la ei, în ciuda stipulațiunilor contractului, considerându-se stăpânii căr-

27 „Le Petit Nicois”, 17 aprilie 1934. Ziaristul, care i-a luat interviul, relatează că a asistat la întâlnirea dintre Istrati și poetul italian Marinetti, provocată de el.

„îi prezentai unul-altuia.

— Pentru ce, întrebă Panait Istrati, mi se interzice accesul în Italia, deși m-am lepădat de comunism? Când eram vagabond, circulam unde vroiam.

— Scrie-mi! răspunse poetul. Când vei vrea să vii în Italia și voi aranja

totul. Îți voi arăta, tot ceea ce vei vroi!

— Nu vreau, să mi se arate, orice ar fi! Vreau să văd eu însumi, cu ochii mei și să judec cu cugetul curat. N-am nevoie de cicerone, ca-n… Rusia…”

Ților mele „pe vecie”, chiar în caz de încetare a plăților… Ceea ce-i o absurditate.

Din străinătate, inclusiv Franța, nu mi se trimite niciun gologan.

Așa că, actualmente mă traduc din toate puterile, de dimineață până seara, plus duminica și sărbătorile, pentru un editor român28, de literatură ieftină, care lansează cărțile, cu surle și tobe, la preț de 15 lei volumul!

28 Marton Hertz, care i-a editat *Chira Chiralina și Codin.* (Traduse de autor.)

ÎMPLINESC CINCIZECI DE ANI! ALELUIA! …

La 10 august 1934, Panait Istrati împlinea cincizeci de ani1… În acea seară, „cineva” a bătut la ușa apartamentului său din strada Paleologu nr. 3. Era un „mesager” din Nordul Europei, cu un „buchet regal” de garoafe roșii, însoțit de-o dublă urare: „Pri*etenului Panait Istrati. – De Neînvinsul! — Cu cele mai bune urări de la Greta și Emst Bendz”.*

Profesorul și scriitorul Emst Bendz a fost una din marile prietenii ale brăileanului. Pe pagini de scrisori, i-a întovărășit pașii timp de-aproape zece ani, îmbărbă-tându-l în clipe de îndoială de sine, solidar fără rezerve și de-o afecțiune rară, până în ziua de 16 aprilie 1935.

În volumul său *Chipuri de scriitori* (Paris, Les Presses de la Câte, 1948), Bendz i-a consacrat un capitol *Amintiri despre Istrati,* care se încheie cu mărturisirea: „Moartea lui m-a lovit ca un doliu personal”.

…La noi în țară, în acea zi și în cele următoare, tăcere generală. Nici măcar o notiță anodină într-un ziar sau revistă.

Un proiect de sărbătorire Ia Iași, în vederea căruia i-a trimis lui Mihail Sadoveanu, textul confesiunii *Pagini de carnet intim,* însoțit de câteva rânduri autografe:

„Mihai, eu n-am să pot veni la Iași, nu pot vorbi, nici măcar citi ceva. Așa că am să te rog pe tine, să citești în locul meu paginile acestea, care îmi par a fi potrivite momentului. Al tău. – *Panait”.*

1 Născut la 10 august 1S84 (stil vechi).

Agitații huliganice în stradă, plus „altele” fac, până la urmă, ca

proiectata sărbătorire să nu mai aibe loc.

Abia la 5 decembrie 1934, în cotidianul „Rampax (nr. 5071) apare interviul *Cu scriitorii despre ei: Panait, Istrati a împlinit cincizeci de ani,* luat de ziaristul și poetul Al. R. (obot). Iar, în ziarul „Credința”, din 24 decembrie 1934, i se publică *Pagini de carnet intim2.*

Luna asta, împlinesc cincizeci de ani.

Aniversarea mea? Am trei, nu una. Împlinesc cincizeci de ani, e drept, dar sunt și zece ani de la apariția *Chirei Chiralina,* care înseamnă debutul meu. Deci, sunt totuși un scriitor tânăr.

Al treilea jubileu e mai puțin agreabil: aniversez trei ani de boală, la pat. – O boală care a sfârșit prin a-rai ucide inima, dar lucru curios, în acești trei ani am muncit mai mult ca oricând: patru volume inedite și alte șase traduse3. Asta mă face să-mi amintesc de câteva cuvinte ale lui Romain Rolland: „Numai o mare suferință fizică ne aduce multă sănătate sufletească”.

Mărturisesc, că am ținut mult – în timpul din urmă – să ating această jumătate de secol de existență. Am ținut, tocmai fiindcă de trei ani sunt grav bolnav.

Exact acum – trei ani, în august 1931, pe când mă plimbam pe malul mării, la Menton, am simțit, brusc, un gol în inimă, apoi imediat mi s-au înmuiat picioarele și a trebuit să mă așez pe o bancă, spunând soției mele care mă întovărășea: „Iată ceva nou!”

Era „ceva nou” în sensul că, deși mă simțeam din ce

2 Republicat în zilele noastre în voi. *Viața lui Adrian Zo~ grafi,* Editura Minerva, 1983, la pp. 447—459..

3 Noua serie a operei: *Viața lui Adrian Zografi,* care cuprinde *Casa Thuringer, Biroul de plasare* și *În lumea Meditera-nei – Răsărit de soare* și *Apus de soare.* Traducerile sunt volumele din seria *Viața lui Adrian Zografi,* plus *Chira Chiralina* și *Codin.*

În ce mai slăbit, de la întoarcerea mea din Rusia, în februarie 1929, încă nu mă consideram până atunci, un om cu adevărat bolnav, ci numai așa cum fusesem totdeauna: un debil, un slăbănog pe picioare, consecința unei grave pneumonii, urmată de un început de tuberculoză, de care suferisem pe la vârsta de optsprezece ani. Această debilitate însă nu mă împiedecase,

timp de treizeci de ani, să fiu un om rezistent, să cutreier o bună parte a pământului și să execut adesea muncile cele mai grele, trăind mai toată vremea, rău hrănit și rău adăpostit.

Și, deodată, iată-mă căzând din picioare, în ziua aceea la Menton, tocmai când opt ani de viață scriitoricească, adică de „autor de succes”, cum se spune, mi-ar fi dat dreptul să mă aștept la cu totul altceva, poate chiar la mai multă sănătate.

Din acea zi de august 1931, am început să suflu greu și n-am mai putut să urc o scară, decât făcând popas la fiecare treaptă. Câteva luni mai târziu, am căzut la pat, de unde și astăzi nu mă ridic decât atunci când nevoile mă obligă, ceea ce e o mare tristețe pentru un om a cărui primă pasiune din copilărie a fost să hoinărească din/-ori și până în noapte, pe drumuri fără sfârșit. Dacă n-ar fi. Fost decât această suferință. – Trei ani de zăcere la pat, cu ochii în tavan și cu răni la șolduri! — Și încă ar fi fost de-ajuns să-mi doresc moartea și chiar să mi-o dau.

De ce. Atunci, această nebănuită și nejustificată dorință de-a trăi, *de-a continua?*

Zic *dorință,* dar cuvântul e greoi. Era, nu o dorință, erau *două brațe descărnate ce implorau, în singurătatea lor, pe cineva pe care-l bănuiau tot atât de singur.*

Și-acum, iată-mă în miezul acestei spovedanii sau profesiune de credință.;

Mai întâi, de ce voiam să se realizeze această epocă a existenței mele: august 1884 – august 1934? Ce avea să se întâmple la împlinirea acestor cincizeci de ani ai mei?

De remarcat, că nu voiam *să trăiesc,* ci numai *să ating* pe august 1934. Și mai ales, în zilele de grea încercare, trăite la Mănăstirea Neamț (iunie 1932—ianuarie 1933), când nu puteam nici să mă spăl fără ajutorul soției mele, mult au întins de nimeni nevăzutele mele brațe către nevăzutul meu *cineva,* căruia nu-i ceream nimic!

Trebuie să spun numaidecât că acest *cineva* nu era niciunul din Dumnezeii pe care oamenii i-au închis între pereții unui templu, făcând din ei, când o teroare, când niște nedrepți distribuitori de bunuri pământești și cerești.

Nu. Credința într-un Dumnezeu, am pierdut-o încă din copilărie când vedeam zilnic în juru-mi preoți – nouă din zece – rugându-se fără pietate și trăind într-o nepotrivită îmbelșugare, fără milă de aproapele lor. De-atunci, am trăit vid de orice Dumnezeu tălmăcit de preoți, dar imediat am simțit în mine apropiindu-se o *lumină nouă, a Frumosului și a Binelui.*

…Apoi, mult mai târziu. – După un sfert de veac de practică conștientă a noii mele religii. – Viața avea să-mi dovedească cu cruzime că credința în Dumnezeu nu poate fi înlocuită cu nimic pământesc, oricât ar fi de sublim, că omul murdărește cu mâinile tot ce creează cu sufletul, ba chiar că e nevrednic și de Dumnezeu, adică: nimi*c nu-l poate salva și ridica deasupra multor și deșertelor lui nevoi trupești.*

Romain Rolland, ca un alt Moise cerând stâncii să izvorască apă, m-a lovit în frunte cu bagheta-i magică și mi-a cerut să fac ceva și mai greu decât a făcut stânca lui Moise: mi-a cerut să scriu într-o limbă pe care o ignorasem complet până la treizeci de ani, o limbă în care de-abia bâiguiam de câțiva ani și ale cărei legi nu le-am învățat, nici n-am încercat să le învăț vreodată, ci numai le-am ghicit pe cât mi-a fost cu putință. Ce-a urmat se știe.

Dintr-odată am fost zvârlit în sfera de cugetare și acțiune a unei lumi pe care, la început nici nu îndrăzneam s-o privesc în față. Din noroiul existenței omenești, cu un singur salt, m-am pomenit stând de vorbă de la egal la egal, deseori într-o înălțătoare intimitate, cu unele din acele rari exemplare umane către care venerația oamenilor se îndreaptă neprecupețită.

Atunci, o clipă speriat de răspunderea covârșitoare ce mi se arunca pe umeri, am simțit mâna Providenței ștergându-mi sudoarea de pe frunte. Acum era momentul să dovedesc celor însetați de Bine și de Frumos, de Dreptate, dacă sunt un om ori un simplu parvenit.

Căci două căi mi se deschideau în clipa aceea: una, largă, semănată cu flori, surâsuri și belșug; cealaltă, ingrată, plină de posibile, probabile deznădejdi.

Fără nicio șovăire am apucat pe aceasta din urmă, care m-a dus într-o prăpastie mult mai înfiorătoare decât tot ce puteam bănui, căci ea m-a despărțit de toată lumea, chiar și de cei mai nobili prieteni ai mei, chiar și

de acela căruia îi datoram noua mea viață.4

De ce se minte omenirea, cu atâta nerușinare? De ce se divinizează numai nemernica făptură de lut, atribuindu-i-se aptitudini care nu se pot înnumăra printre facultățile sortite existenței terestre? Câtă dreptate a avut ecleziastul să spună că totul e vanitate.

Deși astăzi sclav, prizonier al nevoii de pâine și de adăpost, ca cel din urmă dintre nemernici, afirm în acest ceas de supremă sinceritate că viața nu e posibilă fără o credință.

Dar, care ne mai poate fi azi credința, din moment ce noi le-am distrus pe toate, substituindu-ne luminii

■ 1 Romain Rolland.

Ce singură era în stare să ne apere de a cădea în acest abject materialism?

Ce-a mai rămas din năzuințele, care aveau să facă din oameni niște sfinți? Cei din alte vremuri se temeau de Dumnezeu și asta era de-ajuns ca să înăbușe în ei o parte din egoismul, care ar fi putut să-i facă să uite că fără practica sentimentului de Dreptate și de Milă, o comunitate omenească se transformă într-o comunitate de lupi. Contemporanii noștri, însă, nu numai că au suprimat această frază, ci au redus pe Dumnezeu la o simplă parodie bisericească, dar în mai puțin de-o jumătate de veac, au nimicit toate valorile morale și estetice, pe care cu atâta emfază și tapaj le decretaseră valori eterne și le impuseseră generațiilor noi.

Oricât am vrea să coborâm pe artist la nivelul moral al unui simplu politician, el tot trebuie să rămâie omul visurilor de dreptate universală și, în acest caz, nu-i este îngăduit să ia calea ușoară a revendicărilor personale.

De ce nu preferă el să obțină bunuri materiale, luând calea fățișe cu tiranii societății? De ce caută să le dobândească pe drumul căpătuismului? Nu e oare mai demn, mai sănătos sufletește, să lupți pentru un *drept* decât să pleci capul în fața tâlharului atotputernic, ieșit din urna electorală?

Artistul trebuie, în chip absolut, să lege soarta lui de soarta omenirii, oricât ar fi aceasta de abjectă. (De ce să nu fie abjectă, când abjecția vine de sus?).

O prejudecată milenară atribuie celui care citește o noblețe sufletească, iar celui care scrie un har divin. Lucrul acesta mai este adevărat și azi numai în Orientul meu simplu și sentimental. Niciodată n-a fost adevărat

în Occident. Dovadă: *totala nepăsare pe care o arată scriitorii și cititorii din Apus față de sălbăticia vremii noastre.*

Așa se pune problema.

Desigur, sublimul Artei *există* mai presus de orice. Totuși ne putem opri la el? Aceasta se va putea, în epoca când omul va fi împiedicat să-și exploateze semenul și să-l arunce în ghiarele morții. În acele timpuri, liber oricine să înoate în sublim. Dar astăzi cum să ai cugetul împăcat, cum să te gargarisești cu Arta pură, când în stradă sângele închegat e până ia genunchi?

Și atunci, pentru cine să fabrici sublimul? Unde-i *morala talentului și a inteligenței?* Sau poate talentul și inteligența sunt deasupra moralei? în cazul acesta, omenirea este demnă de disprețul care țâșnește din discursurile solemne ale *tuturor* dictatorilor de azi, ori de câte ori e vorba de *libertate, umanitate sau dreptate.* Ea a apucat pe drumul drept spre barbarie, cu asentimentul tacit al talentului și inteligenței.

’. Se află pe lumea asta, artistul revoluționar, ca și artistul turnului de fildeș. Niciunul nu-i mai mare, în dauna celuilalt. Ceea ce îi deosebește este: sufletul, adică inima lor.. R <

Artistul revoluționar nu poate înălța imnuri frumuseții, în mijlocul unei omeniri slute. El este deopotrivă de sensibil față de nedreptate sau frumos, cetățean al lumii, frate al celor asupriți și, în aceeași măsură artist.: El are pe deasupra simțul responsabilității, la care îl obligă morala talentului și a inteligenței.

Așa cum e, viața socială actuală ne ucide nu numai din pricina războiului și exploatării omului, a teroarei și vitezei, ci în aceeași măsură și din pricina nevinovatei *dorințe de căpătuire materială.* E înspăimântător să vezi cu câtă inconștiență animalică cei mai buni dintre oameni își vând sufletul (sau spiritul, dacă vreți) pentru grajduri cât mai confortabile. De sus în jos, până la treapta celei mai umile ierarhii sociale, care mai de care e gata să abdice, să-și încalce aproapele și să se bucure grosolan de tot ce o societate vulgară îi momește carnea nesățioasă. Astfel, studiul, meditația, contemplarea pământului, devin din ce în ce preocuparea nebunilor.

Dinaintea unui atare prezent, a unui atare viitor, forța morală a Artelor se dă ea însăși bătută. Nicio bărbăție „nicio tenacitate, niciun curaj. Toți

sunt ahtiați după. Parfum, după baie, săpun. Mult zgomot pentru nimic. Munți de energie cerebrală se învârtesc zadarnic în jurul neplăcerilor vieții, istovindu-se tot spunând frumos lucrurile. Arta s-a redus, astăzi numai la a *spune frumos.*

Câți știu că Arta nu este o simțire care se vinde la mezat. Scriitorul de profesie, ca și cititorul asemenea lui, bălăcesc astăzi amândoi în aceeași mocirlă a artei fără umanitate, chiar atunci când o nuvelă, un roman sau o piesă de teatru sunt în stare să smulgă lacrimi fierbinți.

Când arta va reuși să facă pe oameni mai buni, numai atunci vom avea dreptul să vorbim despre artă.

Vremea de azi e dedicată problemelor de asuprire și mizerie până la foamete. Credeam, îmbrățișând literele, că revolta mea era și a tuturor „spiritelor înaintate” și că vom fi un front universal în rezolvarea acestei probleme. *Literatură!*

Omul care muncește e singur pe lume. El se deșală ca să asigure mai binele călăilor lui, ca și al tuturor „spiritelor înaintate”. Și de multe ori acest om sfârșește prin a crăpa, pentru a întreține paraziți, care se proclamă, frați cu el. Care vorbesc în numele lui și-l îmboldesc la jug.

Cine să se gândească la acest animal cu chip de om? Care contemporan, liber și bine hrănit, ar vrea să-și socotească viața drept o rușine? Pierit-au oare toți’ oamenii de bună credință? Să nu mai fi rămas decât *literatura de paradă, comerțul de credințe?* Acest om cu chip de animal să nu fie bun decât pentru romane, picturi sau sculpturi?

Care trebuie să fie datoria noastră, a acelora care au simțire și darul de-a se exprima, față de niște tirani care vor să cumpere cu bani toate conștiințele sau să înăbușe pe cele ce nu se pot cumpăra, pentru ca astfel să-și con-tinuie domnia de sânge și rușine?

Noi avem datoria să nu închidem ochii. Noi trebuie *să vorbim tare, nu încet,* să vedem toate ororile și să ascultăm toate suspinele.

Să răsturnăm cumpăna milenară a prejudecății și a egoismului și să ne declarăm solidari cu învinșii. Să fim învinși, până n-o mai exista cuvântul *învingere* și nici *învingători.*

Artistul, mai ales, trebuie să se afle în fruntea învinșilor și să facă din arta lui o armă, din succesul său o. Înfrângere și din bucuria sa o suferință.

Nu există artă mai mare decât aceea, care luptă să întroneze dreptatea pe pământ, să facă pe oameni mai buni, să șteargă lacrămile celor care plâng, să dea pâine celor flămânzi și adăpost celor care dorm pe afară. Restul, cot restul: prejudecată și egoism. Visuri sterpe, artă barbară! „Statui «biftecuri» -! tt a exclamat într-o zi, la Paris, sculptorul Brâncuși. Artă „biftecuri”, fără suflet și fără idei, parazitism sentimental.

Îmi închipui, că în aceste timpuri când religiile se năruie și când toate doctrinele se dovedesc neputincioase, singur artistul, preot al Frumosului etern, mai poate reclama dreptul la direcția morală a umanității. Altfel, ne prăbușim într-un hău, cum niciodată istoria n-a cunoscut. Altfel, o să ajungem ca pușlamalele academice să ne ardă nu numai operele, ci și pe noi, de vii ori smulgându-ne din morminte.

Apoi, nu e o rușine să vedem cum gloatele luptă pentru cucerirea unor drepturi cu efect universal, în timp ce noi. – Cântăreții simțirilor nobile. – Ne mulțumim să dăm din coate pentru un blid de linte strict individual?

Literatura este războiul spiritual al unui popor. Fiecare scriitor este un soldat în lupta pentru o lume mai bună. Eu nu cred că un batalion de scriitori, de artiști și de savanți ar putea fi mitraliat cu ușurința cu care se mitraliază un regiment răzvrătit pe front.

Nu e rău, că sunt atât de îngenunchiat în clipa când îmi privesc viața de pe muchea unei jumătăți de veac.

Consider această îngenunchiere ca pe cel mai viu document pe care mi-l putea trimite cel nepătruns, ca să-mi dovedească ușurința cu care m-am condus în viață. Căci, după ce am fost unul din avizii ucenici ai creatorilor de false religii, am devenit eu însumi unul din aprigii susținători ai mincinoaselor valori morale intelectuale și estetice, ba chiar am aprobat, un moment, și am glorificat violența, crezând că disperații vieții vor fi mai buni, în ziua în care nimic nu-i va mai împiedeca să se gospodărească singuri, în toată dreptatea.

Nu sunt mai buni, fiindcă nu se poate face o lume nouă cu oameni vechi. Și vina mea e cu atât mai mare, cu cât știam de mult că acești pretinși aspiranți la o viață morală erau în imensa lor majoritate tot atât de imorali, tot atât de lacomi de bunuri pământești ca și vechii stăpân itori.

Aceasta nu m-a împiedicat să mă mint pe mine însumi și să urlu în cor

cu lupii flămânzi contra celor să-tui. Pedeapsa, iat-o: în ziua în care am răcnit adevărul că numai lupii se ridică la conducerea lumii, de ambele părți ale baricadei, golul cel mai complet s-a făcut în jurul sufletului meu, nemairămânându-mi altă mângâiere decât cuvintele simplei mele mame, care-mi spunea: *„Maică, nimeni nu vine să-ți lingă buzele, când îți sunt amare, afară doar de bunul Dumnezeu”.*

Am crezut în posibilitatea înfrățirii între oameni și nu mai cred. Am crezut apoi în minunile progresului tehnic și azi văd că știința e încă o armă împotriva sufletului. Iar în urmă am crezut în atotputernicia binefăcătoare a unui singur om, lăsat să fie stăpânul unui stat, dar am văzut că stăpânul nu se înconjoară decât de slugi.

Mi-am îndreptat privirile către lumea scriitoricească, în dorința mea de-a sluji cauza celor mulți. Aci, iluziile mele au durat câțiva ani. Mi se părea că ceva se poate face. Apoi, am văzut că și lumea literaților merge la pieire.

I-am părăsit, fără regret și m-am apropiat de-a patra categorie, aceea care vorbește cu succes în numele conștiinței universale. A fost o iubire mare, care a durat puțin. Căci, cerând acestei conștiințe universale să coboare în stradă, mi-a răspuns că ei nu-i place să fie stropită cu noroi, ba să se mai aleagă și cu guturai.

Atunci, disperat. – Neștiind ce să fac cu puterea de care dispuneam și care creștea mereu. – Mi-am căutat scăparea în Rusia Sovietică, ale cărei acte le aprobam de mult, fără să le controlez. Aci, iubirea a fost de și mai scurtă durată; iar dezamăgirea. – Totală, după cum se știe.

Astăzi nu mai e loc pentru gândirea mea la niciuna din extremele acțiunii sociale și nici la mijloc, undeapo-logiștii tuturor libertăților fac o marfă, din drepturile omului, închizând ochii asupra datoriilor lui.

Așa că toată pregătirea sufletească pe care mi-am făcut-o de-a lungul întregii mele vieți, în vederea momentului în care destinul mi-ar fi dat putința să fiu folositor aproapelui meu, se prăbușește azi ca un castel de cărți. Nu numai că niciun fel de ordine socială de azi nu are nevoie de-o astfel de pregătire, dar toate o consideră periculoasă lor, căci în toate guvernează același om. – Omul care lucrează numai în sensul intereselor sale personale, trădându-le pe ale aproapelui.

Iar dacă felul cum înțeleg eu Frumosul și Binele e o gândire caducă

pentru timpul meu, o gândire care nu poate să se traducă prin fapte, atunci ce mai rămâne din tot ce am așternut pe hârtie sau, mai bine zis, dintr-o viață pe care am condus-o în așa fel încât nici altora și nici mie n-a putut fi folositoare?

Să nu mai dea Dumnezeu, o astfel de *glorie,* niciunui om cu o inimă ca a mea.

Nimeni, *absolut nimeni,* nu știe ce se învârtește în creierul meu, în lungi și chinuitoare nopți de veghe. „Hugo Wolf – ne spune Romain Rolland în cartea sa *Muzicieni de altădată.* – Și-a trăit vreo patruzeci de ani viața-i urgisită, a creiat timp de cinci ani cu furia deznădăjduită a geniului, care singur își simte destinul, apoi a înnebunit și a murit nebun”. De mi se va întâmpla la fel, acela care va veni să-mi curme zilele se va dovedi, ca fiind prietenul care mă va fi iubit cel mai mult. – Așa cum a procedat o tânără artistă, împușcând, într-un spital din Paris, pe logodnicul ei – artist și el –, iremediabil atins de cancer. (Femeia e astăzi pe jumătate nebună).

Am cunoscut multe nefericiri în viață. Niciuna n-o poate egala pe aceea care-mi vine astăzi: *Nefericirea de-a fi fericit, când ai pierdut tot ce ai avut mai scump.*

Sunt încredințat azi, că durerea. – Durerea care se abate ca un ciclon fără sfârșit. – E necesară oricărui om, dăruit din naștere. Ea e fermentul, maiaua care face să crească lumea de mâine.

Nu iubești nepedepsit, tot pământul și toată viața…

Niciodată n-am fost așa de singur, așa de părăsit. Și doar atâta am crezut în iubirea omului de către om!

Acum către cine să-mi îndrept privirile? Nimic nu mă mai poate întoarce la credința mamei mele, dar și lipsit de orice credință mă simt incapabil de-a lupta cu moartea sufletului meu, care bâjbâie într-un întuneric de nepătruns…

SCRISOARE DESCHISA LUI FRANCOIS MAURIAC

Răspuns unei scrisori semiînchise

Printre foarte interesantele scrisori pe care mi le-a adus articolul meu *Omul care nu aderă la nimic,* o descopăr și pe-a dumitale. E o atenție care îmi face cinste. Nu pentru că vine de la un scriitor celebru, care va fi mâine printre cei patruzeci de nemuritori ai Academiei, • ci fiindcă acest scriitor

este dublat de un om de bună-credință, și catolic.

Or, tocmai declaram public, că nu voi mai iubi în viitor decât pe acela dintre artiști care va fi dublat de un om de bunăcredință. Ceilalți nu mă interesează câtuși de puțin, fie ei mari cât Homer. Propăvăduiesc chiar, din toate puterile mele, ca ei să nu mai fie iubiți, în tot veacul nostru, de niciunul dintre oamenii care suferă din pricina relelor secolului. Destul cu arta olimpiană! Avem atâtea lucruri de orânduit.

Aceste lucruri le cunoașteți tot atât de bine ca și mine. Magdeleine Paz (ați văzut, cred,) le înglobează în formula „soarta muncitorilor este în joc, acolo”. Eroare înspăimântător de mare! Este o credință din secolul trecut, care și-a trăit traiul în clipa de față. Muncitorii o distrug cu focuri de mitralieră, peste tot unde o întâlnesc. Cineva a și spus: „într-adevăr, trebuie schimbate toate acestea”. Fiindcă vina nu este a sistemelor, ci a inimii noastre.

Din vina acestei inimi se sluțește tot ceea ce atingem: arte, științe tehnică, religii, idealuri, morale, sporturi. Toate aceste podoabe ale vieții omenești, care ar trebui să ne convingă despre existența sufletului și să ne deosebească astfel de lumea animală, se ridică azi împotriva noastră și ne dovedesc că, din punct de vedere sufletesc (cu alte cuvinte, milă, bunătate, dreptate, dragoste pentru, aproapele), am ajuns mai rău decât animalele.

Așa că nu cred deloc, că acolo e în joc numai soarta muncitorimii, ci însăși soarta omenirii. Din vina inimii noastre.

Iubim alandala, domnule. Întâi, ne iubim prea mult pe noi înșine, apoi nevestele, copiii, părinții, prietenii, patriile și, pe deasupra, nesățiosul nostru orgoliu. Și așa va fi în vecii vecilor. Trebuie, deci, să ne mutăm inima din loc. Această inimă care nu-i decât un „cuib de vipere”, îndrăzni-voi a vă spune că ea rămâne neschimbată, chiar atunci când pretinde că nu închide decât o singură iubire: aceea pentru Dumnezeu?

Da, aș vrea să afirm asta, însă mi-e teamă să nu vă supăr. Căci ați avut bunătatea de a-mi oferi, în mod cert, ajutorul credinței d-voastră. Această ofrandă, venită de la d-voastră, la căpătâiul meu de mare rănit, m-a copleșit nespus. De aceea am și spus că scrisoarea d-voastră este extraordinară.

Îmi veți îngădui să dau publicității această scrisoare, pentru mântuirea sufletelor care împărtășesc credința dumneavoastră și pentru aceea a

sufletelor care o împărtășesc pe-a mea? Desigur. Nu aveți de ce să fiți împotrivă. Mâi întâi, pentru că nimic din ceea ce mi-ați scris nu v-ar putea înroși obrazul și apoi, pentru că știți bine că scrisori cum e a d-voastră, nu sunt dintre acelea care se rătăcesc. Azi sau mâine, biografii d-voastră o vor publica. S-o facem mai bine noi, și numaidecât. Credințele noastre nu vor avea decât de câștigat. Oare n-au ele același scop: mântuirea sufletului?

Îmi scrieți: „Citesc acest articol din *Nouvelles Litte^raires1,* și-mi spun: foamea și setea de dreptate ale lui Panait Istrati sunt un fapt cert; grozava sa dezamăgire „alt fapt cert. Nu cumva se gândește, uneori, că ș-a înșe^ lat asupra ob*iectului? Ce*l a cărui pătimire o proslăvim în zilele acestea spunea: «împărăția mea nu este de pe lumea asta» … Și dacă totuși foamei și setei d-voastră îi corespunde această altă lume? Niciodată n-am văzut dezinteresare, renunțare totală, decât la cutare surioară a Săracilor sau la cutare fiică de la Saint-Vincent de Paul, adică la făpturi omenești a căror singură. Strădanie tinde să se supuie învățăturii lui Iisus. Fără îndoială, se mai află și mulțimea imensă a creștinilor egoiști și feroci, care a compromis pe vecie, în ochii unui om ca dumneata, pe cel pe care-l revendică azi și de care se va lepăda mâine.

Și totuși, domnule, burghezul care sunt, dar care n-ar adera nici el la nimic, știe astăzi din izvor „controlat” zilnic, că justiția există, că secretul a toate este dragostea și că adevărul este *cineva;* cineva care-i viu, care se dăruie nouă, care poate v-a și vorbit de-a lungul vieții și chiar în acest moment.

Vă cer iertare pentru indiscreția mea. Vă admir și mi-e milă de suferința d-voastră. Aș vrea, ca să-l cunoașteți pe Iisus și în acel sanatoriu în care vă aflați să-i cereți să vi se arate”.

Mai întâi de toate, trebuie să îndrept o greșeală, poate două: d-voastră credeți că viața mea de-acum nu-i decât o suferință rece și-mi dăruiți mila dumneavoastră. O primesc în mod sincer, dar aflați că suferința mea este scăldată într-o fericire atât de reală, încât molipsește pe toți cei cu care am de-a face zilnic: doctori, prieteni, străini. Vorbindu-le cu sufletul la gură, mă irosesc până

1 Temoignage sur la Foi: L'Homme qui n'adhere a rien, (8 aprilie 1933) …

Ce mă cuprinde febra, singura care îi silește să plece de la mine. Chiar la

Mănăstirea Neamț, unde am zăcut opt luni la pat, am fost cât pe-aci să mă fac iubit de călugări și chiar am reușit să uimesc pe câțiva; ceea ce este un record, căci în mănăstiri credința nu-i decât o obișnuință, atunci când nu este și o meserie bănoasă. Marea majoritate a călugărilor sunt oameni sătui de credința lor și rămân nepăsători față de a ta. Totuși, au fost călugări la Neamț care au rămas cu ochii căscați în fața vorbelor și *faptelor* mele de creștin fără biserică. Cred în mod cert că m-au și iubit puțin.

O altă eroare (poate, pe jumătate), pe care o faceți, este aceea când credeți că „creștini egoiști și feroci au compromis pe vecie”, în ochii mei pe cel pe care-l revendică. Nu! Ei n-au compromis decât bisericile, toate bisericile în care, de altfel, n-am intrat decât când eram copil. Și acest fapt nu-i nicio pagubă, pentru că n-am confundat pe Iisus cu biserica lui.

Aci, aș vrea să întârzii puțin.

D-voastră, marii intelectuali, pe care vă știu oameni aproape totdeauna iubiți de eternitate (în felul lui Renan sau al d-voastră), sunteți ușor la cheremul unui Dumnezeu care n-are nimic a face cu al meu. Al d-voastră e totodată mai complicat și mai îngăduitor. Pe de o parte, el nu vă cere decât o practică, ce-i la îndemâna oricărui om; și pe de alta, vă terorizează ca și cum ați fi niște ființe lipsite de duh. Și d-voastră vă pretați acestui joc, ca și gloatele. Iată ce n-am putut înțelege la omul superior. Căci, după mine, este o diferență enormă între Dumnezeul la care se adapă mulțimile și cel care nu se revelează decât ființelor superioare. Primul nu vrea decât tămâieri, al doilea – dragoste totală.

Dumnezeul meu mi-a cerut totul, și i-am dat totul. Mai clar: am iubit viața în chipul cel mai generos și ea mi-a supt tot sângele. Chiar de pe patul acesta, unde miracolul unei vindecări trecătoare nu mai este cu putință

<după știință), decât cu condiția de-a fi nepăsător la tot, de-a trăi în cea mai egoistă amorțeală, nemaigândindu-mă decât la hrana mea, la somnul meu, la liniștea mea, la viața mea, de pe acest pat tresar cu tot restul puterilor mele, îndată ce un om se arată însetat să-mi audă glasul și are nevoie să simtă căldura sufletului meu.

Moartea nu există pentru mine. Ci numai dragostea pentru viață. Și această dragoste merge, chiar acum, până la a mă lăsa despuiat de absolut tot, de am ajuns să cad în spatele „Asistenței tuberculoșilor săraci”, după ce

mi-au trecut prin mâini foarte mulți bani.

Dumneata vrei să-i cer lui Iisus să mi se facă cunoscut. Dar eu îl cunosc atât de bine. El se află în inima mea și trăiesc în legea lui, de când m-am născut. El n-a pătimit decât o săptămână. Eu, de treizeci de ani. Am sacrificat totul; mă aflu într-un spital al *Asistenței publice,* în loc să fiu într-un sanatoriu elvețian superb.

Nu! Dumneata îți faci inimă rea, zadarnic! «Taina a toate este iubirea» –, spui dumneata. O practici deci până la renunțarea de sine. E perfect. Sunteți un drept. Eu la fel, după cum vedeți. Ei bine, accept credința dumitale, pentru că se confundă cu a mea. Vreau să fiu, ca și dumneata, un creștin catolic. Dar cu o condiție: să declarăm împreună războiul lui Iisus împotriva tuturor oamenilor „egoiști și haini" de pe pământ, oriunde s-ar afla ei. Un război fără îndurare: războiul brațelor încrucișate până la descompunerea societății.

Fac, domnule, acest legământ: dacă mă vindec, voi veni la Paris și ne vom uni cu toții sub flamura unei credințe care răstoarnă munții și vom merge, ca și Iisus, pentru a propovădui credința noastră războinică, pe toate drumurile. Am convingerea nestrămutată că vom fi îndată nemăsurat de numeroși. Vom alunga fariseii din Biserica creștină și nebunii din casa comunistă. Vom accepta o existență aspră și martiriul.

Dacă în acest scop înțelegeți să mi-l trimiteți pe Iisus lâ patul meu de suferințe ce-mi aduc fericire, în scopul sacrificiului total pentru dezrobirea umanității, atunci, da! înțeleg să mor catolic. Vom fi amândoi alți doi Iisus. Apoi milioane.

Dar dacă, din nenorocire, în loc de Iisus, în loc de acest „cineva care e viu", înțelegeți să-mi trimiteți un biet crucifix, ei bine, nu! Nu, niciodată! în acest caz, într-adevăr, *foamei și setei mele de dragoste îi corespunde o altă lume.*

O lume care nu există decât în inima mea…

Panait Istrati

București, Sanatoriul Filaret, Paști 1933.

PRIETENIE, AȘ VREA SĂ TE CÂNT

Prietenia a fost coloana vertebrală a vieții lui Panait Istrati. A propovăduit-o în paginile operei sale și cu faptele vieții de fiece zi. Însăși prezența lui în mișcarea socialistă a fost justificată de nevoia de prietenie,

de înfrățire nu numai cu vorba, ci și cu fapta, sărind în sprijinul celui îngenuncheat de egoismul semenilor și nedreptatea socială.

Iată idealul meu! Am crezut în familia oamenilor, cu mimă înțelegătoare, generoși, gata de sacrificiu. Să răspândim bunătatea să facem apel la bunătatea de necontestat a omului și nu la spiritul lui de dreptate, extrem de pipernicit în toate clasele sociale.

Cred cu tărie, că numai prin bunătate se poate înfăptui dreptatea. Numai bunătatea omenească, numai solidaritatea socială, dând fiecare *totul,* poate îndrepta omenirea. Aceasta, eu numesc *sensibilitate excesivă,* comoară sufletească, ce-și găsește cea mai frumoasă întrupare numai în *Prietenie.*

La ce folosește acea declarație de dragoste amicală. – Cea mai frumoasă din câte se pot face pe acest pământ, cea mai curată și mai dezinteresată. – Dacă nu-i întovărășită de ceea ce-i în drept să fie spunând prietenului îndrăgit: „Nenorocirile le suportăm împreună, iar fericirile le împărțim!?"

E grea o atare prietenie? Nicidecum! E tot ce poate fi mai ușor, numai să fi venit pe lume pregătit. Să dai, să dai întruna până la ultima *suflare* a vieții tale…

Cel care se dăruie, fără să drămuiască în orice moment al vieții sale, în tot ce face, suferă sau iubește, acela este cea mai mare minune, care ne e dată de-a fi întâlnită pe-acest pământ! Fericiți cei, a căror inimă cunoaște pasiunea prieteniei. Numai ea știe să ne facă singurătatea* mai puțin ucigătoare și viața suportabilă.

…Arta este o minciună, câtă vreme artistul nu-i un apostol, un preot ce slujește în fața unui altar: Prie*tenia. Arta* este cea mai cuprinzătoare expresie a dezinteresării, a generozității și a milei. Poți fi oare trist și în același timp, un om neîndurător față de semenul tău mai slab?

Fire orientală, cum îl recunoscuse Romain Rolland, într-o scrisoare. – Panait Istrati nu s-a simțit întovărășit de scriitori-prieteni ai Occidentului. Nici chiar dintre cei mai mari…

Occidentul nu va putea înțelege niciodată prietenia orientală. În nicio parte din Orient, n-am fost mai singtu ca la Paris, nicăieri nu-i mai mare sărăcie de adevărați prieteni: de cei care să te întrebe altceva decât „Ce *mai faci?"*

Pentru mine este o bucurie imensă, ca să descopăr nu cărți frumoase, ci

făpturi omenești frumoase și puternice, afecțiuni generoase care să se aplece asupră-mi cu mai multă aviditate decât asupra cărților mele, căci eu îmi iubesc viața și ființele ce mi se aseamănă. Mă dăruiesc lor și-mi place ca și ele să se dăruiască mie pe deasupra artei care nu-i decât un reflex al vieții noastre. Toți mi-au opus bariera ocupațiilor lor.

Aceste „dureri nebănuite”, în prietenia lui cu Romain Rolland, Jean-Richard Bloch, Leon Bazalgette, Pierre-Jean Jouve, Francis Jourdain și alții au rămas mărturii pentru posteritate, în corespondența pe care au purtat-o-reciproc. Lui Bloch, de pildă, îi reproșa „sângerând”, că

L-a căutat doar „în cărți, nu în viață”, că i-a prețuit „mai mult opera, decât pe autor”.

Nu s-a aflat printre voi niciunul căruia să nu-i fi cerut un ceas de fuziune sufletească. Toți mi-ați opus obstacolul ocupațiilor voastre. Sângerez vorbindu-ți atât de crud, dar tu m-ai silit să sparg acest abces, care mă chinuiește de multă vreme.

La cel mai bun om din Occident, prietenia vine după familie, după operă, după tihna lui.

La prăbușirea prieteniilor occidentale a contribuit și desolidarizarea de cel ce scrisese cartea *Spre altă flacără. Spovedanie pentru învinși,* pe care dealtfel Panait Istrati a presimțit-o.

Doar trei scriitori-prieteni i-au rămas solidari, după apariția acestei cărți: suedezul Emst Bendz, olandezul A. M. De Jong și grecul Nikos Kazantzakis. – Tustrei i-au ținut tovărășie credincioasă în greii ani de singurătate și calomnie (1930—1935).

„Am recitit *Vers Vautre flamme,* mărturisește Emst Bendz. Ei bine, această carte a fost un gest de curaj și sinceritate, ieșit din comun, un strigăt de sfidare ce și-a avut răsunetul. Această carte marchează splendid ruptura cu viața sa de până atunci, cu frații de luptă și de clasă, cu credințele sale cele mai scumpe, cu speranțele sale cele mai desnădăjduite.

Această carte a făcut din Istrati, un izolat predat răzbunării celor care se socoteau „trădați”, printr-un act care voia tocmai să denunțe o *trădare* și, efectiv, un învins. El a cutezat totuși s-o scrie, pe deplin conștient de urmările dezastruoase ce aveau să se abată asupră-i”.

A. M. De Jong este singurul scriitor-prieten din Occident, care nu s-a

alăturat haitei defăimătoare a lui Henri Barbusse. Supranumit „Cosma olandezul”, el a fost personificarea devizei istratiene în prietenie: suportarea nenorocirilor împreună și împărtășirea frățiască a bucuriilor.

În timpul periplului sovietic, Nikos Kazantzakis nu a fost solidar până la urmă cu poziția lui Panait Istrati. Ei s-au despărțit, fără a-și da mâna. Totuși, brăileanul nostru este cel care-l recuperează în decembrie 1932, scriindu-i. Și frumoasa surpriză se produce: Nikos îl îmbrățișează cu un entuziasm fără egal, aliniindu-se pe poziția „omului care nu aderă la nimic”.

„… Cartea ta poștală a făcut să-mi sară inima din loc. Mă gândesc mereu la tine: idei, ideologii, hârțogărie îmi dau greață.

Panaitaki, Panaitaki… Tu ești flacără! Tu înțelegi tot ceea ce flacăra poate să lumineze; menirea ta nu-i de-a face teorii de hârtie, ci să arzi. Tu arzi și te calcinezi, tu îți împlinești datoria ta de flacără, cum puține suflete pe-acest pământ.

Iată de ce te prefer luminilor atât de strălucitoare, dar atât de reci, gen Romain Rolland. Aceste lumini se acomodează prea bine cu conforturile vieții. Lor li-e teamă să se miște, să se cheltuiască, să atingă noroiul. Mânușile lor sunt prea albe și dau impresia atmosferâi pastorilor rigizi, cinstiți, dar insuportabili.

Tu ești tu, Panaitaki, un om adevărat, cald, fără mânuși, care se cheltuiește ca un haiduc sau ca un atlet religios. Dacă tu părăsești acest pământ, ei bine! pământul se va răci simțitor! Rămâi, adună-ți toate forțele… Când mă gândesc la tine, plămânilor mei li-e rușine că sunt atât de sănătoși. Mi-e rușine că nu-mi pot împărți sănătatea cu tine!”

1 Vezi voi. *Panait Istrati: Corespondență cu scriitori străini.* București, Editura Minerva, 1988.

Pe-o pagină autobiografică, Panait Istrati se destăi-nuie mărturisindu-și crezul unei întregi vieți, ce-a luminat adevăruri și care au biruit uzura timpului:

…Viața mea… S-a spus că am fost și iată că am rămas un flămând și un însetat de adevăr și dreptate. Am vagabondat, ca să aflu în oameni un pic de adevăr și dreptate. M-am dăruit lor și mi-am risipit viața, pe toate drumurile pământului.

Nu m-am întrebat niciodată ce voi mânca mâine. Am ales munca cinstită, cu târnăcopul. Am cărat lăzi și saci și am vopsit bastimente.

Pretutindeni, m-am dus cu inima întristată de suferința oamenilor și răzvrătit împotriva tuturor prejudecăților timpului. Frumusețile literare și artistice, *care nu sunt decât frumuseți,* fac parte din aceste prejudecăți. Arta nu este o meserie, ci o stare sufletească.

E adevărat că în crucișul drumurilor mele, am întâlnit câțiva mari prieteni. A trebuit să mă despart de mulți dintre ei, pentru că la un moment dat am observat că au apucat pe o cărare, ce nu mai era și a mea. Am dat cu piciorul, la atâtea situații strălucite și am preferat să rămân singur, vagabond și bolnav, dar neclătinat sufletește.

Pentru mine, literatura este războiul spiritual al unui popor. Scriitorul e un soldat, în lupta pentru o lume mai bună. Artistul trebuie să fie un om curajos, să se afle în fruntea învinșilor. Arta lui trebuie să fie o armă, iar succesul lui: victoria asupra nedreptății. Să se deosebească de parazitul, fardat cu frumuseți artistice.

Evocând, într-o altă pagină de confesiune, pi-ezența lui încă din 1925, printre confrații și prietenii români, Panait Istrati rostește alte adevăruri:

Felul cum am apărut eu în literatură și în mijlocul confraților români, cu o reclamă pe care nu o cerusem, a bruscat poate și a jignit sensibilitatea unor oameni, de care nu era în intenția mea să mă despart. Abia m-a anunțat (ziarul) „Adevărul” și au și început să curgă măciucile în capul meu. Singur Corneliu Moldovanu. Victor Eftimiu și Petronius m-au primit mai cu înțelegere. Unii au mers până acolo, încât mi-au contestat originea română.

Nu-i mai puțin adevărat, că în răspunsurile mele, la toate aceste atacuri, am făcut ca mânzul într-o grădină bogată. Am călcat în picioare și florile ce trebuiau cruțate. Îmi recunosc o parte din violența inutilă.

Deși mi s-au oferit adăposturi somptuoase în multe țări din lume, de prieteni ai scrisului sau ai convingerilor mele, am venit aci, la ai mei, prieteni și dușmani, să-mi vindec plămânii cu aerul de la „Filaret”.

Mi s-au închis toate coloanele presei românești… Nu bănuiam c-o să fie atât de sălbatec complotul tăcerii, încât să nu pot reconstitui adevărata mea atitudine în fața literelor române. Nu bănuiam complotul acesta al tăcerii,

care încearcă de zece ani să mă îngroape pentru cititorii români, ce nu-mi pot urmări activitatea în revistele și ziarele europene.

În vreme ce cărțile mele erau traduse în toate limbile civilizate, în țara mea nu am putut – timp de zece ani. – Să plasez mai mult de patru volume din douăzeci. Atât editura „Hertz", cât și „Cartea românească" nu pot: obține, *cu plată,* înserarea unui anunț al cărților mele, nici în presa din Sărindar, nici în cea din Brezoianu2.

Și totuși, nu regret ce mi s-a întâmplat. Tăcerea, mai bine zis complotul tăcerii, mi-a făcut mult bine. Mi-a întărit caracterul. Și m-a învățat, poate, să-mi aleg terenuri mult mai solide de luptă și mai altfel de prieteni.

2 Aluzie la ziarele „Dimineața", „Adevărul" și „Universal'"

Și cine o știe?

Nimeni, decât singur sufletul meu pustiit, care de trei ani încoace, înghite și strânge din dinți sau scapă uneori câte un scurt răcnet într-o gaură de pământ, pentru ca repede să-și întoarcă fața spre oameni și să râdă bucuros. Și ce mare dreptate am eu, când cred că un simplu și anonim oftat de om, ori de vită, prețuiește mai mult decât toate piramidele de spanacuri literaro-artis-tice ale tuturor „Ceahlăilor", de pe pământ, inclusiv mica movilă a celui care scrie aci, mai fericit decât când ticluiește cele mai strălucite fleacuri literare!!

O fac, cu anonimă și simplă sinceritate, bucuros că nu am în fața ochilor spectrul atât de setos, dorit de alții, al teascului tipografic, cu ale lui mari și mai mărunte drepturi de autor, fala și măsura cu care se judecă și se prețuiesc artiștii vremurilor noastre. (Nu spun acestea din invidie; am cunoscut doar îndeajuns, pentru omeneasca mea vanitate și nevoie de bani, acest teasc și faimoasele lui hamuri. Le-aș da pe toate, în scimbul unui codru de mămăligă, asigurat și a unei frățești prietenii fără renume).

…Neamuri și necunoscuți nu pregetă să mă cruțe, nici acum de veșnicele lor nevoi, smulgându-mi ultimul ban, în vreme ce nevasta n-are un ban pus deoparte pentru înmormântarea mea. Dacă mor acum (acum sau la primăvară), va trebui să mă îngroape primăria orașului meu…

Negreșit, asta mă face să fiu veșnic, la rându-mi, în căutare de bani, veșnic nevoit și dator. Astă-vară, am avut zile când, rămas o lună singur și hărțuit de datornici și de nesuferita mea febră, deseori ochii mi s-au oprit

cu sete la arma, ascunsă sub pernă.

Nu exist! Există însă o dinastie puternică de Rebreni, Arghezi și alți Stănoi răspopiți, de Galactioni, Steri, Filați, Ioachimești, Teodorescu-Braniște, familia duioasă a fratelui Mihai care, toată la un loc, găsește natural și cinstit să nu sufle un cuvânt despre mine, nici atunci când, bolnav pe moarte, aș avea poate nevoie de un semn de simpatie românească, fie și acea simpatie pe care am repudiat-o odată și care nu m-ar încălzi nici azi. Nu am avut în toată vremea asta un om, unul singur, căruia să-mi deschid sufletul. Toți erau ori ocupați, ori dușmani.

Am scris acum o lună, lui bădia Sadoveanu. – Ca să-l felicit de cei cincizeci de ani, pe care-i împlinea. Nu mi-a răspuns. O fi supărat. Vorbindu-i de „lașitatea qvasi-universală” a artiștilor de azi, s-o fi simțit călca; pe o bătătură. De! Ce să-i fac? De ce scrie *„Zodia” tomatelor,* când omenirea geme, ca niciodată? Personal, sufăr din cauza asta, deoarece, ca un sentimental ce sunt, mă împac greu cu izolarea de azi.

Noroc că bucata de viață, pe care o am dinaintea mea, nu mai e atât de lungă și că toate neplăcerile se sfârșesc într-o zi, ele singure.

Printre scriitorii români din epocă, au fost câțiva care s-au apropiat de scriitorul brăilean, prețuindu-l și în-soțindu-l, potrivit puterii fiecăruia: Demostene Botez, Ion Mironescu, D. V. Barnovschi, G. M. Zamfirescu, George Topârceanu care, într-o scrisoare particulară, definește natura relațiilor cu Panait Istrati: „Am fost cu el în relații cordiale. Dar n-aș spune că am fost prieten intim. Pentru că nu prea cunoștea oamenii. – Iar eu îi cunosc prea bine… Eu sunt retras, discret, nu fac paradă de sentimente, nu sunt exagerat, nici în atitudini, nici în vorbele mele”.

Prietenie trainică a avut Panait Istrati, în epocă, cu Romulus Cioflec. S-au cunoscut în 1929, la Paris. Ro-mulus Cioflec l-a ajutat atunci cu o sumă de bani importantă, ca să poată veni în țară, pentru ancheta masacrului minerilor greviști. Mână frățească, pe care Panait a pre-l, uit-o: „Faci bine, că-mi scrii ce gândești. Așa înțeleg și eu prietenia… Scrisoarea ta îmi dă dovadă de prietenie, cum pot să spun că nu mai am alta în momentul de față”.3

În rândurile confraților. – O excepție fără egal: Cezar Petrescu. Nu-i vom întâlni pana, nici în 1925 printre guralivii ce-l ridicau în slavă pe Panait

Istrati, nici printre cei care după 1930 s-au năpustit cu „pumni încleștați ți urlete de mânie”, socotindu-l un „mișel trădător al cauzei”.

În articolul *Panait Istrati, bolnav4* – el precizează dintru început că a „păstrat o cuminte măsură, față de cazul Panait Istrati”, pe care nu a părăsit-o „nici atunci când vânturile s-au întors potrivnice”. Cezar Petrescu trece de partea celui ofensat și ia poziție, apărând pe cel hulit:

» „A fost învinuit că s-a vândut comuniștilor, ca și cum un suflet dureros e ceea ce se poate cumpăra și vinde, cu vreo monedă din lume;

- a fost din nou înjurat, fiindcă de astădată se vân-duse burgheziei sau mai știu eu cui (…) Unica preocupare i-a fost să-și plătească o grea datorie, față de tovarășii dintre care a pornit și pe care niciodată nu-i părăsise (…) Unde-i sunt prietenii de ieri? Admiratorii fanatici? Au rămas puțini. Am rămas cei care atunci, nici nu căutasem să-i vedem chipul, fiindcă nu la sărbătorirea unui banchet se descifrează un suflet, ci în ceasul cel mai deapoi, al suferinței și al singurătății”.

În toamna anului 1931, Panait Istrati se afla la Brăila, în „ceasul cel mai de-apoi”, „cu sufletul doborât și trupul hărțuit de tuberculoză, zăcând în uitare și suferință” Era pentru omul și scriitorul Panait Istrati, o drami,

3 Vezi „Epistolar. Panait Istrati-Romulus Cioflec”, în „Ma-nuscriptum”, nr. 1-1970.

* Apărut în ziarul „Curentul”, 21 septembrie 1931.

— Conclude Cezar Petrescu. Pentru noi, o ingratitudine, căci omul și scriitorul meritau mai mult.

În continuare, el restabilește pentru cititor, dimensiunea valorii operei istratiene, micșorată la noi de cei care abia catadixeau s-o recunoască:

„Un Gorki, poate. Balcanic, desigur. Dar nu balcanic în sensul acelei umanități stranii și pitorești, cu amestec de rase, de firi, de tradiții, de năravuri și de aventuroasă noblețe, pe care o reprezintă mișuneala de nații oblojite la intersecția drumurilor între Occident și Orient. Această umanitate, Panait Istrati a cunoscut-o prin experiență directă, i-a fost apropiată, s-a identificat cu ea (…) A cunoscut-o și a exprimat-o în opera literară, cu un farmec oriental de povestitor și cu o adâncă iubire de tot ce e umil și dureros în viața umiliților”. (…)

Ne cucerise opera. Ne cucerise temperamentul. Simțeam ceva mai puțin

banal, în om și în operă, decât tot ce ne puteau oferi profesioniștii literaturii, industrialii volumelor de tiraj, care înainte de a trăi viața și în afară de viață, se consideră interpreți ai vieții fiindcă izbutesc s-o măsluiască într-un grad mai mult sau mai puțin agreabil de stil.

Scriitorul Panait Istrati aduce altceva proaspăt și tragic. Experiența omului care a înfruntat pieptiș destinul, a trăit viața direct și patetic, a cunoscut deznădejdea și a cunoscut ceva mai rar consolarea prieteniilor, când sufletele se deschid de la om la om, altfel decât în lumea deșartă a literatorilor".

Răspunsul brăileanului este frățesc, bucuros și emoționat în același timp că a găsit prietenul de care avea nevoie. Îi spune între altele:

„Aș vrea să-ți mulțumesc în fața oamenilor, pentru cuvintele dumitale. Ele mi-au făcut mult bine în ostracismul de azi (…) Ah! câte n-aș avea de destăinuit aci cu trista-mi experiență din ultimii ani! Și cât n-ar fi de folositoare aceste destăinuiri, pentru sufletul înjunghiat a] celor singuri și tari… Iată cum, răscolind în cenușa care mă acoperă în țara mea, ai știut Cezar Petrescu să-mi fii prieten și să-mi descoperi prieteni. Fie și ei, de la barieră. Și crede-mă, e mai mare merit pentru un om de condei. – Orice ar spune papagalii literelor – să simtă cu inima generoasă a mulțimilor nedreptățite, decât cu sufletele moarte ale îndrăgostiților de artă pură. Căci omenirea are mai multă nevoie de dreptate decât de artă".5

Ar fi fost firesc ca „întâlnirea" acestor doi scriitor' să se termine aici. Dar, nu! Cel care provoacă dialogul, confesiunea cu sufletul la gură, punând temelie prieteniei ce avea să-i înfrățească, nu este Panait Istrati, ci Cezar Petrescu. Două zile după apariția în „Curentul" a răspunsului confratelui brăilean, autorul „întunecării" ia comanda și de la dânsul pornește chemarea inimii către cealaltă inimă. Astfel, se înfiripă și se statornicește prietenia frățească a doi oameni, care „de la poluri opuse, fără să se cunoască la chip, fără să-și fi auzit glasul vreodată, fără să-și fi împărtășit gândurile" au sentimentul puternic că „s-au înțeles, că s-ar înțelege, că s-ar fi înțeles".

Prima scrisoare a lui Cezar Petrescu este o spovedanie a sufletului său, strâns în chinga îndoielilor de sine și cheamă ajutor: „Am să te caut într-o zi. Am să-ți bat la ușă".

Panait se aprinde pe dată, în felul său nestăvilit;

„Ah! frate Cezar! Dacă e adevărat că o impulsiune profundă te îndreaptă spre galera mea, să știi că multe clipe

5 Panait Istrati: *Scrisoare deschisă lui Cezar Petrescu,* în „Curentul”, 24 septembrie 1931.

De grea povară te așteaptă, dar și multe altele de strălucită satisfacție”.

Și celălalt răspunde:

„Adevărat? Aferim, atunci! Vino să te îmbrățișez. Mi-e dor de un om de ispravă. Dă un semn de viață!”

Franchețea în prietenie a lui Panait Istrati rodește în sufletul, în viața lui Cezar Petrescu. Cu câtă bucurie, el își anunță după un timp, fratele de simțire, că s-a pus la regim: „să mă refac, ca sănătate, ca lucru și ca buget. Adio vin, țigări o sută pe zi (numai șaizeci fumez acum) adio țuici, flecăreala de la „Curentul „,, cele șase iubite interchangeabile pe săptămână. Monah în toată regula! Gândește-te că am scăpat de Pamfil, de cancanuri, de timp pierdut idiot, de chefuri în care nici măcar nu mai mă îmbătăm. Parcă m-am născut din nou!” 0

Cezar Petrescu îl invită să vină, să se odihnească în peisajul înviorător al Carpaților, oferindu-se să-i caute o locuință potrivită prin împrejurimi. În iarna lui 1932. Cezar Petrescu se duce la Mănăstirea Neamț, unde se afla Panait pentru refacerea sănătății. Rămâne peste noapte și împreună își deapănă caierul, încâlcit pe alocuri, al sufletului, își dezmorțește entuziasmele la dogoarea inimii, conștienți că au întâlnit în sfârșit prietenia, – „prietenul sortit să-ți dea povara inimii lui, despovărând-o pe a ta”.

În toamna lui 1933, Panait se mută la București. Prietenia cu Cezar Petrescu se adâncește, cedând locul celei prin viu grai, la cafeneaua „Corso” sau între patru ochi

6 Vezi: *Corespondența Iul Cezar Petrescu. I,* CIuj-Napoca, Dacia, 1986. (Ediție îngrijită, introducere, note și indici de Ștefan Ionescu.)

Moartea prematură a lui Panait Istrati lasă neîntregită pagina acestei prietenii literare, care a împletit două destine scriitoricești, ale căror opere au îmbogățit și diversificat patrimoniul culturii noastre.

OMUL CARE NU ADERA LA NIMIC

În prefața la *Chira Chiralina,* Panait Istrati își previne cititorul: „Adrian

Zografi nu e, deocamdată, decât un tânăr căruia îi place Orientul. (…) Mai târziu, el va cuteza să spună că multe lucruri sunt rău făcute de oameni și de Dumnezeu. Știu că e foarte periculos să contrazici pe Dumnezeu și pe oamenii, care nu se ocupă cu zugrăvi tul caselor.”

Acest „mai târziu” este anul 1933, când apare în librării Casa *Thuringer*, primul volum din seria „Viața lui Adrian Zografi” și a cărui „sete de ideal” fusese zdrobită „de-o amărăciune neașteptată, năprasnică și cumplită”: desfigurarea idealului social tocmai de acei cărora le fusese hrană.

Documentul în posteritate, al acestei drame, este cartea *Spre altă flacără. Spovedanie pentru învinși.* Întâmpinată în epocă de lefegii scrisului de pe toate meridianele globului pământesc, cu falsificări, cu insinuări că a trecut în tabăra capitaliștilor etc.”

Neabătut, Panait Istrati a ținut piept, în paginile presei din țară și din Franța, subliniind răspicat:

„Nu mai cred în nicio idee, în niciun partid, în niciun om. Am rămas profund convins că sistemul capitalist este absurd, anti-uman, anti-social și că lupta între națiuni este doar o diversiune, care-i prelungește existența în lume.

După ce am crezut în toate democrațiile și toate științele și am fost pretutindeni dezamăgit, ultima nădejde socială mi-am călăuzit-o spre arte și artiști. Arta este o escrocherie, la fel cu celelalte pretinse valori. Artistul, face la fel ca și omul bisericii: predică sublimul, dar adună la gologani, cât poate mai mulți, te abandonează în gura lupului și se retrage să-și ronțăie „agoniseala”. Iată ce sunt artele și artiștii: niște șarlatani.

. „La ce slujesc toate aceste științe; toate aceste arte, tot bălegarul filosofiilor milenare, de vreme ce n-am ajuns să interzicem – sub pedeapsă cu moartea – de-a trăi din sângele aproapelui nostru? De ce, de la înălțimea catedrelor voastre de morală și religie, voi propovăduiți Frumosul, Binele, Dreptatea. – De vreme ce toți, până la ultimul, nu faceți în practică decât să ascultați de legile biologice ale uliului? Eu refuz să mă consider o pasăre de pradă, care se hrănește cu sângele fârțațelor ei. Eu sunt om, adică singura ființă animală care suferă la priveliștea suferinței semenilor săi. Nu trebuie să fiu confundat cu un biet uliu.”

A dovedit-o, cu exemplul însăși al vieții sale. Cât privește îndemnul

„spre altă flacără”, el nu este nimic altceva decât „omul care nu aderă la nimic”.

Să-i ascultăm spovedania:

„Făcând recenzia ultimei mele cărți, *Casa Thuringer,* *în „Monde” din 11 martie, prietena mea Magdeleine Paz declară, categoric, că: „în raport cu alte cărți ale mele, arh scris o carte reacționară”. Ea adaogă: „Ceea ce rostește Istrati nu-i altceva decât o apărare a burgheziei”. Și concluzia ei este: „Cismarule rămâi la ciubotele tale!” (Ordin ce mi-a fost dat de toți prietenii mei politici și de care pomenesc eu însumi, în prefața susnumitei cărți).

Apoi Magdeleine Paz exclamă: „Cât era de emoționant Istrati, cât de prețios mesajul său, atunci când încă nu era decât un *povestitor!”*

Acum zece ani, vorbind despre *Mes Departs,* în „Les Nouvelles Litteraires”, prietenul Philippe Neel îmi spunea același lucru, dar dintr-un motiv cu totul contrar celui al Magdeleine Paz. El îmi dezaproba înclinarea de-a vroi să iau apărarea clasei muncitoare.

Așa că, din toate părțile, mi se recomandă același sfat *de-a rămâne la ciubotele mele.* Mi se recomandă chiar în clipa când mâna mea abia își mai ține condeiul pe hârtie și când directorul Sanatoriului, de unde scriu aceste rânduri, mi-a spus fățiș: *„Orice zi pe care o trăiești, o furi morții!”*

Magdeleine Paz știe asta. Și ca să-mi dovedească inima ei bună (bună, fără discuție!), scrie: „Ah! știu bine, că pare neomenos, cumplit de neomenos să rostești adevăruri crude unui om nefericit și dezamăgit, care zace singur, departe, pe un pat de spital. Dar, dacă i-ai ascunde sincera îngrijorare dinaintea atitudinii sale. – Nu mai puțin surprinzătoare –, n-ar fi să-i aduci, mai degrabă, decât una dintre cele mai grele ofense?”

Desigur, da! ar fi fost cea mai grea ofensă, să fiu menajat, pe simplul motiv că sunt pe cale de a-mi încheia socotelile cu viața. Iată de ce mulțumesc destinului meu de-a nu fi avut parte de atari menajamente față de mine. – Menajamente datorate numai oamenilor pentru care existența a fost confortabilă și o regretă.

Sunt obișnuit să fiu tratat cu asprime. Nu au auzit tovarășii Magdalenei Paz, strigându-se *urbi et orbi,* de la reîntoarcerea mea din Rusia, că sunt un *„agent al Siguranței”* și un *„vândut burgheziei”*, în timp ce eram alungat din

Egipt și mă arestau în Italia? Văzutu-sa măcar unul dintre marii mei prieteni sărindu-mi în ajutor, luându-mi apărarea? Niciunul. Poate fiindcă niciunul nu era încredințat că aș fi un om cinstit. Asta fu, atunci, cea mai mare dintre toate durerile morale, pe care le-am cunoscut în viață. În acel moment, vitalitatea mea. – Care sperie pe doctori. – A primit lovitura de grație. Încetasem să mai cred în frumusețea celei mai frumoase vieți, *aceea de-a lupta împotriva tuturor și de-a fi lovit de ai tăi, dar în același timp de-a mă simți înțeles de câțiva, de cei cărora se datorește mai bunul din sine-însuși.* Nu!

Nu se mai află nicio frumusețe, nicăieri. Pentru omul sincer, viața nu-i decât o escrocherie mârșavă!

Și totuși, nu vreau să cedez morții nedrepte, morții carc-ți închide gura, *în timp ce trebuie să vorbești.* Să vorbești fără cruțare, fără milă, în acest secol în care minciuna socială domnește în toate clasele și pune stăpânire, zilnic, pe mințile cele mai frumoase! Oricum, asta ar trebui îngăduit unui om, care nu și-a construit vile cu banii de pe cărțile lui și căruia editorul său îi face acum pomana de a-i trimite exact atât cât să poată face față datoriilor, angajamentelor sale morale! Da! vreau să-mi las pielea pe această hârtie albă, pe care atât am iubit-o!

Dar, nu! Unul dintre ultimii prieteni îmi spune: *„Nu!* Categoric! Crapă, dar nu mai vorbi! Nu ești o «călăuză». Noi suntem călăuzele. Treburile omenirii sunt ale noastre!"

Magdeleine Paz scrie: „Atunci când *povestea,* pur și. Simplu, un singur cuvânt al său făcea să țâșnească revolta; de când vrea să instruiască, o batjocorește. Într-adevăr, frumoasă învățătură, decât aceea care constă în a respinge orice efort de organizare, în a confunda de-a valma victimele și călăii, în a nega orice speranță de eliberare, tuturor celor care trudesc, care sângerează și suferă!"

„Ei bine, da!, o repet în fața întregii lumi: orice «organizație» nu folosește și nu va folosi niciodată, decât organizatorilor. Iată ce vreau încă să «povestesc», înainte de-a muri1. Toți, cei cari vor să facă din om vita unei

1 Avea proiectat, în continuarea operei, seria *Operele postume nli- lui Adrian Zografi,* alcătuită din romane, unde avea să înfățișeze – între altele – „muncitorul ajuns la cârma puterii, spunând și lucruri bune și rele, lucruri destul de noi pentru această diurne nouă», care a început să se

«învechească»”. Proiect care nu se realizează, din cauza morții sale premature. (Text extras din scrisoarea, adresată editurii „Rieder”, 10 februarie 1933.) turme, sunt asasinii lui. Oricine ar fi ei, inclusiv Magda-leine Paz. În ciuda ei. În ciuda bunătății sale, adevărate. De ce? Pentru că sunt convins că revoltele păstorilor nu sunt decât revolte comanditate, deși se întâmplă uneori ca acești păstori să-și frângă și ei gâtul, în frumosul decor al comanditei sau al iluziei.

Iată, de ce strig de pe patul meu de suferință: *Trăiască omul care nu aderă la nimic!* O strig în ultima mea carte și dacă scap, încăodată de moarte, o voi striga de-a lungul tuturor cărților ce-mi mai rămân de scris. Va fi acolo, întreg Adrian Zografi al meu, povestea lui, universal dușmănită: *dezrobirea omului prin refuzul de-a adera la tot, absolut tot, chiar la această muncă tehnică, foarte bine „organizată” în dauna lui, de ambele părți ale baricadei.*

Da! trebuie încercată de asemenea *reîntoarcerea omenirii, pentru un secol, la viața nomadă, la acea viață în. Care societatea n-are nicio putere asupra individului.* Și dacă aceasta nu-i va reuși, ei bine! omul să revină la existența lui gregară, până la stârpirea neamurilor omenești, pentru fericirea tiranilor săi, democrați sau absolutiști.

Revoluția unuia singur, prin refuzul aderării la orice ar fi, este dealtfel credința mea din totdeauna. Anumiți critici spun, despre ultima mea carte, că eu atribui lui Adrian, adolescent, ideile și sentimentele mele de astăzi. Greșeală! Viața mea. – Ca să vorbesc ca La Palice,” — este cu totul contemporană și deci ușor de scotocit. Nimeni nu-și închipuie până la ce punct, am fost adevăratul revoltat din secolul meu, omul care, încă de copil, ghicește instinctiv crima de supunere la mentalitatea tradițională: a familiei, a societății, apoi aceea a idealului de turmă. Astfel, am refuzat să-mi ascult mama, părăsind-o la vârsta de doisprezece ani, ca să mă duc să-mi agonisesc pâinea și să dispun de viața mea; am refuzat să fiu sclavul unei singure meserii, practicând prost a duzină; apoi m-am făcut, puțin cam fără voie, inapt serviciului militar și totuși încazarmat am făcut toate neghiobiile împotriva propriei mele sănătăți, reușind la capătul unei singure luni să fiu dispensat medical; am scăpat de două războaie, fugind departe de turma patriei mele, care behăia în cor cu stăpânii; am refuzat să întemeiez o familie, neimpunând niciodată vreunei femei, cutare, progenitură

involuntară; nu am vrut niciodată să fiu membrul unui partid, al unei societăți sau „organizații” profesionale și când am fost înscris cu de-a sila, n-am plătit cotizația mai mult de-o lună. În sfârșit, nicio uzină, niciun atelier sau alt mijloc de a-mi câștiga existența, n-au izbutit, chiar în împrejurările cele mai favorabile, să mă păstreze mai mult de trei luni.

Se află acolo, cu ce umple patruzeci de volume, odisee trăită, nu literatură. Puțini oameni au izbutit acest lucru. Și asta merită a fi povestit. Se va vedea, acolo, cum *a fost cu putință unui om să nu adere la nimic.* Și cum nu se află aici nimic fenomenal, nimic supraomenesc, sunt convins că ceea ce mi-a fost cu putință, mie, va fi posibil tuturor robilor pământului în ziua când se vor sătura să mai fie mânați de la spate, ca niște oi.

Nu, Magdeleine Paz, nu sunt un „dezamăgit” sau nu o recunosc pentru că dumneata o vrei și fiindcă eu nu vreau să ader la credința dumitale. Dar nu-mi spune că o credință nu prețuiește cât a dumitale. Ce te face să crezi, că „adevărul” dumitale poate să fie singurul acceptabil și mai ales singurul convenabil omenirii suferinde? Și-apoi, această nerușinare de a-mi revela existența *„celor cari trudesc, cari sângerează și suferă!”* Uiți că totdeauna am fost și sunt încă unul dintre aceștia? Este îngăduit să mi se reamintească că *„acest domeniu este sfânt?”*, că *soarta muncitorilor se joacă acolo?”*

Nu vreau să te supăr, dar e un fapt notoriu, dezvăluit chiar de dumneata, că pentru a cunoaște puțin „soarta muncitorilor”, a trebuit să te angajezi, ca simplă muncitoare, într-o uzină Citroen. Bărbatul dumitale te conducea acolo, dimineața, cu mașina; te lua la prânz ca să dejunezi într-un restaurant drăguț; te aducea îndărăt la ora unu, revenea apoi seara, ca să te ia și să te ducă la frumosul dumitale cămin. După o lună (sau trei), te-ai îmbolnăvit și a trebuit să renunți de-a împărți „soarta muncitorilor”.

Nu, bună prietenă, nu în același fel am cunoscut noi viața celor ce trudesc. Din cauza aceasta, nici nu iubim sau urâm, în același fel. Și când aici, la granițele Europei burgheze, asist la spectacolul muncitorilor care fug din Rusia muncitorilor, fiind mitraliați pe ghiața Nistrului, urmăriți până în fața pichetelor de grăniceri români, lichidați pe loc sau uneori înșfăcați de „proletarii” Ghe-peului și readuși cu forța în „patria muncitorilor”, când asist, repet, la acest sistem „de-a organiza” lumea nouă, dă-mi voie să iubesc și să urăsc oamenii într-un mod diferit de al dumitale.

Lasă-mă, deasemenea, să zăbovesc la *„amărăciunile mele personale"* și să continui a le *„povesti"* lumii, luptând singur, sub steagul *„omului care nu aderă la nimic"*. Dumneata spui, că astea sunt *„baliverne vechi"*, adăugând între paranteze: *(„căci ele sunt vechi, vechil).*

Da! „vechi, vechi" și mereu adevărate! Din nenorocire! 2

* * * – în „Les Nouvelles Litteraires", de săptămâna trecută, binevoitorul „Central 32—65", semnalând prezența mea la Paris, rostește cuvântul „minune". Credincioși s-au rugat pentru mine. Și ameliorarea, nesperată de știință, s-a produs.

E adevărat și am spus-o, că am primit la Filaret: cru-2 București, *Sanatoriul Filaret,* martie 1933.

Cifixe, biblii, imagini sfinte și mai ales un număr mare de scrisori, în care suflete pioase mă anunțau că se roagă pentru salvarea mea. Ei bine! din respect datorat oricărei credințe sincere și ca să retez scurt eventuale ironii ale proprietarilor de „a *tot ce poate fi știut și chiar multe altele"*, țin să declar cele ce urmează:

Nu sunt un „convertit" și nici nu voi fi vreodată. Nu cred, deci, în rugăciuni, nici în divinități.

Dar, asta n-are absolut nicio legătură cu capacitatea mea de-a înțelege și admite tot ceea ce este *dragoste și credință sinceră.* Să fiu înțeles bine: mă aflu mai presus de toate Bisericile și de toate religiile, prin aceea că socotesc drept fratele meu, *orice om care face un apostolat din credința lui și nu o firmă aducătoare de profituri.*

Și care nu mi-a fost bucuria de-a constata, că printre corespondenții mei nu se găsea un singur negustor de religie sau doctrină socială; de la domnul Mauriac3 și până la cutare lucrătoare micuță din Belgia sau cutare gara-jist din Var. – nimic altceva decât făpturi sincere. – Credincioase sau nu, aderente sau nu. – Care mă făceau să le simt dragostea neîntinată, îmi dăruiau prietenia lor dezinteresată și-mi populau cu dragoste, o singurătate apăsătoare. Și dacă printre ei, pioși și mai ales pioase, înțelegeau să mă iubească, rugându-se pentru mine, ei bine! trăiască rugăciunea!

Așa că nimic nu a fost pierdut, am simțit totul de la mii de kilometri și mi-a fost cu neputință să mor. Dar, chiar cu acest preț, nu mai vreau să fiu sănătos, niciodată. Pe vremea când eram sănătos sau la apariția celor mai

frumoase cărți ale mele, niciodată nu s-a stabilit o legătură atât de profund-omenească între mine și cititori. Nimic din tot ce am scris nu a izbutit să emoționeze individualități, atât de îndreptățite și niciuna din cărțile mele

3 Frangois Mauriac, membru al Academiei Franceze, scriitor catolic.

Nu mi-a adus un curier poștal atât de voluminos și interesant ca acela provocat de articolul meu *Omul care nu aderă la nimic* din 8 aprilie.

Deci, este adevărat că literatura ucide sinceritatea, fapt de care nu m-am îndoit niciodată – și că în vremea noastră, s-a născut un cititor nou care ține să stabilească o deosebire netă între scriitorul care-și câștigă pâinea și cel care-și propovăduiește credința. Majoritatea corespondenților mei îmi spun, aproape cu aceleași cuvinte: *„Nu vă cunosc decât din auzite, nu v-am citit încă niciuna din cărți, dar citindu-vă articolul, am simțit sinceritatea tonului dumneavoastră” 4.*

Ei bine, binecuvântată să fie vremea de azi, care dă o lovitură de moarte cărții-câștigă-pâine sau cărții-orgo-liu! Am avut totdeauna sentimentul, că adevăratele literaturi, adevăratele arte nu sunt profesiuni lipsite de morală. Sunt religii. Dacă, astăzi, încă nu sunt sau sunt mai puțin decât oricând, ele trebuie să devină, sub pedeapsa de-a dispărea în masa profesiunilor fără morală și chiar imorale, asemenea fabricanților de cărți la comandă din țările capitaliste și chiar de la Soviete. De asemenea, vor fi religii (sau vor pieri), științele și politica, care înșeală azi popoarele și înrăutățesc viața. Nevoia socială de sinceritate și cinste absolută va deveni, în curând, mai puternică decât oricând.

Acest secol, a cărui primă jumătate a dezlănțuit cu atâta violență nevoia de confort a trupului, va trebui să-și caute, în eea de-a doua jumătate, un drum spre confortul

4 Monique Jutrin-Klener, în monografia ei despre viața și opera scriitorului nostru, reproduce scrisoarea minerului Vander-maessen, bibliotecar în Flemalle-Haute, datată 22 ianuarie 1934: „Tu poți să n-ai habar de satul meu, dar află că aici suntem cu duzinile cei care te iubim. Suntem aici mai mult de-o sută. – Mineri, fierari, ajustori, metalurgiști, zidari, sticlari, vagabonzi de toate felurile. – Care ți-am citit și-ți cunoaștem toată opera. (…) Mai trebuie încă mulți, ca tu să nu te simți singur”.

Sufletului, fără de care existența nu va mai fi posibilă. Religiile mor, ca să nu mai reînvie niciodată. Dar, sufletul omenesc este o întreagă religie. O clipă, el se poate încovoia sub povara trupului, nesățios după satisfacții fizice, apoi se va redresa, mai pretențios decât oricând. Cine-i va furniza atunci, hrana?

Eu cred că frumusețea artistică va fi aceea. – Frumusețea fără pată, ireproșabilă. Artistul de mâine va trebui să fie slujitorul noii credințe, un preot a cărui credință să nu mai trebuiască a-l hrăni cu pâine. Pâinea să și-o câștige, ca toată lumea, printr-o profesiune lucrativă. La nevoie, va cerși. Va fi singurul cerșetor al acelor timpuri viitoare, cerșetorul divin. Frumusețea, păzitoare a tuturor valorilor morale, nu mai trebuie obținută cu bani. Și asta va fi drept: cine pretinde că aparține elitei umane, nu trebuie să aibe pofte. Numai în felul acesta se va deosebi de negustorul de frumusețe de astăzi. În acea zi, „vedeta" își va fi trăit traiul. Și poate că-l vor fi trăit de asemenea, savantul fără conștiință și omul de stat demagog. Ca să ajungem acolo, trebuie să fii neînduplecat.

Iată cum înțeleg eu, a nu adera la nimic.

Cât prețuiește o atare credință? Care este aplicarea ei în viață, latura ei practică?

Este însăși întrebarea ce se degajă din majoritatea scrisorilor5, ce le primesc din numeroase țări ale Europei și chiar de peste mări.

Latura practică? Niciuna. Nici astăzi, nici vreodată. Astăzi. – Pentru că numărul celor care pot să nu adere la nimic, fiind minuscul, cu o floare nu se face primăvară. Niciodată: pentru că, chiar dacă ni s-ar întâmpla să fim într-o zi, majoritatea, această majoritate va trebui să conducă lumea și guvernul ei nu va fi desigur mult di-

5 în arhiva scriitorului nostru, se află un număr substanțial de scrisori, venite din „Sahara necuvântătoare" și pe care sperăm să-l dăm la iveală, într-o zi, nu prea îndepărtată…

Ferit de cele din trecut. Omul, devenit mulțime, nu va putea niciodată să sară mai sus de borul pălăriei lui. Suntem făcuți din țărână și așa rămânem.

Viața omenească nu este aceea care se hrănește din practic, din utilul material. Aceea este viața dobitoacelor. Numai dobitoacele se pot mulțumi cu utilul material, fără să sufere din cauza asta. Un grajd curat, o hrană din

belșug, o îngrijire bună. De asemenea, un pic de hârjoană. Și, desigur, o majoritate zdrobitoare a oamenilor se înglobează în această animalitate. Priviți cu cât elan înconjoară oamenii pe un Stalin, pe un Hitler, pe un Mussolini, care le promit un grajd mai bun și-i trimit să-l cucerească cu prețul vieții lor. – O viață ce nu valorează mai mult decât aceea a unui măgar. Din însăși această mulțime animalică se recrutează savantul fără conștiință, artistul fără nicio misiune, omul de stat-canalie, toți însetați după grajduri strălucitoare. Ei nu au alt scop, în viața lor bestială.

Totuși, cea mai mare parte dintre ei suferă: dacă nu cutare generație, următoarea. La capătul unui secol, se sufocă toți. În mijlocul confortului lor, a vieții lor ușoare care ar fi vrut să și-o asigure pentru eternitate, de asemenea și pentru urmașii lor.

De când sunt bolnav grav, mi-au venit la pat atari animale, cu chip de om. La început, nu le veneau să creadă că nu sunt bogat. (Legenda a întrecut orice închipuire, în ce mă privește!). Apoi și-au dat seama de realitate: sărăcia mea nu era prefăcătorie. Și am văzut cum groaza, amestecată cu disprețul, li se întipăreau pe fața lividă sau jovială, după cum se întâmplau să fie, bogați care crăpau de zgârciți sau dintre cei ce profită de averea lor. Dar ceva, mai puternic decât ei, îi aducea îndărăt, rotindu-se în jurul patului meu: *nu-mi înțelegeau bucuria.* Nu o înțelegeau, dar erau atât de molipsiți de ea. Li-o transmitem, chiar și lor. Chiar acestor canalii. Și se îndepărtau, neputând să mă mai uite.

Atât de adevărat este că nu simțul practic, utilul material fac viața, ci numai sublimul absolut. Din acest sublim, Creatorul a turnat un strop, chiar în masa de lut, cea mai mârșavă.

Doar acest strop de sublim există, clădește viața. Numai el cere, imperios, să fie continuat dealungul zecilor de veacuri. El, singurul, este cel care chinuiește ființa umană, mai mult decât foamea, decât boala, mai mult decât gândul morții. * ’

Iată toată Eternitatea. Nu există o alta.

Mă lupt cu ea, din totdeauna. Sunt și eu, din lut și iubesc utilul material, ca orice om normal, dar stropul de eternitate care se află în mine este mai puternic decât pofta după un grajd frumos. Nefiind un sfânt și niciun puternic, foarte adesea sufletul meu a scrâșnit între nicovala bunăstării

materiale și barosul bunăstării spirituale.

Această luptă durează încă, dar nu am nicio alegere de făcut. Zarurile au fost aruncate. Urâțenia îmi repugnă. Iubesc frumusețea, religia mea. Frumusețea, care cuprinde toate valorile morale.

Viața animalică n-are decât să treacă pe lângă mine. Treaba ei. Eu nu mai ader la nimic. Îmi place să trăiesc pentru această scânteie de sublim, care lucește în negurile vieții bestiale. Numai ea există. Fără niciun folos, poate.

Nimeni nu trebuie să-mi urmeze exemplul, dacă prețul i se pare prea scump. Numai dacă simți bucurie, trebuie să te comporți astfel.6

6 Texte apărute în revista „Les Nouvelles Litteraires”, dtr» 8 aprilie și respectiv 29 aprilie 1933. V

CRUCIADA MEA SAU A NOASTRĂ

Este supratitlul celor patru articole ale lui Panait Istrati, apărute în revista „Cruciada românismului”, după care au urmat alte șapte articole, ultimul fiind scris și publicat la 28 martie 1935. – Trei săptămâni înainte de-a porni pe drumul fără întoarcere.

Mai întâi, ce era revista „Cruciada românismului”, care îi era profilul, cine o conducea și în ce împrejurări a ajuns condeiul lui Panait Istrati în paginile ei?

A, fost creată și condusă de Mihai Stelescu, împreună cu subsemnatul. Trebuia să se numească „Baricada”. Când ne-am dus la Camera de Comerţ, ca să înscriem titlul, l-am găsit înregistrat de Garda de Fier, împreună cu multe altele. Mi-am adus aminte, atunci, de piesa lui Lucian Blaga: *Cruciada copiilor* și cum ne consideram niște „copii teribili” (sic!), legați de pământul unde ne născusem, am înregistrat titlul: *„Cruciada românismului”.*

O revistă fără egal, deoarece se refuza oricărei apartenențe politice: *„Nici dreapta, nici stânga, nici centrul”.* – Erau cuvintele înscrise pe pagina întâia. Singurul dintre noi, era doar Mihail Stelescu, care părăsise „Garda de Fier”, trântind ușile, după asasinarea primului ministru I. G. Duca, de o „echipă a morții” pe peronul gării din Sinaia.

Nici eu, nici micul grup. Ce ni se alăturase, 1 nu aparțineam vreunui partid. Eram suflete nepătate, de revol-

1 Din grupul redacției au făcut parte: prozatorul și actorul Constantin Barcaroiu, autorul cărții „Periferie”; poeții Vladimir tați în fața

nedreptăților sociale, a dramei tineretului acelor vremi, căzut în plasa politicienilor. Viețe tinere sacrificate fără ezitare. Speram ca prin lupta curajoasă și cinstită, în paginile acestei reviste, prin dăruirea de sine, spontană, să contribuim, pe măsura puterilor noastre, la realizarea unei omeniri mai bune și mai drepte.

„Cruciada românismului” a militat. – Prin Mihail Stelescu. – Pentru salvarea tineretului din ghearele extremismului de dreapta. A demascat, cu documente „Garda de Fier”, arătând-o ca un pericol de moarte – național și uman – a luptat să se desmeticească din rătăcire și să salveze viețile acelui tineret pe care-l ademenise, folosindu-l ca simple unelte asasine în lupta pentru cucerirea puterii și înfeudarea țării noastre la axa Berlin—Roma-Tokio.2

Eram încă de pe atunci, un istratian, solidar cu „omul care nu aderă la nimic”, revoltat de atacurile nedrepte, din presa timpului, ce-l acopereau pe Panait Istrati cu Injurii, de pasivitatea breslei scriitoricești sau de participarea chiar a unora dintre ei la campania mercenară de tristă amintire.

Am îmbrățișat cu entuziasm această revistă, convins fiind că-i demn de viață și de libertate „numai cine luptă în fiecare zi, numai cel care luptă să le câștige”. Panait

Cavarnali, Virgil Treboniu, Ion-Aurel Manolescu, Paul Bărbu-lescu, publicistul Anghel Ghițulescu și cronicarul sportiv Toma Alexandrescu. Grafica revistei era asigurată de artiști plastici.

2 La 16 iulie 1935 – ziua în amaiaza mare – Mihail Stelescu a fost asasinat la Spitalul Brâncovenesc, unde era internat, de-o „echipă a morții”, zece haidamaci legionari, care s-au năpustit asupra unui bolnav, neînarmat, trăgând în el treizeci și opt de gloanțe. Apoi l-au măcelărit cu o secure, cântând și jucând în jurul cadavrului. Toate acestea petrecute în plină zi, în centrul Bucureștilor, imagine de apocalips. Acesta era răspunsul „Gărzii de fier” la documentele demascatoare, publicate în revjsta de Stelescu. Documente ce s-au folosit ulterior, oficial, pentru lichidarea acestei organizații teroriste. – Unealtă merce-

Istrati spusese într-o confesiune: „Să știți și să nu uitați că omul nu se hrănește cu pâine, ci cu foc” și că „Visătorul e o vestală. Fără el pământul ar

fi pustiu, iar viața un întuneric”.

Primul număr al revistei „Cruciada românismului” a apărut la 22 noiembrie 1934, cuprinzând între altele, rubrica „Sfaturi pentru tinerii care fac politică”, în care Stelescu își depăna învățămintele trase din trista sa experiență politică cât a fost instrument în „Garda de Fier”, iar la „Cronica literară”, prezentam cartea recent apărută a lui Panait Istrati: *Biroul de plasare.* – O confesiune de cititor, însuflețit de aprecierea lui Vasile Pâr-van, că literatura din epocă era „formalistă, de aceea fără ecou. Ne trebuie. – Sublinia el – o autoeducare a grupului de personalități creatoare, o revizuire de conștiințe. Adevăratul literat nu poate fi o ANEXA a politicii; el trebuie să se ridice la înălțimea misiunii lui”.

Eram fascinat de Panait Istrati, ca om și scriitor, care-și împărtășea experiența unei vieți ce nu a stat locului, regăsindu-mă total în spusele lui: „Sunt un om revoltat, nu pentru că sunt sărac, ci pentru că sunt generos; îmi bat joc de toate favorurile cu care m-ar copleși viața, din moment ce trebuie să trăiesc în mijlocul suferinței universale”.

Nară a fascismului criminal. Am scris atunci articolul de fond „Oligarhia de la cârmă și asasinii de dreapta”, apărut în revistă, care își continua apariția din vânzarea la chioșcuri și abonamente, tirajul ei urcându-se la cincisprezece mii de exemplare. Afirmam în acel articol că asasinatul s-a comis cu complicitatea guvernului Tătărescu. Am ținut piept presiunilor partidelor din exterior, ce urmăreau „aderarea” revistei noastre la codirla vreunuia dintre partidele vremii. Declaram într-un alt articol, intitulat „Spovedanie pentru prieteni și neprieteni”, că revista își va continua apariția, rămânând o tribună spirituală de muncă, cinste și adevăr. După trei luni de eforturi supraomenești, nepu-tându-i asigura deplina independență, am încetat apariția acestei reviste, în toamna anului 1936.

Protestam, în continuare, că Panait Istrati nu este prețuit printre mai marii literaturii române și că dimpotrivă este ostracizat și hulit la el acasă, îngropat într-o tăcere premeditată.

Încheiam: „Adevărații creatori ai unui neam sunt cei care îi scriu suferința, Golgota luptelor pentru ceva *mai bun, mai omenesc,* o măiestresc și o fac să circule dincolo de granițele politice, în necuprinsul sufletelor omenești îngenunchiate, de pretutindeni. Și Panait Istrati un atare creator

este".

Destinul a vrut, ca acest prim număr de revistă să fie citit de Panait Istrati, să mă cheme la dânsul și să-mi pecetluiască viața. L-am asociat și pe Mihail Stelescu, acestei invitații de-a ne privi în ochi și adâncul sufletelor. Voiam să-i cer un interviu. Mi-a răspuns: „De ce nu, o colaborare? în paralel, câtă vreme bătătorim același drum". În primul său articol, apărut în revistă, se mărturisea:

„… pe drumul meu cel nou a apărut, săptămânile acestea, „Cru*ciada românismului", iar* în această „Cru*ciadă" o ru*brică cu niște „Sfa*turi pentru tinerii care fac politică".*

Ceea ce am putut citi, cu toții acolo, mărturisesc, pe mine m-a uimit. Cert, o să se spună că pe mine mă uimesc prea multe lucruri și prea repede. Ei, ăsta e norocul meu! Facultatea asta n-o au decât copiii și copiii sunt singurii oameni care se nasc și renasc zilnic. Apoi vine o vreme când ostenesc, se așează și mor. Eu, se vede treaba, am rămas mereu copil. E un mare noroc.

Datorită lui nu m-am sfiit, să chem la mine pe tinerii de la „Cruciada", care dau asemenea sfaturi tinerilor…

De ce i-am chemat? Mai sunt eu, oare, azi un om să pot aduce cuiva vreun folos politic? Hotărât, nu! … Atunci, de ce i-am chemat? Uite așa, ca să ne privim în albul ochilor, să ne strângem mâna și să ne auzim sunetul vocii. Cu ce s-or fi ales ei, din acest contact eteric, au s-o spună poate mâine. – Poate după moartea mea…

Au venit, deși perfect conștienți, că veneau la omul care nu aderă la nimic. Eu nu mai sunt astăzi, decât *îndoiala,* otrava care nimicește acțiunea de masă. Am spus că voi muri convins, că în orice organizație nu profită decât organizatorii ei, niciodată organizațiile. Deci, nu văd în orice nou organizator decât un profitor al turmei, îi disprețuiesc și pe unul și pe cealaltă și rămân singur.,

Singur cu suferința nesfârșită. Deci, tot ader la ceva. (…) Și am văzut că, cu toată tinerețea lor, au înțeles și s-au îndoit de ei. Nu de sinceritatea lor, ci de justețea drumului parcurs până mai ieri. (…) Simțeam că nu-mi cer decât să-i înțeleg și ar fi plecat ușurați. Ori, acesta e singurul rost pe care îl mai am eu pe lume: să înțel*eg pe cei învinși.*

— „Câți sunteți?

— „Numai noi doi.

— „Atunci suntem trei, adică trei sute, trei mii, suntem milioane. Căci noi suntem viitorul.

Viitorul nu e și nu poate fi ceea ce aduce dreptate numai unei părți a omenirii. Viitorul e dreptatea absolută. Tot ce nu e dreptate absolută, e nimic. Și acest nimic e treaba asasinilor tuturor credințelor și idealurilor omenești.

Vedeți deci la ce depărtare trebuie aruncat jalonul. Departe în bezna secolelor!

Dacă acest prim punct este bine stabilit între noi, rămâne să vedem *în ce chip* vom merge, cum ne vom îndrepta către această neptuniană luminiță neptuniană de speranță… Rămâne să mai stăm de vorbă în viitor, dacă nu ne despărțim adversari chiar de pe acum.

Până atunci, eu îi rog pe cititorii mei, să mă caute în coloanele acestei reviste și să aibe încredere în cinstea mea, Nu-i voi trăda!” 3

■ în a doua parte a articolului, Panait Istrati răspundea acuzațiilor formulate din lagărul dreptei și extremei dreptei, privitoare la: comunismul și internaționalismul său, precum și eticheta de „vândut jidanilor”. În încheiere întrebarea pe care o punea redacției: „Care e atitudinea voastră?” întrebare legitimă, care trebuia să lămurească public poziția noastră față de bâlciul politic din epocă. Precizare dealtfel necesară, deoarece „voci” din presă afirmaseră: „Cruciada *românismului”* este o „dizidentă legionară”. – Cu scopul de-a o discredita în ochii opiniei publice, reducând-o la o banală luptă intestină, pentru șefie.

Mihail Stelescu este cel care răspunde, în calitatea de director al revistei:

„Vă întrebați, cu legitimă prudență, ce v-a insuflat-o șirul de deziluzii din viață, dacă ruptura mea este o chestiune de șefie sau din cauza unui avânt nobil. M-am rupt pentru că n-am mai crezut. Omul, pentru care am propovăduit șapte ani de-a rândul, când m-am apropiat de sufletul lui l-am găsit sec și ambițios. L-am descoperit setos de sânge și de cununi de aur. Am plecat de lângă omul ce se ridica pe morminte, cu mâinile pătate de sânge, singurul fapt care l-a impus.

Spuneți că am venit la «omul care nu aderă la nimic», la omul care

seamănă otrava îndoielii. Noi am venit la omul care aderă la ceva sfânt, la *puritate.* Nu aderați, însă, la acel „util", la acel practic materialism.

8 Acest prim articol (pe care l-am reprodus fragmentar) are titlul *Scrisoare deschisă… Către dreapta. A fo*st republicat în Întregime în voi. Amin*tiri – Evocări – Confesiuni, Edit*ura Mi-nerva, 1985, p. 192—200. De asemeni ți în volumul „Cru*ciada mea sau a noastră", Delt*a Press, Cluj, 1992. Cuvânt înainte de Jean Hormiere.

La începutul articolului dumneavoastră spuneți: „Vreau să trăiesc pentru această scânteie sublimă, care strălucește în negurile existenței bestiale". Deci, iată și aderarea dumneavoastră.

Și noi, cei de-aici, am aderat la ea și am pornit lupta, simțind că arde ceva în noi, dar neștiind anume ce; dumneavoastră ați venit să ni-o precizați, să ne deschideți sufletul și să ni-o arătați cum pâlpâie în ființa dumneavoastră.

E bine să precizăm, că noi nu v-am urât pentru comunismul dumneavoastră și nici nu v-am crezut „vândut jidanilor". Nu v-am putut urî pentru comunism, internaționalism și semitism, căci nu puteam urî un om pentru credințele lui.

Poate că mulți vor rămâne stupefiați. Dar, eu o declar cinstit: Nu suntem antisemiți. N-avem nimic nici cu turcii, nici cu armenii care sunt semiți. Ce să facem? Să-i batem? Politica geamurilor sparte și a bătăilor este lipsită de sens, de demnitate și o resping cu toată indignarea. Nu bătând, ci realizând. Nu omorând, ci muncind".

În aceste condiții, Panait Istrati și-a continuat colaborarea la revistă, prevenindu-ne de la bun început că „Acum mergem doar paralel. Ne putem despărți, de îndată ce voi crede că sunt trădat".

Pentru că „înțelepți" din epocă și de mai târziu au considerat colaborarea lui Panait Istrati, la această revistă, decretată de „dreapta", ca o „ultimă abdicare istra-tiană". – Socotim util, să reproducem fragmentar, în cele ce urmează, câteva dintre articolele lui, care prin conținutul lor resping calomnia și în același timp exprimă juste aprecieri și vederi de perspectivă, cărora uzura timpului nu le-a măcinat actualitatea".

Program. EU SUNT OPOZANTUL ETERN

(…) Atitudinea asta a mea absolută nu î*nseamnă că eu nu mai cred într-o posibilă ameliorare a existenței omenești, că d*acă ar fi așa m-aș sinucide

imediat. Eu continui să cred în perfecționarea, umanizarea relațiilor dintre oameni, într-un viitor îndepărtat (…) dacă într-o zi omenirea va fi mai bună decât cea din zilele noastre, apoi ea își va datora bunătatea nu unor absolutiști ca mine, (…) ci acelor salahori perseverenți, care acceptă să frământe pasta umană la infinit, FARA SA FIE GHIFTUIȚII EI PROFITORI. (…)

Respect pe acești voitori de bine, mai ales când se mențin cât mai curați, tât cât omenește e posibil, *și suni gata să-i ajut.* Oricine ar fi ei. – Ori de unde ar veni. Dar ca să-i pot ajuta, trebuie să văd limpede. (…)

Există însă un punct categoric. Stelescu *declară deschis: „Politica geamurilor sparte și a bătăilor este o politică lipsită de sens, de demnitate și pe care o resping cu toată indignarea. Nu bătând, ci realizând. Nu omorând, ci muncind”.*

Iată ceva limpede ca lumina soarelui. Omul căruia i se datorește toată organizarea mișcării de dreapta și pe care-l cred capabil oricând să refacă această mișcare – azi inexistentă – punând-o pe baze noi, omul acesta declară solemn că nu va mai uza de singurele arme pe cari s-a bizuit până ieri.

Ei bine, dacă acest cuvânt va fi ținut, eu pretind că o eră nouă se deschide azi la orizontul speranțelor tinerimii intelectuale din România – o *eră în care forța ■morală va înlocui efemera și înșelătoarea forță a ciomagului.*

Iar dacă eu am contribuit într-o măsură oarecare la această schimbare de tactică, la această *umanizare a luptelor sociale de la noi,* atunci tot merit o mare lumânare din partea burgheziei noastre speriate până la ridicol de glontele de la Sinaia. Căci e sigur că, mai curând ori măi târziu, tot ce e tinerime generoasă și inteligentă în țara asta va adera la sâmburele care încearcă să încolțească, azi.

Deasupra acestei declarații a lui Mihail Stelescu, întind mâna mea de frate acelora care vor să-l însoțească, în *„Cruciada”.*

În care Cruciadă? Iată un mare punct de întrebare, la care va trebui să dăm răspunsuri tot așa de categorice.

„încep tot eu (…) Mai întâi: Naț*iune… Naționalism”.*

Eu sunt din școala celor de la 1900, când de la întâiul savant european (nu domnul Iorga) și până la ultimul bragagiu român, toată lumea care silabisea un ziar, credea morțiș că viitorul apropiat al omenirii e acea

Internațională, mai mult sau mai puțin socialistă, care să cuprindă măcar o bagatelă de „State-Unite ale Lumii”, în sânul cărora toți tâmpiții să se poată înțelege în limba esperanto. Pe-atunci:

„Codrule, codruțule,” „Ce mai faci drăguțule?”

Se declama cam așa, la „cerc”:

„Padurele, paduricos,” „Che mas hăblos cichiticos?”

Nu eram decât o *„haimana”* adolescentă și nici nu făceam măcar parte dintre „secăturile entuziaste” ale d-lui Iorga, cari de-atunci s-au socialistizat, ba chiar co-munistizat și mă mustră azi că nu scriu „literatură proletară” (ei, iaca! nu scriu! numai ca să vă fac în necaz!).

Dar nu pot să nu privesc cu oarecare mândrie în urmă, când mă gândesc că nicio clipă n-am crezut în aceste prostii internaționaliste, doctoral recomandate prostimii de către toți proștii cari azi se aleg deputați „socialiști”, pe listele guvernamentale și se cocoloșesc prin diversele cașcavaluri „sociale” ale „infamei burghezii” (…) Eu nu m-am născut într-un leagăn de fildeș, nici n-am fost dat, din fașă, pe mâna servitorilor, așa cum fac „boierii” noștri cu odraslele lor, crescute de „englezoaice” cari în loc să le însenineze chipul cu surâsul și vorba caldă ale unei mame, le sfarmă sufletele chiar din leagăn și făuresc astfel monștri cu inimi de piatră, care apoi tortureazǎ națiunea, prin toate acele instituțiuni, pe unde bietul copil nevoiaș trebuie să treacă, de voie! — De nevoie.

După ce – pe la douăzeci și cinci de ani – sfârșisem să citesc tot ce era mai mare în poezia, proza și cronicile noastre, bătăile inimii mele erau destul de românești, ca să facă din mine un naționalist. N-au făcut. Și nu din cauza socialismului, în jurul căruia dădeam târcoale. Ci tocmai din cauza acelui „naționalism” agresiv, pe care îl vedeam practicat de ciochvinele crescute de slugi și conduse de Cuza și Iorga, care nu-i cerea cultură, ci huliganism. Și huliganic și ignorantin a rămas acest românism după cum se vede, fără să poată da în treizeci de ani, un singur om de valoare. Ciomăgași și asasini. De care s-au slujit toate guvernele și se vor mai sluji.

…Mie îmi sunt perfect egale toate numer*us clau-sus*-urile, pe care le preconizați. Găsesc perfect logic, că un număr x de români, cu drept la pâine în țara lor, să figureze procentul corespunzător de evrei sau străini cu

pașaport românesc. Nimic mai mult. Mai consider ca atunci când acești străini ocupă funcții în Stat, să cunoască bine limba țării și, în timpul slujbei, s-o vorbească în chip obligatoriu, așa cum în Elveția, un funcționar public e obligat să cunoască cele trei limbi oficiale ale țării. Cui nu-i place, n-are decât să plece. Fără supărare și fără să fie bătut.

Aceasta este o măsură echitabilă, pe care azi o practică până și generoasa Franță. (…)

Concluzie:

Suntem nevoiți să recunoaștem tinerimii naționaliste române, dreptul ei de-a se apăra și de-a apăra națiunea – în cadrele tratatelor încă în vigoare. – Forțând guvernele să creieze\olegislație de protejare a brațelor de muncă autohtone, așa cum se procedează azi, din ce în ce mai mult, în toate țările.

Iată concesiunea pe care pot s-o fac naționalismului nehuliganesc. Dar nu pot să colaborez direct la o asemenea luptă, fiindcă sunt convins că ea nu va rezolva nimic. Acestea sunt diversiuni efemere, paliative.

Remediul radical stă aiurea.

Nu lupta între naționalități – atât înăuntrul cât și în afara granițelor unei țări – va pune capăt actualelor crize economice și eternei mizerii sociale, ci înlăturarea sistemului economic de azi, absurd și criminal și înlocuirea lui printr-un regim de producție și de consumație în care să guverneze spiritul științific modern și inteligența creatoare, nu interesele meschine și bunul plac ale unui pumn de capitaliști internaționali, cari nici numai constituie măcar o clasă socială, așa cum ne învăța Marx, ci o simplă bandă de nebuni, producând frenetic și distrugând produsele tot atât de frenetic.

…Dacă „Cru*ciada” se v*a decide să adopte îndrăznețele mele idei, care nici nu sunt ale mele, atunci ne vom da încă o dată mâna. Dacă nu, rămânem fiecare pe poziția lui.

Nu sunt socialist. Nu sunt comunist. Nu mai cred deloc în eficacitatea luptei dintre clase, de când se dovedește zilnic că o clasă productivă și revoluționară se transformă brusc într-o clasă birocratică și teroristă, imediat după acapararea puterii în Stat.

Trebuie totuși să mi se concedeze măcar atât că, din trecerea mea prin socialism ca pisica prin apă, am rămas profund convins că sistemul capitalist e absurd, antinațional, antiuman, antisocial, și că lupta între

naționalități e o diversiune care-i prelungește o existență nefastă omenirii.

P.S. – Un cuvânt pentru dictatorii stăpâni ai acestei țări, privitor la felul cum înțeleg ei să calce Constituția Mai întâi, cenzura.

Mi s-a masacrat articolul precedent din *„Cruciada”*, suprimându-se afirmații și idei cari, nu numai că nu prezintă niciun pericol pentru așa zisa „Siguranță a statului”, dar cari au fost apoi permise chiar ’ân numărul următor al „Cruciadei” și pot dovedi oricând că figurează zilnic în presă.

Dar iată ceva nou, de care s-a plâns mareșalul Ave-rescu, cel dintâi: *mi se violează corespondența.*

Mi se violează, nu numai când sosește, ci și *când pleacă.* Scrisorile mele recomandate, prezentate deschise, așa cum se impune, nu sunt cercetate numai ca să se constate că nu conțin valută ori bancnote, *CI SE CITESC DE LA UN CAPĂT LA ALTUL,* ceea ce e nemaipomenit! Se ia astfel cunoștință, *chiar sub nasul prezentatorului scrisorii,* de tot ce scriu corespondentului meu! Ați mai auzit dumneavoastră de o asemenea obrăznicie, nepracticată nici în blestemata de Rusie de azi, unde totul se citește, dar nu *sub nasul aceluia* care prezintă scrisoarea.

Întreb pe intelectualii acestei țări dacă ei pot tolera mai departe asemenea procedee abdul-hamidiene.”

* *

„Cruciada românismului” a fost singura revistă din epocă, solidară cu actele vieții lui Panait Istrati. Mai mult a militat. – Deși era ținta întregii prese din epocă. – Să-i apere neabătută, memoria. Nu Panait Istrati ade-

4 „Cruciada românismului”, nr. 7, 17 ianuarie 1935.

Rase la „Cruciada”, ci *noi, cei de la această publicație. El ne-a limpezit orizonturile și ne-a înarmat să ne continuăm drumul. L-am considerat, mereu viu în mijlocul nostru.*

La 25 aprilie 1935, revista a publicat un număr special, omagiind omul și scriitorul Panait Istrati, cu fotografii inedite și manuscrisul neterminat *De ce sunt scriitor.* (La propunerea mea, prof. D. Caracostea acceptase ca Panait Istrati să vorbească în ciclul „Mărturisiri literare”, organizat la Facultatea de Litere).

CONJURAȚIA MINCIUNII ȘI A CALOMNIEI

— Radiografia campaniei lui Henri Barbusse —

După înapoierea din Uniunea Sovietică, Panait Istrati este prevenit de Romain Rolland, să fie prudent cu declarațiile în presă.

„Parisul, în acest moment, este pentru dumneata un loc de ședere primejdios. Se află aici prea multe urechi iscoditoare și limbi otrăvite. O să-ți fie greu, să scapi de capcanele interviurilor. Cunosc firea dumitale cinstită și nevoia de-a vorbi. Cei mai buni dintre scriitorii prieteni sunt ca niște femei clevetitoare. Vorbele fac înconjurul, îngroșându-se pe drum.” 1

Temerile scriitorului francez se adeveresc, foarte repede: i se iau două interviuri: unul, în „Les Nouvelles Litteraires” și celălalt în revista „Monde”.

Acestor două interviuri li se adaugă *Afacerea Rusakov sau Uniunea Sovietică de astăzi.* – Un capitol din cartea lui despre Rusia, apărut în revista „La Nouvelle Revue Francaise”.

Reacțiile nu întârzie…

Prima este „l'Humanite”, organul Partidului Comunist Francez, care dă semnalul atacului. Panait Istrati ripostează imediat. Se duce la redacția ziarului, unde-și golește „sacul cu surprize sovietice” celor câteva capete care-l ascultară timp de-o oră, consternați, deși erau oarecum la curent. Marcel Cachin, când l-a văzut, i-a întins mâna și a șters-o pe furiș…

1 Scrisoare datată 2-1 februarie 1929.

Romain Rolland, încunoștințat prin scrisoare2, îi răspunde: „Le-ai tras o praftoriță «valeților» de la P „Huma-nite „. Bine ai făcut. (…) Cei pe cari i-ai amenințat, ți-o vor lua înainte. Este limpede, că acum ei te consideră periculos. Dacă vor putea să-ți frângă gâtul, nu vor șovăi. Fii cu ochi*i-n patr*u.” 3 (…)

A doua reacție: atacurile lui Boris Volin, în „Litera-turnaia Gazeta” 4 și Bruno Jasenski, în „Vestnik Innostra-noj literature”.5

Volin, în articolul *Istrati, cu două fețe,* îl acuza de „duplicitate și frazeologie troțchistă.” în schimb, atacul lui Jasenski era îndreptat împotriva revistei „Monde”, decretată „mare bazar ideologic” și adăugând în subsidiar că este „scandalos faptul că «Monde» și-a oferit coloanele «revoluționarului independent», care se pretinde a fi Istrati.”

În urma acestei incriminări, lui Augustin Habaru i se cere să-și dea demisia, părăsind redacția la sfârșitul anului 1930.

Sunt primii pași ai calomniatorilor, în crearea faimosului „caz Panait Istrati”, copios hrănit pe toate meridianele globului, timp de mai mult de-o jumătate de secol.

Atacurile se întețesc, după publicarea capitolului „Afacerea Rusakov”, în „La Nouvelle Revue Francaise”. Revoltat, Romain Rolland îi scrie lui Jean Guehenno, redactorul șef al revistei „Europe”: „Ploaia igonominiilor, cu care «L’Humanite» a primit acest «articol», îmi provoacă dispreț și dezgust. Am aceeași părere cu dumneata, privitor la ancheta ridicolă a lui Barbusse, «scriitor al poporului»., artist «proletar» … Ce bătaie de joc!” 6

2 Scrisoare datată 29 aprilie 1929.

3 Vezi *Addenda* prezentei ediții.

* Scrisoare datată 7 octombrie 1929. 5 Scrisoare datată 9 octombrie 1929. C Scrisoare datată 9 octombrie 1929.

Campania începea însă, să lâncezească… Se repetau aceleași calomnii pe-o temă dictată de sus. O revistă franceză, din epocă, a apreciat regia campaniei: „med*iocră”. Ne p*uteam aștepta la altceva… Tonul este vădit vulgar. Astfel, o dezbatere care ar fi putut avea oarecare grandoare, nu a depășit planul disputelor personale și nu suscită un interes prea mare.7

Trebuia deci pentru atacul decisiv, să fie găsită o personalitate cu renume și docilă, care să termine cu acest rebel Istrati. Așa a fost ales Henri Barbusse sau poate se va fi oferit chiar el însuși, aflându-se în „dificultate… Ideologică” cu Kremlinul. Mai întâi, criticile aduse revistei „Monde”, că nu a popularizat „dezvoltarea literaturii proletare în Uniune (…) Revista a făcut contrariul: în paginile ei sunt bine primiți reprezentanți ai contrarevoluției de dreapta (Ehrenburg, Pozner), precum și con-tra-revoluționari de stânga (Istrati, Serge), ultimele numere semănând cu un buletin troțchist, decât cu o revistă literară independentă (…) Acvarium, Grădiniță de copii, Sală de bal…” 8

La acestea se adăugase ultima carte a lui Barbusse, intitulată *Iisus,* care fusese interzisă în Uniunea Sovietică, „Pravda” făcând aprecierea că „Barbusse a căzut mai jos decât popa Renan.” Demersuri personale ale autorului reușesc să anuleze interdicția. Cartea apare, însă, cu o „prefață” care pune în gardă pe cititor, privitor la „ideile anti-marxiste și pseudo-creștine ale autorului”. Ca să se reabiliteze, i se oferă să scrie cartea

Iată ce s-a realizat în Georgia, care nu are efectul scontat, fiind vorba despre: „să apărăm cauza noastră” etc.

7 *La „trahison” de Panait Istrati,* În „La Vie Intellectuelle”, Juvisy, 27 februarie 1935.

8 Vezi: Jean-Pierre Morel: *Le Roman insupportable. L'Inter-rmtionale littiralre et la France,* ed. Gallimard, 1985. (Bibliotheque des Idees.)

Intre timp, la Harkov, are loc a doua „Conferință internațională a scriitorilor proletari și revoluționari”, al cărei secretar general Bella Illes, în raportul susținut, acuză pe Panait Istrati că „a cerut cincizeci de mii de dolari, pentru apariția unui ziar prosovietic în Franța. Noi atu respins propunerea, fiindcă nu cumpărăm oameni (sic!), ci numai utilaj tehnic”. În final, raportul concludea că, jpanait Istrati a fost «cumpărat» – de poliția franceză.” 9

Singur, scriitorul belgian Pierre Hubermont a protestat: j, Am vorbit la Harkov, despre Panait Istrati, acuzat de funcționarii literaturii comuniste. (…) Intervenția mea n-a fost reprodusă în darea de seamă a Conferinței” … Același Hubermont se ocupase de „cazul Panait Istrati” ș> în ședința grupului „Prietenii revistei Monde”, *ținută l*a Bruxelles, la 4 ianuarie 1930 cerând lumină și dreptul la răspuns al „acuzatului”, chiar în paginile revistei „Monde”.

În timpul celor șaisprezece luni de ședere în Uniunea Sovietică, Panait Istrati l-a întâlnit de trei ori pe Henri Barbusse: la Nijni-Novgorod, Suhumi și Moscova. Făcându-i portretul, într-o scrisoare trimisă lui Rolland, el amestecă tristețea cu ironia:

„Ah! dacă celebritatea mea ar fi fost ca a prietenului Barbusse, care-i comunist (într-adevăr!); care a avut de câștigat în Rusia și în lumea întreagă (Foarte cinstit. Oh, foarte!); care nu-și poate ridica mâna și nici să deschidă gura fără ca cinematografia și difuzorul să nu fie prezente, la nasul său; care nu poate trăi la Moscova, decât târând după sine o păpușe năucă, nici să fie găzduit pe mai puțin de treizeci și cinci de ruble pe zi (pe cheltuiala „Prințesei bolșevice”); care n-aude hohotele de râs

«■ 9 Vezi darea de seamă, apărută în „România literară”, 12 martie 1932.

Pe care le provoacă turneele sale triumfale și nici nu știe ce gândește tineretul despre opera sa „comunistă”, care nu acceptă să nu i se publice un

articol imposibil (cazul revistei „Ogoniok”), fără să nu i se plătească o sută de dolari drept despăgubire. Lui Barbusse îi este necunoscută situația omului „celebru”, care-și golește buzunarele, pretutindeni unde cei înfometați îi năvălesc în cameră! Ah, prietene, pe ce ambarcație m-am urcat!” 10

Henri Barbusse acceptă rolul de „acuzator”, în executarea publică a acestui nesupus Panait Istrati. El „uită” și chiar „reneagă” ceea ce scrisese în perioada anilor de până în 1930, despre opera scriitorului nostru, în ziarul „L’Humanite” 11 și pe care posteritatea nu trebuie să le uite sau să le ignore:

„… Cărți ce explodau ca un «meteor» în mijlocul bizantinismului scriitorilor francezi (…), au adus lumină de zile mari în casa literelor noastre (…) Talentul puternic și impresionant al lui Istrati este revoluționar (…) el semnifică echilibru și omenie! A fi revoluționar înseamnă să fii profund omenesc, să vrei ca fiecare să-și aibe locul cuvenit, chiar de-âr trebui zguduite și dărâmate vechile instituții răufăcătoare, atât de scumpe câtorva paraziți”.

Și pentru a risipi orice îndoială, în articolul *Panait Istrati este într-adevăr de-ai noștri,* răspunsul lui Barbusse este net: „Noi ceștilalți, revoluționari și comuniști, l-am socotit totdeauna unul de-ai noștri. (…) Autor al Haid*ucilor*, *Codin și a*l atâtor altor cărți căzute ca niște bolizi în literatura burgheză” etc.

Ceva și mai mult: în același articol, Barbusse îl apăra pe Panait Istrati, cu vehemență, împotriva „scornelilor”

10 Scrisoare datată 2 ianuarie 1928.

11 Bibliografie completă a articolelor scrise de Barbusse se află înserată la *Addenda* prezentei ediții. ■

Debitate de presa comunistă germană – „Vorwaerts” și „Komunistiche Fahne”. – Care-l acuzau de anti-sovie-tism:

„I s-au pus în gură, ceea ce n-a rostit niciodată; s-au reprodus articole antisovietice, pretinzându-se că au fost scrise de el, false de la un cap la altul (…) Prin toate mijloacele și manevrele dubioase i s-a deformat sensul cuvintelor scrise (…) Iată până unde cutează o campanie care încearcă să exploateze în chip abuziv poziția genialului port-parolă a exploataților”.

Aceste „opinii” au fost rostite între 1 iulie 1925— 18 mai 1928. După apariția cărții *Spovedanie pentru învinși,* „ilustrul” apărător de altădată al lui Panait Istrati se transformă brusc în „Procuror al noii umanități”. El și toată „suita” sa – acoliți, numai unul și unul! — Sunt unanimi în a condamna, în a țintui la zidul infamiei, pe cel care, până mai ieri, era încă răsfățat, respectat, adulat. Păcatul lui? Plecat entuziast în Uniune, ca să rămână acolo și să colaboreze la construirea socialismului, a descoperit consternat realitatea și rostește curajos *Adevărul!*

I

Marea și penibila falsificare a Adevărului începe odată cu publicarea mult-trâmbițatului articol-pamflet *Haiducul Siguranței12* semnat: Henri Barbusse. Cotidianele „L’Humanite”, „Commune” a lui Paul Nizan și „La Ve-rite”, organ troțchist, îi țin isonul…

Regia acestei campanii calomnioase era simplă: întâi, „actul de acuzare”, formulat de „marele scriitor proletar” și apoi „scrisori” de la „tovarăși” care-și strigau „revolta” de ultragiați în „conștiința revoluționară”. – În realitate mic-burghezi, care se năpusteau asupra celui lipsit de apărare. Semnături: Francis Jourdain și Jean-Ri-chard Bloch (scumpi prieteni intimi până mai ieri), Louis Dolivet, V. Baruel, Charles Vildrac, J. Ferucci, etc. Toți

12 „Monde”, 22 februarie 1935.

Prezenți, pe rând, în pagina specială a revistei „Monde”. – Intitulată *Victoriile capitalismului: Panait Istrati.*

Acuzații grave, fără a produce nici cel mai neînsemnat document. Totul la ureche, reluat pe bandă: „Transfug”, „trădător”, „haiduc în piele de iepure”, „conformist”, „Homer, vânzător de arahide”, „anarhist”, „protestatar”, „patriot”, „antisemit”, „fascist” …

Cu concluzia generală: „Ai căzut în plasa lor.’ Te-au prins!”

Să trecem acum la „radiografia” minciunilor și calomniilor lui Barbusse, confruntându-le cu documente din epocă:

Prima acuzație: „Dacă s-ar fi purtat mai gentil cu el (n. Red. Panait Istrati), în U.R.S.S., ar fi avut o altă atitudine. (…) El a pedepsit Statul muncitorilor, fiindcă n-a continuat să-i asigure, sine *die, o ex*istență de cap încoronat, reeditând toate calomniile de pretutindeni împotriva țării socialiste.”

Minciună grosolană! Două scrisori adresate lui Romain Rolland, pe când

se afla în Uniunea Sovietică, reconstituie adevărul:

„Bani aveam – notează Istrati – atâția, cât n-avusesem în viața mea: trei mii de ruble. Și încă nu încasasem drepturile de autor, decât la două cărți și o traducere în ucraineană. La acești bani, se adăugase și bagatela de-o mie de ruble, vărsată de „Vufku „pentru transpunerea pe ecran a cărții *Chira Chiralina* (…) Am cheltuit tot ce mi s-a plătit: traducerea cărților (tiraje foarte mari) filmul Chir*a, trei* scenarii și ceea ce am scris și publicat în revistele și ziarele de aici: douăsprezece mii de ruble.” 13

Acești bani, câștigați prin muncă cinstită, Panait 18 Scrisori datate din 1928.

Istrati i-a cheltuit, făcând pungă comună cu Nikos Kazantzakis, care l-a întovărășit în tot periplul sovietic.

A doua acuzație: „în 1929, cu ocazia marei greve a minerilor de la Lupeni, Panait Istrati participă la ancheta guvernamentală (…) el călătorește cu anchetatorii oficiali ai guvernului și aprobă autoritățile, care au ordonat o salvă de focuri împotriva mulțimii muncitoare (…) el a scris că răspunderea „incidentelor „„ care se produsese, incumba sindicatul care ațâțase greva”.

Minciuni și calomnii de la un capăt la altul. Documentul: cele opt reportaje, apărute, în ziarul „Lupta”, de la 24 septembrie la 2 octombrie 192914. În prezenta ediție, capitolul *Alungat din România.* (Lupeni, 1929) a înfățișat ceea ce a consfătuit ancheta de la Lupeni; ne mai fiind nevoie de-a insista asupra acestui episod.

A treia acuzație: „Panait Istrati a participat, în 1932 în calitate de ziarist, la Congresul Sindicatelor Unitare muncitorești și a fost unul din primii și cei mai bătăioși care a preconizat punerea în ilegalitate a acestor sindicate și întemnițarea unui mare număr de militanți-mun-citori”.

Documentul: articolul *Obiectivitatea presei „independent” comuniste15,* în care, Panait Istrati răspunde cu fapte precise, pe care oricine le poate controla în presa din epocă. Reproducem întocmai acest articol:

Barbusse, la rând cu cel din urmă trepăduș sovietic, e capabil de toate ignominiile. Nicio minciună, nicio lașitate nu-l sperie. Felul său de-a servi comunismul se confundă cu cel mai abject servilism, căci în ciuda tuturor afronturilor, vexărilor, umilirilor suferite public la Moscova, el n-a încetat o clipă de-a se târî la picioarele

14 Republicate în voi. *Amintiri – Evocări – Confesiuni,* ed.

Cât.

15 „Cruciada românismului”, nr. 16, 21 martie 1935.

Lui Stalin, numai și numai ca să se poată considera directorul spiritual al comunismului în Franța.

Priviți la felul cum minte când vorbește de pretinsele mele crime în România și judecați singuri ce valoare mai poate avea tot ce afirmă că aș fi făcut în Rusia (în afară de ceea ce e public sau recunosc eu, singur).

Barem, în chestia Lupenilor, adevărul se află exact la antipodul celor afirmate de el; și pentru asta colecția „Luptei”: mă dispensează de orice altă apărare. Din cele opt articole ale mele se poate vedea, că n-am scos vinovați pe mineri și că am covârșit cu acuzări guvernul. – Ceea ce atunci a fost relevat și de „Adevărul”, într-un articol intitulat *„Unde dai și unde crapă. (…)*

Iată, deci, o infamie patentă.; A doua e când inventează povestea cu participarea mea, în calitate de… „corespondent” al unui ziar (sic*), ia n*u știu ce congres al Sindicatelor Unitare, în 1932.

Or, iată ce am făcut eu în anul 1932 și care e *public:* în primele luni, am fost în turneu de conferințe la Viena, în șase orașe principale ale Germaniei și la postul de radio Hilversum, din Olanda16, de unde după o scurtă ședere la Paris, m-am întors în țară atât de grav bolnav încât prin aprilie sau mai, deși conduceam pe romancierul olandez A. M. De Jong în vizitele sale prin țară, a trebuit să-l predau d-lui Vasile Stoica, ministrul nostru de la Sofia, ca să-l conducă domnia-sa prin Transilvania, iar eu m-am dus să mă trântesc pe un pat al Sanatoriului de la Filaret. De-aci, nu m-am sculat decât doar ca să mă retrag la Mănăstirea Neamț, unde am zăcut fără speranță până în ianuarie 1933, când iarăși m-am instalat la Filaret.

Dar lingăul stalinist merge și mai departe. El afirmă chiar că aș fi cerut, prin articole scrise în „Curentul”,

16 Turneul cu conferințe „Artele și Umanitatea de azi”, în Austria și Germania.

Scoaterea din legalitate a Sindicatelor unitare. De asemenea, tot în mod public, aș fi comis unele delațiuni, denunțând de la Brăila, ascunzătorile unor comuniști, foști camarazi ai mei.

Ei bine, dacă mai există un comunist cinstit în țara asta eu îl invit să

dezgroape toate aceste crime publice ale mele, de care vorbește nemernicul lor literat de la Paris și să le reproducă în vreo fițuică de *șantier"* parazitar.

Iar cum din nimic nu se poate face ceva, sper să nu mor până ce nu-l voi târî pe domnul Barbusse, în fața justiției franceze, cerându-i de astădată să dovedească tot ce afirmă că am făcut eu în România.

Căci, despre ce am făcut în Rusia, totul e ușor de dovedit când toate mijloacele de defăimare îi stau la dispoziție".

A patra „acuzație": „Panait Istrati s-a legat, oficial, de un grup armat al „Gărzii de Fier" (…) Ziarul acestui grup este „Cruciada românismului „(…), aici, el e unul dintre cei trei din direcție și a publicat numeroase articole (…) ca să arate că naționalismul antisemit, ațâțător de pogromuri și teroare împotriva mișcării muncitorești servesc în realitate marile interese ale omenirii. Panait Istrati. – Câine turbat al haitei care fugărește pe revoluționari; Panait Istrati, cumpărat de dușman ca să-și trădeze foștii frați de mizerie și foștii tovarăși de baricadă socială".

Acestor acuzații nemaipomenite se adaugă cele ale „tovarășilor" de calomnie: „Istrati, tu nu ești un lup. Ne-ai înșelat, încercând să te credem că erai un lup. Lupii – se spune – nu se lasă prinși și la gâtul tău se văd urmele unei zgarde", „Panait Istrati, copilul drag al Sigu-

11 Aluzie la revista „Șantier", care se aliniase campaniei calomniatoare.

Ranței române", „Panait Istrati sau cadavrul viu, antisemit turbat" etc.

Niciun document. O singură dovadă palpabilă: *falsul, trunchierea textelor.* Pe care-l atestă David Seidmann, în ■cartea sa: *„L'Existence juive dans l'oeuvre de Panait Istrati" (e*d. Librairie A. G. Nizet, Paris 1984), relatând următoarele: „Isac Horoviț, prieten statornic al lui Panait Istrati, află într-o zi de la un coleg de presă new-yorkez, că «Panait Istrati devenise fascist și antisemit*. Câteva zile mai târziu, colegul îi aduce ziarul de stânga, în idiș, «Morgen-Fraiheit», care publicase că «Istrati s-a înscris în faimoasa «Gardă de fier», și colabora la săptămânalul editat de această organizație». În zilele următoare, știrile despre «schimbarea la față a lui Istrati se înmulțiră» –, fără a aduce amănunte precise. Atunci, Horovitz s-a adresat direct lui Istrati. După o așteptare de patru săptămâni, îi sosește un colet cu revistele „Cruciada", unde colaborase, însoțite de aceste câteva cuvinte: «Iată toate articolele mele. Citește și dă-ți seama», «Am citit, mărturisește Horoviț și

am văzut că Istrati era victima unei calomnii înfiorătoare.»

Confruntând textele din „Morgen-Fraiheit”, cu cele apărute în „Cruciada”, Horoviț constată că ziarul în idiș efectuase tăieturi în textele istratiene și se revoltă în fața acestor „intervenții chirurgicale”, protestând public. Meritul lui Horoviț este acela de-a fi încercat să se repare o mare nedreptate, ce se făcea lui Panait Istrati. El a fost printre primii care a declarat că toate aceste incriminări nu au avut niciun fundament”.

Despre prezența lui Panait Istrati în paginile „Cruciadei românismului”, de ce a colaborat în paginile ei și ce conțineau cele unsprezece articole publicate între 25 decembrie 1934—28 martie 1935, cititorul nostru și-a putut da seama, parcurgând capitolul respectiv din prezenta ediție. Colecția acestei reviste este *singurul* document în posteritate, care demască neadevărurile debitate de Henri Barbusse.

Și în sfârșit, *ultima calomnie* a lui Barbusse: „S-a înapoiat în România, unde a fost foarte bine primit”

Adică:

— Atacat în vara lui 1933 de bandele fasciste, într-o librărie din centrul Bucureștiului, pe când dădea autografe. Presa franceză și din alte țări a înregistrat agresiunea condamnând-o. În presa din țară: *tăcere deplină;*

— Faimoasa poliție secretă, Siguranța, îi supraveghea deplasările și îi viola corespondența, confiscându-i unele scrisori. Document: *Dosarul Panait Istrati, de la Siguranță.*

— Atacat violent în presa de la noi, care prelua calomniile lui Barbusse, amplificându-le cu ranchiune personale. (Un articol din revista „Gândirea” afirma în februarie 1935: „în țara noastră, el nu a suferit niciodată pentru ideile sale”, „credit nelimitat”, „triumf” etc).

Coincidență, hazard sau identitate de opinii, de procedee, poate și fiindcă extremele se ating. Deși, pe poziții diferite, calomniatorii n-aveau decât un singur țel: doborârea acestui „râios” Istrati…

Campania calomnioasă a lui Henri Barbusse împotriva lui Panait Istrati nu a fost socotită în Franța, ca o „răfuială între partizani”. S-a căutat a se desluși ceea ce se afla în umbră și susținea atacurile. Ceea ce a provocat o adevărată dezbatere publică pasionată, în rândurile intelectualității franceze.

Reproducem, în cele ce urmează o parte din aceste judecăți și opinii:

Romain Rolland. – Deși a păstrat tăcerea față de „cazul Panait Istrati”, a notat totuși în *Jurnalid* său (1934—1935): „I-am refuzat lui Barbusse, participarea la execuția publică a unui vechi prieten.”

Abia în 1938, cu ocazia unui interviu, ce i s-a luat la Vezelay, ia apărarea lui Panait Istrati: „Nu a trădat pe nimeni. N-au avut dreptate de a-l fi rânduit sub o etichetă (…) I-au lipsit prietenii credincioși, în stare să-i dea, prin afecțiunea lor, mângâierea de care avea nevoie”.1S

Într-adevăr, i-au lipsit lui Panait, în acei ani, prietenii credincioși. O recunoaște și Romain Rolland, în fața posterității, cuvintele sale tradându-ne amărăciunea propriilor sale remușcări…

Joseph Jolinon: „… A fost în afara claselor și a teoriilor, înțeles rău. Nu e destul să citești ce scrie „Monde” și „Commune” ca să presimți până la ce punct domnea în permanență o profundă deosebire de gândire. Trebuia să-l cunoști și să-l înțelegi. Judecata și ideile lui se sus-trăgeau, cu gelozie, opiniilor obișnuite. Găsesc, ca tra-tându-l drept „Haiduc în piele de iepure „s-a comis O nedreptate. Era ceea ce se născuse: un Haiduc în felul său și vizionar” 19.” ’

Phileas Lebesque. – A citit toate articolele lui Istrati, din „Cruciada românismului” și mărturia lui este deosebit de importantă. „Ultimele sale manifestări pe tărâm social ne-au lăsat ca mărturie un număr de articole polemice și „scrisori”, în limba română, care sunt bine scrise și pot rezolva „litigiul”. În ele se află justificarea poziției sale în fața posterității. Căci o glorie ca a lui nu poate rămâne sub loviturile calomniilor partizane. Ea trebuie să strălucească în toată puritatea ei. Nimic părtinitor la Istrati. Singurul fapt care contează la el: religia Adevărului. A fost și va rămâne mare. Numele lui

18 Interviul a fost publicat în revista „Europe”, în numărul dublu din ianuarie-februarie 1955.

10 „Lyon republicam”, 20 mai 1935.

Va străluci totdeauna în eternitate, în timp ce cele ale calomniatorilor vor fi uitate, de multă vreme.” 20

Jacques Mesnil: „Dragostea lui pentru adevăr nu întârzie să-l deservească pe lângă cei ce îi erau cei mai fervenți admiratori. (…) Colectivismul devine

în ochii lui o înșelătorie: „Orice organizație folosește numai organizatorilor”. Și-a înstrăinat astfel în această luptă, simpatiile partidului muncitoresc, fără să cucerească burghezia, prin ideile lui și o atmosferă de neîncredere generală se făcu în jur. Dar, nimic nu a putut să-l abată de la sarcina lui generoasă. Să vorbești cu cruzime, fără milă, în acest secol, unde minciuna socială domnește în toate clasele, punând stăpânire zilnic pe cele mai frumoase „leagăne”.

Îi rămâne lui Istrati admirația oamenilor simpli, care ca și el, aspiră la o omenire mai bună, care ca și el nu aderă la această mașină veche, uzată, care este societatea de azi”.21

Ion Căpățână: „Panait Istrati n-a fost niciodată fascist sau antisemit, ci un om liber. Aceasta – ne-o spune el însuși – o puteți vedea, citindu-mi articolele din trei epoci diferite: 1924 – dată când comuniștii îl revendică, ca pe un bun al lor; 1933 – când nu mai era considerat comunist; și 1935, dată la care a fost copleșit cu toate acuzațiile, închipuite sau nu (…) Operele unui Henry D. Thoreau, Jean-Jacques Rousseau, Shelley, Cernisevski au putut fi împiedicate să apară sau să fie ignorate de publicul cititor din epocă; însă generațiile ce au venit, mai apoi, le-au făcut dreptate. E ceea ce se va petrece și cu Istrati. Generațiile de mâine vor îndrepta eroarea generațiilor de azi” 22.

20 Din „prefața” la voi. *Panait Istrati. — Omul care nu aderă la nimic,* Soutraine (Seine-Oise), Ediție „Artistocratie”, 1941.

21 „La Guiterne”, 20 octombrie 1P33.

22 Apărător al memoriei lui Panait Istrati, în Franța. A editat revista „Artistocratie” și a scris și tipărit două cărți, refe-

Charles Chautems: „Pentru ce Panait Istrati are atâția dușmani la dreapta și la stânga? Este din cauză că el nu este un om de partid, în slujba unei anume dreptăți, ci de partea Dreptății, pe deasupra barierelor sociale și politice” 23.

Joseph Kessel – „Oroarea lui față de nedreptate, mila față de cel slab și umilit păreau să vină din adâncul ființei sale, răscolindu-te. Prietenii lui socialiști se bucurau de-a fi putut avea un atare adept. Pe nedrept, fiindcă formulele unei doctrine, mecanismul de partid nu erau pentru un rebel, din instinct, decât gratiile unei închisori.

El văzuse prea multe meleaguri, prea mulți oameni, ca să nu uite că pretutindeni și în toate straturile sociale se afla totdeauna o umbră la mai bun și o lumină la mai rău… Discuții… Dezbateri… Înfruntări… Istrati se depărta și de astădată.

Pentru această revoltă, l-am iubit mai mult decât pentru altele".24

Monique Jutrin Klener: „Revista «Monde», condusă de Barbusse, este aceea care a luat inițiativa acestei campanii calomnioase. Căzută în disgrația Moscovei, era amenințată cu dispariția. Barbusse a voit, să se răscumpere, defăimând pe autorul cărților din seria *Vers Vautre flamme. U25*

Ritoare la „cazul Panait Istrati": *Panait Istrati, omul care nu aderă la nimic* și *Cruciada mea sau a noastră,* pe care le-a scos cu sacrificii materiale personale, „în ajutorul biografilor de mâine, când vor voi să prezinte o epocă, în care Adevărul și Sinceritatea erau socotite ca o crimă de plutocrație și când ni^ meni n-a îndrăznit, ani de-a rândul, să-i apere memoria". Textul reprodus este din voi. *Cruciada mea sau a noastră.*

2; „Bulletin mensuel", La Chaux-de-Fonds (Elveția), noiembrie 1933.

2i în voi. *Oameni,* Gallimard, 1972 (p. 58—71)." 5 în voi. *Panait Istrati, un „ciulin" dezrădăcinat,* Ed. Mas-pero, 1970 (pp. 107—110).

Jacques Henri Levesque: „în ciuda tuturor lașităților, a abandonărilor, compromisurilor și a subordonărilor, inclusiv toate motivele bine „invocate" din „motive tactice", cu care ne-au obișnuit prea mulți dintre contemporani. – Panait Istrati ne-a ocazionat să auzim „altceva „: vocea unui om, care prin experiență personală, mai presus de teorii, de dogme și organizații, a rămas liber și natural (ceea ce-i atât de rar astăzi), rostind adevărul, ceea ce-i dă întreaga valoare declarațiilor sale, punându-și de-acord actele vieții cu propriile sale vorbe. Este ceea ce constituie pentru noi toată valoarea declarațiilor sale." 26

Roger Noel, Mayer: „Acest român n-avea dreptul să se atingă de legenda stalinismului, de-a fi primul care a descoperit adevărata fisură a dictatorului. Era, totuși, contestarea – așa cum îmi place: avangardistă, izolată, primejdioasă pentru cine și-o asumă; comuniștii francezi au răspândit cele mai teribile orori pe seama lui. Asta-i metoda lor, de totdeauna: ei fraternizează sau anatemizează după circumstanțe, ținând seama de culoarea interesului de moment. (…) Panait Istrati a fost toată

viața lui un om liber. Rușine celor care au încercat să-i murdărească memoria. Nu se poate asasina un om nevinovat”.27

Jean Vagne: „Ca un burghez ca Gide să facă pe nemulțumitul, e ceva foarte urât. Dar, ca un fost desmoște-nit din pătura de jos – unul pentru care s-a clădit acest paradis. – Să declare că el a fost construit invers, e ceva cu totul intolerabil. În groapă, cu Istrati! Ceea ce s-a și făcut. (…) Stânga l-a respins și astfel au făcut din scriitor, o tăcere”.28

26 „Orbes”, nr. 1, primăvara 1933.

27 „Un om liber”, în „Le Figaro litteraire”, 10—16 februarie 1969.

28 „La Quinzaine litteraire”, 1—15 mai 1971.

Aproape o jumătate de secol a durat lunga noapte a calomniei și mistificării făurită de Henri Barbusse și mercenarii săi… Crearea asociației „Les Amis de Panait Istrati”, în 1969 și venirea lui Marcel Mermoz la cârma ei, în 1975, aveau să însemne, între altele, aducerea la lumina zilei a adevărului, a mesajului vieții și operei scriitorului nostru.

„Calomnia a fost plămădită în Franța și tot aici va trebui să fie dărâmată” a precizat Marcel Mermoz. „Vom face lumină asupra mașinațiilor calomnioase ale lui Barbusse și acoliților săi. Este datoria noastră de-acum, fără șovăială. Vom publica toate piesele așa-zisului caz Panait Istrati, adunate timpi de peste patruzeci de ani și din onestitate, vom reproduce și afirmațiile calomniatorului, pentru ca noile generații să poată judeca, fără părtinire. Henri Beraud este socotit la noi, printre cei care l-au împins pe Roger Salengro să se sinucidă. Putem afirma, cu convingere că și în cazul Panait Istrati, calomniile lui Barbusse repetate fără încetare pretutindeni, l-au aruncat în disperare, grăbindu-i sfârșitul prematur.”

Marcel Mermoz și-a ținut cuvântul. A publicat în „Caietele Panait Istrati”, „Dosarul de la Siguranță al lui Panait Istrati”, necunoscut în Occident. – Dovadă irefutabilă că a fost supravegheat cu strășnicie de polițiști, considerat „un agitator periculos pentru siguranța statului român burghez”. Publicarea acestui „dosar”, în Franța, a fost o lovitură hotărâtoare dată calomniei. S-au publicat, de asemeni și cele opt reportaje istratiene, despre masacrarea minerilor greviști de la Lupeni, în 1929. Și în sfârșit s-a retipărit primul volum din seria *Spre altă flacără, Spovedanie pentru învinși,* mai întâi în „Caietele” trimestriale ale Asociației „Prietenii lui

Panait Istrati” (1978), apoi în colecția 10/18 a lui Chris-tian Bourgois (1980) și acum doi ani, în colecția „Folio-Essais” a editurii Gallimard (1987). La aceasta, trebuie adăugat că *întreaga* operă a lui Panait Istrati a fost reeditată în 1984, în populara colecție „Folio”, tot a editurii Gallimard.

Radioul și presa franceză au salutat această revenire a lui Panait Istrati, în contemporaneitate, ocupându-se pe larg și de campania calomnioasă a lui Barbusse.

Ziua de 21 aprilie 1987 va rămâne o dată de răscruce în biografia scriitorului nostru: Partidul Comunist Francez a recunoscut, prin organul său „l'Humanite”:

„Fie că o vrem sau nu, Panait Istrati face parte din istoria noastră, din aspectul ei cel mai dureros (…) Istrati rămâne un timp în Uniunea Sovietică. El se lovește de-o realitate, care-l scandalizează brutal. În reacția lui se află două stări sufletești: amara dezamăgire, pe care o provoacă totdeauna sfârșitul utopiilor abstracte și denunțarea lucidă a practicilor incompatibile cu socialismul.”

Articolul semnat de Claude Prevost, după ce blamează afirmațiile injurioase ale lui Barbusse, conclude: *„Trebuie să-i recunoaștem lui Panait Istrati, rolul glorios (dar ingrat!) de pionier”.*

Un pionier care a apărat, cu jertfire de sine, credința neabătută în realizarea visului milenar al unei omeniri, mai bune și mai drepte.

Posteritatea a făcut în sfârșit dreptate lui Panait Istrati. Campania calomnioasă a lui Henri Barbusse a fost definitiv demascată și depozitată în Muzeul Calomniilor și al Infamiilor.

Adevărul lui Panait Istrati a câștigat proba timpului…

ÎN LUME, NU POȚÎ SCHIMBA MARE LUCRU, CU OPERA ȘI VIAȚA TA!

Gând m-am întors în țară, acum trei ani, credeam că ușor îmi voi regăsi în mediul românesc, prieteniile vechi și că voi face altele noi. Optând pentru pământul mamei mele am crezut, în ostracismul meu de azi, chiar că mulți *oameni de treabă* mă vor căuta și-mi vor cere să-i ajut, cu slabele mele puteri, la greaua operă de ridicare din mizerie și rușine a acestei țări.

Ah! răscolind în cenușa care mă acoperă în țara mea, câte n-aș avea de destăinuit aci, cu trista-mi experiență din ultimii ani! Și cât n-ar fi de folositoare aceste destăinuiri, pentru sufletul înjunghiat al celor singuri și

tari.

Ei bine. – Prieteniile vechi. – Cărora nu cred să le fi făcut un rău. – Nu mi-au dat aproape niciun semn de viață. Iar altele noi, n-am făcut. Cred, că nu e nici vina mea și nici a lor. Suntem cu toții, măcinați. De grija zilei de mâine.

Personal, sufăr din cauza aceasta, deoarece – ca un sentimental ce sunt – mă împac greu cu izolarea de astăzi. E mai mare merit pentru un om de condei. – Orice ar zice papagalii literelor. – Să simtă cu inima generoasă a mulțimilor nedreptățile, decât cu sufletele moarte ale îndrăgostiților de Artă pură. Căci omenirea are mai multă nevoie de dreptate, decât de Artă.

Noroc că bucata de viață, pe care o am. Dinaintea mea, nu mai e atât de lungă și că toate neplăcerile, se sfârșesc, într-o zi, ele singure… E vorba să vindecăm noi, omenirea?! Nu! Dar nici să fim complicii călăilor ei nu se cuvine. Căci trebuie să ne fie rușine de Frum*osul, pe c*are hazardul l-a pus în noi.

Nu mă voi cruța! Durata vieții nu mă interesează decât relativ. Credința mea, spiritul meu de dreptate, m-au armat cu o forță, care crește pe fiece zi și pe care vreau s-o pun în slujba Binelui. Din pasiune, nu din dragoste.

Voi căuta tovarăși. Am câțiva buni. Dar, cei mai buni sunt cei ce alcătuiesc oceanul omenesc, care tac ca boul și încasează loviturile.

Mă miră totala lipsă de mari mișcări populare, care să știe să-și apere interesele. Mai mă miră apatia intelectualilor noștri, de-a căror existență afli numai când vine să ne viziteze un Paul Morand ori un Duhamel, dar care nu înțeleg să vină niciodată cu scrisul lor ocazional, în ajutorul ziaristului de profesie, care luptă să susțină un proiect de lege omenească și care e descumpănit de tagma confraților stipendiați.

Nimic nu-i mai frumos pe pământ decât să îngădui unui om cinstit să-și spună gândul, chiar dacă, după ce l-a spus, va trebui să-l trimiți la ocnă, ori să-i tai capul.

Ordinele sociale, legiuirile, așezămintele economice, toate devin după unul sau mai multe secole, obiecte de muzeu. Singură îndrăzneala de gândire a omului rămâne și se impune admirației noastre, de-a lungul vremurilor. Arta trebuie să slujească Adevărul. Orice încercare de a o manipula trebuie condamnată și respinsă.

Când după decenii, răsfoiești paginile epocilor apuse, deși îți dai seama de neantul propovăduirilor de mult înfăptuite, nu poți să nu admiri pe oamenii care într-un chip sau într-altul, au îndrăznit să submineze un sistem, să reclame un anumit drept. E în actul acesta de îndrăzneală, o măreție a cugetului uman, chezășia că niciodată omul n-o să se oprească în timp, că totdeauna va avea o înfăptuire de dorit, fie și o nebunie atunci când o societate perfectă nu va mai avea nimic de realizat.

Fără să apăr, nicidecum, regimul democratic (care are încă destule tunuri, ca să se apere singur), eu persist a crede că dictaturile, oricare ar fi ele, n-au viitor. Ar avea viitor, numai dacă ar fi adevărat că toate relele de care suferă azi omenirea sunt din vina regimului democratic, și că ar fi de ajuns să înlocuim acest regim cu unul dictatorial, pentru ca toată mana cerească să cadă ca grindina asupra lumii obidite. E chiar mare păcat, că realitatea nu e așa de simplă, căci atunci de mult am fi văzut în țările cu dictatură curgând untul și mierea.

Or adevărul absolut, la care se poate opri în această materie omul dornic de-a pătrunde misterul existenței, e următorul: nu regimurile politice, nu ordinele sociale, sunt cauza relelor ce bântuie omenirea de zeci de secole, ci *natura egoistă și nedreajdtă a omului*. Omul strică, viciază, descompune stăpânind, tot ce propria lui minte creează în clipele de avânt idealist. Zadarnic creierul lui născocește idealuri noi și se înconjoară cu legile cele mai pline de nobile intenții. Imediat intervine viciul lui capital și etern: egoismul fără margini, care dărâmă totul.

Un moment, dealungul istoriei, singure religiile au reușit să pună frână nesațului omenesc; dar și ele au căzut azi pradă fiarei cuvântătoare, devenind ca și doctrinele sociale, simple instrumente de împilare în mâinile stăpânitorului de-o zi.

Așa că eu cred (și încerc s-o ilustrez progresiv în scrisul meu), că problema îmbunătățirii raporturilor între oameni e infinit mai grea decât și-o închipuie cei care își pun toate speranțele, ba într-o formă de guvernământ, ba într-alta. Și presupun că e de datoria tuturor purtătorilor de cuvânt public să se convingă cât mai curând de acest adevăr. Și condamnând deșartele agitații de stradă, să facă educația maselor, *dând exemplul cinstei și moderației*. Să lupți pentru o idee, să lupți pentru un.

Sentiment, o pasiune sau chiar o nebunie, dar să crezi în ceva și să lupți. – *Aceasta este viața.* Cine nu simte necesitatea luptei, acela nu trăiește, ci vegetează.

Nu regimurile sunt rele, ci omul. În zadar se născocesc ideologii proaspete, rețete noi, formule tari. Întrebarea e: *cine le aplică.* Iată cuiul. Dacă le va mânui tot eterna canalie, avidă de mărire și îmbelșugare, apoi e” ca și cum am sta pe loc. Doar persoanele se schimbă, nu. Omul. Dictatorul ticălos ia locul democratului nemernic sau vice-versa. E același *om,* îmbrăcat în alt cojoc. Mai e ceva: între cojocul vechi și cel nou, se află o baltă de sânge. Încolo, aceeași nemernicie. Am văzut-o cu proprii mei ochi și i-am spus pe nume.

Omenirea e bolnavă, nu de regim democratic, ci-de lăcomie și necinste universală și ea se va înzdrăveni, nu prin instituirea dictaturilor, ci prin întoarcerea la viața morală, cumpătată. – La întronarea acelei dreptăți care să asigure fiecăruia locul pe care-l merită sub soare» E simplu și banal, dar e crâncen de adevărat și foarte greu de pus în practică, mult mai greu decât de instalat o dictatură. — Eu nu sunt democrat, din cei hrăniți la o iesle și cred că nici chiar democrat sadea n-am fost vreodată. Nu alții m-au împiedecat, ci eu n-am vroit să fiu burghez» căci mi-a plăcut să fiu un vagabond, un om de nimic, un om care să nu fie robul unei uzine electrice, nici ca stăpân cu contracte severe, nici ca lucrător fără drept la grevă. Eu n-am nevoie de electricitate, gaz, tramvai și apă curentă, toate servite la minut. Eu n-am cerut oamenilor decât să mă lase să dispun de părticica mea de pământ, ce mi-se cuvine. Atât!

Eu nu vreau să mă duc cu nimeni de râpă, fiindcă eu nu mă solidarizez cu *oameni,* ci cu o *năzuința.* Oame^ nii sunt potlogari. Năzuința rămâne de-a pururi neprihănită, căci ea este cea respinsă de la toate ospățurile vieții. Ea e singura putere neatacabilă și tot ce are mai sfânt nedreptățitul tuturor timpurilor și tuturor ideologiilor. Politica mea e cea mai pozitivă, căci ea nu se încadrează nicăieri, nu abdică niciodată și nu are cum să se compromită. Eu ader zilnic la orice năzuință umană și sunt gata, rămânând veșnic în opoziție, să dau concursul omului de la cârmă, care vrea să lucreze pentru binele obștesc. Dar eu nu mă vând lui, eu îmi rezerv dreptul de a-l urmări și în ce gândește noaptea prin somn. Iar când l-am prins cu ocaua mică, îi dau

la cap și rămân tot eu, tot acela care spune: *S-au dus și ăștia, haideți mai departe!*

Mi se va obiecta, poate, că felul meu de-a lupta mă izolează, dovadă că am rămas singur.

Așa cred politicienii și eu îi las să creadă așa, dar realitatea e alta.

Eu par singur, fiindcă nu sunt înconjurat de nici*o* clică literară, de nicio coterie. Și cu toate acestea, când vreau să vorbesc cetățenilor, eu n-am nevoie de nicio darabană de partid. Și credeți că lumea vine la mine, trecând printre baionete – cum a fost cazul la Iași1. – Fiindcă eu aș fi ouat cine știe ce drăcovenii literarer nemaiauzite? Da, de unde! Am scris și eu câteva pagini frumoase, ca orice scriitor demn de această denumire. Dar, paralel cu puțina frumusețe artistică, eu am ridicat osanale marei frumuseți etice a revoltei permanente împotriva permanentei nedreptăți de care suferă imensa majoritate a omenirii.

Și n-am făcut numai atât. Am căutat să-mi fie viața ca predica și am reușit, atât cât omenește e cu putință. Altfel, ce ar fi rămas din bietul scriitor din mine, după

1 Festivalul literar, în sala cinematografului „Sidoli”, când a intervenit armata împotriva bandelor antisemite”” nnnarie 1931).

Ce atâta s-a spus de burghezie că sunt vândut bolșevicilor, iar de bolșevici că sunt vândut burgheziei!

Răspuns-am eu, cu un cuvânt, la toate aceste atacuri? Nimic!

M-am retras la Brăila și am lăsat timpului să roadă calomnia. Credeam; că-mi vor trebui vreo cinci ani de tăcere. Iată însă, că oameni de treabă, dintre care pe niciunul nu-l cunosc personal, încep să se întrebe de ce am amuțit?

N-am amuțit deloc! Dar nu sunt grăbit!

Iar în Europa care a stat bosumflată pe mine, timp de doi ani, fiindcă am refuzat să mă fac cum mi se cerea: flașnetă conferențiară a tuturor miorlăielilor antisovie-tice, – „Kulturbund” a contractat cu mine, să conferen-țiez *despre ce poftesc,* la Viena și în șase principale centre ale Germaniei.

Pentru ce încrederea asta? Fiindcă adevărul a ieșit ca untdelemnul deasupra apei și fiindcă se știe că eu nu sunt omul să vorbesc despre

cavalerii de la Malta, când lumea piere.

Iată rezultatul neînregimentării și al credinței mele în mulțimea anonimă a nemulțumiților de totdeauna.

Eu nu mai cred într-o clasă de oameni, dar trebuie să ajut pe oricine vrea să fie om de treabă, să *poată fi om de treabă.* Nu pot trăi, fără să nădăjduiesc de la câr-muitori, vremuri mai bune pentru mulțimea cea fără de cuvânt. Chiar și bolșevicii, dacă ar fi mâine stăpânii acestui pământ, tot aș încerca să-i ajut cu vederile mele, deși sunt convins că aceștia m-ar trimite în insula Șerpilor, la prima mea inevitabilă opoziție, ba poate m-ar omorî de la început. Eu semnalându-le relele, voi rămâne fidel năzuințelor mele.

„Ceva mai bun, mai omenesc!” striga odată Gorki la Sorente. *Ceva mai bun, mai omenesc* propun astăzi confraților mei din țara noastră, căzută în robie națională.

Un popor care se încrede unor mediocri se sinucide.

Sunt gata să fac, alături de ei, tot ce-mi stă în putință. Aștept cuvântul lor2.

Consider scrisul meu, ca singurul bun pe care mi l-a dăruit viața. Aș fi dorit să fac din el un sacerdoțiu. Nu s-a putut. A devenit meserie. Trebuie să trăiesc din el. Dar, nu l-am murdărit niciodată.

Laud sau înjur pe un om ori o idee, din convingere. – Justă ori greșită. – Dar din convingere neprihănită, nu din interes. Nu pot fi cumpărat și nu mă pot vinde, *din imposibilitatea naturală,* nu fiindcă așa mi-aș fi pus în cap.

La mine, cinstea nu e o atitudine de alegeri, ci o stare sufletească. Ea nu mi-a adus decât sărăcie și izolare, dar le accept fără scrâșniri din dinți, fiindcă *nu pot face altfel.* Ba, în timpul din urmă, scrutându-mi conștiința mai de-aproape, am ajuns să-mi dau seama că atitudinea mea severă față de cei ce sunt la antipodul meu e nedreaptă și inconsecventă, căci de multe ori am avut și am încă nevoie de ei, *de puterea lor socială dobândită în chip imoral.* Or, e o aberație să fii cinstit cu prețul necinstei altora, adică să nu câștigi banul în mod necorect, nici să devii puternic pe căi nepermise de morală, dar să faci apel și la banul și la protecția celor cari devin atotputernici pe aceste căi. Nu e îngăduit să recurgi la ajutorul lor, nici atunci când acest ajutor îl destinezi ușurării aproapelui tău, mai nevoiaș decât tine. Cu alte cuvinte: ori fii ca toată lumea, ori retrage-te în pădure, ca să n-ai nevoie de nimeni!

Dar, până să ating acest fel de-a trăi ideal, am tot dreptul să cer cititorului să mă creadă pe cuvânt. Dacă mă va crede, îi mulțumesc.

În trei ani de boală, am scris patru volume în franțuzește *Casa Thuringer, Biroul de Plasare* și cele două vo-

2 Propunere făcută în articolul *Ceva mai bun, mai omenesc,* apărut în „România literară”, din 20 mai 1933 și la care nu a răspuns niciun scriitor din epocă.

Lume *În lumea Mediteranei (Răsărit* și *Apus de soare),* care apar în momentul acesta la Paris. Am tradus toate aceste volume în românește3 și totodată am tălmăcit *Chira* și *Codin.*

Cred că în trei ani de chin, patru volume inedite și șase traduse nu mai îmi dau dreptul să spun că am șomat. Asta mă face să-mi amintesc de câteva cuvinte ale lui Romain Rolland: „Numai o mare suferință fizică ne aduce multă sănătate sufletească”.

Da! am muncit mult și am înfrânt boala, dar mulțumit nu sunt. Criza, anii de boală și absența mea din Franța mi-au ruinat o situație materială, care mergea spre mai bine. Astăzi, sunt nevoit să lupt cu viața, ca cel din urmă gazetar.

Nu acuz pe nimeni. Viața mi-a oferit destule ocazii să parvin, făcând ca toată lumea. Am făcut ce m-a tăiat capul și am ajuns aici. Totuși, după douăzeci și opt de ani de muncă manuală și zece ani de muncă literară, cele două patrii ale mele puteau să hrănească încă vreo câțiva ani, un om care nu mai are mult de trăit.

Maleche! zice arabul. Nu-i nimic!

Dincolo de fereastra mea, viața continuă cu urâțeniile, dar și cu bucuriile ei…

Încotro mergem? încotro mergem?

N-am mers nicăieri. *„În lume nu poți schimba mare lucru, cu opera și viața ta”,* mi-a spus într-o zi Romain Rolland.

Editorul de la Paris încetează la 30 iunie 1934, plata drepturilor de autor, fiind în faliment. În țară, Panait Istrati reușise să încheie un contract cu editura „Cartea românească”, care prevedea „publicarea în mod excepțional a trei volume: la 1 ianuarie 1934, la 1 iulie 1934

V

3 Nu a tradus decât al doilea volum *În lumea Mediterane% Apus de soare.*

Și la 1 ianuarie 1935”. D. Ioanițiu, directorul editurii, îl anunță însă, la începutul lui august 1934, anularea clauzei din contract care prevedea și tipărirea *în lumea Me-diteranei,* cea de-a treia carte din „seria” *Viața lui Adrian Zografi.*

„împotriva acestei morți lente – îi răspunde Panait Istrati. – Încerc acum să lupt din nou și să vă previn că am hotărât să public oriunde voi găsi, oricâte volume mi se vor accepta.”

Scriind o prefață la cartea de debut a lui Petre Bellu: *Apărarea are cuvântul,* Panait Istrati are ocazia de a-l cunoaște pe Marton Hertz, directorul editurii.

„Un început de prietenie. – Declară într-un articol din epocă –, asupra căreia nu clădesc niciun fel de iluzie. Mă mai leagă de-o săptămână și un mic contract de reeditare a primei mele lucrări4, epuizată de mult și pe care niciun editor nu s-ar încumeta s-o retipărească”.

Tot cu editura Ig. Hertz, semnează la începutul anului 1935, un contract de tipărire a lui *Codin,* în traducerea autorului, inaugurând o colecție de excepție „Aka-demos”.5 Strâns cu ușa de nevoile vieții de fiece zi, ac-

4 Chira Chiralina, apărută în „Colecția celor 15 lei”. Cartea a apărut post-mortem, cu o prefață de Ion Minulescu: *Panait Istrati a plecat – opera lui a rămas.*

5 Primind de la Editura Ig. Hertz, corecturile la traducerea lui *Codin,* Panait Istrati a constatat, cu uimire, exprimări în text, care nu-i aparțineau, operate de-o „mână mai românească” (?!). Le reproducem, textul modificat fiind între paranteze: *iarna trecută* (cu o iarnă în urmă); *ca să zic așa, omenească* (omenească ca să zic așa); *hamalii se „refăceau”* (… se „îndreptau”); slab*ă ca o arătare (sla*bă ca o stafie); O să v*ie Alexe (… și* Alexe); eram foa*rte mâhnit (mă mâhn*ia f. Adânc); bogați d*e slavă (… de mulțu*mire); mie îmi (mie-*mi); pâ*nă la cept*ă să de*vină și lector de manuscrise pentru „Colecția celor 15 lei”, retribuit cu patru mii de lei, lunar.

Situația incertă, resurse bănești insuficiente pentru a face față cotidianului și nevoii de îngrijire medicală a sănătății…

Într-o scrisoare către Jean Desthieux, un prieten intim de la Nisa, i se destăinuie:

„Rieder îmi plătește luna asta, ultimă leafă, spunându-mi cinic: «contractul nu este anulat decât numai în ceea ce privește clauza unică a plății». Pentru rest (acest rest, care-l face stăpânul operei mele), contractul continuă să fie grozav pentru el. Nu-mi rămân decât trei alternative: 1. Să mă retrag la o mănăstire; 2. Să-mi vând sufletul regelui, care nu-mi va cere să-i ling dindărătul; 3. Să mă sinucid."

La 18 ianuarie 1935: altă scrisoare lui Desthieux, în care-l anunță printre altele: „De asemenea, voi face pe dracu în patru, ca să găsesc banii necesari. Îmi voi vinde sufletul regelui".6

Urmează de-acum încolo, un șir de fapte, la lumina zilei, pe care posteritatea e bine să le cunoască, mai ales că imediat după moartea lui Panait, cei nărăviți în rea-

(pânăla); *un colț de rai* (din rai); *Scumpei mele Dunări* (Dunării mele dragi); *de care suferă biata lume* (… lumea sireaca); glas *cavernos (gla*s din groapă); glas*ul cavernos (gla*sul stins) … Traducătorii ediției bilingve, din zilele noastre, au avut, fără să știe. Un precursor!

6 Este vorba de oferta, făcută „Fundației regale pentru Artă și Literatură", căreia îi propusese cesiunea publicării operei sale în România. „îmi voi vinde sufletul", adică opera, este exploatată de dușmani, care răspândesc „urbi et orbi", că „Panait Istrati s-a vândut Reacțiunii". La această „Fundație" au fost tipăriți toți marii noștri scriitori, inclusiv cei care mai târziu s-au reclamat că erau „de stânga".

Credință au trâmbițat pretutindeni dovada *„Ultimei trădări a lui Panait Istrati recunoscută mânu propria".* Dar să reconstituim faptele, în ordinea lor cronologică: La 25 februarie 1935, Panait Istrati adresează lui Al. Vaida-Voevod, următoarea scrisoare:

„Sunteți singurul om de Stat, de la noi care, deși aveați motive puternice să fiți nemulțumit de mine7, n-ați șovăit să-mi întindeți o frățească mână de ajutor, atunci când vi s-a spus că sunt în nevoie.

Astăzi, sunt mai rău decât în nevoie. Sunt fără pâine pe masă și în curând, amenințat să fiu evacuat.

Editorul meu de bază, francez, dând faliment, eu nu mai am din iunie trecut, niciun franc venit din Franța. Și din felul cum înțeleg editorii români să mă difuzeze și să mă plătească, sunt departe de-a putea scoate chiria și

hrana pentru cele opt persoane, nevrednice și nevoiașe, care compun familia mea de patru ani încoace.

Iar cel mai nevrednic, am ajuns să fiu eu însumi, căci zac la pat de trei ani și nici nu mor, nici nu mă scol. Deși tuberculoza nu mai mă amenință atât, inima însă nu mai mă ajută deloc. Nu mai pot vorbi, lucra și trăi decât lungit, nu mai pot să fac o sută de pași pe jos și nici măcar să-mi spăl corpul, fără ajutorul soției mele.

Acum. – După douăzeci și opt de ani de muncă manuală (de la doisprezece la patruzeci de ani) și după alți zece de muncă cerebrală. – Sunt nevoit să aleg între sinucidere și cerșetorie. Aș muri bucuros, căci am trăit o mie de vieți și dintre cele mai diverse, dar mult țin să-mi sfârșesc opera, deși știu că nu fac cu ea nici*o* gaură în cer. Și nu zic nici de cerșetorie că n-o accept, căci au practicat-o mulți sfinți din calendarele creștine, dar în ce mă privește n-ar fi tocmai o umilință, după ce —

7 Aluzie la reportajele despre reprimarea sângeroasă a greviștilor de la Lupeni.

Timp de treizeci și opt de ani. – Am descărcat atâtea lăzi ori saci, am zugrăvit atâtea case, pentru ca la urmă să mai scriu și cele douăzeci de volume pe care le vedeți înșirate pe coperta volumului *Mediteranee,* ultimul apărut, ce vi-l trimit odată cu prezenta.

Cred însă că am găsit o soluție mai bună decât sinuciderea și cerșetoria, și iată motivul acestei scrisori, pe lângă acela că, citind și discursul dumneavoastră de la Cluj, am ținut să vă spun (indiferent de criticile ce vi se pot aduce), că vă consider omul de Stat chemat să-și înțeleagă vremea și să aducă mari foloase acestui norod românesc, a cărui înfățișare și pământ eu le-am făcut cunoscute în douăzeci și șapte de limbi, pentru ca la urmă să ajung să mor de foame.

M-am gândit, stimate domnule Vaida, să cedez „Fundațiilor regale” dreptul de proprietate deplină a întregii mele opere, atât cea apărută cât și cea postumă, deocamdată numai pentru cuprinsul țării noastre, iar după moartea mea (neavând copii) „Fundațiile” să încaseze și întreg venitul publicării și cinematografierii operei mele din toate țările străine, care mă vor tipări și filma, timp de cincizeci de ani de la încetarea mea din viață, până vor cădea în domeniul public.

După cum vedeți, cred că propunerea mea nu e lipsită de o bază serioasă, și iată de ce v-am ales pe dumneavoastră s-o prezentați regelui, căruia înfățișându-mă, îi voi înmâna un memoriu detaliat.

Ce cer în schimb? Iată:

1. Să mi se asigure existența cât voi trăi.

2. Să i se dea un post soției mele, licențiată în fizico-chimice.

3. Să mi se dea o locuință, afară din oraș, unde să nu mai fiu înnebunit de radio, de vehicule turbate și de bețivani. Această casă va reveni „Fundațiilor”, împreună cu toate manuscrisele mele, după moartea mea și a soției mele. *IAU-, ?*

4. Cât mai grabnic, un ajutor material, care să-mi permită să-mi îngrijesc sănătatea în străinătate, timp de un an, așa cum am făcut-o acum doi ani, grație ajutorului necondiționat oferit de domnul Malaxa3.

Vă rog din suflet, stimate domnule Vaida, să mă ajutați să tratez cinstit și grabnic această afacere, singura soluție care m-ar scoate din dilema de mai sus. — *Panait Istrati.*

Al. Vaida-Voevod îi confirmă primirea scrisorii și-l anunță că a solicitat. – În scris. – Sprijinul profesorului Dimitrie Guști, asigurându-l: „Sunt convins că va face totul spre a vă veni în ajutor”. În continuare, adaugă: „Scrisoarea dumneavoastră m-a mișcat adânc. Ar fi o rușine națională, ca să nu se găsească modalitățile ducătoare la țintă”. (Datată Cluj, 1 martie 1935).

Reproducem câteva pasaje esențiale din scrisoarea, pe care Vaida-Voevod a adresat-o profesorului Dimitrie Guști:

„Alăturat, o scrisoare a d-lui Panait Istrati. E mai elocventă decât ar putea fi stiloul meu. L-am cunoscut, când eram ministru de Interne. Venise în țară și voia să viziteze centrele miniere. I-am făcut toate înlesnirile. Am fost criticat. – Ca să nu zic atacat –, violent de presa de dreapta și de stânga. Cea de dreapta, pentru că am primit, timp de câteva ore, pe acest „bolșevic”. Cea de stânga, pentru că nu era bolșevic, din contră!, pentru

8 În vara lui 1931 constrâns de agravarea bolii, Panait Istrati se zbate pentru a găsi banii necesari plecării la Nisa, spre a-l îngriji dr. Gillard, același care l-a salvat de la moarte în 1921, când își tăiase beregata. Prieten cu Corneliu Mokiovanu, președintele „Societății Scriitorilor Români”, acesta îi promite să solicite ajutorul ing. N. Malaxa. Rezultatul demersului

este pozitiv, înainte de-a lua banii, Panait îl previne: „Dacă într-o zi, îmi veți cădea sub peniță, să știți că nu vă voi cruța”.

Cele două volume, *În lumea Mediterancl – Răsărit* și *Apus de soare* sunt dedicate doctorului Gillard și industriașului român.

Păcatul lui că se desbolșevizase. Sentința de „totschweî-gen” e pronunțată contra lui. Aceasta explică și suferința în care se zbate.

Dumneavoastră l-ați putea ajuta, intervenind (…), mai înțelegător și mai larg la vedere și de inimă caldă, decât toți literații, agramații și democrații. O vorbă bunăr o mică percusiune cu degetul cel mic (…) se va deschide o găurice în sacul fermecat și pentru de Dumnezeu, dotatul și binecuvântatul, de oameni sabotatul și părăsitul nostru poet (…) Va intra măcar sătul în istoria literaturii române. Va fi făcut pentru el (…) ceea ce a făcut Maiorescu pentru Eminescu – (scrisoare datată: 1 martie 1935.)

Panait Istrati este invitat de generalul N. M. Con-deescu, la sediul „Fundației regale pentru literatură și artă”, pentru sâmbătă 9 martie a.e. Orele 12,30, având „ceva comunicări de făcut”. El depune, cu acest prilej, *detaliile cesiunii operei sale:*

Conform contractului meu cu casa franceză „Les Edi-tions Rieder”, fiind liber de a dispune de opera mea în *România,* așa cum înțeleg nu există nicio piedică pentru ca „Fundațiile Regale” să editeze lucrările mele, când vor voi și cum vor voi, în limba română, precum și să reediteze, după epuizarea lor, toate lucrările actualmente editate la noi.

În ce privește venitul din străinătate al operei mele. – Fixat prin contract la un minimum de patru mii de franci francezi – el nu poate să ofere în momentul de față *o* bază de discuție, casa „Rieder” fiind falimentară, susnu-mitul venit ne mai fiindu-mi servit din iunie 1934 și un proces urmând să lichideze contractul meu cu această casă.

Prin urmare, rămâne ca pentru moment să dispun încă de drepturile de-a trata cu editorii mei și, dacă va fi cu putință, să pun în picioare un contract nou cu editorii francezi.

Așa că numai pe baza editării mele în limba româna, precum și a dreptului pentru „Fundații” de-a încasa, după moartea mea, tot ce editura și filmarea lucrărilor mele va produce în toată lumea, până la căderea lor în domeniul public, rog să mi se acorde:

1. Un venit lunar, până la moartea mea.

2. O locuință proprie, afară din oraș, *care locuință, după moartea mea și a soției mele, va reveni „Fundațiilor Regale", împreună cu toate obiectele mele de' valoare: manuscrise, cărți de lux cu dedicații rara, corespondența mea cu Romain Rolland, etc.*

3. Să se dea un post soției mele, licențiată a Facultății de Fizico-Chimice din București.

4. Să mi se aprobe grabnic o sumă de zece mii de franci francezi, lunar, pe timp de un an întreg, cu care să-mi îngrijesc sănătatea serios în străinătate, aflându-mă în pericol de moarte. — *Panait Istrati.*

Condițiile de cesionare a operei sunt întovărășite *ăe-o* scrisoare dramatică, adresată regelui:

Un om învins în credințele lui de regenerare umană și care azi nu mai crede în nimic, roagă pe Majestatea Voastră să uite cu mărinimie, un moment, tot ce-a putut să-i displacă în activitatea de altădată a acestui învins și să aibă bunătatea de a-l asculta.

De patru ani, îngenunchiat de boală grea și de luptă cu sărăcia, având o familie cu opt guri de hrănit, el vine să ofere „Fundațiilor regale", dreptul de proprietate absolută asupra întregii sale opere de scriitor, compusă din aproximativ douăzeci de volume, cele mai multe dintre ele cunoscute astăzi de toate națiunile civilizate, fiind traduse în douăzeci și șapte de limbi.

În schimbul acestei cesiuni, el roagă pe Majestatea

Voastră să-i dea, prin „Fundațiile regale", posibilitatea materială de a o termina, închinând-o apoi regelui care a-salvat-o de la pieire.,

Acest om și scriitor este devotatul supus al Majestății Voastre. — *Panait Istrati.*

Regele își dă consimțământul. Se ordonanțează două sute de mii de lei pentru a-și îngriji imediat sănătatea în străinătate. – Bani ce trebuiau să fie transformați în devize. În paralel, încep tratativele de cedare a operei.

Formalități și probabil alte cauze fac ca totul să se amâne de pe-o zi pe alta… Între timp, Panait Istrati părăsește această lume nesimțitoare.

După moartea scriitorului, profesorul Dimitrie Gușți o asigură pe Margareta Istrati că banii se aflâ în continuare la dispoziția ei, la generalul Condiescu. Teoretic, însă, pentru că practic acești bani nu au fost văzuți

niciodată…

Cât despre cesionarea operei la „Fundație”, consfătuirile au continuat și în cele din urmă sunt întrerupte, sub motiv că „întreaga operație ar fi prea costisitoare și nu ar rambursa investițiile făcute”. În plus, că „regele nu ar vrea să strice bunele relații diplomatice cu Uniunea Sovietică…”

— Și toată lumea oficială a respirat ușurată… A trebuit să treacă aproape o jumătate de secol, când în contemporaneitatea noastră s-a făcut dreptate lui Panait Istrati: opera lui a fost restituită patrimoniului literaturii române, autorul ei fiind recunoscut printre marii noștri înaintași, iar văduva scriitorului, ajutată să-și aibe viața asigurată material. – Printr-o pensie de Stat. – spre a-și putea îngriji sănătatea vătămată tot de tuberculoză și retrăi amintirile în deplină demnitate…

NIKOS KAZANTZAKIS

Viața lui Panait Istrati a fost marcată, de trei „întâlniri fantastice”, fiecare cu semnificația ei, distinctă:

1. Legendarul *Mihail Kazanski,* revelația Prieteniei și a universului vagabondului, omul civilizat al existenței absolute.

2. *Romain Rolland,* „vrăjitorul” de la Villeneuve, care l-a incitat să se descopere scriitor de limbă franceză.

3. *Nikos Kazantzakis,* tovarășul de drum, de-a lungul U.R.S.S.ului, în căutarea unei lumi mai bune și mai drepte.

La 13 noiembrie 1927, la Moscova, începe prietenia lui Panait Istrati cu Nikos Kazantzakis, invitați amândoi la a zecea aniversare a lui „Octombrie roșu” …

În mijlocul unui furnicar de invitați, la Leningrad, se ivi deodată un om înalt. Trupul său, de ascet. Lumina, ce-i fremăta fața, era a unui om, a cărui credință îi răscolea măruntaiele. Ochii, mari, deiohifi, jucăuși, ca argintul viu. Era Cretanul.1

La înapoierea de la Leningrad, Ut! prieten mă înștiința că „delegatul” Nikos Kazantzakis voia să mă cunoască.

1 Nikos Kazantzakis era și el Invitat oficial, la aniversarea „Revoluției din Octombrie”. Născut în L883y la Candia, în insula Creta. Universitatea, la Paris (elevul lui Bergson). Își completează studiile universitare în Italia (doi ani) și Germania (trei ani).

Opera: Alexis Zorba, Hristos răstignit a doua oară. Căpitan Mihalis – romane; Trilogia Prometeu, Focas (teatru), *Odiseea, Raport către El Greco* (pagini autobiografice), jurnale de călătorie, eseuri filosofice etc. A murit, în 1957, într-un spital din Friburg (Germania).

Ceru-i să-l roage să vină la hotel, deoarece de trei zile, eram serios bolnav și nu puteam părăsi patul.

…îi întind mâna. Mi-o înhață. Și, prin farmec, nu mai sunt bolnav:

— „Ascultă!”, îi zic. VreaU să te întovărășesc. Cine ești tu?

— „Eu sunt Cretanul”.

— „Mă cunoști, deci?”

— „Tu ești Kefalonitul2. După cretani, kefaloniții sunt oamenii din Grecia, pe cari îi iubesc mult. Ei sunt mai rasați decât ceilalți.”

Și-mi descrise acești oameni de rasă, cei din Grecia și de peste tot pământul. Scotea cuvintele, cum ai scoate un băț de chibrit, din buzunarele pline.

— I „Ce păcat!” zisei. Trebuie să ne despărțim peste două zile3”.

El tresări și asta îmi plăcu.

— „Unde te duci?”

— „în Transcaucazia.”

— „Dar și eu merg acolo, cu tine!” Au pornit-o, împreună…,:

Fascinat și mândru de descoperirea sa, Panait completează, într-o scrisoare adresată lui Rolland, portretul scriitorului grec: „Este un *om,* care mă depășește în ritm, disciplina inimii, în caracter și știință (…) un om, care știe să unească o erudiție vastă și o inimă tandră (…) inutil să vă spun, că împing dragostea pentru el, până la a crede că este o reîncarnare a lui Mihail; la fel d*e tandru, dar mult mai erudit. Doamne, cât este de grandioasă viața!”*

2 Tatăl lui Panait Istrati era originar din insula Kefalonia, îl chema Ghiorghios Valsamis și se ocupa cu contrabanda de tutun, prin părțile Brăilei. A trăit în uniune liberă cu mama lui Panait.

3 întâlnirea a avut loc, la hotelul „Passage”, din Moscova.

Kazantzakis era și el, mulțumit de această întâlnire, care-l readuce la viața activă, de această șansă neașteptată, de-a fi câștigat un tovarăș de drum, care i se aseamănă. „Să crezi totul, dar să nu te aștepți la nimic”.

Panait îl iubește, pentru „pofta de-a vedea”, „pentru dorința de-a cunoaște”, „de-a atinge, fără să se sature, acest pământ”, pentru „sufletul său puternic”, care transforma foamea în masă, respirând astfel „profund și cu recunoștință, atmosfera lumii”.

Dragoste totală pentru opera lui Istrati, „izvor fremătător, care se bucură de soare, sete nesățioasă de viață, dragoste pentru tot ce există, suferă și trăiește”. Admirație, fără rezervă, pentru puterea și grația lui, de povestitor.

Îl ascultam și pământul părea să se lărgească, simțeam cum se lărgește regatul sufletului, fiindcă el este „ceva oriental”, mai aproape de forțele simple ale pământului și sufletului”.

„în vagonul de vis, amândoi lungiți pe banchetele compartimentului, imensele stepe ne înghițiră, în neantul lor, populat de povești de necrezut. Lungi ore, de mers voluptos. Opriri prin gări, pentru a hrăni „animalul”. Coborâri ici-colo, pentru a încerca să-l uluim.

Cretanul era foarte serios: lectură, grifonaj, visare, somn. Nici pic de vorbărie multă. Greoi la vizitarea fabricilor sau spitalelor. Le trăgeam clapa, la orice pas, ca să alergăm la muzee, la biserici vechi, la stradă. Dar, mai ales acest document uman, *eroul,* pe care îl căuta cu cea mai mare ardoare. Nu cunosc un om, care că aibă, o mai mare sete de puritate și eroism decât el.

Născut dintr-un țăran cretan, cu pumn de fier și ladă doldora de lire sterline, se adăpase cu toată înțelepciunea antică, cu toată știința modernă, apoi s-a despărțit de taică-său, de clasa lui, de însăși înțelepciunea lui, ca să adere la bolșevism.

Îmi spunea:

— „Este viitorul lumii. Bolșevismul nu marchează începutul unei civilizații noi, ci sfârșitul celei vechi, în care trăim.”

Panait Istrati și Nikos Kazantzakis petrec șaisprezece luni, în U.R.S.S., o parcurg împreună, de la Murmansk la Arhangelsk, în Caucaz, de la Urali la Marea Neagră: „ore lungi, zile întregi de rostogolire voluptoasă”, ca „să vadă și să înțeleagă tot”, strigând de bucurie când întâlneau „opera socialistă”, certându-se aprig „dinaintea răului care rodea lumea nouă”.

Kazantzakis refuza să judece realitatea sovietică și-i dădea sfaturi: „Rusia este mare. Ideea este mare. Nu-ți tulbura vederea, în fața unui caz izolat sau

chiar în fața unei serii de fapte, oricât de hidoase. Panaite nu fi sentimental!”

Și Istrati replicând, înnebunit și vehement: „Afacerea Rusakov” este unul dintre miile de abcese, care omoară Revoluția (…) Puterea este conștientă de răul, care roade Revoluția, dar nu suportă nicio critică. Asta mă eliberează de angajamentul meu.”

Poziții ireconciabile…

Cei doi frați „de speranță, fără speranță” se despart în februarie 1929, fără să-și strângă mâna. Panait Istrati, prăbușit, se înapoiază la Paris. Nikos Kazantzakis își continuă singur periplul euro-asiatic.

Patru ani de tăcere, de-o parte și cealaltă. Panait Istrati publică *„Spre altă flacără. Spovedanie pentru învinși”,* care răsună în întreaga Europă. Este atacat de comuniști, pretutindeni, acuzat de „trădare”, alungat din Egipt, închis la pușcăria din Trieste, de fasciștii italieni, abandonat de Romain Rolland și „marii” săi prieteni.

Baricada socială nu-l mai interesează, fiindcă de la extrema dreaptă la extrema stângă se proclamă maselor exploatate, că „viitorul lumii nu-i decât o chestiune de bună stare materială și că pentru a tranșa această chestiune, trebuie călcat în picioare, tot ceea ce omenirea a adorat până acum: libertate, cinste, dreptate, adevăr, dragoste, credință, milă”.

Nu mai credea în puterea artei: „Este un meșteșug, ca oricare altul și poate cel mai josnic, dintre toate, fiindcă înșeală pe omul sincer, cel mai bun dintre oameni.”

Panait Istrati trăiește singur în Brăila natală (1930— 1931), și-a întrerupt opera și nu are decât o singură dorință: să-i fie îngăduit „de-a contempla ruina unei mari existențe, să-și adune forțele și dacă va mai avea timp, *să plece din nou,* fiindcă pământul este totdeauna frumos și cea mai mare parte dintre oameni este lipsită de libertate”.

Dar, ca să-și adune forțele, trebuie să-și îngrijească sufletul îndurerat, să-și regăsească încrederea în sine-în-suși, fiindcă „răul” său nu era fizic, ci *moral.* Nu are decât o ieșire: să facă apel, la câțiva prieteni, rămași fideli, care să-i aducă reconfortul moral, de care avea nevoie.

La începutul lui 1932, începe să se miște. Mai întâi, să-și continue opera, cu un nou ciclu *Viața lui Adrian Zografi,* scriind primul volum: *Casa*

Thuringer. Pleacă în Austria și Germania, cu turneul de conferințe „Artele și Umanitatea de azi”, organizat de „Deutscher Kultur-bund”. – Acuzând abdicarea Artelor și artiștilor, deveniți instrumente docile pentru o bună stare materială, în mâinile dictatorilor; el disecă epoca dintre cele două războaie mondiale și abordează problema devenirii umanității. Pretutindeni, este bine primit, chiar aplaudat cu entuziasm, numeroase extrase din conferință fiind reproduse în presa franceză.

„N-am făcut, decât să rezum, foarte șchiopătând, a nemărginită gândire, coaptă îndelung. În ziua când Cretanul meu va vorbi el însuși, aducând probe în sprijin, ah! omuleților!, vă veți găsi contul! Căci el are în buzunarul vestei, tot ceea ce n-ați putut vârî voi în capetele voastre. Ticăloșie. – Guvernarea acestei lumi de oameni ofiliți! Și nicidecum de oameni de afaceri cari, măcar de-ar fi cel puțin creatori de întreprinderi, înverșunați, geniali organizatori ai energiei umane. – De oameni care, cu o mână smulg pământului abundența și cu cealaltă o aruncă în gura acestei omeniri flămânde.”

Cretanul era unul dintre acești oameni. Se hrănea cu o supă, o jumătate de kilogram de mere sau o scrumbie afumată. Bagajul său zece kilograme, pentru a face înconjurul lumii. Apartamentul său: un pat mizerabil. Dar dorințele lui: un univers. Tovarăș: o fericire mistuitoare.

CORESPONDENȚA Panait Istrati-Nikos Kazantzakis

Mănăstirea Neamț, 5 decembrie 1932. — „Ce se întâmplă cu tine, Nikos? Mi-e dor de tine. Grav bolnav, totuși nu pot uita, marea ta figură unică! Dacă ești supărat, iartă. Dă-mi un semn de viață. Al tău Panait.”

La 5 *ianuarie 1933.* – Răspunsul lui Kazantzakis este o frumoasă surpriză, plină de afecțiune: „Mult iubite Panaitaki, cartea ta poștală a făcut să-mi sară inima din loc. Idei și ideologii îmi fac greață; m-am debarasat de toate teoriile (…) sunt de hârtie. Există ceva mai profund, mai de preț, mai omenesc, care ne unește și nu va muri decât odată cu făpturile noastre deșirate, slabe și nesățioase. Visez să scriu, cu tine, un dialog… Cum doi vagabonzi dărâmă și reconstruiesc pământul. Cum plâng împreună și își râd de toate instituțiile omenești. Neînțelegerea din trecut a dispărut. Am citit „Prefața la Adrian Zografi” și „Omul care nu aderă la nimic „, tu ești flacăre, tu înțelegi tot ceea ce flacăra poate înțelege… Tu ai încă ceva în

plus: tu ești o mare idee (…) Dacă vei pleca într-o zi, pământul se va răci simțitor. Rămâi, arzi, mobilizează-ți toate puterile, crezi ca mine în miracol. Ești bolnav? Te rog, dă-mi amănunte despre viața ta… Ne vom revedea, vreodată? Cine știe? în-tâmplă-se ce s-o întâmpla! — Nikos”.

Aceste cuvinte onorează memoria lui Panait Istrati, mai ales dacă îi alăturăm această definiție-simbol: „Panait Istrati nu a fost nici comunist, nici burghez, nici muncitor, nici intelectual. El trăiește dincolo de etichetele frazeologiei contemporane. El este sufletul, care se zbate în corpul omenesc pentru libertate”.

Mănăstirea Neamț, 14 ianuarie 1933, – „Afurisitule Nikos. În sfârșit, legătura s-a stabilit… Nu-ți mai dau drumul. Dar, iată că îmi ceri „amănunte despre viața mea”, ori eu nu mai sunt decât un muribund vesel (…) zece luni de zăcere la pat (…) țintuit în chilia mea monahală! 38 de grade, cum mă mișc puțin și chiar stând nemișcat (…) Ascultă Nikos, Rusia e aceea care m-a doborât (…) Ah! și eu, imbecilul, care mi-am prăpădit viața, vrând să fie dreptate pe pământ! (…) Cât sunt de fericit, când te aud spunând: „Idei, ideologii, hârțogărie îmi dau greață! „Ah, dacă ai ști cât sunt de nenorocit, că am devenit scriitor fără voia mea! Și totuși, Doamne! Cât este de frumoasă, frumoasa literatură inspirată! Firește nu-i totul (…) în sfârșit, din 1930, m-am despărțit de Rolland și de toți prietenii de la Paris (…) Starea plămânilor mei: în zdrențe! Suprafața respiratorie mi s-a micșorat, pe trei sferturi. Nu mai pot vorbi, nici să merg pe jos, mai mult de-o sută de pași (…) O frumoase zile din Rusia, unde sunteți voi,” – Panaitaki.

Madrid, Piaza del Progresso, 20 ianuarie 1933 – „Mă înfior, gândindu-mă la toate aceste suferințe, despre care îmi scrii (…) M-am descotorosit de orice teorie, ideile abstracte nu mă mai ademenesc (…) Să călătoresc, să văd, să ating, să salut toate lucrurile, să mângâi întreaga piele a pământului. – Iată încă cea mai mare bucurie a mea. Apoi, să rămân singur și să mă arunc, cu capul în jos, în lungile versuri ale Odiseei. *Între ac*ești doi poli externi se rotește viața mea (…) Iată pe scurt și schema vieții mele interioare (…) Nu sper nimic, nu mă tem de nimic, sunt liber!

Dragă Panaitaki, cât aș vrea, să te revăd pentru câteva zile! Să-ți apuc mâna, să-ți arunc un chiot și să plec din nou. Mă întrebi, dacă am putea

scrie împreună o carte despre Rusia, dar cum să scrii „neutru” despre Rusia (…) Am scris câteva scenarii pentru cinema: Budh*a, Mahomet, Don Quijotte, Decameronul lui Bocca-cio (…) Le* vei citi, le vei corecta, vei face cu ele tot ce poftești și le vei trimite cineastului tău (…) Scrie-mi dacă ești de aceeași părere și-ți voi trimite aceste manuscrise. — Nikos.

8 februarie 1933 – „… Ce fericit aș fi să te văd odată la Madrid! Fii liniștit, nu-ți voi arăta muzeele. Ci mici colțuri din orașul semi-african, micuțe spaniole cu zulufi pe frunte și legănări ucigătoare din șolduri și am o sumedenie de lucruri drăcești, din cele care-ți plac, să-ți istorisesc. (…) Dar, România este tare departe, mănăstirea ta greu de cucerit, tovarășa ta de viață veghează asupra-ți și dacă te deștepți, în miez de noapte, ca s-o iei la sănătoasa, ea te va apuca de cămașe, dragul meu Don Quijotte și această prea reală Dulcinee, te va readuce pe drumul cel bun – în pat.

La revedere, frățioare! îngrijește-ți trupul (…) nu-l obosi prea mult, hrănește-l bine, nu-i da vin (nici coniac sau rachiu firește), nu-i da prea mult de fumat (de când măgarii fumează?), nu reflecta, deschide-ți ochii și privește totul cu simplitate, respiră liniștit, spune-ți: „Sunt o plantă!” Mai târziu, vei evolua, urcând încă o treaptă; vei spune: „Sunt un animal! Sunt un animal!” Și mai târziu, încă o treaptă – astfel te vei vindeca, redevenind om care gândește, care bea și fumează, care călătorește —; și- ne vom regăsi. Frățioare, încă o dată, la revedere! Niko*s.*

21 februarie 1933 – Dragul meu Nikos, frățioare, îți scriu din pat (…) La noi este o iarnă siberiana, gerurile atingând 30 de grade (…) Dacă recapăt puțină sănătate, mă voi duce la Paris și apoi în America, unde sunt che-nlat. Atunci ai tăi Budha și *Mahom*et *se vor a*fla pe mâini pricepute (…) Cât aș vrea să te revăd și să te aud. Cât aș vrea, să fiu la Madrid, lângă tine (…) Din tot sufletul, al tău Panaitaki”.

1 mai 1933 – „Iată săptămâni, fără o veste de la tine. Sunt neliniștit, dar am încredere în tine. Am citit articolul tău „Omul care nu aderă la nimic „și mi-a plăcut mult. Tu ești flacăra, pătrunzi tot ceea ce flacăra pătrunde: misiunea ta nu-i de-a face teorii de hârtie mototolită, ci de-a arde. Tu arzi și te calcinezi, îți îndeplinești menirea ta de flacăre, ca foarte puține suflete pe acest pământ (…) Dacă tu părăsești acest pământ, pământul se va răci simțitor. Rămâi, arzi, adună-ți toate forțele și crezi – cum cred eu în miracol

(…) plămânii mei se rușinează că sunt atât de sănătoși (…) aș vrea să-ți transmit, de aici, puțină forță, fratele meu” – Nikos „.””

6 februarie 1935 – „Câtă bucurie să trăiești pe această palmă de pământ și să iubești. Te salut frățioare (…) Peste trei zile plec în China și Japonia (…) Mă înapoiez peste cinci luni. Dar, în așteptare, îți pun la dispoziție căsuța mea, la Egina, pe malul mării, un țărm splendid! Vino, dragă Panaitaki, vei fi fericit acolo, cu tânăra ta soție, de-o splendoare orbitoare (…) Așadar… Când te voi revedea? (…) Mai este splendid, aprilie la fel (…) Te salut, o! scumpă Vulpe, fratele meu. Nu mă uita! Ține-mă de mână, până la mormânt”. — Nikos

16 martie 1935 – „Dragă Panaitaki, iată-mă rătăcind în China, umil și mândru, ca un călugăr galben. Peste câteva zile, voi fi în Japonia, să-i străbat întregul Kimonou, plin de flori de cireși. Rătăcesc singur, cu ochii mari deschiși. Mă gândesc la tine, dragul meu Panaitaki”. *— Nikos*

*

* *

În martie 1935, Panait Istrati are o criză cumplită de sciatică. Spre sfârșitul lunii, învinge boala și visează cu ochii deschiși: „Vreau, neapărat, să sărut un mugure al acestei primăveri”.

Începutul lui aprilie, i se redeschid cavernele la plămâni și în zorii zilei de 16 aprilie, la orele trei dimineața încetează din viață.

Scrisoarea lui Nikos, ajunge la București la 28 aprilie. Conținea doar două cuvinte: „Hei Panaitaki!”. – Un strigăt adresat spațiilor, în căutarea fratelui pierdut..

12 Corespondența Panait Istrati-Nikos Kazantzakis a fost publicată în întregime, în revista „L’Arc”, nr. 86—87, pp. 15—35, tradusă în limba română, de Alexandru Talex, și în volumul „Panait *Istrati. În corespondență cu scriitori străini”,* Editura „Minerva”, 1988 (pp. 138—165).

ULTIMUL DRUM…

Un schimb de scrisori cu doi prieteni de nădejde, ne stă mărturie despre starea sufletească a lui Panait Istrati, despre sănătatea lui în primele două luni ale anului 1935.

Prima scrisoare, datată 18 ianuarie 1935, este adresată poetului și prietenului Jean Desthieux, de la Nisa, directorul revistei „Heures

perdues”:

„Da!, sunt scârbit să mai scriu, oricui ar fi, dar nu încetez să trăiesc cu figurile eroice ale vieții mele. Tu ești una. (Fiindcă este un eroism să mă iubești, când sunt atât de bolnav, ori tu m-ai iubit spontan și m-ai primit așa cum sunt).

Ah!, nici când am să mor, nu voi uita figura ta și a bunului Bernard1, amândouă adânc mâhnite, la plecarea unui tren care luase un amic pe care inimile voastre îl socoteau pierdut! Ei bine, nu! nu sunt încă pierdut, nu! încă… E aproape un an de la această despărțire și e ceva de necrezut, pentru că abia de mai pot rezista! Am învins febra, dar inima mea s-a dus pe copcă! Blestemata de gripă, de care am suferit cu o lună înainte de a părăsi Nisa mi-a fost fatală și inima a fost aceea care a plătit tributul.2

1 A. Bernard, fotograf ambulant pe Promenade des Anglais, pe care l-a cunoscut în 1919, la Geneva și pe care îl reîntâlnește după tentativa de sinucidere, la Nisa. Bernard îl învață cum să-și câștige pâinea ca fotograf ambulant.

2 Aluzie, la sejurul petrecut la Nisa, din toamna lui 1933 și până în martie 1934, când se înapoiază la Brăila. Revăzuse Nisa pentru ultima oară…

Anul acesta chiar, gripa a făcut ravagii, doborând totul în jurul meu, dar m-am ținut bine. Vreau cu orice preț să mângâi un mugure al acestei primăveri 1935, care bate la fereastra mea și pe care nu credeam s-o mai apuc…

Acolo, afară, este minunea primăverii, în fiece zi, odaia îmi este năvălită de soarele care fugărește zăpada. Și copiii și-au și preparat zmeele din „Nerantula”.

Dar, eu mă amăgesc cu Nisa… Vreau atât de mult să vă sperii cu minunea acestui Lazăr, care sunt în fiecare primăvară.

De asemenea, voi face pe dracu-n patru, ca să găsesc banii necesari. La 15 martie, voi fi la Nisa…” 3

A doua scrisoare este adresată romancierului A. M. De Jong,” „taurul olandez” sau „Cosma olandezul” cum îl supranumise. – Rară inimă de prieten, simțitoare și la bine și la rău:

„Deși dezgustat să mai țin stiloul în mână, totuși nu vreau să amân de

pe-o zi pe alta, răspunsul ce-ți datorez de multă vreme la prietenoasa ta scrisoare, ce-mi vorbea despre *în lumea Mediteranei.*

Îmi scrii că viața a devenit aspră, chiar pentru tine. Te cred, din toată inima. Olanda nu poate să facă excep-

3 în evocarea *Panait Istrati,* apărută în „Heures perdues" (Nisa, aprilie 1935), Jean Desthieux își-amintește:

„La 15 aprilie, încă nu sosise. La 16, seara, deschid un ziar și ce citesc? Vestea morții sale.

Ani de-a rândul, a trăit cu moartea. Intre el și tânăra-i soție, între el și dragoste, între el și glori, între el și viață, moartea s-a aciuiat ca o nechemată, veșnic dătătoare de neliniști. El însă a înfruntat-o, nesinchisindu-se de prezența ei. Moartea i-a fost totdeauna, acolo, la căpătâiul patului său de suferință. Dar, și așa, veșnic umbrit de moarte, Panait avea nu știu ce curaj, nu știu ce nădejde de care se agățau încă privirile lui de bolnav, tare îndrăgostit de viață.".

Ție de la regula universală, care este prăbușirea economică.

Încotro mergem? Habar n-am și-i plâng pe toți cei ce au vârsta copiilor tăi. În pretinsa mea mizerie de ieri, eu am cunoscut zile frumoase de libertate; dar ceea ce văd că trebuie îndurat astăzi, când patru mii de tineri cu diplome se prezintă să-și dispute un loc, ei bine, nu! Asta eu nu am cunoscut! Și n-aș fi crezut niciodată că soarta mea de scrib trebuie să mă afunde într-o zi, într-o existență cu umilințe mereu prezente, ce-mi sunt mult mai de nesuportat decât loviturile de picior în spate, pe care le primeam altădată.

În sfârșit, asta o să ne ducă unde-or vrea. Prea puțin îmi pasă!

Eu ard de dorința de a vedea primul mugure al anului 1935, pe care nu speram să-l apuc.

Marga e bolnavă de gripă. Eu, nu! La mine, nu-i loc pentru gripă!

Ah! cum aș fuma cu tine, pe o bancă la malul mării, la Menton, una din acele țigări de foi, pe care le găseam răzlețite prin numeroasele tale cutii.

Vreau să-mi vând sufletul regelui.4 Plătește bine, fără să ceară nimic celor ce sunt în stare să i se opună. Dacă o ieși cum trebuie, o șterg la Nisa, de astădată singur. Vreau să crap, ca unele animale, departe de vizuină." 5

Spre sfârșitul lui februarie – începutul lui martie, Panait are o criză

cumplită de sciatică, care devenise cronică. – Moștenire din anii de vagabondaj:

…Din nopțile cu ploi, de pe vremea când mă fugăreau sticleții prin Alexandria, mi-a rămas amintire de la

4 Tratativele cu „Editura Fundația regală pentru literatură și artă”, în vederea cesionării întregii sale opere, spre a fi editată în România și care au fost „obiect” al unor alte calomnii.

5 Scrisoare datată 16 februarie 1935.

Răposata o pustie de *sciatică,* să ferească sfântul pe toți prietenii noștri, un fel de junghiu ce te înțeapă, cam între zece și douăzeci de secunde de interval, ba în pulpă, ba în gambă, ba în fese. – Se mută de colo-colo și așa ziua și noaptea, timp de-o săptămână, de-ți vine să dai cu cuțitul în tine.

E azi, a cincea zi de când nu dorm și am halit cam vreo sută de pastile de „Nopirină”. Acum, m-au sculat iar j unghiurile…

Joi 21 martie, Panait mi-a telefonat la tipografia unde tipăream revista „Cruciada românismului”, ca să vin să-l văd, criza de sciatică încetând. Am petrecut, ore în șir de lung taifas până la aproape miezul nopții. Mi-a propus să-i pun arhiva în ordine: manuscrisele, cărțile cu dedicații, puzderia de „tăieturi” din presa de pretutindeni; să-l întreb de toate câte nu-mi erau clare sau neștiute, în viața sau scrisul său.

Biroul îi era în același timp și cameră de dormit. Avea un studio-divan, iar la capătul patului pe un taburet, un revolver. Purta armă, din 1929, când pe peronul gării Viena, un glonte i-a șuierat pe lângă ureche.

Era fericit pentru că putuse să scrie prefața la cartea lui George Orwell: *La Vache enragee0* și că scăpase de chipul junghiurilor sciatice.

Mi-a dat articolul ce trebuia să apară în săptămâna următoare7.

Nu presimțeam că era ultima oară când mai stam împreună de vorbă și că nu voi mai avea prilejul, niciodată, să-i văd ochii și să-i ascult vorbele, ca să-mi răsfăț sufletul în tovărășia viselor.

6 Publicată în 1b. Rom., voi. *Amintiri – Evocări – Confesiuni,* ed. Cât., pp. 219—227.

7 Acțiune ți spiritualitate, în „Cruciada românismului”, nr. 17, 28 martie 1935, care încheia colaborarea sa la această revistă.

Au urmat, câteva zile de tăcere înnebunitoare… Niciun apel!

Cu articolul său, apărut în revistă, urc cele cinci etaje ale blocului din strada Paleologu nr. 3, unde își avea locuința și la ușe mă întâmpină o foaie albă, prinsă în pioneze, pe care sta scris: „Caz de boală foarte grav. Nu insistați!”.

M-am așezat pe treapta scării, din fața ușii lui și am așteptat… îmi ziceam: „Poate apare sau iese vreunul de-ai casei și o să intru cu el” … Nimeni! Nimic alt decât o tăcere, rău prevestitoare.

Am revenit câteva zile în șir și la aceleași ore, după ce îmi terminam munca. Același anunț, aceeași tăcere, aceeași nemișcare a ușii. Mi-am luat inima în dinți și am telefonat. Mi-a răspuns soția lui: „Panait e rău de tot… Nu poate primi pe nimeni…”

S-o lăsăm acum pe Margareta Istrati să reconstituie calvarul zilelor și nopților, ce au premers plecarea lui Panait Istrati, în eternitate:

„… Port pe umerii mei cei patru ani și jumătate de viață fericită, pe care mai apoi i-am plătit scump… Revăd ziua, când lacrimile lui Panait s-au înfrățit cu ale mele… Și când, mi-a spus aceste câteva cuvinte, care mi-au străpuns inima: „Salvează-mă, Marga mea și te voi face fericită!”

De la 22 martie și până la 16 aprilie, la orele trei și jumătate dimineața, am stat la căpătâiul său, cu un surâs pe buze, în timp ce inima mi se frângea. Timp de douăzeci și cinci de zile, aproape că n-am dormit și nici mâncat, afară de lacrimile pe care a trebuit să le înghit, ca să nu le vadă el.

Astfel, am putut să-l încurajez, îmbărbătându-l că starea i se îmbunătățea, în timp ce doctorii nu încetau să-mi repete că plămânii lui nu mai puteau să reziste mult timp.

Voi încerca să-mi reamintesc, cum am rămas singură ca Maria Magdalena, în timp ce viața se stingea în trupul sfânt al Christosului vieții mele. Știu că o voi plăti cu sângele meu. Dar, ce valoare mai are de-acum încolo? I l-aș fi dat cu totul, numai să-l pot scăpa.

Timp de patru luni, în ultima vreme, nu mai avusese temperatură și starea îi era bună, câtă vreme nu părăsea patul. Dar, îndată ce făcea câțiva pași prin cameră, ini-raa-i începea să bată atât de puternic, de credeai că o să-i spargă pieptul. Asta nu-l speria, căci îndată ce înceta orice mișcare, bătăile inimii se potoleau și se simțea mai bine.

Avea mare speranță, să putem pleca la Nisa, pe 26 martie… Acolo se afla

un doctor8, în care Panait avea mare încredere. Dar, destinul hotărâse altfel…

8 E vorba de doctorul J. V. Gillard, de la Nisa, care l-a îngrijit tot timpul șederii în Franța. Disperată, Margareta Istrati roagă pe Mihail Stelescu să se ducă la ing. Malaxa și să-i ceară un ajutor pentru aducerea doctorului francez la București. Malaxa ordonanțează imediat banii și se telegrafiază la Nisa:

„Expediat patru mii franci. Telegrafiază ziua și ora sosirii la. București. Adu medicamente de negăsit aici. Inima și plămânii ia pământ. M-au doborât stupefiantele”. *Panait Istrati,* Paleo-logu, 3, București.”

Gillard telefonează acasă la Panait și vorbește cu soția. După oe primește banii, se urcă în tren, dar la frontiera iugoslavă citește în ziare că Panait Istrati a murit. Se întoarce acasă, de unde ia 26 aprilie trimite Margaretei Istrati următoarea scrisoare:

„Am primit telegrama într-o joi, iar cei patru mii de franci, după cinci zile. În aceeași seară, m-am urcat în tren, unde am petrecut două nopți, în cele trei zile de drum. Am primit vestea morții lui Istrati la frontiera sârbă. Am fost profund mâhnit, deși mă așteptam, fiindcă era îngrijit medical cu oxigen și calmat cu morfină. Păcat că a plecat atât de devreme. Ar fi avut încă de făcut atâtea lucruri frumoase.

Pentru această deplasare, socot, că-mi mai datorați încă zece mii de franci (oboseală, clientelă pierdută etc), pe care v-aș

În noaptea de 22 martie, s-a culcat sănătos și deodată, pe la orele unsprezece, s-a trezit din somn, arzând de febră. Avea peste treizeci și nouă de grade și ca și cum aceasta nu era deajuns, în zori avu dureri cumplite în șolduri.9

Această stare a durat patrusprezece zile, de încrâncenare a unui corp omenesc ce nu cântărea mai mult de patruzeci și cinci de kilograme. Era slab ca un martir.

În timpul acestor două săptămâni, de dureri fără întrerupere, nu a mâncat nimic. Rareori, dormea timp de cinci minute. Urla din cauza durerilor, iar medicamentele luate n-au făcut decât să-i slăbească inima. În aceste două săptămâni de suferință cumplită, i s-au redeschis toate cavernele de la plămâni. Când durerile de la șolduri au încetat, în sfârșit,

am fost fericiți, crezând că primejdia a trecut…

Dar, iată că drama cea mare abia acum începea…

Temperatura începu iarăși să se urce, fiindcă nu mal lua aspirină ne mai având cuțite în șolduri. Am chemat doctorul, care trebuia să-i prescrie un regim special, stomacul său ne mai putând digera nimic. Doctorul i-a prescris bulionuri și deoarece îl credea pierdut fără scăpare, i-a administrat morfină împotriva insomniei. Morfina, însă, i-a grăbit sfârșitul.

După câteva zile de la vizita doctorului, Panait se simți mai bine. Glumea cu cei din jurul său și se socotea salvat.

Fi recunoscător să-i primesc. Anul trecut l-am îngrijit timp de șase luni, dar nu i-am cerut un ban. (…) Acum el a dispărut, deci nu mai are nevoie de îngrijire; a lăsat o operă importantă și gândesc că pot cere onorarii, ca orice medic, moștenitorilor. Primiți etc. J. V. *Gillard.*»

Săracul Panait! Dacă regele și regina-mamă nu ar fi da* patruzeci de mii de lei, Margareta Istrati n-ar fi avut cu ce să-l îngroape, iar proprietarul ar fi aruncat-o în stradă, chiria *ne** fiind plătită…

9 Reîncepuse crizele de sciatică.

Dar, această ameliorare nu era decât semn prevestitor al plecării dincolo, căci după câteva zile se cufundă într-un somn letargic, datorit morfinei.

Acest somn a durat două zile. Se trezea, din când în când, și-mi spunea că-i fericit, că avea poftă de somn și că simțea că somnul o să-l facă bine, în cele din urmă.

O săptămână, înainte de ziua fatală, m-a rugat pentru prima oară să-i dau oxigen. Când zări că picioarele îi sunt umflate și că temperatura îi scăzuse brusc, Panait presimți că sfârșitul îi era aproape. A plâns și a încercat să mă mângâie.

După ce am părăsit camera, a rugat infirmiera, care-l veghea să facă în așa fel, ca eu să nu fiu de față când și-o da sufletul…

Așa s-a și întâmplat…

În acea noapte fatidică, i-am stat la căpătâi până la două dimineața, ascultându-i vorbele pe care le murmura din străfundul somnului agitat, provocat de morfină… „Mamă, măicuță, sfântă, mâinile tale”.

I-am dat oxigen și m-a rugat să mă înapoiez la mine, fiindcă se simțea mai bine.

M-am retras în biroul lui10, infirmiera rămânând să-l vegheze…

După o oră și jumătate a încetat să mai vorbească în somn și respirația îi deveni sacadată. Mama mea, chemată în grabă de infirmieră, l-a văzut respirând adânc, de două ori, apoi sufletul lui mare și curat s-a desprins spre veșnicie, ca s-o întâlnească pe Joița, maica lui cea mult adorată…

10 La începutul lui aprilie, Panait Istrati părăsise biroul și fie mutase în dormitorul soției. Cum a ajuns acolo, s-a lungit în pat și cu un oftat de ușurare, a rostit: „Ce bine e aici, că nu mai văd cărțile! … *.

M-am trezit din somn, pe la patru dimineața, descumpănită de tăcerea din camera de-alături, de unde eram obișnuită să-i aud vorbele sau gemetele suferinței. Eram ca împietrită, de o presimțire. Vrui să intru la el, dar infirmiera nu-mi îngădui. Atunci, am înțeles…

Dintr-odată, mă simții prăvălită într-un abis fără fund. Pământul gonea, cu mine, prin spații ce se perindau în fața ochilor mei descumpăniți… Din această pră-vălire, fără sfârșit, nu voi scăpa niciodată.

În durerea mea, auzii aievea vorbele lui, răsunându-mi în urechi: „Marga, destinul meu a vrut ca ființa, care-mi e cea mai scumpă, să mă vadă murind. Căci sunt sigur, că numai moartea ne va despărți. Ai să fii nefericită, fiindcă ai fost contaminată de otrava din mine, la fel cu prietenii mei. Eu otrăvesc tot ceea ce-mi este drag și iubesc”.

Acum totul mi-e egal… Ce mai prețuiește viața mea de-acum încolo, după ce am îmbrățișat tot universul?! …

• •

În dimineața lui 16 aprilie, mă aflam la căpătâiul „fratelui mai mare”. – Cum îmi scrisese într-o dedicație, pe-o carte. O luminiță pâlpâindă îi veghea neființa. Am înge-nunchiat. I-am sărutat visele de sub pleoape și mâna care pe paginile operei încrustase pentru eternitate dragostea pentru frumos, pentru prietenie și libertate, pentru adevăr. – Hrană întremătoare pentru învinșii de pe toate meridianele pământului, printre care mă înnumăram și eu…

În după-amiaza aceleiași zile s-a deschis testamentul lui Panait Istrati care lăsa „legatară universală a tot ce posed pe soția mea Margareta Istrati, născută Izescu” și dorința să fie „îngropat lângă mama mea, fără dric și fără nicio ceremonie religioasă”. Testamentul mai prevedea „ca medicii să se

convingă de moartea mea, în chipul cel mai neîndoios”. De ce? într-una din seri, mi-a povestit că atunci când își tăiase beregata la Nisa și zăcea în nesimțire, infirmierii ridicându-l pe targa, capul i se dădu pe spate și-și reveni în simțire. Atunci auzi pe unul din ei, zicând:

— „E mort! Să-l ducem la morgă.”

Auzindu-i, a încercat atunci să dea semne de viață, gemând aproape imperceptibil. De-atunci, cunoscuse alte numeroase cazuri de morți dramatice aparente care-l obsedau, încât renunțase la dorința de-a fi incinerat.

Ultima clauză a testamentului prevedea că „anulează pe cele precedente”. Existau încă alte două testamente: unul în favoarea Annei Munsch. – A doua soție, de care divorțase și un altul în favoarea Partidului Comunist Sovietic, ce data din 1927, când fusese acolo. Acest al doilea testament prevedea între altele și clauza „în caz că mor în U.R.S.S., să-mi fie aduse rămășițele pământești la Brăila, când clasa muncitoare va cuceri puterea”.

Scriitorii Aida Vrioni și Demostene Botez – prieteni de-o viață – hotărăsc, împreună cu Margareta Istrati, ca Panait să fie înhumat la cimitirul Bellu, din București, acolo unde se află și marii dispăruți ai culturii noastre, urmând ca rămășițele pământești ale Joiței Istrate să fie aduse lângă fiul ei.

Tot Demostene Botez intervine și obține de la Primăria orașului București aprobarea cesiunii gratuite, a unui loc în acest cimitir pentru două morminte, în figura 37. Tot el face demersuri la „Societatea Scriitorilor Români”, Direcția „Ateneului Român” și „Sindicatul Ziariștilor”, pentru ca sicriul cu marele dispărut să fie expus, pe un catafalc, pentru a primi public omagiul și venerația celor ce l-au citit și prețuit. Demersuri fără rezultat și inutil de comentat.

În dimineața zilei de 17 aprilie, Panait Istrati parcurge ultimul drum. – Așa cum a dorit-o: pe un car cu boi, înveșmântat în scoarțe naționale, întovărășit de familie și prieteni apropiați. Parcurge bulevardul Elisabeta, apoi pe calea Victoriei spre cheiul Dâmboviței, Palatul de Justiție, calea Rahovei, străzile 11 iunie și Șerban Vodă, la Cimitirul Bellu.

L-am vegheat în Capelă, fără întrerupere până a doua zi, împreună cu colegi din redacție, printre care poetul Constantin Barcaroiu și romancierul

Petre Bellu. A doua zi, dimineața, a venit de la Baldovinești și moș Dumitru, ca să-și îmbrățișeze nepotul pe drumul cel din urmă.

Joi 18 aprilie, la orele 16,30, sicriul a fost așezat pe aleia principală, în scuarul din fața capelei, pe un catafalc. Nenumărate flori și coroane, printre care una, sosită de pe malurile Mediteranei iubite, de la tovarășul de fotografie ambulantă Antonio Bernard: „Neuitatului prieten, din partea succesorului său pe Promenade des An-glais”. Un cor a intonat muzică solemnă, apoi s-au rostit cuvântări de prețuire și regret:

Eugen Stănescu, prefectul județului Brăila, care după ce evocă secvențe din agitata viață a vagabondului brăi-lean, a subliniat: „Fanatismul ideii de dreptate și revoltă și protest în fața nedreptăților omenești nu a găsit un mai minunat reprezentant decât Panait Istrati. (…) Omenirea a pierdut un scriitor de mare talent și un mare umanitarist. Iar Brăila, un ilustru fiu, căruia cu mândrie și cu veșnică recunoștință de tot ceea ce a putut să dea patrimoniului lumii civilizate, îi va păstra o veșnică memorie.”

Din partea „Societății Scriitorilor Români”, Păstorel Teodoreanu a subliniat că „românul Panait Istrati închide ochii în plină glorie, tălmăcit în mai toate limbile pământului. (…) «Lumea a fost creată de Poet și pentru Visător», a spus Oscar Wilde. Poet a fost Panait Istrati, visător a fost, și ceva mai mult: a fost om, în cea mai înaltă accepție pe care acest cuvânt o poate avea. Om a fost în viață și-n scrisul lui, tot om a fost”.

Ion Sân-Giorgiu, din partea secțiunei române a P.E.N. Clubului, a spus între altele: „Rareori un destin mai tragic și mai glorios totodată, ca al lui Panait Istrati. Pentru întâia oară, România intra – prin Panait Istrati. – În marele ritm al literaturii universale. Pentru întâia oară, un scriitor român aducea țării sale – care-l lăsase să plece în surghiun. – Gloria și renume mondial. Acestei țări, care nu-l recunoscuse decât târziu și care-l lăsase să se înfrățească cu foamea și cu boala, el îi dăruise din plin –, fără să precupețească, lumina strălucitoare a gloriei sale… Bun și blând, cu suflet generos și larg. Istrati cuceri repede dragostea tuturor. P.E.N. Clubul a fost mândru, în ziua când Istrati a venit în rândurile sale. Căci, cine altul, dacă nu el – care înfrățise geniul românesc cu spiritul internațional al culturii. – Era mai indicat să aparțină unei asociații, al cărei scop este tocmai această înfrățire internațională între culturile naționale… Pământul, care te

primește, este pământul țării tale, iar cei care te plângem suntem camarazii tăi de litere, care te-au recunoscut maestrul tuturor.”

Seria cuvântărilor a încheiat-o Mihail Stelescu, cu un emoționant omagiu și recunoștință pentru valoroasa colaborare a scriitorului și omului Panait Istrati, care prin „articolele publicate în «Cruciada românismului» a ajutat o mână de tineri învinși să-și deslușească drumul ce aveau de parcurs în viață.”

„A fost un moment sfâșietor. – Nota un ziar din epocă. – Când câțiva tineri cu ochii înroșiți de lacrimi și de-abia potolindu-și plânsul, au ridicat sicriul, purtându-l pe brațe și când corul „Asociației Artiștilor „a intonat rugăciunea…”

Fruntași ai literaturii noastre, actori și gazetari români și străini, fotografi ai agențiilor de presă de peste hotare se aflau prezenți. Adunarea de doliu a fost filmată și cuvântările înregistrate pentru „Jurnalul de actualități” al cinematografiei române.

Sute de persoane au umplut aleea din fața Capelei și • aleile din jur, unii cățărându-se prin pomi, ca să poată vedea mai bine – ultim omagiu îndurerat, adus din partea „Saharei necuvântătoare”, din rândurile căreia a purces și Panait.

Singurul „incident”: moș Dumitru, care se burzuluise și striga, cât îl țineau puterile: „Unde-i popa? N-o să-mi îngropați nepotul ca pe un păgân!” Osemintele Joiței Is-trate au fost deshumate și îngropate la picioarele marelui hoinar „în același cimitir.. Mamă și fiu odihnesc, în sfârșit împreună, în Eternitate…

În presa de la noi și de peste hotare s-a scris o cantitate impresionantă de articole (necrologuri, amintiri, fragmente de scrisori, poezii).

Ceea ce a scris Nicolae Iorga, cu acest trist prilej, depășește totul, întrecându-se pe sine în rostirea unor adevăruri eterne. El își răscumpără astfel în posteritate. – Atitudinea ostilă arătată față de Panait, neînțeles, tot timpul cât a trăit:

„În ce taine de nepătruns e înfășurată această biată viață omenească! Din ce adâncuri fără fund ne vin chemările și călăuzirile! Și ce neputincioasă e cea mai ascuțită inteligență, cea mai aprigă dârzenie față de poruncitoarea lor magie.

Iată așa și cu acela aprig în luptă, sfidător de opinie publică, părăsitor de țări și răsunător de lume, cu puterile unui real talent care vrăjea tocmai prin lipsa a ce dă – și a ce strică – acea cultură generală de care l-a lipsit soarta, trecut prin toată stratosfera laudelor și frământat prin toate vijeliile luptelor sociale, lăudat peste măsură și cu cruzime batjocorit…

Panait Istrati a vrut să fie aiurea, decât în lumea sa, în țara sa. Iluzia ispititoare a balaurului revoltei l-a prins, l-a învârtit în aer, l-a aruncat în slăvi la care nimeni dintre ai noștri nu s-a ridicat. Furtunosul ionian, care i-a fost tatăl, l-a azvârlit în aceste furtuni, ca acelea pe care neamul lui le-a înfruntat pe ape. Dar țăranca noastră, mama lui, l-a chemat cândva la sine și, bolnav, zdrobit de glorie, el s-a întors la dânsa. A căzut aici, și-a închis ochii aici… Și ea îl așteaptă acum, așa cum a vrut ea din mormânt, lângă dânsa…

Eroi ai marilor aventuri, din orice domeniu, ceea ce vă așteaptă, – „aceasta e” …

• • • • • ■• • • • «• • • • • •

La 19 mai 1935, se pun bazele „Asociației Prietenilor lui Panait Istrati”, al cărei sediu se afla în chiar locuința scriitorului. Președinte a fost ales prof. Univ. Titi Po-pescu, vechi prieten, iar secretar poetul Paul Bărbulescu, din gruparea „Adonis”. Din comitet, au făcut parte scriitorii Demostene Botez, Aida Vrioni, Petru Manoliu, Al. Mironescu, Vladimir Cavarnali, Petre Bellu, pictorul Eustațiu Stoenescu (autor al unui portret magistral, în ulei, al scriitorului, aflat actualmente în „Expoziția me-morială permanentă „Panait Istrati”, de la Brăila), Eugen Cialâc, directorul revistei „Pământul” de la Călărași, iar din partea „Cruciadei românismului”, Mihail Stelescu și Alexandru Talex). După o săptămână, asociația izbutește un pelerinaj la cimitirul Bellu, punându-se cu acest prilej o placă funerară la căpătâiul lui Panait Istrati.

La 11 august 1935, se dezvelește o placă de marmoră, comemorativă, la intrarea în imobilul din strada Paleo-logu, nr. 3, având următorul text: *„în această casă a locuit de la 26 octombrie 1934 – 16 aprilie 1935, PANAIT ISTRATI, scriitor român. Omagiu postum din partea revistei „Cruciada românismului”*. Această placă la venirea guvernului legionar în 1940, portarul a fost obligat s-o dea jos. El a demontat-o și a ascuns-o în pivniță. După 23 august, placa

a fost repusă de portar în același loc Din păcate, la puțin timp după, placa a fost găsită sfărâmată, de nu se știe cine în timpul nopții…

La împlinirea unui an de la moarte, revista la care lucram a organizat o „seară comemorativă, în sala teatrului „Comedia" (azi studioul Teatrului din Giulești).

„Asociația Prietenii lui Panait Istrati", împreună cu scriitorii Aida Vrioni și Demostene Botez, au reușit să dezvelească la cimitirul Bellu, monumentul funerar cu bustul lui Panait Istrati. – Operă excepțională a sculpto-riței Milita Pătrașcu. – Festivitate la care au participat numeroși scriitori, prieteni și admiratori ai operei is-tratiene și ai autorului ei. Au vorbit cu acest prilej Aida Vrioni, Tudor Vianu, Em. Bucuță și alții. Pe partea din față a monumentului funerar se află o placă de bronz – o femeie ce scrutează zarea mării – cu înscripția: „În amintirea mamei scriitorului".

Dedesubtul plăcii este săpat în piatră un fragment din „Artele și umanitatea de azi".

O emoționantă și de prestigiu evocare a amintirii lui Panait Istrati a avut loc în primăvara lui 1942, cu prilejul împlinirii a șapte ani, la „Teatrul Nostru", pe care am organizat-o, ajutat frățește de regretatul actor și prieten Fory Etterle. Au rostit atunci, cuvinte de totală prețuire, de amintire neștearsă, scriitorii Victor Eftimiu, Perpessicius, Aida Vrioni, Al. Mironescu, iar actorii Fory Etterle, Lily Carandino și Ion-Aurel Manolescu au recitat poezii omagiale sau lecturi din operă. Despre acea „seară", un cotidian din epocă a publicat un substanțial comentar, cu concluzia: „A fost o atmosferă emoționantă, ce se realizează într-o sală de teatru, unde spectatori și vorbitori au trăit într-o perfectă consonanță sentimentală, în amintirea lui Panait Istrati. Ne gândim la atâtea festivaluri înjghebate fără suflet și comparându-le cu orele de intensă vibrație din sala „Teatrului Nostru „, ne întristăm, fiindcă multe s-ar putea face, dacă sufletul ar fi prezent în toate actele noastre."

ADDENDA

— -■ ®--

UN DOCUMENT CAPITAL

DOSARUL DE LA SIGURANȚA*

În arhivele „Institutului de istorie a Partidului Comunist Român", Al.

Oprea directorul „Muzeului literaturii române”, a descoperit „Dosarul de la Siguranță al lui Panait Istrati (Fond numărul 95, dosarul 5796). Are mai mult de 150 de pagini, conținând note și informații, telegrame și rapoarte ale agenților și comisarilor. Este dovada palpabilă, că Panait Istrati a fost supravegheat de Siguranță, considerat „un om periculos pentru statul burghez”. Scrisorile îi erau violate, iar telefonul sub ascultare.

Supravegherea polițienească a continuat și după moartea scriitorului, figurând în Dosar și numele celor care s-au ocupat de memoria scriitorului, în posteritate r crearea Asociației „Prietenii lui Panait Istrati”, care %

* Ziarul „Dimineața” În numărul său apărut astăzi (cercetând colecția ziarului „Dimineața” din luna mai 1924, nu am găsit această știre, probabil s-a încurcat publicația – n.a.) public* alăturata informație cu privire la apariția senzațională în lumea literelor a lui Panait Istrati.

Panait Istrati, care este comparat cu Gorki, este unul dir» militanții mișcării socialiste de la noi.

Organizat întâlniri cu cititorii, la cimitirul Bellu, iar artista Milita Pătrașcu a realizat bustul scriitorului depunându-l la cimitirul Bellu. Câteva „Seri Panait Istrati” s-au organizat la „Teatrul Comedia” și „Teatrul Nostru”.

„Dosarul de la Siguranță” a fost publicat de Al. Oprea în revista „Manuscriptum”, de unde reproducem paginile ce urmează:

DOSARUL DE LA SIGURANȚA!

Se deschide, cu o notă informativă, a brigăzii a IV-s de poliție, datată 9 mai 1924, comentând o notiță despre Panait Istrati, care ar fi apărut în ziarul „Dimineața”, din aceeași zi:

(Notat cu creionul)

Brigada a IV-a 9 mai 1924 (F.l)

Ag. 10 Pr. Raport (at) 9 mai 1924 ss. Indescifrabil

La un moment dat, trebuia să facă o căsătorie formala cu Janetta Maltus1, amenințată cu expulzarea și care în trecut contractase o căsătorie cu Ștefan Gheorghiu, decedat.

Panait Istrati este, de meserie zugrav, prieten în epocă, cu Alecu Constantinescu2.

ROMÂNIA Jurnal de arhivă, no-

Ministerul de interne tele 4—9, întocmite de *Direcția Poliției* brigada a III-a. Data *ți Siguranței Generale* 7 septembrie 1925.

Brigăzile Centrale Inreg. No. 460378/7 sept.

1925.

1 Era considerată „agitatoare comunistă”.

2 Brăila. Unul din conducătorii partidului social-democrat român, condamnat la moarte în contumacie. Prieten cu Panait Istrati (1904).

SERVICIUL SPECIAL DE SIGURANȚA BRĂILA

Avem onoarea de-a vă semnala pe (ziaristul) scriitorul comunist Panait Istrati, sosit de curând de la Paris, a plecat spre orașul vostru3, de unde este originar.

Sunteți rugați, să-l țineți sub observație și de-al semnala autorităților respective, în caz de deplasare în alte direcții. Rezultatul ne va fi comunicat.

Director general Inspector general

Indescifrabil Indescifrabil

Ministerul de Interne înregistrat la Ministerul *Direcția Poliției* de Interne Direcția Poli- *și a Siguranței Generale* ției și Securității Generale *Circumscripția a II a* Confidențial.

Nr. 11461 B.C.M. Dosar nr. 2751

Brigada III-a

Domnule Director General, Avem onoarea, să vă comunicăm următoarele: în noaptea lui 11—12 septembrie 1925, Panait Istrati a sosit în orașul Brăila, bine cunoscutul socialist, actualmente scriitor român în Franța. Este acompaniat de soția lui4 și găzduiți la hotel „Bristol”, camera 26 La 12 septembrie, l-a vizitat pe pritenul său Constantinescu,

3 O „notă confidențială”, anterioară (nr. 53S3/3 septembrie 1925), din partea „Serviciului special de Siguranță” – Ploiești. Informatorii secreți semnalaseră prezența scriitorului acolo, „ca să culeagă date despre viața defunctului Ștefan Gheorghiu, militant socialist, în vederea unei broșuri, care va fi imprimată, prin contribuție bănească de comuniștii din București, Brăila și Ploiești. Avea intenția de-a scrie, o carte evocativă: *Agitatorul.*

4 în toamna lui 1925, Panait Istrati revine în România, după zece ani de absență. Într-o scrisoare, adresată lui Romain Rolland, îl anunță: „Plec în România, pentru a identifica mormântul mamei mele, moartă în 1919 și să

corectez șpaltele la cartea *Moș Anghel,* tradusă de mine, în românește". Era întovărășit de Ana Munsch, de origine alsaoiană, cu care se căsătorise la primăria din arondismentul 8, al Parisului.

Coafor pe strada Golești, cu care s-a plimbat prin oraș. De acolo, s-au dus la Baldovinești, unde Panait Istrati are o vie, moștenire de la părinții lui5. De-aici, s-au dus la Chișcani, unde Panait Istrati are un unchi6, care s-a înapoiat cu ei la Brăila, unde i-a cumpărat un costum nou de haine, ghete, baston și-o pălărie. Seara au mâncat împreună, cu Constantinescu.

În ziua de 13 septembrie, la ora trei, Panait Istrati întovărășit de femeia lui și prietenii. – Dinu Apostolache, corespondentul ziarului *„Dunărea de jos"* și coaforul Constantinescu – au vizitat Lacul *Sărat… S-au* înapoiat la Brăila, către ora cinci și spre șase și jumătate, Panait Istrati și soția au părăsit orașul, în direcția Galați, pe vaporul „Pri*ncipele Mircea".*

De la Galați, se vor înapoia la Ploiești, apoi la București, unde este invitat de Societatea Scriitorilor Români, la un banchet în onoarea lui7.

În timpul șederii la Brăila, n-a întâlnit niciun socialist sau altă persoană. În ziua de 13 septembrie a avut loc, o reuniune a sindicatului muncitorilor portuari, unde vechi socialiști îl așteptau. Dar, el n-a venit la această reuniune.

Inspector general, delegat Șeful Biroului

Indescifrabil Indescifrabil

Serviciul special de Siguranță 17 septembrie 1925

— Ploiești înregistrat la Ministerul de

Informatorii secreți Interne, Direcția Poliției și a

Lai 26 septembrie 1925, ordin de-a Siguranței generale *fi ținut în supraveghere* Nr. 63710/23 sept. 1925

(ss) *lonescu*

5 Mama lui Panait Istrati a fost o biată spălătoreasă. Tatăl său, de origine greacă, contrabandist; își abandonase familia, când Panait avea cinci luni, înapoindu-se în Grecia. A murit la Atena, din cauza tuberculozei. Panait Istrati n-a avut nicio moștenire.

6 Singurul unchi, în viață era (Dumitru) originar din Baldc-vinești.

7 Banchetul nu a avut loc, din cauza presei reacționare, care-l ataca violent, considerându-l „comunist".

CONFIDENȚIAL (Note)

Comunistul Panait Istrati s-a înapoiat la Ploiești, în seara de 14 septembrie 1925. Este găzduit la Costică Io-nescu, zis „Savantul”, actualmente patron-legător de cărți.

Îndată ce a sosit, s-a întâlnit seara cu Emil Nicolau și pictorul Al. Vodă (comuniști); N. Stroescu și Al. Dună-reanu (social-democrați) și C. Lonescu, legător de cărți, întâlnirea a avut loc, în prăvălia lui Vasile Petrescu (negustor), strada Romană. Panait Istrati era acompaniat, de-o femeie, originară din Alsacia (Franța), soția lui. A doua zi, a fost vizitat de doctorul Ilie Horodniceanu (socialist), I. Mareș, A. I. Burghelea și Maria Niculescu (comuniști), la domiciliul pictorului Al. Vodă.

După informațiile noastre, voiajul lui Panait Istrati, în România, a avut ca scop, să realizeze o strânsă legătură, între comuniștii francezi și români. De altfel, sus-zisul a vizitat, de când se află la noi, orașele Buzău, Brăila, Galați, Focșani și lași, unde a contactat toți comuniștii de-acolo. Pentru a masca, scopul sosirii la Iași, a întâlnit, de numeroase ori, pe romancierul Mihail Sa-doveariu și alți scriitori.

La Paris, unde își are domiciliul și unde se va îna -poia, după o lună de zile, a desfășurat o puternică activitate, în grupul comunist de-acolo, fiind membru în comitetul de redacție al ziarului socialo-comunist *UHu-manite* (sic!). În paginile acestui ziar, a dus o campanie violentă, denigrând România.

Panait Istrati este originar, din orașul Brăila, unde a fost zugrav și hamal, în port. Între anii 1914—1915, a trăit în concubinaj (?!) cu Jeanetta Maltus, maritală actualmente și locuind la Ploiești. A părăsit-o în 1916, plecând de îndată, din țara noastră puțin înainte de intrarea României în război.

Peste câteva zile, trebuie să revină la Ploiești, pentru a culege informații, privind pe defunctul socialtsto-re-voluționar Ștefan Gheorghiu, în vederea unei cărți, dedicate mișcării comuniste române.

Șeful serviciului (ss) *A. Ionescu*

A patra brigadă 24 septembrie 1925

7 octombrie 1925 Nr. 2751

Dosar 9867

NOTE

Scriitorul Panait Istrati, ale cărui legături, cu vechea mișcare muncitorească. – Pe care le cunoaștem. – A refuzat să colaboreze la ziarul muncitoresc „Deșteptarea”, editat de românii din America de Nord, trimițându-le o scrisoare, care se termină astfel: „Dacă ar vrea, muncitorii ar putea, într-o singură zi, să sfarme lanțurile sclaviei lor și fără să aibe registre pentru asta. Fiindcă registrele sunt bune, numai să înscrie morții”.

Aceste cuvinte sunt viu comentate, în cercurile intelectualilor noștri.

Iată omul, care afirmă, că se ține în afara luptelor politice și care, totuși, dă atari sfaturi muncitorilor.

La București, are intenția, să apară o revistă „Facla literară”, cu banii lui Rosenthal8, fost director al cotidienelor „Dimineața” și „Adevărul” 9.

Luat cunoștință Comunicat B.C.

8 octombrie 1925 24 septembrie 1920

(ss) *Filipoiu* (ss) *Indescifrabil*

Numărul 64873 J. 75688/1926

4 noiembrie 1926

TELEGRAMA CIFRATA10

1. *Inspectorilor generali ai Siguranței.*

2. *Prefecturilor județene.*

3. *Prefecturilor de poliție.*

4. *Polițiilor orașelor.*

5. *Serviciilor și brigăzilor de Siguranță.*

6. *Comandamentelor Jandarmeriilor rurale.*

7. *Prefecturei de Poliție din Capitala București.*

Suntem informați despre intenția de-a introduce și difuza, o broșură intitulată *„În țara ultimului dintre Ho-henzollerni”* care conține minciuni și calomnii, la adresa autorităților, din țara noastră.

* Proiectul nu s-a realizat negăsindu-se banii necesari, pentru. A păzi libertatea de cuvânt, a revistei, care trebuia să fie. «««• ajoasă, adunând câteva forțe libere și bine pregătite din țară.

* La 3 octombrie 1925, Panait Istrati părăsește România, Svurtându-și șederea din cauza persecuțiilor Siguranței, care l-a prevenit că se va „lua măsuri disgrațioase, privind libertatea lui**. În dosar, se află scrisoarea semnatarului, care reproșa „Directorului general al Siguranței”,

tratamentul neomenesc al poliției secrete, împotriva „unui scriitor de celebritate mondială, fugărit neîncetat, de agenții-polițiști”.

Din cauza plecării precipitate a lui Istrati, festivalul literar, proiectat la Iași (18 ianuarie 1926), unde trebuia să citească „pagini inedite” a fost anulat.

Sunteți rugați, să luați imediat măsuri, de îndată de împiedicarea difuzării ei și confiscarea ei.

Pentru ministrul de Interne (ss) *Romulus Voinescu*

A treia brigadă Nr. 11248/12 noiembrie

1926

NOTA

Broșura *În țara ultimului dintre Hohenzollerni,* editată de „Comitetul de Apărare împotriva teroarei albe în Balcani”, a fost introdusă la noi, în țară.

Această broșură este prefațată de Panait Istrati.

Am intervenit, pe lângă Legația Franței, la București, ca să facă învestigații, la Paris, spre a descoperi cine este autorul acestei broșuri și cine face parte din sus-zisul Comitet11.

(ss) *Indescifrabil*

România Dosar special

Ministerul de Interne A.S. Nr. 11248

Direcția Poliției fi *a Siguranței generale Serviciul secretariat,* nr. 61357, 13 XI 1926 *(Clasat în dosarul broșurii:* „în țara ultimului Hohenzollern”)

10 Un ordin similar, semnat de Direcția Poliției și Securității generale, a fost dat Directorului general al P.T.T. Și Vămilor (Nr. 65079, 5—6 septembrie 1926).

11 Broșura conține 32 pagini, având ca supra-titlu *Istoria unei crime* (Asasinatul lui Pavel Țeacenko, de Siguranță, în 1926, pentru propagandă comunistă).

Domnule Ministru,

Avem onoarea, de-a vă trimite broșura alăturată și de-a vă ruga, cu titlu de reciprocitate, să binevoiți a cere Serviciilor de Siguranță, de la Paris, să facă învestigații, în vederea stabilirii cine este autorul broșurii, care defăimează personalitățile și instituțiile țării noastre și de-a cunoaște compoziția „Comitetului împotriva te-roarei albe în Balcani”.

După aceasta, sunteți rugat de-a veghea, dacă nu-i cazul ca autoritățile franceze să facă încetarea acestei acțiuni de defăimare a personalităților și autorităților țării noastre.

Mulțumindu-vă, călduros, vă rugăm domnule ministru, de-a ne considera devotații dumneavoastră.

Ministru Director general

(ss) Indescifrabil (ss) Indescifrabil

*

Ministerul de Interne Foarte discret

Direcția Poliției și a Siguranței generale Nr. 73511/27 august 1929

La 21 august 1929, scriitorul Panait Istrati s-a înapoiat, în țara noastră, cu trenul internațional nr. 24, venind de la Paris, întovărășit de femeia lui. Destinația voiajului: Brăila, unde va rămâne, șase săptămâni.

„Prefața” lui Panait Istrati este *scrisoarea lui – manifest* trimesă la mitingul împotriva teroarei albe în Balcani, ținută la 6 octombrie 1926, în sala „Societes savantes”, de la Paris. În acest „Comitet”, figurau Romain Rolland, Henri Barbusse și Panait Istrati. (A se vedea, articolul apărut în ziarul „Poporul”, din 20 martie 1926.)

Posedă pașaportul nr. 930, eliberat de Legația noastră de la Paris, la 2 mai 1929.

(ss) *Demetriad* Nr. 2183

*

Direcția Poliției 28 august 1929

Și a Siguranței Brigada a patra

NOTA

Astăzi, 28 august, scriitorul Panait Istrati a părăsit localitatea Timișoara, cu rapidul de opt, acompaniat de profesorul Cioflec.

Voiajul lui este în strictă legătură, cu procesul intentat comuniștilor, *cu ocazia dezordinelor provocate, în timpul funerariilor comunistului Fonagy, mort la spitalul din Câmpina și transportat de-acolo, cu un automobil.*

De la Timișoara, va pleca pe valea Jiului, pentru ca muncitorii-mineri să-l informeze despre incidente, în vederea unei anchete, care va fi publicată într-o broșură12.

12 Panait Istrati venise, ca să ancheteze masacrul muncitorilor greviști,

de la Lupeni (6 august 1929), unde au fost împușcați mineri și alți patruzeci și cinci de greviști, încarcerați la Deva. În ancheta lui personală, a fost întovărășit de profesorul Romulus Cioflec, membru în partidul, aflat la putere. I se acordase „liberă trecere”, de ministrul de interne (Vaida Voevod). – Valea Jiului fiind sub stare de asediu.

Ca urmare a acestei anchete, Panait Istrati a scris opt reportaje, apărute în cotidianul independent *„Lupta”*, între 24 septembrie și 2 octombrie 1929, acuzând autoritățile locale, de-a fi dat ordinul masacrului și cerând public, arestarea vinovaților.

După ce a terminat ancheta, a trebuit să se înapoieze, pentru două zile, la București. De-acolo, va pleca la Brăila, locul nașterii, unde va rămâne două săptămâni.

La 5 octombrie, părăsește țara, cu destinația Paris.

•

Direcția generală a Poliției 29 august 1929

Nr. 2751

NOTA

Inspectorul regional al Poliției-Timișoara face raportul următor:

Domnul prim-procuror i-a dat lui Panait Istrati, permisiunea de-a lua contact și să vorbească, cu deținuții din 7 aprilie 1929. S-a prezentat, la ei, informându-i despre decizia lui, de-a face o anchetă asupra diferendului, dintre muncitori și capitaliștii României.

Între altele, Panait Istrati a precizat, că și-a dat seama, încă de la sosirea lui acolo, de teroarea capitalistă, des-lănțuită împotriva muncitorilor români. În plus, s-a arătat convins, că țara este guvernată de bandiți și că după înapoierea lui în Franța, va scrie articole demascatoare, În fața opiniei publice de-acolo, despre teroarea sânge* roasă, deslănțuită împotriva minerilor români.

El a promis deținuților, să-i ajute din exterior, defăimând țara noastră și conducătorii ei. Apoi a adăogat, că în Franța, nu terorizează pe deținuți și că va denunța, cu putere, tot ceea ce se petrece în închisorile românești.

Prin promisiunile făcute deținuților, *acest domn agită, în mare măsură, starea de spirit a minerilor și compromite prestigiul guvernului și al administrației țării. El a îndrăznit, chiar să defăimeze românii, acuzânău-i că ar fi depravați.*

Suntem informați, că mâine – 30 august – vrea să intre, în contact, cu șefii muncitorilor, ceea ce ne va face un rău. Muncitorii sunt încurajați, în nemulțumirile lor și ne va fi greu să reprimăm dezordinele provocate.

Sunteți rugați, să ne indicați, măsurile pe care trebuie să le luăm.

Inspector (ss) *Ciuba*

*

Dosar nr. 2751 înregistrat la Ministerul

8 septembrie 1929 de Interne, direcția Poli- ției, nr. 79143/11 septembrie

NOTA

Ca urmare, a raportului nostru telegrafic, de ieri (nr. 1251) măsurile de supraveghere luate pentru menținerea ordinei, sunt destul de satisfăcătoare. Nicio nevoie, ca să aplicăm ordinul de ieri nr. 43700/1929.

Domnul Panait Istrati se află la Lupeni. El posedă autorizația nr. 1165/4 august 1929, din partea domnului ministru Vaida Voevod. Este acompaniat de soția doctorului Almașu și a profesorului Romulus Cioflec de la Timișoara. Sus-zișii s-au întâlnit, cu văduvele victimelor de la Lupeni și au vizitat spitalul.

Ei vor pleca la Deva, la 8 septembrie.

Efectivul trupei este de 650 jandarmi, din batalionul de instrucție Petroșani și 80 jandarmi de la legiunea Petroșani. Deci, trebuie retrase gărzile de frontieră, de la Deva.

În toată regiunea domnește liniștea. Se simte numai lipsa agenților-informatori.

Șeful serviciului, (ss) POPOVICI 9 septembrie 1929, nr. 1539 4058 Pr.M.

*

Serviciul special înregistrat la Ministerul *de Siguranță – Petroșani* de Interne, direcția Poli-*nr. 1542* ției și a Siguranței gene-

8 septembrie 1929 rale. Nr. 79484/12 sep- tembrie 1929.

NOTA INFORMATIVA

(…) în Lupeni, au găzduit la hotel, în noaptea de 7/8, iar în ziua de ieri 8 crt. Au luat contact cu o parte din muncitori, soțiile victimelor din ziua de 6 august. Au vizitat spitalul, cu care ocazie s-au interesat, de cauzele care au determinat greva, modul cum a fost reprimată și în special de viața minerilor, față de criza de lucru și scumpetea traiului. Au luat diferite

fotografii ale văduvelor, grupuri de mineri și locul unde s-a petrecut incidentul sângeros cu armata.

Voind a pătrunde în uzina electrică, probabil pentru a fotografia, au fost opriți de sentinelele din post și cu toate intervențiile făcute la Comandamentul Garnizoanei, pentru a li se permite, au fost refuzați.

Eri, la ora 14, au plecat cu trenul spre Petroșani, unde intenționează, să rămână, însă în drum au primit o telegramă și renunțând la vizita, ce anunțase în acest oraș, au plecat la Deva.

Șeful serviciului (ss) Indescifrabil

*Ministerul de Interne * Nr. 59035/18 septembrie 1929*

TELEGRAMA CIFRATA *Domnului Inspector regional al Poliției Iași*

Ziarul *Universul,* din 18 septembrie, publică un articol, în care se afirmă că Panait Istrati are intenția de-a organiza un nou partid muncitoresc român, în care scop va veni la Iași. Va fi găzduit la Mihail Sadoveanu.

Sunteți rugat, să urmăriți această chestiune, comunicându-ne, la timp, rezultatul.

Directorul general al Poliției (ss) *Indescifrabil*

TELEGRAMA EXPRES DIN IAȘI

La ordinul dvs. Nr. 59035/1929, raportez că, în adevăr, scriitorul Panait Istrati și-a anunțat venirea la Iași. Data, scopul venirii și eventuala activitate politică, ce se va desfășura în localitate, o vom raporta la timp.

Director regional (ss) Măcelaru

ROMÂNIA MINISTERUL DE INTERNE Anul 1929, Iași, luna septembrie Ziua 30

NOTA INFORMATIVA

Direcția generală a Poliției – București

(…) Panait Istrati a renunțat să mai vină la Iași. Persoanele respective nu au primit, până-n prezent, niciun fel de instrucțiuni, cu privire la organizarea unui partid muncitoresc român.

Inspector general (ss) C. *Dimitriu*

*

Direcția Poliției 27 septembrie 1929

Și a Siguranței Statului întâia Brigadă

Comunicăm, față de cele publicate în ziarele „Epoca” și „Ordinea”, cu

privire la Panait Istrati:

Brigada C va căuta, să se informeze precis, dacă na cumva persoana interesată s-ar deda la acte de violență, cu ocazia conferinței de la 6 octombrie.

(Notat ulterior) S-au luat, la timp, măsuri.

*

NOTA

Pe străzile Capitalei s-au afișat anunțuri cari comunică, că Duminică 6 octombrie, la ora patru p. în., în sala „Tomis”, va avea loc un festival cultural, organizat de ziarul „Proletarul”.

Festivalul va fi prezidat de doctorul Ghelerter, iar domnul Panait Istrati va conferenția despre „Frumusețile Artei și eliberarea omului” 13.

13 Panait Istrati n-a putut ține conferința anunțată, din cauza agitației provocate de huligani și reacțiune, în presă și pe stradă. O scrisoare a lui Panait Istrati adresată profesorului Romulus Cioflec, ne dă detalii foarte sugestive: „Sunt urmărit neîncetat» de polițiști. Ieri seară, un „membru important „al guvernului m-a anunțat, că studenții naționaliști caută să mă omoare. Au baricadat strada Dragoș Vodă și toată noaptea au chefuit, într-o prăvălie, alături de domiciliul meu, urlând și amenințându-mă cu revolverele” …

O mașină a poliției l-a transportat, la gară. Și acolo, pe cheiul asaltat de huligani, a putut să se urce în tren, cu revolverul în mână.

Astfel, Panait Istrati ți-a părăsit țara, la 9 octombrie 1929.

*

„Brigăzile centrale” Brigada a III-a

12 octombrie 1929

TELEGRAMA

Polițiilor de frontieră: Jimbolia, Halmeu, Episcopia Bihorului, Grigore Ghica Vodă, Constanța Raportați telegrafic, dacă Panait Istrati a părăsit țara

Director general al Poliției (ss) Stan Emanuel

Ministerul de Interne înregistrat în Ministerul *Poliția de frontieră Curtici* de Interne, Direcția gene-*Nr. 3242/10 octombriz 1929* rală a Poliției și Siguranței

Nr. 090840/14 octombrie 1929 dosar nr. 2751

Domnule Director general

Ca urmare a raportului nostru telegrafic nr. 2182/22 august 1929 și conform ordinului dumneavoastră cifrat nr. 60114/1929, avem onoarea să vă raportăm, că ieri seară, *scriitorul Panait Istrati a părăsit țara, prin acest punct de frontieră,* cu Orient-Expresul, destinația Paris.

Șeful Poliției – Curtici (ss) Polițist N. V. Demetriad

Domnului Director general, dl Poliției generale a Statului;

- *– București* – ALUNGAT DIN ROMÂNIA… * (Lupeni – 1929)

La 20 august 1929, Panait Istrati se afla în drum spre țară. La plecarea din Paris, îl anunțase pe Romain Rolland: „Mă duc în România, pentru cei masacrați la Lupeni. Înfiorător!"

Ancheta a fost personală și urma să fie difuzată în străinătate de agenția „Associated Press". – Proiect care nu s-a realizat.

Ajuns la București, obține de la Al. Vaida-Voievod – ministru de interne – un permis de „liberă trecere* pentru a putea pătrunde în Valea Jiului1, aflată sub stare de asediu în urma grevei minerilor de la Lupeni, la

6 august 1929 și a represiunii militare sângeroase. Însoțit de Romulus Cioflec2, ajunge la Lupeni în ziua de

7 septembrie, stă de vorbă cu văduvele minerilor asasinați, coboară în mină spre a se informa asupra condițiilor de muncă în abataje, se întâlnește cu mineri scăpați din măcel, hărțuit la tot pasul de autoritățile locale.

* După Alexandru Talex, capitolul „Alungat din România" ar fi trebuit inclus după capitolul „încredere". Dintr-o eroare a fost introdus la Addenda.

1 Circulara nr. 11655, semnată de ministrul de Interne, către toate prefecturile de județ, specificând că *„Panait Istrati este liber a vizita orice localitate și a lua contact cu orice persoană, refăcându-i-se nicio greutate în această privință, aducându-i-se la cerere orice sprijin".*

2 Profesor la Timișoara și scriitor, autor al câtorva volume (nuvele și romane, precum și note de călătorie). S-au cunoscut la Paris, în iulie 1929, legând prietenie trainică. (Vezi *Panait Istrati-Romulus Cioflec,* în „Manuscriptum", nr. 1-1970, unde sunt publicate scrisorile brăileanului.)

Se duce apoi la Timișoara, unde se judeca procesul minerilor greviști, arestați abuziv de autorități. Presa locală îi ia interviuri și articole3, în care precizează scopul revenirii în țară: anchetarea cauzelor care au provocat

greva minerilor, cine a ordonat represiunea sângeroasă și participare la procesul de la Timișoara, în apărarea minerilor arestați. (Lucrețiu Pătrășcanu intervenise și obținuse ca Panait Istrati și Romulus Cioflec să asiste la dezbateri).

Vizitează, apoi, regiunea; se duce la Țebea, la „Gorunul” lui Horia.

Tot timpul șederii în România și a învestigațiilor făcute la Deva, Lupeni și Timișoara, Panait Istrati a fost urmărit pas cu pas de copoiii Siguranței. Astfel: intrarea în țară, la 21 august 1929, este semnalată prin nota 73511/27 august 1929 a Direcției Poliției și Siguranței Generale, iar o altă notă (din 29 august 1929) informează și apreciază: „susnumitul a declarat că și-a dat seama de teroarea capitalistă, deslănțuită împotriva muncitorilor români și este convins că țara este guvernată de bandiți (…) acest domn agită în mare măsură spiritele muncitorilor”. Alte note îi înregistrează deplasările, pas cu pas, întâlnirile avute etc. (Vezi Dosa*rul de la Siguranță al lui Panait Istrati, la* „Addenda”, prezentei ediții).

Pierzându-i-se urmele, la un moment dat, se trimite

3 Vezi: *Sângeroasa zi de 7 august, în fața instanței,* în „Ar-beiter Zeitung”, nr. 196, 30 august 1929; *Panait Istrati la procesttî comuniștilor,* în „Temeswarer Zeitung”, nr. 195, 30 august 1929; *Procesul comuniștilor în dezbatere la tribunalul din Timișoara,* În „Voința poporului”, 1 septembrie 1929; *Panait Istrati la Timișoara,* în ibid., 5 septembrie 1929; *Secretarul de Stat D. R. Ioani-țescu răspunde unui articol al lui Panait Istrati,* în „Temeswarer Zeitung”, nr. 198, 3 septembrie 1929, precum și două interviuri: *O după masă cu autorul Chirei Chiralina,* în „Deli Hirlap”, nr. 197, 31 august 1929; Ion Iliescu: *Panait Istrati la Timișoara,* în „Drapelul Roșu”, nr. 7592/1929.

La 12 octombrie 1929, un „Ordin general” către toate polițiile de frontieră: „Raportați telegrafic dacă Panait Istrati a părăsit țara!”

Revenit din Valea Jiului, la București, Panait Istrati publică în ziarul „Lupta” opt reportaje asupra „măcelului de la Lupeni” și cauzele care au provocat greva minerilor4. Ce urmare a celor văzute și constatate în Valea Jiului, Romulus Cioflec își dă demisia din partidul națio-nal-țărănesc, aflat la guvern.

În „nota redacției”, care deschide seria reportajelor în „Lupta”, se spune între altele: „Scriitorul Panait Istrati a oferit „Luptei”, însemnările

cercetărilor sale în regiunea Lupenilor, unde acum o lună s-au produs evenimente sângeroase. „Lupta” crede că sistemul de-a interzice scriitorilor liberi, accesul pentru cercetări sau libertatea tiparului, a pricinuit până azi țării prea multe nedreptăți, ca să căutăm a-l menține. Lăsând deci lui Panait Istrati și deplina libertate și deplina răspundere a cercetărilor, impresiilor și părerilor sale, vom publica însemnările lui asupra „evenimentelor” de la Lupeni. O facem cu atât mai mult, cu cât i s-a dat completă libertate de a-și face învestigațiile și cu cât de-o vreme încoace, experiența – și a vieții și a răspunderii scriitorului – l-a făcut să părăsească punctul de vedere strâmt

4 I. *Între Timișoara și Lupeni,* 24 septembrie 1929; II. *Se bate și acum,* 25 septembrie 1929; III. *Războiul între burghezie și comuniști,* 26 septembrie 1929; IV. *Ce am văzut la Lupeni,*

27 septembrie 1929; V. *Ce ascund Lupenii și Valea Jiului,*

28 septembrie 1929; VI. *Raportul prefectului Rozvâny,* 29 septembrie 1929; VII. *Exploatatorii minerilor,* 1 octombrie 1929; VIII. *Cauza muncitorilor din Valea Jiului,* 2 octombrie 1929. (Republ. Parțial și nu din vina noastră în voi. *Amintiri – Evo-'cări – Confesiuni,* Minerva, 1985, pp. 138—155.)

În limba franceză, text integral: *Les riportages de Panait Istrati a Lupeni – 1929,* în „Les Cahiers des Amis de Panait Istrati”, nr. 21, noiembrie 1981; republicat în „Les Cahiers Panait Istrati”, nr. 6/1988.

De partid, pentru a adopta singura atitudine, care șade bine spiritelor libere: *obiectivitatea”.*

Venind în țară pentru câteva săptămâni, n-aveam de gând să mă amestec în haosul fără lumină al gazetăriei. Știam că la Timișoara avea să se judece un proces al comuniștilor. Mai știam, că la Lupeni avusese loc, de curând, un asasinat în masă, pe care oameni serioși de la noi, îl numesc o *„nenorocire”.*

Dar iată că acum lucrurile se înfățișează altfel, din toate punctele de vedere. Tribunalul din Timișoara n-a judecat numai pe comuniști, ci și drepturile, recunoscute de legi, ale cetățenilor acestei țări. Iar la Lupeni, a avut loc cu totul altceva decât o „nenorocire” '.

Setea de libertăți e mai puternică în mulțime, chiar și decât nevoia de pâine. Imensa Rusie, blocată timp de cinci ani, a putut să piardă șase milioane de suflete, pradă foametei, fără să crâcnească. Era vremea când

bolșevismul, cu mațele ghiorăinde și cu mâinile goale, învingea pe toate fronturile…

Netăgăduit aproape pretutindeni, guvernele burgheze. – Amenințate în existența lor de clasă – au întronat măciuca stării de asediu. Astăzi, însă, mulțimile păcălite și însângerate de toate democrațiile nu mai cred decât în puterea propriilor lor brațe, în lupta apolitică dar neîndurată cu lăcomia capitalistă. Va rămâne în picioare, rămâne chiar de pe acum, mai sfântă și mai amenințătoare ca oricând, suferința celor fără drept la soare, nici la libertate, nici la pâinea neagră de toate zilele. Și în fața acestei suferințe, burghezia va avea, *are* de ales între dreptate și pârjol. – Pârjol țâșnind din inimi revoltate, nu din bolșevism stipendiat.

Desigur nu poți, într-un an și nici în zece, să faci să curgă untul și mierea pe plaiurile arse de lăcuste naționale, timp de o jumătate de veac. Dar poți să restabilești legile fundamentale ale țării; poți să îngădui omului cu brațele goale să se apere de fiara care i-a înfipt colții în beregată; poți, mai presus de toate, să nu pui la îndemâna acestei fiare întreg aparatul terorist al Puterii, așa cum s-a făcut până acum când fiara și Puterea se întâlneau în aceeași hidoasă persoană.

Nu e rolul meu să dau sfaturi de guvernare înțeleaptă unei burghezii, oricare ar fi ea. Dar viața mă obligă azi, ca să car apă la moara oricui e gata să macine făină pentru toată lumea.

O fac din pornire absolut dezinteresată, dintr-un simțământ de datorie cetățenească. De trei săptămâni alerg ziua și noaptea, ca să mă încredințez de cele ce se petrec între Timișoara și Lupeni. Am văzut, am pipăit lucruri dureros de triste. Fie-mi îngăduit să le spun pe șleau, în speranța că vor contribui să deschidă ochii oamenilor ce sunt azi la cârma țării și prin aceasta să aline, fie cât de puțin, suferințele celor mulți din care mă trag.

Ca să mă pot documenta și mai bine asupra celor petrecute la Lupeni, am fost la domnul ministru ad-interim la Justiție și l-am rugat să-mi permită să comunic cu cei patruzeci și cinci de închiși de la Deva. Mi-a promis că va da ordin să mi se îngăduie aceasta. N-a făcut-o. A fost o vorbă în vânt.

Neputând, la Deva, să iau contac cu deținuții, am plecat a doua zi la Lupeni. Am căzut în mijlocul minerilor, prin surprindere: am văzut numai

praf de cărbune și spaimă în suflete.

Am văzut pe unul din cei nouă, scăpați din catastrofa de la 1922, un am tânăr. El nu mai avea urechi, iar drept obraz, un fel de rogojină, o arătare. Și de ce o așa de groaznică „nenorocire”? Risc profesional? Fatalitate? Nu! Ci numai fiindcă direcția făcea economie de burlane aspiratoare de gaze.

Mi s-a părut de necrezut și am voit să văd cu ochii mei rolul acestor burlane. Am intrat în fundul unei galerii, la locul cel mai periculos, acolo unde se conturează un foc subpământean, care arde închis, nevăzut de nimeni.

Înainte chiar de a ajunge la el, aerul devine înăbușitor. Galeria principală, care e aerisită năpraznic pe tot parcursul ei de vreo doi kilometri, se termină aici cu un mormânt. În fundul mormântului nu mai e chip să respiri, deși ventilatorul urlă de te asurzești. Aci e iadul pământesc. Doi metri, goi până la brâu și blestemați din naștere, dau cu târnăcoapele în stratul sclipitor al aurului negru.

Călăuza noastră, secretarul sindicatului minerilor; oprește ventilatorul ca să putem vorbi și imediat simțim că duhul morții ne și năpădește. Căldura nesuferită ne face să aruncăm tot ce e pe noi. Inima bate să se rupă Tâmplele pocnesc. Amețim. În vremea asta, ni se explică importanța burlanelor, groase cât un corp de om. Ele aleargă de departe, susținute de plafon și se termină cu o gură căscată deasupra capetelor noastre, unde cuibărește moartea, unde explozia e o chestiune de minut și unde unul din cei doi mineri trăiește de treizeci de anii

Explicația e simplă: atâta timp cât burlanul aspiră gazele pericolul e înlăturat; așa că n-ai decât să adăogi burlan după burlan, pe măsură ce mina avansează.

— Ei, și atunci? întreb mirat.

Atunci intervine direcția și te face să nu mai ai burlane de adăogat. Mina se adâncește. „Gura” aspiratoare rămâne în urmă. Oamenii aleargă de la o mină la alta, *își împrumută* unii altora câte un crâmpei de burlan, ea să-și mai golească mormântul de duh mortal. Dar, jocul acesta nu poate dura la infinit. Și cum viața unui miner e mai ieftină decât pielea unui bou, vine un moment când economia de burlane produce „nenorocirea”, – „fatala’* explozie.

…La Lupeni, n-a fost o potolire a unei revolte, ci o vânătoare de oameni. Autoritățile au băut până la ziuă și au dat de băut și la soldați. Un prefect beat a tras cel dintâi după sunarea goarnei. Există doi martori, care au văzut pe prefect beat, luând arma unui grănicer și trăgând cel dintâi. Ș-au împresurat minerii și au fost măcelăriți, fără să li se dea putința de-a fugi, apoi, când au reușit să fugă, s-au luat grănicerimea după ei, beată de vin și de sânge.

Singurul loc pe unde căutau să scape cei mai mulți, un faimos canal de lângă uzină, era păzit de criminalul plutonier Maican, care însoțit de puști, pândea pe cei ce se aruncau în canal, îi pălea cu o osie și dădea ordin să se ucidă lumea. Acolo au fost striviți cu patul armei și sfâșiați cu baioneta cei mai mulți mineri.

La acest canal, a doua zi după măcel, veneau câinii să lingă sânge, creier și mațe. Am văzut haine de-ale morților într-un hal absolut convingător. Fiecare îți povestește cum a fost fugărit al său soț, tată, ori frate, unde a ajuns, ucis ori schilodit. Toți îți vorbesc la fel.

La spital, nouă mineri, groaznic de mutilați, mai agonizează și acum după cinci săptămâni. Din nouă, șapte sunt împușcați pe la spate. Proporția e aceeași și pentru morți: trei sferturi dintre ei au fost loviți pe la spate. Cel care cădea, avea apoi capul strivit cu arma. Pieptul străpuns, pântecul sfâșiat.

Așa se explică faptul că autoritățile n-au îngăduit familiilor să-și ia mortul. Chiar de a doua zi, cadavrele au • fost învelite într-o otreapă de cămașă, îngrămădite în carele de gunoi ale orașului și îngropate.

Toate aceste mărturii și altele se află pe buzele unei populații întregi.

Un colaborator al „Luptei" a dovedit cu cifre, după însăși buletinele de plată, că minerul de la Lupeni e un om robit pe viață, fiind necontenit vândut iadului, care-l va răpune într-o zi.

Mărturisesc că, deși cunoscător al cruzimii liberalilor în toate domeniile, dovada aceasta a colaboratorului

„Luptei", dată ca *regulă,* mi s-a părut peste putință de crezut. Așa că, ajungând la Lupeni, întâia mea grijă a fost să controlez revelațiile apărute în „Lupta".

N-am avut nevoie, să-mi bat capul. Minerii vin ei singuri să-ți arate

buletinele de plată. Și, pe oricare dintre ele ai pune mâna, toate proclamă același adevăr: omul e robit, vândut. — Îâ3

Ceea ce e capital, e *suma câștigată într-d lună.* Or, iri această privință, am văzut că minerul care se îndoaie chiar și la munca cea mai infernală, nu poate depăși două sute de lei pe zi. Iar generalitatea câștigurilor variază între 2 300 și 3 500 de lei pe lună. Și, cu suma asta, minerul și familia lui nu pot să trăiască la Lupeni.

Direcția minelor o știe. Și, generoasă, oferă minerului posibilitatea de a câștiga mai mult. Cum? Aci intră în joc „primele”: *dacă faci mai mult decât ești obligat, ți se va da atâta pe vagonaș.*

Am avut în mână mai multe fișe de plată. Ele sunt mai elocvente decât cea mai elocventă pledoarie în favoarea sclavilor de la Lupeni. Ele dovedesc și omului de cea mai rea credință că felul cum înțeleg liberalii să se îmbogățească, nu mai poate fi numit *exploatare crâncenă,* ci *HOȚIE, BANDITISM* la drumul mare, crimă, care trebuie numaidecât pedepsită de justiție. Guvernul, dacă vrea într-adevăr să facă ceva în țara asta, *trebuie musai să ia de gât pe tâlharii și ucigașii minerilor, să-i pedepsească de jafurile comise și să le impună condiții de plată, dedesubtul cărora să nu se mai poată coborî.*

Iată ce spun, cu glas de tunet, două din aceste fișe. Ambele sunt ale minerului Bauer Filip. Una din decembrie 1928, cealaltă din ianuarie 1929, deci, nu se poate pretinde că în vremea asta condițiile de viață au evoluat în favoarea minerului.

Și ce vedem?

Vedem că pe luna decembrie, prima începe de la trei vagonașe și jumătate cu suma de lei patruzeci și șase; că pentru patru vagonașe omul va primi cincizeci de lei, iar dacă plesnind în mină, reușește să scoată patru vagonașe și jumătate, pune mâna pe cincizeci și patru de lei.

Sărmanul Bauer Filip a crăpat la muncă și a reușit. Și-atunci? Ei bine, atunci intervine direcția și spune că chiar plesnind în mină omul tot trebuie să nu fie plătit. Ea *refuză să respecte chiar și convenția asta sălbatică, își calcă cuvântul dat, jefuiește pe om.*

Căci vedem că numaidecât, pe luna ianuarie, *supremul efort al minerului e redus la minimum.* Cele trei vagonașe și jumătate, plătite cu patruzeci și șase

lei, devin patru vagonașe și’ jumătate. Acum, ca să câștige cincizeci și patru lei, nu patru vagonașe și jumătate, ci cinci și jumătate trebuie să facă bietul Bauer Filip!

Aceasta, *dintr-o lună pe alta!*

Cum se poate numi o asemenea faptă? Și care e *singura* rațiune de-a guverna a național-țărăniștilor, dacă nu să Sfarme aceste cuiburi de tâlhărie liberală? Căci dacă e vorba ca și guvernul actual să tolereze ceea ce au inaugurat liberalii, apoi eu cred că ploșnița liberală e suficientă acestei țări și nu mai e nevoie de încă o consoartă leșinată, după aceea a averescanilor, ale căror mine de aur de la Brad, în care am intrat, ne pregătesc pe curând alți Lupeni, alte măceluri.

Pe lângă flangranta tâlhărie cu reducerea primei pe măsură ce minerul dovedește capacitatea lui de robie, direcția minei mai are încă un mijloc de a suge sângele sclavului. Acesta e *anularea vagonașelor,* declarate insuficient încărcate, ori conținând piatră.

. E un arbitrar tot atât de strigător la cer, ca o crimă tot atât de demnă de pușcărie.

Netăgăduit că, în lungul lor drum din fundul minei până la locul de recepție, se întâmplă ca unele vagonașe să-și îndese conținutul, ori chiar să piardă din el prin Kgâlțâire,

Că i-o lipsi un sfert, o treime ori o jumătate, *vagona-șul e anulat în întregime.* Omul pierde tot, nu numai ce i se contestă. Și știți cam câte vagonașe se anulează pe iună în mijlocie? Bagatela cifră de 3 000 la 3 500 de vagonașe!

Iată procedeurile care au dus la revoltă.

Când am dat cu ochii de prizonierii comunitși din Timișoara, întâiul lor strigăt a fost: *„Niciodată nu s-a bătut mai crâncen ca acum, sub guvernul național-ță-rănesc!”*

Îmi era peste putință s-o cred, am căutat să vorbesc și cu alți militanți, ne comuniști și toți mi-au declarat. *„Da, se bate mai rău ca pe vremea urgiei liberale”.*

Un nenorocit, cu fața brăzdată înainte de vreme, cu stigmatele foamei și suferințelor fizice îndelung îndurate, îmi povestea scena unei bătăi la postul de jandarmi:

— Ne lua pe rând și ne bătea până ce cădeam în nesimțire. Piepturile ne erau umflate, mădularele zdrobite de lovituri cu patul armei. După ce se duceau să se mai răcorească cu un pahar de vin, se întorceau și iar bătaie. Ne fugăreau prin încăperea închisorii, ne îngrămădeau într-un colț și acolo ne cărau la paturi de pușcă, până nu mai puteau de osteneală. În vremea asta, ceilalți tovarăși erau ținuți în respect cu țeava puștii în piept. Plutonierul care comanda bătaia era beat. El ne spunea că de data asta nu mai scăpăm cu viață. O vedeam și noi.

— Și cum ați scăpat?

— După o zi și o noapte de stâlceli, a venit un ofițer să ne vadă. Eram aproape morți. Atunci m-am sculat și eu și am strigat: „Domnule ofițer! dați ordin să ne împuște și să se isprăvească!" Așa am scăpat.

La proces, rând pe rând, așa cum au făcut-o și la instrucție, cei bătuți își spuneau chinurile. Tribunalul rămânea nepăsător. Și nepăsarea lui era pentru mine o tristă confirmare a faptelor.

Mai tristă decât toate a fost apariția la bară a lui Wolf. Un sărman om pipernicit, arestat de curând, ținut de șase zile la Siguranță și bătut pe odihnitelea, ziua și noaptea. Fața, ochii, îi erau plini de răni și de vânătăi. Greva foamei pe care o făcea ca să fie scos de la poliție, îi stinsese privirea și sufletul. Tribunalul rămânea tot nepăsător și în fața acestui spectacol, dar să presupunem că tribunalul n-avea cuvânt în fața unei astfel de mărturii. Să mai presupunem că nici domnul ministru de Interne n-are cuvânt, domnia sa care mi-a confirmat că *„da, se bale, fiindcă așa sunt moravurile poliției noastre"*.

Martor și uneori, eu însumi victimă de un sfert de veac, al grozăviilor Siguranței și jandarmeriei, cu care o clică guvernamentală a „înzestrat" pământul acesta mănos, dar urgisit, aș vrea să știu dacă într-adevăr „ceva s-a schimbat" pe imensa moșie a „familiei de la Florica", ori, „de la Rătești", cum o numea Constantin Miile, de la Mihăilești, cum se spune azi.

La Timișoara, cincizeci și nouă de comuniști erau amenințați cu condamnări între cinci-zece și cincisprezecece ani de temniță. Făcându-mă luntre și punte, (în mod demn, fără nicio pagubă pentru idee sau curăția mea morală), am obținut reducerea pedepsei la un an pentru cel mai vinovat (Colomar Miiller), opt luni pentru alți doi, șase-patru-două luni

pentru câțiva și achitarea a trei sferturi dintre inculpați, care se jucaseră „de-a luarea puterii de către proletariat", strigând „Ura!". Avocații apărării au venit să-mi spună că datorită prezenței mele la proces, a articolelor și interviurilor mele publicate în presa română și a minorităților germană și ungară, a intervențiilor pe lângă persoane sus-puse și procurori, s-a putut obține acest bun rezultat.

Cred că m-am comportat ca om, ca muncitor și revoluționar.

Și acum să venim la „provocarea" care a dus la măcel. Ea a avut loc la mina „Ileana".

Înlocuind pe superiorul său dus în vacanță, inginerul Păulescu, de la această mină, se hotătărște să facă pe dracu-n patru ca să merite din partea Direcției o avansare mai grabnică. Și cum știe că nimic nu face mai mare plăcere Direcției decât un jaf comis în dauna robilor, lacheul Păulescu comite acest jef: *după ce convine cu minerii o anumită plaiă-premiu, el dă cu piciorul în pro-pria-i promisiune, refuzând pur și simplu să plătească sumele cuvenite.*

La protestările muncitorilor, el le răspunde: *„Cui îi place, bine; cui nu, să plece!"*

Așa a luat foc pulberea. Restul îl cunoaștem.

Adică nu-l cunoaștem. Fiindcă:

— *S-a spus că minerii au tras în soldați, au aruncat cu bare de fier și cu alte obiecte, pe când adevărul e că NICIUN SOLDAT N-A FOST RĂNIT.*

— Se *pretinde că a avut loc o „nenorocire", pe când în realitate a avut loc O VÂNĂTOARE DE OAMENI, O FUGARIRE ȘI MASACRARE A UNOR NEVINOVAȚI.*

— S-au arestat patruzeci și cinci de oameni, dintre care cei mai mulți sunt străini și nerăspunzători de măcelul comis, în loc să fie arestați: *Prefectul Rozvany, pri-* mul procuror, comandantul grănicerilor, plutonierul Mai-can și inginerul Păulescu.*

Termin, cerând oamenilor cinstiți ai acestei țări să ia în mâini cauza muncitorilor din Valea Jiului și în special pe aceea a văduvelor celor uciși la Lupeni, care sunt amenințate să fie date afară din locuințele lor, de către societatea minieră.

Guvernul e dator să fie fără cruțare față de responsabilii masacrului de la

6 august. El mai e dator să ridice starea de asediu din Lupeni sau mai bine zis din Valea Jiului, unde domnește jandarmul și Siguranța și să restabilească legile care permit muncitorimii să se organizeze.

I se mai pot adăuga, ca arbitri, scriitori integri, oameni de cinste care să aibă timpul și împuternicirea cuvenită de-a face rechizitoriul tuturor relelor, abuzurilor și de a fixa în chip necontestat răspunderile.

Profit de această împrejurare, ca să închei cu un cuvânt în favoarea și cinstea vechiului meu prieten M. Gh. Bujor, ocnaș al liberalilor și victimă a marelui său suflet.

Bujor n-are decât vina de a-și fi închinat viața luptelor de dezrobire ale clasei muncitoare. Sunt convins de curățenia lui sufletească. El nu mai poate fi privat de libertate și de dreptul de-a se afla în primele rânduri ale muncitorimii.

Fiind însăricant de un „Comitet pentru eliberarea lui Bujor” 3. – Comitet ce se va forma în Franța, compus numai din scriitori și prezidat de Romain Rolland, rog guvernul d-lui Maniu să aplice amnistia sa și lui M. Gh. Bujor, înainte de-a obliga acest comitet să facă apel la opinia publică europeană.

Nimeni nu iubește demagogia. Nimeni n-are scopuri personale de urmărit. Dar, iarăși, numeroși sunt în Europa oamenii de conștiință, care luptă cu condeiul pentru tămăduirea unei omeniri bolnave și pentru întronarea dreptății.

Am venit aici ca să lupt, alături de toți oamenii de bine, întru apărarea celor asupriți, oricare ar fi acești

5 „Comitetul pentru eliberarea lui M. Gh. Bujor”, încă nu se înființase în Franța. Într-o scrisoare (29 septembrie 1929), Panait Istrati îl anunță pe Rolland, că a uzat de numele său, cerând aplicarea amnistiei și în cazul lui Bujor.

Scriitorul francez îi răspunde, la 7 octombrie 1929: „N-am nimic de zis pentru faptul că ai folosit numele meu. Dacă mi l-ai fi cerut, ți-l dădeam. (…) Dar te rog, să nu mai uzezi de numele meu, fără să mi-l fi cerut. Niciunul dintre noi n-are dreptul de-a decide dinainte despre gândirea și voința altcuiva… E o atingere a libertății.”.

Asupriți. Tot ce Franța are astăzi mai nobil, în gândire ei sentimente generoase, e gata să mă susțină, căci mulți sunt acei ce își dau seama de

necesitatea unei lupte pentru apărarea unor libertăți amenințate din toate părțile, libertăți care au costat valuri de sânge ca să fie obținute și pentru a căror menținere alte valuri de sânge curg peste tot pământul.

Experiențele dureroase, din extrema dreaptă ca și din cea stângă, dovedesc omenirii că orice suprimare a libertăților nu poate să aducă decât catastrofe sociale de care profită numai o minoritate tiranică, reacționară, oricum s-ar intitula ea. De adevărul acesta se conving astăzi pături sociale din ce în ce mai largi.

România, țară mică și sărăcită de guverne reacționare, nu se poate ridica decât cu concursul străinătății și al propriei sale populații. Străinătatea, care vrea să ajute, nu e cea fascistă și n-are ce câștiga din experiența lui Mussolini. Iar populația acestei țări nu prin fascism caută să-și vindece rănile pricinuite de guvernări banditești. Așa că, dintr-o parte ca și din alta, numai liniștea și munca pot reuni sufragiile tuturor.

Niciodată, o teroare colonială nu a atins gradul de ferocitate, pe care l-au cunoscut sărmanii muncitori de la Lupeni, în acele memorabile zori ale lui 6 august 1929.

Treizeci de cadavre rămase locului, șaizeci de schilodiți pe viață, văduve și orfani rămași pe drumuri, iată bilanțul luptei dramatice pentru pâine. Felul în care autoritățile locale și armata au comis masacrul întrece în bestialitate tot ceea ce se cunoaște până astăzi în materie de represiune. Tentativă de mușamalizare oficială.

Ah! de ce nu mai suntem pe vremea haiducilor, ca să dau o fugă în pădure și împreună cu o sută de viteji să cădem peste brutele sângeroase și să răzbunăm astfel pe toți cei care au dreptul să nu mai creadă în justiția terestră.

Ne înapoiem de la Lupeni… Mă aflu printre „lupii4* care vorbesc în limba mea. Fiindcă am publicat opt reportaje despre Lupeni, în ziarul „Lupta”, care au avut un răsunet formidabil. – Dând totul la iveală. – Liberalii și aproape toată presa m-au acoperit cu insulte, cum nici în Grecia nu a fost cazul. Sunt denunțat ca „agent al Moscovei” și se cere să fiu „pălmuit în public și alungat din țară”.

Ucazul, „către Siguranța Generală și toate jandarmeriile din țară”, lansat de dl. Vaida, a fost facsimilat în „Viitorul”, care a publicat și o mare

caricatură în pagina întâia, unde figuram ca… „Miss Turcia”.0

Niciun loc pentru mine, între insulte nedreaptă și elogiul respingător. Doamne, cât este de greu, ca să fii sincer pe-acest blestemat pământ!

În urma calomniilor presei de dreapta, am fost împiedicat să-mi țin conferința în sala „Tomis”, de studenții „cuziști” care au lipit pe bulevardul Elisabeta afișe cu înscripția: „Jos jidanul Pincas Istrati”.7

O Pamfil Șeicaru a publicat atunci articolul injurios. *Ah! Panait, Panait,* în „Curentul”, 30 septembrie 1929, însoțit de-o fotografie având explicația următoare: „Proxenetul care ne insultă!”.

7 În conferința *Panait Istrati, ca om,* rostită postum, Romu-lus Cioflec mărturisește: „Ca să preîntâmpin agitarea mai departe a unui tineret, fără adâncimea și nici controlul în gândire și simțire, ca și presa lui, m-am simțit obligat să fac mărturisirea publică despre proveniența banilor, cu care «Istrati făcea agitație împotriva țării» -. Și am trimes câteva rânduri unui cunoscut ziar democratic, favorabil muncitorilor de la Lupeni, prin care arătam că Istrati luase până atunci 32 000 lei, de la mine, cu împrumut ca să poată veni în țară. Nu mi s-au publicat însă rândurile, deoarece conducerea ziarului nu-l mistuia pe Istrati pentru alte chestiuni.”. (Vezi „Manuscriptum”, nr. 1-1970, pp. 63—

Ziarul democratic, la care face aluzie Cioflec, era „Adevărul” cu a cărui conducere Panait Istrati rupsese relațiile, solida-rizându-so cu Iacob Rosenthal. (Vezi cap. *Moravuri literaro-gazc-tărești,* în voi. *Trecut și Viitor,* ed. Renașterea, 1925.)

…Sunt grozav de urmărit. Aseară, însuși Ioani-țescu8 mi-a trimis vorbă că „studenții creștini” umblă să mă omoare. Și era adevărat. Toată seara și noaptea până la ora unu, mi-au ținut calea pe Dragoș Vodă și-au băut la o cârciumă, lângă noi, urlând și arătând revolverele. Poliția mă păzea, e drept! dar cum te păzește poliția… Dar, ce țară, ce lume! Nini un condei, care să aibă curajul să ne ia apărarea.

Cât pe-aci să fiu linșat de „studenții creștini”, pe când eu – baricadat în casa răposatului Zamfir Arbore. – Veghiam înarmat, până ce o mașină a Prefecturii a venit să mă ia și să mă ducă la gară, deși un român nu poate fi scos cu forța din țara lui, nici împiedicat să intre, ci numai să iasă.

A trebuit să mă urc în tren, cu revolverul în mână, având degetul pe

trăgaci…

*… * *

Nu-mi place să fiu sacagiu singuratic, într-un pustiu bântuit de arșița egoismului intelectual. În sensul acesta, Lupenii mi-au servit un exemplu dureros: în timp ce eu riscam să fiu ciomăgit și de către ai mei și de către cei ai tuturor chilipirurilor politice, nu s-au găsit trei oameni de frunte printre scriitorii noștri, care să considere cauza minerilor din Valea Jiului ca o cauză de înaltă umanitate, deci și a omului de condei, oricât acest condei ar fi azi inferior târnăcopului.

Un singur om a fost mișcat, a riscat și mi-a susținut cu prilejul acesta din toate puterile lui: Romului Cioflec.9

8 Subsecretar de Stat la Ministerul de Interne.

9 Ziarele „Adevărul" și „Dimineața" (septembrie 1929) au publicat demisia lui Romulus Cioflec, din partidul național-țărănesc, „convins de vinovăția guvernului. Nu pot accepta schin-

N-am reușit amândoi, decât să ne facem urâți de pun-gășimea intelectuală de la noi, care s-a năpustit să ne sfâșie.

Așa că dacă e vorba de cheltuit o energie, prefer s-o împrăștiu de pe Turnul Eiffel, nu de pe Foișor. Până în ziua când evenimentele mă vor hotărî să-mi schimb părerea.

M-am înapoiat din România, unde am fost potopit cu insulte, cu o datorie de cincisprezece mii de franci, iar pe deasupra alți zece mii de franci, cheltuiți pentru mine și femeia mea.

Am făcut datorii, pentru că am găsit acolo – ca pretutindeni – oameni sugrumați de mizerie. Aceste datorii nu sunt presante, făcându-le la prieteni, ce pot aștepta publicarea traducerilor mele în românește, ce vor acoperi sumele datorate.

Giuirile nesanoționate, față de muncitorii de la Timișoara, din 7 aprilie, unde un membru al guvernului decorează în plin proces pe polițiștii executori ai schingiuirilor, de la căminul muncitoresc și din beciuri. Și nu pot, fiind în partid, să îndur coșmarul ororilor de la Lupeni.".

O „VIZITA" ÎN POSTERITATE: MARCEL MERMOZ

Se află în cartea *Mihail,* câteva rânduri în care Panait Istrati vorbește despre prietenia, care nu se întâlnește decât o singură dată în viață.

„Pentru ce. – Spunea el. – Îndrăgim câteodată un om, un necunoscut, un străin (…) Te uiți în ochii lui, care sunt ca și ai tăi și zărești în ei necuprinsul dorințelor tale. (…) Acest fel de dragoste e numai flacără, singura flacără care rezistă furtunilor vieții. Cine a cu-noscut-o, atinge nemărginirea”.

Am avut șansa de-a trăi o atare prietenie. De-a descoperi în privirile străinului, necunoscutul până mai ieri. Necuprinsul visurilor mele în dragostea pentru Panait Istrati. De întrepătrundere sufletească, fără seamăn, trăind o eternitate, timp de zece ani, mereu unul prin celălalt și amândoi împreună spre marele țel istratian al vieții noastre.

E Marcel Mermoz, coborâtor dintr-o familie nevoiașe1 pe care l-am cunoscut în vara anului 1971, înfrățindu-ne, în împrejurări cu totul ieșite din comun.

1 Autodidact. Și-a părăsit casa părintească, de foarte tânăr Și-a câștigat pâinea, ca hamal, ucenic și mai apoi lucrător într-o brutărie, fotograf ambulant și chiar „clochard”. Se instruiește urmând cursurile Universității populare pentru muncitori, unde audiază cursurile lui Paul Rivet și Georges Friedmann. Pasiune de-a citi, pentru a-și explica; învață greaca și latina. Scriitorul Jean Guehenno i-a îndrumat lecturile, urmate de discuții.

Despre acest om, de „grand format”. – Decorat cu „Legiunea de onoare”, pentru activitatea culturală în mijlocul celor mulți

Lucram, pe-atunci, în redacția revistei „Viața economică”, într-o dimineață, mai spre prânz, sună telefonul. Era vechiul și fidelul meu prieten Virgil Dănciulescu, secretar general de redacție la „Scânteia”:

— „Măi, frățioare, ai întors lumea pe dos cu Panait Istrati! E la mine, în birou, un nebun de francez, cu părul cărunt, întovărășit de unul mai tânăr2, tot francez. Au parcurs, cu mașina, peste trei mii de kilometri… Cel cu părul cărunt și mai obosit mă roagă să-l ajut ea să dea peste tine și să-ți vorbească” …

— „Și zici că-i nebun? Păi, îl adopt de îndată!”

Un hohot de râs în receptor și la aparat o altă voce:

— „Sunt Marcel Mermoz, din Valence (Franța), „mordu par Panait Istrati „. Vreau să te cunosc, să ne înfrățim și s-o pornim împreună la drum, călăuziți de steaua noastră nemuritoare!”

Ne-am întâlnit în seara aceleași zile, în casa Margaretei Istrati. La

început, câteva cuvinte despre viața lui în general: autodidact, cu meserii abandonate pe drumurile vieții; în prezent unul din corifeii autogestiunii în Franța, și năpăstuiți. – Scriitorul francez Jean-Marie Domenach a făcut aprecieri tulburătoare:

„Marcel Mermoz, omulețul cu micuța beretă bască, autodidactul înconjurat de cele douăsprezece mii de cărți ale sale, a învățat tot ce i-a stat în putință despre tehnică, autogestiune și istoria civilizațiilor. Cu câtă poftă, cu cât entuziasm și zâmbet pornea uriașul din 1930, la asaltul cerului!”

Propagandist în favoarea autogestiunii, creează, singurul în Franța, o comunitate de muncă, întâi la Boimandeau și apoi la Valence, care ființează și astăzi. A scris o carte, care a provocat vâlvă: *Autogestiunca nu-i* o *plăcintă,* viu comentată de presă și prețuită de cititori. Membru în partidul comunist francez, a demisionat când s-a pornit campania de defăimare a lui Panait Istrati după înapoierea din U.R.S.S.

Născut în 1910, a murit în 1982, răpus de cancer pulmonar.

2 Christian Golfetto, profesor și prieten care l-a întovărășit în toate acțiunile.

Conducând „La Câte horlogere”, la Valence. – Localitate între Lyon și Marsilia. Apoi, deodată:

— „L-am cunoscut pe Panait, în 1923, citind *Chira Chiralina,* în revista Europe. Eram atunci calfă de brutar, munceam noaptea, iar în zori încărcăm și descărcăm lăzi în Hale, ca să-mi agonisesc banii necesari hranei sufletului. – Cărți, cumpărate cu sudoare și care m-au călit în trânta cu cățeaua de viață…

Am citit toată opera lui Panait, fratele meu, pentru Că el vorbea despre viață și menirea omului, pe care le căutasem zadarnic până atunci. „Dumnezeule! — Mi-am zis – dar ăsta e fratele meu mai mare, nu un scriitor!” în el m-am recunoscut, așa cum vroiam să lupt, să iubesc, să visez, să sufăr… A fi cu cei învinși, mereu cu cei învinși. – Oricare ar fi ei. – Cei care suferă, tot sperând și nu ajung niciodată la țintă, cei cari sunt zdrobiți de câinoșenia vieții sau a oamenilor. – Asta era însăși evanghelia vieții mele”.

Ne-am despărțit după trei zile, în fața Arcului de Triumf, de la șosea. Înainte să se urce în mașină, mă Im* brățișe, șoptindu-mi la ureche:

— „Frățioare! Panait a murit singur, îngropat de viu în insulte, proferate de Barbusse și acoliții lui. El este unul dintre asasinatele morale din epocă! Calomnia a fost plămădită în Franța, devenită mai apoi mondială. Ea trebuie dărâmată, tot în Franța. Hai cu noi!”

Mă aflam pe-atunci, izolat în cercul meu gazetăresc, luptând pentru pâinea de fiecare zi. În imposibilitate să-mi realizez marele vis, care mi-a înnobilat aspirațiile, reușeam să stau drept și cu demnitate în bătaia vieții. În clipa plecării lui Mermoz, am simțit că Panait mi-l trimitea… Panait, fratele meu mai mare, își amintea de mine și mă îndemna să ies la lumină. I-am ascultat îndemnul și am părăsit sarcofagul brațelor încrucișate.

De șase ori a revenit Marcel Mermoz, în România, însetat să cunoască peisajul și oamenii de la noi, mai ales pe cei cari încă-l purtau în suflet pe Panait. Fremăta din toate fibrele, ori de câte ori întâlnea la Brăila sau București, puținele semne concrete de omagiere în posteritate a lui Panait Istrati. A fost primit la Uniunea Scriitorilor și la Muzeul Literaturii Române, legând prietenii trainice cu cei întâlniți. Am fost împreună la Brăila, pe urmele lui Panait Istrati; pelerinaje, oameni care ne-au întins o mână…

Am fost oaspetele lui, la Valence. Și nu o dată…

Nenumărate zile și nopți, până în zori, însetat să afle cât mai multe – dacă nu totul – despre viața lui Panait Istrati, de după 1930; fotocopieri și articole din presa vremii și documente istratiene, aflate la Biblioieca Națională de la Paris, pentru înjghebarea unei Arhive documentare „Panait Istrati”, la Valence, unde pusese bazele Asociației „Prietenii lui Panait Istrati” (1971). Desfășoară o activitate prodigioasă: creează „Caietele Panait Istrati” trimestriale, în care s-au publicat studii, eseuri și corespondență recuperată de la istratieni supraviețuitori. Pentru ca opera lui Panait să fie cunoscută de noile generații, a inițiat „întâlniri cu cititorii”, în di: ferite librării din cuprinsul Franței; a organizat ciouă colocvii internaționale la Biblioteca din Nisa (1978) și Paris (Sorbona – 1980), care au impulsionat post-mortem pătrunderea operei istratiene în lumea universitară; a creat și înzestrat două centre documentare „Panait Istrati”, în bibliotecile celor două universități (Paris și Nisa), îmbogățindu-le fondul de cărți cu manuscrise istratiene, a fotocopiat, tăieturi din presa epocii, fișe bibliografice, popularizând în același timp tot ce s-a realizat în România

(reeditări din operă, corespondență sau amintiri). La Paris, pe casa unde a fost magazinul cismarului Gheorghe Ionescu, în al cărui subsol Panait a locuit și-a scris majoritatea cărților, Marcel Mermoz – în colaborare cu Serviciile culturale ale Ambasadei române și Primăriei Parisului – a dezvelit în 1980, o placă comemorativă. A descoperit și o medalie Panait Istrati, realizată de „La Monnaie de Paris”, în seria „Mari scriitori” pe care a dăruit-o, ca distincție, la colocviile organizate sau la „întâlnirile cu cititorii”.

Marea realizare a lui Marcel Mermoz rămâne reeditarea cărții lui Panait Istrati: *Spre altă flacără. Spovedanie pentru învinși,* publicarea *Dosarului de la Siguranță* și a reportajelor despre represiunea sângeroasă a greviștilor mineri de la Lupeni (1929), care au avut ca urmare revizuirea faimosului „caz Panait Istrati”, de către Partidul Comunist Francez, care a respins în sfârșit acuzațiile lui Henri Barbusse, ca nefondate. Este repararea, în contemporaneitatea noastră, a unei nedreptăți, demascarea unor mârșăvii ce au întunecat memoria scriitorului nostru, aproape o jumătate de veac.

«

» •

Actualmente, Panait Istrati a redevenit contemporanul nostru, prezent în librării, în presă, în sufletul numeroșilor cititori de la noi, din Franța și din multe țări din lume. Postul de radio „France Culture” a transmis dramatizări după *Chir a Chiralina, Nerantula* și *Ciulinii -Bărăganului. „-* Marcel Mermoz considera pe Panait Istrati, drept,. O punte culturală” franco-română și pe care – dând el-în-suși exemplul – a folosit-o din plin, cu bune rezultate pentru ambele părți.

…………………

Mereu atent și tandru în prietenie, Marcel Mermoz a. Onorat calitatea de-a fi om. Știa să te sprijine, atât în momentele bune, cât și atunci, când viața de fiecare zi te dădea de-a rostogolul, în șanțul resemnării.

Când am scos în 1981, ediția *Cum am devenit scriitor,* mi-a telegrafiat: „Bravo și iar bravo, frățioare, pentru succesul isprăvii tale! Beau un pahar de Beaujolais, în sănătatea ta. Avanti fratello”. Pe Margareta Istrati o socotea „o parte încă vie din inima lui Panait”, iar Brlila devenise a doua lui patrie.

I-am fost și o mărturisesc, cu imensă bucurie și mândrie. – Colaboratorul

cel mai apropiat și de nădejde, al-ter-ego-ul său. M-a găzduit în casa lui și m-a ajutat să-mi procur reviste și literatură franceză.

Săritor, nu cu vorba, când cineva cădea în nevoie. Mi-amintesc, cum a doua zi după cutremurul din 1977, m-am pomenit cu el, alarmat de lipsa veștilor. Adusese sumedenie de lucruri de primă trebuință, medicamente pe care le-a împărțit celor în suferință. Înapoiat acasă, u deschis prin „Caietele" trimestriale, o listă de subscripție în favoarea sinistraților de la noi.

Suferea de dureri dorsale, medicii tratându-l de reumatism. Internat în 1980 la Villejuif, diagnosticul a fost necruțător: cancer la pleură… Suferea îngrozitor din cauza durerilor și le calma pentru câteva minute cu diferite medicamente.

Trebuia să revină în România, în toamna lui 1981. O telegramă: „Voiaj anulat, bolnav la spital. Anunță-i pe prieteni". Început de decembrie 1981, o scrisoare: „Nici pomeneală de voiaj. La pat, la pat, la pat, lungit toată ziua. Împreună cu Michele, am terminat machetarea și tipărirea numărului 21 al „Caietelor „. Au fost expediate abonaților".

Și înainte de-a încheia scrisoarea, aceste rânduri: „Nu din sentimentalism, te chem în ajutor. Am nevoie de afecțiunea ta, de sprijinul tău. Vino pentru două luni la Valence. Suport cheltuielile. Trebuie să vii ca să-mi reîncarci acumulatorii sufletești, acum descărcați. Scrie-mi, scrie-mi, am nevoie de tine!" …

Patru zile, mai târziu, altă scrisoare datată 8 decembrie 1981: „Vino, frățioare! Am nevoie de tine, de calda ta frăție în Panait… Ai grijă de coșnița trupească (…) Dacă se duce de râpă, e greu s-o mai cârpești!"

Această scrisoare mi-a parvenit, după aproape o lună, de la expedierea ei, în ziua de 5 ianuarie 1982, în același timp cu telegrama din Valence, care mă anunța: „Mermo. Ț a murit. Funeralii 7 ianuarie 1982" …

Ca să-i calmeze durerile, medicii i-au administrat morfină, care i-a ucis inima, ca și în cazul lui Panait…

Marcel Mermoz a devenit a doua mare amintire a vieții mele. Ghemuit în inima mea, îmi întovărășește pașii cu dragoste de frate și devotament istratian. Îl simt prezent, în orice împrejurare a vieții, mereu la stânga mea, ca un alt Mihail. Prietenia lui e blazonul vieții mele.

Ce asemănare stranie avea Marcel Mermoz cu Panait Istrati! Aceeași nevoie vitală de-a crede în ceva, de-a se cheltui pe sine fără gând de profit, mereu în mișcare, într-un ritm și cu o intensitate ce disprețuia vârsta. I înțelepciunea.

Un singur țel ne înfrățea: să-și privească visele înfăptuite la lumina zilei.

Ce păcat că Panait Istrati nu a cunoscut un atare om, desprins parcă din paginile cărților lui…

Alexandru Talex

DEDICAȚII…

Unele din cărțile lui Panait Istrati, în limba franceză, au dedicații ale autorului. În versiunile românești, realizate de el-însuși, aceste dedicații n-au fost reproduse.

O facem, în cele ce urmează, în ordinea apariției originalelor în limba franceză:

DOMNIȚA DIN SNAGOV

Cu acest volum terminându-se povestea lui Adrian Zografi, o dedic celor doi oameni care, fără să se cunoască, și-au dat mâinile ca să mă împingă la scris: *Scriitorul francez Romain Rolland*

Cismarului român Gheorghe lonesvu Nisa, 1926 *Panait Istrati*

MIHAIL

Sufletului lui Mihail Mihailovici Kazanski și prietenului meu Iacob Rosenthal.

Panait Istrati

DIRETISSIMO

Lui Charlie Chaplin. – Umanului „Charlot”. – Pe care nu-l cunosc decât din filme, îi dedic acest film al vieții mele.

Panait Istrati

BIROUL DE PLASARE

Această operă. – Pe care am smuls-o rând cu rând, din ghiarele tuberculozei ajunsă în ultimul grad. – O dedic (ca omagiu adus bietului corp omenesc care luptă eroic, cu această boală nemiloasă) *tuturor tuberculoșilor* de pe acest pământ, fie că sunt oameni de treabă sau canalii.

Panait Istrali ÎN LUMEA MEDITERANEI (RĂSĂRIT DE SOARE)

Dedic, cu recunoștință, cele două volume *în lumea Meăiteranei,* domnului

doctor J. V. Gillard, de la Nisa și domnului ing. N. Malaxa, de la București. Amândoi, fiecare cu mijloacele sale, au contribuit să-mi salveze viața.

București, septembrie 1934

Panait Istrati

NERANȚULA

Doamnei Alfred Boissier.

Panait Istrati

* *

În ziua apariției *Kyrei Kyralina,* în librării, Panait Istrati a cumpărat un exemplar pe care a scris următoarele:

Acest exemplar, apărut astăzi în vitrină, a fost cumpărat de noi doi, Ionescu și eu, punând fiecare câte 3,50 franci și lăsând cele 25 centime, ca bacșiși vânzătorului, pentru ca să-fie și el fericit, în felul lui, așa cum am fost și noi doi, în felul nostru.

Panait Isiraii

Domnului

Alexandru Talex.

cu amicală stimă, pentru felul cum a înțeles să judece un om și viață, în critica „Biroului de Plasare". ——

MÉDITERRANÉE

Panait Istrati

3 Dec. 1934

Acest volum, apărut zilele astea la Paris, va fi urmat în Ianuarie de soțul său, "Méditerranée" Coucher du soleil

Lui Alex. Talex
cu prietenie
Panait Istrati
Dec. 1934

Lui Alex. Talex
al său frate mai mare
Panait Istrati
Dec. 1934

REFLECȚII DIN ORELE DE SINGURĂTATE

Pe foi de hârtie răzlețe sau agende, Panait Istrati și-a însemnat unele reflecții, în lungile luni de ședere la pat, din cauza tuberculozei sau în

singurătate și care reflectă învățămintele, pe care le-a tras din viață, ca om și scriitor:

E Există o legătură de pământ: dragostea de pământul, care odihnește oasele maică-tei. Această dragoste îți dă naționalitate.

- Teama de mediocritate. – Iată de ce nu am scris până la patruzeci de ani.
- Am învățat limba franceză, nu ca să scriu cărți, ci ca să-mi câștig existența.
- Să-ți asiguri nevasta și copiii, să te asiguri pe tine și prietenii tăi și apoi să scrii opere de artă, uneori cu un suflu de revoltă în ele, pentru uzul naivilor. – *Nu!*
- Suntem nebuni, când credem că într-o zi omul va fi mai bun, de cum e azi. Nu va putea să fie mai bun, pentru că nu are suflet. Nu are decât burtă și sex, de asemenea și puțină inteligență, dar asta nu-i sufletul.
- Nu te simți cu pieptul clocotind de patimi, de dragoste și de ură, nici cu ochii însetați după alte imagini, ca să te înfunzi pe vecie într-un colț de lume, oricât de frumos ar fi el!
- O națiune nu contează în istorie, nici prin numărul ei de flămânzi, nici prin numărul ei de sătui. – Ci prin gânditorii ei.

E O națiune există în istorie, nu prin gloatele ei, ci prin elitele ei. Dar pentru ca aceste elite să creeze, nu trebuie să falsifice drepturile poporului, care în cazul acesta trimete sus numai demagogi, care ucid elitele.

- O! Creatorule! Când privesc splendoarea și perfecțiunea operei tale, mă întreb: cum ai putut s-o urâ-țești cu atâta egoism abject, inutil și de ce ai făcut asta?
- Omenie! concentrează-te! adună-ți forțele, adu-nă-ți toată generozitatea – risipită în cele patru părți ale globului – și lovește ca trăsnetul, în lașitatea noastră! Nimicește, mai întâi, toți dumnezeii! Smulge din fiecare dintre noi, ceea ce-i mai bun, mai nobil; dezbracă-ne de tot ce este mare și nobil în noi și pe care noi îl sugrumăm, iar egoismul îl urâțește și zdrobește; fă din toată această măreție a vieții răzlețită și desfigurată, un bloc de energie, o masă de foc incandescent și nimicește-ne, exterminează-ne! Și creează în locul acestei lumi, o altă lume, mai bună!
- Arta ar trebui să ne ceară iertare, atunci când vrea să ne calcineze cu

focul ei.

- Doamne, nu-ți cer dincolo o „lume mai bună” decât aceea de-aici. Îți cer doar să mă lași să iau cu mine, în eternitate, tot ceea ce am putut simți despre această viață, pe care ai creat-o pe pământ și care-i socotită mediocră, trecătoare.

Panait Istrati

DANA DUMITRIU Doamna

MARGARETA PANAIT ISTRATI

Povestește…*

— Doamnă Istrati, am vrut să vă scot din tăcere pentru că, la prima noastră întrevedere, mi-ați spus lucruri deosebit de interesante și cu mult farmec epic. Ați declarat la colocviul de la Atena că nu vreți să fiți, ceea ce se numește, o văduvă abuzivă. Dvs., ați adoptat de 50 de ani discreția și generozitatea, o venerație fără spectacol a soțului dvs. Sunteți totuși datoare, în ciuda acestei nobile rezerve, cu câteva mărturii față de istoria literară. S-o luăm cu începutul. Cum l-ați cunoscut pe Panait Istrati?

— Este aproape de necrezut dacă am să-ți spun. Eram la o prietenă cu care învățam. Preparam un examen de termodinamică, imaginează-ți! Și la un moment dat am auzit la poartă un ciocănit. Și poarta era departe, că noi învățam în fundul curții. Un ciocănit foarte insistent. Cine crezi dumneata că era? Era destinul meu care bătea la poartă cu un bici. Era îmbrăcat ca un birjar după vremuri, cu livrea, cu șapcă și avea un bici enorm cu care bătea în poartă. Îl chema Roadevin! Era celebru oarecum! îmi aducea un bilet. Întâi m-am speriat. De ce să mă caute pe mine, acolo, un birjar? Mi-a dat un bilet de la mama. Mama mea care era… Dar nu vreau să vorbesc… Toată lumea spune că mamele sunt așa și pe dincolo… Dar mama mea, într-adevăr! Și-mi spunea…

- Interviu apărut în Revista Secolul XX, Nr. 8—9—10, 198-i.

Ca acuma văd biletul! Se întâmpla asta în ’29, câți ani sunt de atunci! «Panait Istrati se află la noi. Vrea să te cunoască. Așa că vino cu trăsura pe care ți-o trimite el.» El circula cu trăsura cum era pe vremuri la Brăila, nu voia mașină. Repede, prietena mea, care avea o încredere mare de tot în farmecele mele, m-a aranjat, mi-a tras rochia pe mine, eram îmbrăcată cu o rochie a mamei, și mi-a spus: «Să știi că-l dai gata pe Panait Istrati». Dar eu

nu m-am gândit la treaba asta. Am sărit în trăsură și am zburat până acasă. Zece minute făceai până la noi, mai ales cu trăsura cu doi cai! N-o să mă crezi ce am să-ți spun acum: cu cât mă apropiam de casă venea o lumină de acolo. Și când am ajuns, casa era scăldată în lumină! Spun asta pentru că s-a dovedit științific… Nu știu dacă ai văzut frunza aceea fotografiată care are în jurai ei o aură… Ai văzu t-o? O frunză! Și când am intrat în cameră… Într-adevăr, lumina venea de la el. Era unul din acei oameni care au aură. Toți avem, dar unii pronunțată, alții nu.

— *Îi cunoșteați cărțile?*

— Una singură. *Chira Chiralina.* Vai, când a auzit că am citit *Chira Chiralina* în traducere românească mi-a spus: «Cum?» Dar nici nu știam eu pe vremea aceea ce este o traducere, ce este un editor!

— *Erați studentă?*

— Eram studentă în anul III, la fizico-chimice. Dar îmi plăcea să citesc. Mai ales că-i plăcea mamei mele. Toate cărțile mi le trecea mie. Și *Chira Chiralina* o citise de la o prietenă și atuncea mi-a dat-o.

— *Bănuiesc că, în Brăila, Panait Istrati era un mit!*

— În Brăila, era ceva așa ca de legendă! Nici nu știai dacă într-adevăr există, dacă trăiește! Mi-a adus mama cartea. Era prin ’24, ’25. Era hărtănită, ruptă.

— *Bine citită.*

— Bine citită de toată lumea. De altfel mi-a dat-o numai pentru după amiaza aceea. Eram în vacanța mare. Mi s-a părut că era cartea cea mai frumoasă pe care am citit-o în viața mea.

— *Și cum s-a desfășurat prima întâlnire?*

— Când am intrat am văzut că lumina venea de la el. În momentul acela am făcut coup *de foudre,* fără să știu ce însemna asta. De ce? Pentru că sunt o persoană foarte morală. Și nu-i bine să fii așa! Să vezi ce s-a întâmplat. Stăteam așa sub vraja privirii lui, el se uita la mine și, deodată, m-am retras. El a observat. Din ce cauză crezi? Lângă el era o femeie, era Bilili…

— *Cum arăta Panait Istrati?*

— Avea o siluetă! … Avea în primul rând cele mai frumoase mâini pe care le-am văzut în viața mea, mâini de prinț, cu niște degete lungi, subțiri, așa, efilate! Pe partea astalaltă însă erau imprimate muncile grele pe care le

făcuse. Dungile astea de la mână erau parcă cusute la mașină! în orice caz avea o vigoare în mâinile acelea, extraordinară. Îmi aduc aminte cum a apărut într-o zi, ținând în mâini caseta de bijuterii pe care mi-o lăsa: «Bărbații lasă femeilor lor, după moarte, o casetă de bijuterii. Uite caseta ta de bijuterii!» Și caseta pe care mi-o întindea era servieta cu corespondența lui Romain Rolland în ea, toată. Singura pe care o păstrase. Încolo, toate s-au dus, s-au răspândit, s-au furat, unele le-am dat, altele… Mi-a spus: «asta e caseta ta de bijuterii!» Parcă-l văd, așa, înalt, slab și cum îmi întindea acea «casetă». Dacă aș fi un pictor aș picta scena asta. Nu mai am acum decât corespondența mea cu Panait Istrati, pe care o păstrez, și un manuscris…

— *Și chiar nu vreți s-o publicați?*

— După moartea mea. Când mi-a trimis Panait prima scrisoare, pe mine m-a speriat așa de mult, încât mi-a fost frică să-i scriu. Ce puteam eu să răspund la o asemenea scrisoare? Era o scrisoare cum nu mai primisem în viața mea! Și am stat o lună și nu i-am scris și el a așteptat cu nerăbdare…

— *Dar făceați în gând diverse versiuni? Posibile scrisori?*

— Nu. Am spus: eu nu pot să răspund la această scrisoare. Și, la urmă, după o lună de zile, i-am dat o telegramă, tot nu i-am scris. Dar el de ce voia scrisoarea? Nu numai pentru scrisoarea în sine, ci ca s-o trimeată și lui Francois Franzoni, prietenul lui, grafolog, în care avea o încredere extraordinară și acela parcă era un vrăjitor. Ce-a scris acolo? Primul lucru pe care i l-a spus lui Panait când i-am trimis, totuși, o scrisoare: «besoin absolu de purete physique et morale». Gata. Asta a fost deajuns pentru Panait. «Purete»!

— *De ce se afla la părinții dumneavoastră?*

— Asta este o poveste mare. Era acolo și o doamnă, mai mult aceea l-a incitat. Mama i-a spus: «Ce rău o să-i pară Margaretei că nu te-a cunoscut.» «Dar cine e Margareta?» «Păi, fata mea!» «Ai o fată?» «Da». Și aceea a spus: «Are o fată studentă. Dar să vezi numai ce fată!» Și atuncea el, sigur, a vrut să mă vadă. Și cum ți-am spus, a fost chestia cu femeia care era alături de el, franțuzoaica…

— *De ce se afla la părinții dvs. Panait Istrati? îi cunoștea?*

— Cum… Îi cunoștea? Eu sunt născută dintr-o mezalianță. De aceea au și

divorțat părinții mei, nu s-au putut înțelege. Tatăl meu se trăgea dintr-o familie mare de ofițeri, din aceia dinainte de primul război mondial și bunica mea era invitată întotdeauna la balurile curții, iar dincoace era… Panait Istrati. El se înrudea cu mama, care a fost botezată de mama lui, de aceea purta același nume.

În ziua în care am împlinit 22 de ani, deci după un an și o lună, am primit o scrisoare foarte frumoasă, de ia mama, în care mă felicita de ziua mea, îmi ura ea multe lucruri acolo, și îmi scria: «Imaginează-ți, am avut vizita lui Panait Istrati cu un prieten venit din America, Isaac Horowitz, și ți-a cerut mâna, te-a cerut în căsătorie. Și eu am spus, cum așa? tu ești bătrân și ea este tânără!»

— Și ce-ați făcut?

— Ce-am făcut? Am înnebunit. M-am dus chiar în ziua aceea și am luat un carnet de orfană de război cu care voiaja tot căminul brăilean și seara m-am suit în tren. Nici nu mă gândeam să mă mărit până la 30 de ani. Și m-am suit în tren și am mers toată noaptea până la € dimineața cu personalul de la București la Brăila. Mama când m-a văzut, s-a mirat foarte mult: «Dar de ce ai venit?» «Păi, mai aveam două săptămâni până să încep facultatea, m-am înscris, tot, am dat examenul și m-am gândit că de ce să stau acolo, am venit aici. Și am primit scrisoarea…» «Și, zice, ai văzut, dragă. Panait Istrati, ce nebun!» De altfel mi-a mai scris în scrisoare și alte lucruri: «Eu am ajuns la convingerea că e (stai, cum a spus?) zurliu!» Adică tot nebun. I se potrivea lui Panait. I-am citit scrisoarea și lui.

I-am trimis vorbă că-i fac o vizită, că aveam și un cizmar pe acolo… Mama n-a bănuit niciodată. Și seara m-am dus la Panait. Seara următoare, după ce nu dor-misem o noapte! Nici nu conta atunci o noapte, la 22 de ani! Și m-a rugat să aștept o jumătate de oră. Era de o cochetărie extraordinară! Să-l aștept o jumătate de oră, să nu mă supăr, și eu am stat de vorbă cu nevasta lui Nicu Constantinescu, m-am dus până la cizmarul acela, m-am întors, că era aproape de el, și a apărut Panait Istrati. Era atât de distins, avea niște… Erau lucruri pe care nu le învățase nici în familia lui, nici în altă parte, se născuse cu ele.

— A mai venit vorba de acea cerere în căsătorie?

— Nu, n-a mai venit vorba.

— *O uitase?*

— Nu, că eu i-am spus că nu mă mărit până la 30 de ani. Asta era concepția mea. Însă odată, pe bulevardul Caral, când mă conducea acasă, aveam o sticluță în mână, cu un medicament, veneam de la farmacie, eu m-am înfuriat și am vrut să arunc sticla aceea pe jos. «Știi, acum o iau și o sparg de un pom!» Și atunci Panait mi-a spus: «Ia stai puțin, îmi face impresia că nu-ți dai seama că-ți joci cartea capitală a vieții!» Am rămas, parcă m-ar fi bătut, parcă mi-ar fi dat cu un par în cap… M-am trezit, n-am zis nimic, absolut nimic. Altfel, ce-aș mai fi zis, să fi fost altcineva! Dar lui nu-i puteam spune. Patru ani și jumătate, dumneata îți dai seama? Când mă întreabă cineva: Cum, ai trăit numai patru ani și jumătate cu el?, mi se pare un imbecil… Patru ani și jumătate, dar a fost în fiecare zi o viață, în fiecare zi altceva și altceva… El era însurat în momentul acela, nu cu Billili, cu o alsaciană. După ce a devenit scriitor s-a însurat cu ea legitim și pe urmă ea n-a mai vrut să divorțeze, a vrut să-i dea lui o libertate, de care nici nu avea nevoie… L-a divorțat totuși un prieten de la Brăila. Nici măcar n-a știut. Și tot acela a făcut, cred eu, și urmarea pe care o să ți-o spun acuma.

Era în aprilie ’29, era zăpadă cum era pe vremuri și Panait venea în fiecare zi de mă lua de acasă cu sania. Treceam pe lângă grădina unde este acum casa memo-rială, treceam, prin fața celeilalte grădini (mai erau două grădini celebre, la Brăila) și ajungeam acolo unde, aproape în fiecare zi, luam aperitivul cu prietenii lui Panait. Erau vreo doi, trei prieteni care știau să vorbească pe limba lui.

— *Cine erau aceștia?*

— Era Basil Clony, era doctorul Georgescu, era mai ales N. Eremie, cel mai bun prieten al lui Panait, făcuse studii în străinătate, putea Panait să vorbească cu el.

Chiar am o fotografie în care Panait este lungit pe canapeaua lui. Mai era și nepotul lui Eminescu. Atuncea, nu credeam că este nepotul lui Eminescu, dar pe urmă am cunoscut pe cineva, aici, la București care mi-a spus că era tatăl lui, într-adevăr, nepotul lui Eminescu. Avea o sinecură pe acolo, nu știu ce sinecură, ca să poată să trăiască. Și într-o zi, abia am descins, abia ne-am putut scoate hainele, a venit un băiat, un funcționar: «Domnule „veniți repede cu mine că aveți ziua de căsătorie». S-a uitat la mine, m-am

uitat la el! «Da, zice, acum câteva, zile ați depus actele și acum vă așteaptă ofițerul stării civile… Cum am văzut că ați trecut cu sania…» Noi am început să râdem, dacă îți poți închipui că s-a mai căsătorit cineva în felul ăsta!

— *Deci nici n-ați depus actele?*

— Nu, nimeni, nici măcar mama…

— *Nici Panait Istrati?*

— Nici Panait, nici nu m-am gândit măcar. Și atunci el, zice «hai să mergem!» L-a luat pe acest Eremie și pe doctorul Georgescu care erau de față, că ne trebuiau doi martori…

— *Totuși, cineva a înscenat totul…*

— Cineva? Cine? Panait? Nu, că Panait nu mințea, mi-ar fi spus. Dar i-a părut bine. Poate, cine știe?, poate nici nu ne-am fi luat. Ne-am suit în sanie și am pornit-o înapoi, la starea civilă. Pe urmă Panait a zis: «Ce să facem acuma? Hai să mergem pe Dunăre…» Dar Dunăr rea era înghețată.. De abia de câteva zile se auzeau pocnituri, se desfăceau sloiurile alea imense. «Păi, cum să mergem așa?» «Am eu un prieten, un grec, care are vapoare pe Dunăre…» și i-a telefonat, l-a întrebat, i-a spus planul lui și ce vrea să facă. Acela a vorbit cu un căpitan de vaporaș și am pornit pe Dunăre.

— Asta a *fost călătoria dumneavoastră de nuntă?*

— De nuntă? Ei, o făcusem cu un an înainte, când ne dăduse jos din tren și ajunsesem singură la Paris,

Da, aceea a fost, de fapt, călătoria de nuntă… Asta a fost căsătoria. Toată lumea pe maluri se uita la noi. Cum putea să treacă acel vaporaș, să dea sloiurile la o parte! Și în urma noastră sloiurile se prindeau din nou. Am traversat așa în diagonală, nu se poate merge decât în diagonală… Și am luat masa la «Harapul». Îi spunea cu h la înc*ep*ut, și am rămas acolo, și zic: «noaptea nunții o petrec aici, am cartea de chimie organică» … Că aveam pe cap chimia organică, trebuia să dau examen…

— *Erați în anul 4?*

— Eram, dar rămăsesem cu restanță pentru că în dimineața în care trebuia să mă duc la examen am avut o criză de malarie. Și zic: «Am cartea de chimie aici și vreau să repet, vreau să dau chimia neapărat.» Și am dat chimia, într-adevăr! Dar ce s-a întâmplat la examen? A asistat Panait. Au

tăbărât toți asistenții pe el! El m-a condus până la facultate și ei au spus: «Stai aici cu noi „stai la examen!» «Nu, nu vreau să-l cunosc pe profesor că nu vreau să-l influențez cu nimica, dar dacă țineți așa de mult o să stau s-o aștept pe Marga până termină*. Am intrat. Era o cancelarie improvizată, că restanțele se dădeau acolo. Și la dreapta era Panait cu ei. În partea cealaltă era profesorul cu șeful de lucrări, trei studenți și eu a patra. Și țin minte, îi văd în fața ochilor, l-a întrebat pe primul ceva, n-a știut, l-a întrebat ceva pe al doilea, altă întrebare, n-a știut nici ăsta… «Dar dumneata știi?» I-a întrebat pe următorul. Nici acela n-a știut. Am știut eu. Toți trei la rând n-au știut răspunsurile, s-a întâmplat să le știu eu. S-a întâmplat, nu cred că eram mai pregătită decât ei, sau poate că eram? Și a strigat profesorul la mine: «Numai dumneata răspunzi?» Eu ce era să zic? Dar Panait i-a întrebat pe ceilalți: «De ce țipă la ea?» «Pentru că ei n-au știut și a știut numai ea!» Poate mi-ar fi dat un sufici*ent, că era*u notele astea atuncea, dar nu meritam suficient. Însă șeful de lucrări mi-a spus: «Dumneata mai rămâi». Și am rămas. Și toată chimia organică m-a întrebat, toată chimia, toate subiectele ca să vadă profesorul ce pregătire aveam. Și într-adevăr mi-a dat foarte *bine.*

— *Să ne întoarcem la prima călătorie…*

— Întâi m-a invitat la Iași, când m-a cunoscut, la început de tot… «Ai vreo treabă, m-a întrebat, ai ceva aranjat pentru revelion?» «N-am nimic!» «Atunci mergi la Iași cu mine, m-a invitat pe mine Sadoveanu, mergem împreună.» Mama a rămas foarte șocată, eu mirată și mama mare care n-a auzit: «Spuneți-mi și mie, spu-neți-mi și mie, ce-ați rămas așa?» Și atuncea Panait a zis: «Spuneți-i, săraca de ea, n-a auzit.» Trebuia să știi să-i vorbești și i-a spus mama: «Uite, o invită pe Marga la Iași.» «Mergi și tu!» i-a spus mamei. «Nu, numai pe ea a invitat-o, cum o să merg și eu?» «Dar nu se poate, i-a spus lui Panait, nu se poate, dragă, ea e fată, cum o să meargă!» I-a spus, știi, carrement! Și Panait zice: «Și ce dacă-i fată, ce? Stăm la hotel, ea o să aibă o cameră, eu altă cameră, așa că nu se întâmplă nimica!»

— *Și ați mers.*

— Și am mers. Dar noaptea ce s-a întâmplat? Mama mare avea pe Sfântul Nicolae în cameră (eu dormeam cu ea) și era băgat într-o nișă, și era

bătrân și rama era neagră și el era negru, dar avea trei betele de mireasă: mama, mama mare și bunica mamei. Și eu mă uitam la el și-i spuneam așa: «Eu n-am să-ți aduc beteală!» Ce era în capul meu! Dar nici nu i-am adus-o. Mama mare la icoană, în genunchi: «Drăguțule, sfântule, frumosule!» către Sfântul Nicolae și el era bătrân, negru, «apăr-o, apăr-o, dragă, de cel viclean…» Cu toate rugămințile la Sfântul Nicolae (m-a apărat de cel viclean, e adevărat) ne-am dus la Iași, la Sadoveanu și a fost foarte frumos! Vai, ce revelion! La 12 noaptea când a apărut corul studenților! A fost cel mai frumos revelion din viața mea. Pentru asta îl iert pe Sadoveanu pentru multe lucruri pe care le-a făcut față de Panait. Și când au apărut cu buhaiul, și când au pocnit din bici! auzisem, dar nu era așa măreț! Sadoveanu i-a invitat înăuntru, le-a dat un pahar de vin, au făcut cunoștință cu Panait… Asta mi-a rămas în minte, a fost cea mai frumoasă amintire de la acel revelion. După aceea ne-am dus Ia «Bolta rece» unde veneau aproape toți scriitorii. Ionel Teodoreanu nu prea venea, el era avocat. Venea Păstorel, veneau alții. Cu toții aproape s-au îmbătat. Unii erau cu capul pe masă, alții sub masă. Singur Panait a rămas și cu Topârceanu și cu Otilia Cazimir. Vorbeau.

— *El nu bea…*

— Dar era beat, m-am uitat la Panait: «Ai băut?» «Nu, n-ai fost lângă mine, n-ai văzut că n-am băut?» Nu băuse decât așa o ceașcă toată noaptea, dar era! Figura lui era transfigurată, parcă băuse. Așa era întotdeauna în emoție și când își pregătea cărțile.

— *Era deci emoționat, se simțea bine cu ei…*

— Da, se simțea bine. Și am plecat pe la 3, 4 dimi-> neața, nu mai știu. Vorbește undeva Otilia Cazimir că pe scara trăsurii, înainte de a se despărți, tot mai aveau să-și spună ceva Topârceanu și Panait. Și Topârceanu era un bun vorbitor. Și pe urmă am plecat de la Iași și în vara următoare am fost la Paris, cum îți spuneam. Pentru că a vrut să-mi arate lacurile, Panait a zis: «Să mergem cu Simplonul!» Și am mers cu Simplonul și la frontiera italiană l-a dat jos din tren. Venise Mussolini! Era trecut pe listă! Dar Panait a zis: «Bine, dar când eu am obținut viza nu eram trecut pe listă (atunci erau ambasade sau legații?) la legație?» Pe ei nu-i interesa, l-au găsit acolo pe listă, l-au dat jos din tren. Și eu am rămas. N-aveam nici bani. Banii trebuia

să-i luăm când ajungeam la Paris, de la Rieder. «Tu rămâi!» mi-a zis. M-a dat în grija a două doamne care erau acolo (el are o schiță *Două aceidente,* una din doamnele astea era cu accidentul, că-i murise fata la Paris). Dar ce să aibă ele grijă de mine! Era nevasta ministrului Bulgariei și cu cucoana asta. Îți închipui, când am ajuns în gara Parisului, ce să fac? Fără niciun fel de inițiere, fără nimic…

— V-a dat niște adrese…

— Știam hotelul unde tragem și am făcut semn unui hamal, că nu erau pe vremea aceea cărucioare, mi-a luat bagajele, m-a dus la un taxi care era în fața gării, i-am dat numărul, strada. Știam doar că se spune întâi numărul și pe urmă strada… Și m-am dus după aceea la Ionescu, la cizmarul Ionescu. El când m-a văzut zice: «Unde e Panait?» îi spun eu uite așa… «Era imposibil să nu i se întâmple ceva, absolut imposibil!» A chemat-o și pe Marta. Marta, nevastă-sa, fusese amanta profesorului țareviciului! Așa că avea un stil, avea ceva! Și patru zile a durat până să vină Panait pentru că de acolo, de la frontiera italiană, l-au dus la Lubliana și de acolo prin Germania. Nu venise încă Hitler, dar n-avea bani la el. Noroc că acolo erau edituri, se putea împrumuta în contul unor cărți care trebuiau să apară. Și când a ajuns în sala de așteptare, la Lubliana, era plină de lume, nu mai încăpea niciun om, îl așteptau pe el pentru că se telefonase din Italia că scriitorul Panait Istrati… Și nu era numai gara, toată șoseaua dinspre capitală! Veneau mașinile una după alta, cu toți scriitori. Toată scriitorimea iugoslavă a venit să-l întâmpine pe Panait Istrati. A venit unul chiar acum câțiva ani și mi-a spus. Și ce primire, ce mese au fost, ce delicați au fost!

O

La București, scriitorii aveau un «Mecena» în persoana inginerului Malaxa, este cel căruia Panait i-a dedicat cartea… Panait era nenorocit, era disperat, trebuia să plece și n-avea bani și atuncea… Cine era președintele scriitorilor?

— Moldovanu.

— Corneliu Moldovanu îi zice: «Cum, n-ai bani? Ce, nu vrea să-ți dea Malaxa? De ce? Te-ai supărat cu el?» – «Dar cine e Malaxa?» «Ce, vrei să spui că nu-l cunoști pe Malaxa?» «Nu.» Uite așa, visa… A doua zi i-a spus:

– «Avem rendez-vous cu Malaxa!»

— *Panait Istrati în fața lui Malaxa?*

— Eu am rămas în taxi, iar ei au intrat la Malaxa, la înapoiere mi-au relatat cele petrecute: «Primesc banii • dumitale, i-a spus Panait, cu o condiție.» «Ce condiție?» «Dacă îmi cazi sub condei nu te cruț!» «Nu, nici nu vreau să mă cruți.» L-a luat în brațe și l-a sărutat. Malaxa a fost și la înmormântarea lui Panait. A fost profund îndurerat de moartea lui, i-a spus lui Corneliu Moldovanu că îl iubea ca pe un frate, ca pe un apropiat și-l prețuia pentru felul cum s-a comportat cu el… Cu banii dați de Malaxa am plecat la Nisa și a putut Panait să stea la Savoy-Palace.

— *Când se petrecea asta?*

— În toamna lui ’33, am stat la Nisa până în primăvara lui ’34, când ne-am întors la București.

La Nisa, a fost o perioadă foarte frumoasă… L-am cunoscut pe poetul Jean Desthieux care venea aproape în fiecare zi la noi. Însă ți-am povestit scena cu Matisse? Nu ți-am spus scena cu Matisse? Venea atâta lume la Panait, s-au publicat listele cu cine venea, marile personalități… Printre alții erau și niște contese, niște miliardare, una dintre ele era nevasta lui Seymour, cel care avea la Paris cel mai mare magazin de pijamale, care era pe mâinile lui Rapaport de la Brăila. El venea în fiecare zi la noi, la Nisa, cu contesa. Contesa era studentă și iubita lui! Portarul ce să-ți spun, plecat până la pământ în îața noastră. Portarul Palaceului! că Seymour stătea la Negrescu. Și într-o zi Panait primește un telefon: «Domnule Istrati, este un homme *(nu un monsieur!) care vre*a să vină la dvs. N-are guler, n-are cravată (atuncea nu erau hippy) și are un aparat de fotografiat… Trebuie să fie unul din ăia de pe Promenada de*s Anglais… Pretinde că e pr*ietenul dvs!» «întreabă-l cum îl cheamă?» Portarul zice: «Bernard.» «Bernard, ha-ha, să urce!» Și a urcat. Din ziua aceea nu s-a mai uitat portarul la noi. Bernard era, într-adevăr, prietenul lui…

— *Era un om cu haz?*

— Da, de unde, dacă nu citise nimic!

— *Dar de ce îl iubea?*

— Îl iubea, așa îl iubea. Îl învățase meseria de fotograf ambulant. Și eu l-am iubit. Când am plecat de la Nisa, în gară, era și Desthieux de care

ți-am vorbit șt Bernard. Stătea rezemat de ceva. Și amândoi se uitau la Panait, parcă bănuiau că este ultima dată.

Dar, într-o zi, acel portar ne-a dat telefon cu mult respect: «Vă caută Matisse, le peintre Matisse». «Să urce!» «Dar e marele Matisse, domnule!» Adică să vină Panait în salonul de primire. «Cest le grand Matisse!», că mai era un Matisse mai mic. Portarul nu îndrăznea să-i spună pictorului: «A zis să vă urcați!» A zis, Matisse a luat imediat liftul, a ajuns. Îți spun, când cunoștea un om, înainte chiar de a-i vorbi, era ceva care emana din Panait, din privirea lui, din gesturile lui, din tot ce făcea… Vai, ce-a fost cu Matisse în ziua aia. «Plec nebun la Paris, trebuie să-mi promiți că o să ne mai vedem, am nevoie de dumneata.» Panait i-a promis că o să-l caute.

— *Cum arăta Matisse?*

— Mi se pare că avea barbă, era un om de statură mijlocie. Ce-a putut să vorbească cu Panait! Era un om care îi corespundea, ar fi putut fi un prieten foarte bun dacă ar mai fi trăit.

— *A jost singura întâlnire?*

— Da, pentru că la Paris, abia am ajuns, și imediat ârri plecat spre București. Din vina mea – dorul meu de țară și de mama. Și am ajuns tocmai bine, că fusese Pastele, dar acasă nu-l pierdusem că era o diferență de o săptămână…

— *Ce-a vorbit cu Matisse?*

— Nu pot să-ți spun ce-a vorbit. Ce putea să vorbească Panait cu toată lumea! Țin minte că televiziunea franceză acum, de curând, a transmis o întâlnire dintre Kessel și Roger Grenier de la Gallimard. Și Kessel stătea așa cu ochii închiși și povestea o scenă de la un bar rusesc, unde se făcuse o masă de scriitori. S-a adunat la un moment dat tot barul acolo, cu fete de acelea care dansau… Și toți stăteau în jurul lor, iar Panait vorbea… Nu se știa cum lua Panait cuvântul: o vorbă și din aceea era alta și alta și alta și lumea era subjugată t Asta p*ov*estea Kessel. Și la margine de tot era și patronul suit pe un scaun, asculta și el. În timpul acesta nu se consuma nimic, totuși, a rămas și el vrăjit de ce putea să vorbească Panait. Și cu mine la fel făcea, fără să vrea. A făcut până-ntr-o noapte.

E

— *Să vorbim puțin despre ultima perioadă a vieții lui Panait Istrati.*

— S-a îmbolnăvit când era mai sănătos. Nu vreau să spun motivele pentru care s-a îmbolnăvit. Numai eu le știu. Și într-o zi i-a fost rău și noaptea a făcut 39 de grade. S-au deschis cavernele. Pentru că ajunseseră suferințele lui morale la maximum, nu mai putea suporta. Pentru Barbusse, Panait avea o afecțiune deosebită. Îi scrisese pe când nu era încă scriitor, în Elveția, când era lucrător. De atuncea a început prietenia lor, o prietenie așa de frumoasă! Și tocmai el a primit mandatul și l-a executat. S-a îmbolnăvit când campania era în toi. Ar fi vrut să vină la Paris și să facă proces de calomnie cu-tot ce afirma Barbusse acolo…

— *Cât a suferit?*

— N-a suferit decât trei săptămâni, dar a murit cu speranța că vine dr. Girard. Și chiar venea, era în tren când a murit, în Italia. Avea mare încredere în el pentru că îl scăpase de două ori din stări grave. Nu știu ce tratament făcea, era secret, îi făcea niște injecții și pe urmă lua cu el fiolele. Nu era pe vremea aceea streptomicină. Dacă Panait apuca streptomicină se făcea bine. I-ar fi mers atunci în plin, cum mi-a mers mie!

— *Ați fost lângă el în perioada asta?*

— Da, cu o singură condiție, în momentul final să nu fiu lângă el… A spus: «Nu știe omul când moare • ce poate să facă, unii fac urât, nu se poate ști și nu vreau să rămâi cu această amintire. Ultima amintire de la mine!» Dar eu totdeauna schimbam vorba. El vedea că o fac voit și nu zicea nimica, mă înțelegea. Dar câteodată îmi spunea: «Acum lasă-mă să vorbesc!» Și vorbea. Oh, când mi-a spus că vrea să-l salvez, că nu vrea să moară… «Vreau să trăiesc!» Era atâta viață în el, atâta sete de a trăi, de a scrie, de a spune ceea ce avea de spus.

MOARTEA NOASTRĂ LAICĂ

• Aș vrea să rostesc încă vreo câteva cuvinte sincere, în aceste zile de singurătate prelungită, care mă redau propriei mele conștiințe. Dar mai întâi vreau să rog pe cititor să nu-și abată privirea de la acest titlu, cam macabru. Nu despre moarte vreau să vorbesc aci, căci niciodată n-am crezut în ea, netrăind-o încă. Despre ea nu am decât o ușoară experiență, și cititorul meu. Știe că nu am obiceiul de a-l întreține cu ceea ce îmi este prea puțin cunoscut.

Moartea laică este titlul pe care Jean-Richard Bloch îl dă „comentarului”

său din revista *Europe*, de la 15 februarie, de unde rețin numai această întrebare dominantă: Ce face societatea laică, pentru a ușura spaima omului care ține să moară laic?

„Societatea noastră laică este în stare de a predica, • ăe minune, viteazului vitejia, și curajosului curajul. Dar ia să ți se slăbească rezistența organismului, inima să înceapă a da semne de oboseală, arteroscleroza să încetinească circulația sângelui, creierul să nu mai jie irigat puternic, uremia să-ți înăbușe gândurile, să începi a bate câmpii și să vezi ivindu-se în jur fantomele și spaimele? Cum o mai ia atunci la goană filosofia ta!”

Nu știu dacă cel care mi-a citit și corectat cu dragoste primele manuscrise în franțuzește, a simțit vreodată prezența morții în sângele său; dacă știe mai ales care-i chinul creierului nostru, în timpul sufocării care durează ceasuri întregi. Dar ca să putem sta de vorbă despre asta, nu-i necesar s-o știe din experiență, fiindcă el a pierdut oameni pe care i-a iubit mult și care au cunoscut o „moarte laică”. Jean-Richard Bloch a trebuit să știe cum să privească în ochii lui Leon Bazalgette și, mai recent, în cei ai lui Jacques Robertfrance, amândoi aflați pe patul de moarte. Și poate că el a văzut, a simțit și a trăit supărătorul chin moral al omului căruia nu-i de ajuns un crucifix, pentru a-i potoli frica firească de necunoscutul ce se apropie.

„în acel moment, priviți societatea laică: ce face ea pentru un muribund? Istovit de cumplita luptă împotriva dezagregării, spiritul cere îndurare. Societatea laică nu știe decât să abandoneze pe apa sâmbetei acest creier degradat, incapabil de efort și năruit sub orice limită. Ea nu se încumetă să abordeze cu nenorocitul tema mântuitoare a morții, nici să armeze curajul „călătorului „pentru marea încercare finală; ea însărcinează, umilă, pe *medic ca s-o reprezinte și se pitește înapoia morfinei”.*

Înfiorător de trist! Și adevărat! Adevărat mai ales pentru acei bolnavi care se știu mai mult sau mai puțin condamnați și care luni de-a rândul contemplă groapa căscată, neputând strânge în mâna lor tremurândă nici pe aceea a Domnului, nici pe aceea a omului. Căci, din fericire pentru omenire, trei sferturi din ea trebuie să moară fără să-și dea seama și fără să spere până-n ultima clipă. Omul este pus față-n față cu moartea, în mod crudv numai în cazul bolilor de lungă durată și care nu iartă. Aci, *„minciuna medicală, promisiunile de însănătoșire, jalnice și neroade”* – despre care

pomenește Bloch -~ nu pot să aducă, într-adevăr, agonicului lucid, decât *„amărăciune și dezgust”.*

„Numai medicul care va fi ’știut să devină confidentul și sfătuitorul bolnavului, ar fi în stare – substituindu-se preotului – să rostească muribundului acele vorbe rezonabile, de pace lăuntrică și resemnare, care îi srj.nl tot atât de necesare ca și uleiul camforat, digitalina și pantoponul”.

Iată un „subiect” mare de meditație dureroasă!

Am de spus un cuvânt frumos asupra celor de mai sus, care nu va fi desigur definitiv, dar de care se va aduce aminte. Căci ceea ce vreau să spun face parte din cele mai scumpe gânduri ale mele din acești ultimi doi ani pe care i-am trăit la pat, față-n față cu moartea, îngrozitor de singur în clipele cele mai nemiloase și lipsit ■de orice certitudine.

Nu! Pentru sufletul terorizat de spectrul morții nu-i altă salvare, în afară de credința totală în Dumnezeu! O spun eu, ateul total, după ce am simțit de multe ori împăinjenindu-mi-se ochii, iar inima oprindu-se într-o lungă sincopă.

Nu! Muribundul nu poate vorbi cu medicul despre sfârșitul său, fiindcă nu există *„vorbe rezonabile”* ce pot fi rostite dinaintea unei judecăți care a încetat să mai existe. Cel care se teme de moarte, nu stă de vorbă decât cu cel Etern. În ziua când simțim pieirea noastră inevitabilă, trebuie să ne împărtășim cu sublimul. Medicul nu-i decât un om ca și noi. Să-mi aducă morfină și Să-și păstreze pentru dânsul *„vorbele rezonabile, de pace lăuntrică și resemnare”.*

Numeroși vor fi acum „prietenii” care văzându-mă vorbind astfel vor crede în *„degradarea creierului”* meu, așteptându-se din parte-mi la una dintre acele „faimoase convertiri” *în articulo mortis,* cu care *„biserica se împăunează”* și care s-a produs în timpul *„morții lui Jean Barois”* – ne-o spune Bloch, dacă înțeleg eu bine —caz pe care eu nu-l cunosc. Subiectul e prea vast și oamenii – în general – sunt îndeobște cam dificili când este vorba să-și caute salvarea sufletului *„în extremis”*. Marele intelectual ateu – cerând preotul – se poate simți la fel de izbăvit ca și sugrumătorul popoarelor care, tolănit pe aurul și josnicia sa, îl cheamă pe Iisus la sine și sărută crucifixul. Biserica este îngăduitoare. Ea aduce izbăvirea, atât adevăratului credincios, cât și falsului credincios, precum și celui „convertit *în articulo mortis”,* aflați

pe patul de moarte. Astfel, toată lumea e satisfăcută, pe pământ ca și în ceruri.

Dar nu despre asta e vorba aici. Succesele sau insuccesele bisericii mă lasă rece, de când am aflat o sumedenie de lucruri omenești despre care nu mă îndoiam nici înainte de această boală, care nu mă lasă să trăiesc și nici să mor.

Astfel, eu știu astăzi, între altele, că conștiința cea mai sincer îndepărtată de orice concepție divină – cum este conștiința mea – poate să se simtă, în anumite momente ale existenței, atât de străină în lumea aceasta, atât de incapabilă în a se înțelege în mod *ideal* cu oricine ar fi și, prin asta, atât de singură în fața spectrului morții, încât o neînvinsă nevoie de puritate pune stăpânire pe ființa noastră, cerând în ultima clipă o comuniune cu. *Cineva supraomenesc.* Ei bine, între această *conștiință de* mârșăvia terestră, pe care o numim în mod obișnuit *păcat* și această *nevoie* de puritate absolută, numită deobicei *Dumnezeu,* nu se află, la un păgân ca mine, niciun loc pentru preot și cu atât mai puțin pentru acel medic caraghios *„confident și sfătuitor”,* care crede că se poate *„substitui preotului”* și *„să abordeze cu muribundul problema salvării de la moarte”.* – Chiar dacă este, cu rare excepții, doar un fals om bun, fără suflet și dăruit cu totul familiei, banilor și politicii sale.

Unei atari creaturi omenești să merg eu și să-i încredințez ceea ce-i mai curat în sufletul meu? Nu, niciodată, nici lui și nici celuilalt, îmbrăcat cu sutană. Cui, atunci?

Biata creatură umană, care a avut nenorocirea să se nască cu un creier excepțional și care nu mai crede nici în oamenii care se dau drept reprezentanți ai lui Dumnezeu, nici în cei care jonglează cu știința, către care puritate terestră, picătură de sublim, își va putea întinde brațele-i descărnate, în timpul supremei încercări?

Ah, îngăduiți-mi să vă povestesc, pe scurt, o scenă de la Mănăstirea Neamț.

Într-o zi, se anunță un călugăr, spunând că are să-mi comunice ceva cu totul particular. Mă aflam în pat, cu sănătatea nu tocmai pe roze, dar îl primii. Era un roșcovan, mătăhălos, de cincizeci de ani, ce nu părea să aibă decât vreo patruzeci, foarte bine clădit, barbă stufoasă ș> mustăcios, voce spartă, o privire vinovată, cu înfățișarea trupului în mare neorânduială.

Bătea câmpii. Îl opresc:

— Vorbești prea repede și fără niciun căpătâi. Mă obosești. Comportă-te aci, ca și cum ai fi singur la tine-acasă. Și, înainte de toate, hai să ne cinstim cu un păhăruț de rom bun.

Afară, ger siberian. În odaia mea, o sobă mare țărănească răspândea o căldură binefăcătoare. Suntem singuri. Călugărul se lasă convins. Soarbe romul dintr-o. Înghițitură.

— Pot să-mi scot șuba?

— Da și pe urmă să-mi vorbești sincer.

Căci îmi îndruga o poveste despre un „accident” care-i „otrăvise sângele”, de un tratament prea împovărător pentru „mizeria” lui și de o datorie mare la farmacist „care nu mai voia să-i dea medicamente pe datorie. Aștern-nui câteva cuvinte pentru farmacist.

— Ia biletul ăsta pentru datoria ta, îi spusei, dar ai curajul de a mărturisi că te roade sifilisul. Și apoi, am aflat că bei fără măsură.

Fața călugărului se lumină și un calm binefăcător îi cuprinse întreaga făptură. Îmi luă mâna:

— Nu m-au mințit cei care mi-au spus că ați fi un om în stare să-nțeleagă totul. Ei bine, o să vă vorbesc ca în fața Dumnezeului meu.

Dumnezeul său… Pentru că l-a iubit prea mult, pentru că nu a vrut să-l iubească decât pe „El”, și-a părăsit femeia, cei doi copii și puțina bunăstare și a venit.

Sunt douăzeci de ani de-atunci, să trăiască aci, în „sărăcie și castitate”.

Cu sărăcia a fost destul de simplu. A tras la jug ca „un bou” și nu s-a hrănit decât cu mâncarea obișnuită aci, pe care „nici porcii n-o pot înghite”. Cât despre „castitate, temperanță, iată prăpastia!” Aici rugăciunile nu i-au fost de niciun ajutor, căci „dracul a fost mai puternic”.

*

Vedeam pe „drac” în fiecare zi, de vreo șase luni. Erau țărănci frumoase, cu ochi mari, surâzători, care veneau cu brațele „încărcate cu daruri” pentru sfânta mănăstire. Erau adesea chiar și călugărițe chipeșe, cu privirea ipocrită.

— Aproape toți suntem pe-aci niște păcătoși, afară de sihastri! Bem și preacurvim. Și sufletul meu? Din cauza lui, ca să-l purific, am venit aici…

Or, iată că Dumnezeu m-a alungat, dându-mi un picior și am căzut mai jos ca niciodată. Te întreb: cine o să vrea să-mi izbăvească sufletul?

— Eu, da, eu! Nu spui tu că sunt un sfânt? Crezi asta?

— Mi-ai dat dovadă. D-ta știai dinainte cine sunt și nu mi-ai dat un picior. M-ai primit ca pe un adevărat frate!

— Și eu te iert, te dezleg de toate păcatele, care îți vor nimici în curând trupul, dar care nu ți-au pângărit sufletul, pentru că îl simt gemând în mâinile mele. Ți-ajunge asta? Iubești banul?

— Nu. De altminteri, aici, chiar cei care-l iubesc și-l strâng, nu profită de el. Rămâne mănăstirii, după moartea lor.

J – Vezi deci și tu că nu se află păcătoși pe aici^ Trăiți toți în sărăcie.

— Da, dar eu beau tot ce câștig și am patima cărnii, în timp ce, înainte de a deveni călugăr, nu beam și nu cunoșteam decât femeia mea. Atunci, de ce am venit la mănăstire? Pentru ce mă rog zi și noapte? Care-i dovada că Dumnezeu primește rugăciunea mea și că mă va ierta? Nu există nimic, fiindcă nu mă îndrept deloc. Dumnezeu nu-mi vrea sufletul, care se va duce în iad.

Nu am izbutit să-l conving pe călugărul Sofronie că dovada cea mai bună a purității sufletului său, sau mai degrabă *a existenței lui Dumnezeu în ființa lui,* era tocmai această conștiință pe care o avea despre mocirla vieții sale fizice, precum și refuzul de a se socoti mântuit, pe simplul fapt că devenise călugăr și se ruga zi și noapte.

Cât de departe suntem, față de toți acei credincioși, falși credincioși sau convertiți *în extremis* și care toți, unul mai înfumurat decât altul, gândesc că le este suficientă asistența bisericii, ca să aibe cugetul împăcat și să se socotească mântuiți! Mâine sau peste zece secole, când bisericile vor fi dărâmate și Dumnezeu nu va mai exista, ei se vor mulțumi să moară în tovărășia medicului *„confident și sfătuitor”*, pe care prietenul meu Bloch li-l recomandă, după ce se va fi *„constituit, de bine de rău, o tehnică spirituală a morții, demnă de ceea ce se pretinde a fi viața noastră și grație căreia sfârșitul omului drept va înceta, în cele din urmă, să semene cu o debandadă”.*

Ea nu va înceta câtuși de puțin, pentru această minoritate din care face parte călugărul Sofronie. Fiindcă viața noastră laică fiind ea însăși o debandadă, nici moartea noastră laică nu poate fi altceva. Noi trăim în

imposibilitatea totală de a judeca ce-i drept și nedrept. Egoismul nostru, orgoliul nostru, nevoia nestăvilită de viață materială ușoară ne orbesc și ne afundă în cea mai dezgustătoare prezumție. De-aci, aceste amăgitoare adeziuni în masă – fie că sunt de dreapta sau de stânga, din vremea noastră – deopotrivă lipsite de control și deopotrivă bazate pe forță, nu pe dreptate.

De aici, de asemeni, singurătatea noastră, de care ne dăm seama numai în clipele de mare nenorocire, în decursul cărora avem uneori pofta de a ne face un examen de conștiință, pentru a ne da seama de dimensiunea golului înconjurător și zădărnicia eforturilor noastre de a ne cruța de suferință.

„Nu iubesc umanitate zămislită din contemplarea suferinței”, spunea Sen, cu sfântă revoltă, în *Condiția umană. „Sunteți sigur, Sen, că mai există și o alta?”* întreabă pastorul, în pioasa lui sinceritate.

Iată *malentendu-ul1* ce va sfâșia omenirea, până la sfârșitul secolelor.

Ea nu va izbuti să iasă din această situație decât pe calea renunțării, care conduce la nevoia de puritate absolută sau, dacă vreți, la nevoia de Dumnezeu. Această cale ne conduce astăzi prea târziu și doar arareori spre acest țel.

Dar acest exemplu nu poate veni nici de la biserica istovită din cauza inconsecvenței, nici de la triumful cutărui ideal materialist și sângeros, și încă și mai puțin de la aceste Facultăți amorale și imorale, de unde Jean-Richard Bloch speră să vadă ieșind al său medic-preot de mâine.

Iată pentru ce moartea noastră laică, aidoma sufletului nostru, nu poate să semene decât cu o debandadă,.

Paris, februarie 1934.

1 Neînțelegere, interpretare greșită.

OMUL ȘI OPERA ÎN CONȘTIINȚA

CONTEMPORANILOR ȘI A POSTERITĂȚII

Tudor Arghezi: „Panait Istrati nu s-a ivit din cenaclu, din concubinajul Universității cu Critica, din amorul tragic al Finanței cu Editura. Niciun părinte nu i-a împrumutat sexul artistic ca să-l ouă, nici măcar blajinul Făt-Frumos cu târtița creatoare, dl. Brătescu-Voinești, care a scos de curând un boboc de rață dramatic. Iritarea multora vine de-acoâo că dl. Panait Istrati dovedea în ziua înfățișării la rampa literaturii, că existase dincolo de cuiburi și în afară de Parlamentul literar. Criticii care păzesc cu galoane și

sculare în picioare porțile literaturii în București, au rămas, într-adevăr, neplăcut impresionați. Ignoranța acuză totdeauna obiectul iscat pe neașteptate de nedelicatețe.” („Clipa”, 16 noiembrie 1924.)

Philippe Amiguet: „L-am întâlnit prima dată. Pe Coasta de Azur, așezat pe un trunchi de copac uscat. Aveam în față un chip tăbăcit de viață și de spațiu. O figură care trecuse prin foc… Fruntea îi era mare, trăsăturile accentuate, oasele împungându-i pielea peste tot. Trupul părea uzat… Dar rămâneau ochii: doi ochi care ardeau sub tufa sprâncenelor. Doi ochi vii, frățești…

Nu se poate rezuma o convorbire cu Panait Istrati. Vorbirea îi era smălțuită cu imagini, maxime, proverbe vechi, cuvinte ciudate. (…) Unitate perfectă între scriitor și operă. Identificare absolută. Ara putea spune: anatomică.

Am cunoscut mulți scriitori: m-au decepționat. Vorbeau altfel decât în cărțile lor. Cu Istrati, nicio dezamăgire. (…) Desfid pe cineva să-mi spună că Panait Istrati n-ar fi legat de glia, de rasa, de limba sa. (…) El a lărgit hotarele hărții literare a lumii, încorporând cu vigoare România, malurile Dunării, pustietatea Bărăganului, Brăila cu mahalalele și bisericile sale. De asemenea, a fost un minunat pictor al naturii. (…) Opera lui va rămâne, va crește odată cu trecerea vremii!” („L’Ordre”, 19 aprilie 1935.)

Daniel Anet: „Acest «poet pe aripi de vânt» n-a fost un vagabond, cum s-a spus, ci un pelerin al dragostei frățești. (…) Desigur, pelerinajul său pasionat a fost uneori dureros. Întotdeauna însă pelerinul a rămas aceeași inimă generoasă, entuziastă, poate naivă, opresat de limite, de lanțuri, de asuprire. Proscris de tirani, Panait Istrati a fost iubit de oamenii liberi. Orice hotar îl sufoca. Singura lui patrie: pământul. (…) Era înfometat de spațiu, de poezie, de dragoste pentru om. (Alocuți*e rostită la inaugurarea expoziției „Panait Istrati”, la 26 octombrie 1974, la Vouvry, în Elveția.)*

Camil Baltazar: „Traducând el însuși în românește *Chira Chiralina,* Panait Istrati a făcut pasul decisiv pentru încetățenirea lui în literatura românească. (…) însă opera adevărată în care și-au dat mâna toate darurile lexice ale lui Panait Istrati pentru a ne dărui o carte de cea mai pură savoare românească este Codi*n, apăr*ută în colecția „Akade-mos”. (…) în această carte a prieteniei, talentul de mare povestitor român al scriitorului se relevă

în desăvârșita lui amploare. Paginile în care sunt zugrăvite mahalaua românească a Brăilei de acum patruzeci de ani, împărăția minunată a bălților și traiul chinuit al românilor sunt neîndoios pagini de antologie (…) care pot sta cu cea mai mare cinste alături de paginile lui Mihail Sadoveanu, Calistrat Hogaș și Odobescu. (…)

Panait Istrati a integrat geografiei spirituale a hărții românești un compartiment nou – cel al Bărăganului – tot astfel cum regatul bălților Dunării și magnifica lor trecere în nemurirea slovei tot lui se cuvine.” („Credința”, 6 iulie 1935.)

Eugen Barbu: „Cu ce mă cucerise definitiv și dintr-o dată acest autor cu o figură răvășită, cu o biografie atât de violentă și plină de surprize? Era, oare, m-am întrebat mai apoi, numai curiozitatea față de acest vagabond, care-Kii mâna imaginația și mă făcea să-l iubesc, încă înainte de a-i fi citit primele pa-• gini? (…) O lume fabuloasă apărea înaintea mea, cu parfumele, cu umbrele și sugestiile ei, cu personaje de proporții neobișnuite, cu reacții violente însoțite de candori ce aparțineau într-adevăr legendei celei mai adevărate. I-am căutat după aceea toate cărțile și le-am devorat cu o sete neistovită. Nemuritorul Codi*n m-a* purtat în lumea misterioasă a bălților, figura lui Moș *Anghel a su*praviețuit miilor de eroi ce mi-au asaltat imaginația și după ani de zile. Cum să uiți paginile amare și dulci ca rodia ale Ne-r*anțulei, cum* să uiți Casa Thur*inger? Un s*criitor se instala în conștiința mea cu autoritate și avea probabil să-mi servească ca hrană secretă ani de zile.” („Lu*ceafărul”, 21 n*oiembrie 1964.)

Petre Beliw: „Avea niște mâini firave, uimitor de frumoase, deși stâlcite prin accidentele de muncă. Apuca numai cu două degete monedele, totdeauna puse deoparte în adăstarea vreunui nevoiaș și te-mbia, rugător: «Ia mă banii, nu fi zevzec!»” … („Pământul”, 27 mai 1935.)

Geo Bogza: „Pe-atunci eram foarte tineri, dar mi-am adus bine aminte cum mi se tăiase respirația, sub imperiul unei prea puternice emoții și cum îmi dogoreau obrajii aplecați pe o carte ce se numea *Chira Chiralina.*

În acea clipă saxofonul a plâns cu glas mai omenesc ca oricând – și între noi s-a ivit umbra lui Panait Istrati. Era acolo, între noi, dar ne dădeam seama că e prezentă pe tot malul mării, până la Istanbul și mai departe, peste Mediterană, până la Alexandria, plutind peste toată acea lume

însetată de fericire și dreptate, pe care o făcuse să trăiască atât de patetic și colorat, și mai mult decât fugara clipă, în paginile cărților sale.

Mă bucur acum că aceste cărți vor fi reluate de noi rânduri de cititori, că ei vor cunoaște aceleași emoții și aceeași dragoste de umanitate, pe care eu însumi le-am cunoscut, cu ani în urmă, când îmi încălzeam inima la paginile fierbinți ale *Chirei Chiralina,* ale *Unchiului Anghel,* ale *Haiducilor,* și nu puteam zări. Marea fără să-mi aduc aminte:

Pe malul mării, pe prundiș, Nerantula fundoti! O fată își clătea fusta… Nerantula fundoti!

(„Contemporanul”, 12 octombrie 1956.)

Demostene Botez: „Panait Istrati a fost figura cea mai atacată din literatura și chiar din viața politică a României. Căci el a izbutit să fie la fel de neînțeles, și de prieteni și de adversari. Sinceritatea e greu de priceput. Ea este substanțial dezagreabilă și revoluționară, mai ales când se găsește împreună cu un suflet tumultuos și o bunătate în toate încrezătoare. (…) Orice sa iartă, dar tenacitatea sinceri-

- tații, niciodată. (…) Cât a trăit, a oferit lumii spectacolul unui om care se lupta cu toți, neobosit deși istovit, chiar după ce a ajuns la acea concepție de neaderare la nimic, în care se întrevede adâncul unui nihilism unde fusese impusă cea mai vie și mai neastâmpărată activitate (…). Panait Istrati a fost atacat în onestitatea sufletului și a credinței lui. Asta nu poate trece fără intervenția mea. Nu pentru că mă erijez în apărător al memoriei lui, la care-i stă de strajă o operă formidabilă de umbra căreia ar putea să se sperie și să cadă la pământ toată generația lui (…) simt nevoia să intervin, fiindcă am cunoscut sufletul lui Panait Istrati, fiindcă el era incapabil de actele reprobabile cu care-i azi încărcat, fiindcă mă revoltă ca pe el, până la violență, o nedreptate.

Căci e nedrept să se spună că Panait Istrati înjura un stat socialist în construcție, fiindcă acesta n-a vroit să-i acorde o situație… „burgheză”. E nedrept să se scrie că „el era un om a cărui energie epuizată nu putea face decât rău”. E nedrept să se scrie că „a dezertat de peste tot”. Și e nedrept să se răstălmăcească fără a cunoaște tot adevărul (…), pentru a se trage de păr un semn de trădare. E nedrept! („Cuvântul liber”, 9 noiembrie 1935.)

„Era cunoscut pe tot globul. Cărțile lui (…) aduceau, într-o literatură

artificială, căznită, ce voia să fie cât mai încărcată de filosofie și de conflicte psihologice de intelectuali ultrarafinați, niște povestiri simple, pline de un dramatism real, cu oameni simpli, săraci, chinuiți, din marginea societății, de o mare elevație sufletească, de o omenie care crește pe locuri virane, unde năpădeau și spinii violenței (…). Slab, uscat aproape, cu ochii expresivi, măriți de niște ochelari exagerați, era numai gesturi, numai mișcare (…). Vorbirea lui era plină de o mare căldură. Era volubil și pasionat (…). Opera lui cucerise lumea. Era altceva decât ceea ce scriau cei mai celebri scriitori ai timpului. Ea se adresa parcă, între patru ochi, fiecărui cititor aparte și fiecare, oricine ar fi fost și orice limbă ar fi vorbit, își găsea în el „semenul „(…). Oamenii umili și obișnuiți – și aceștia erau aproape toți – au găsit în cărțile lui vorba și sufletul lor, și îl iubeau ca pe nimeni altul.” (Memorii, Editura Mi*nerva, 197*0.)

Marin Bucur: „Ultimii ani de viață ai lui Panait Istrati s-au scurs într-o dramă a prăbușirii speranțelor și a visurilor sale. (…) Sunt anii triști ai lui Panait Istrati, de care avea să-l apere numai adevărul vremurilor de mai târziu (…) a fost un demn și sincer, plătind greu acest preț rar al calității scrisului. Niciodată nu și-a dezis opera și crezul în care crease. Don Quijote se trezise însă din visare și nu mai putea să vadă nicio moară de vânt. Zbaterea pe viu, consumul într-o luciditate necruțătoare și’ o suferință materială acută, obligându-l să primească subvenții caritabile, părea unora un fel de evidență a „descompunerii” morale a scriitorului.

Cine era vinovatul că Panait Istrati ajunsese în situația de a aștepta pomeni? Ar fi imoral să condamnăm tot pe aceia care îi dădeau și să închidem ochii la toți aceia care organizaseră boicotul operei, îl epuraseră din rândurile lor.

Scriitorul trăia într-o *rupere* de utopie, nu de crez și de credință. Erau anii grei ai Utopiei, nu ai conștiinței scriitoricești ai lui Panait Istrati. Dovadă hotărâtoare o constituie un document de o rară frumusețe a mesajului literar, ce ne-a fost relevat prin intermediul operei lui George Orwell1. (…) Prefața

1 Prefața pe care Panait Istrati o scrie în martie 1935, la cartea lui George Orwell: *La Vache enragee,* apărută pastum, în. Limba franceză, la editura Gallimard.

Lui Istrati – la cartea lui Orwell – este, simbolic, un testament literar, ea fiind în același timp și postfața la propria sa operă.” („Viața românească”, februarie 1982.)

Alexandru Balaci: „Drumul lui Panait Istrati e luminat de marile speranțe pe care le poartă în sine conștiința de a servi omul, încrederea nestrămutată în mutațiile pozitive ale conștiinței umane. El a demonstrat aptitudini excepționale în a sonda în vastele zăcăminte ale vieții interioare a oamenilor și în primul rând a propriei trăiri, pentru a purta în fața lumii sâmburele iradiant al fiecărei creaturi. El caută frumusețea și adevărul, iar protagoniștii operei sale, de la *Chira Chiralina* la *Nerantula,* vor să demonstreze că valoarea umanistă a lumii este în realitate o aspră ascensiune etică.

Dincolo de abstract și metaforic, paginile literaturii lui Panait Istrati sunt un elogiu adus omului, neliniștii și aspirațiilor sale, trecerii acestei făpturi, singura rațională din univers și care încearcă să lase o urmă durabilă în curgerea timpului ireversibil. Omul, în vicisitudinile, în pendulările alterne ale vieții, nu trebuie să renunțe la demnitatea care îl diferențiază în lume. Aceasta poate fi finalitatea paginilor lui Panait Istrati, care a izbutit să omogenizeze transfigurarea poliedricei realități la focurile proprii marelui talent, stabilind un perfect sincronism între fantezie și adevăr. („România literară”, 24 mai 1984.)

Henri Barbusse: „Panait Istrati este una din acele minți și unul dintre acei artiști care aparțin omenirii întregi. Și, în această calitate de cetățean universal, îi aduc omagiul meu, salutându-i personalitatea în hotarele ei firești. (…) Rezervată numai privilegiaților acestei lumi, literatura a purtat multă vreme stigmatul originii sale. Trebuia să faci un fel de selecție printre producțiile fanteziste ale spiritului, printre operele create din imaginație, ca să poți deosebi rarele cazuri excepționale ale mentalităților privilegiate, ale ideilor și virtuților aristocratice. Dar, puțin câte puțin, literatura s-a descotorosit de aceste subtilități prețioase, ancorând în viața mulțimilor, prin forța lucrurilor, a importanței, și a gravității misiunii sale. (…)

Unul din marii noștri frați a lărgit și împins mai departe misiunea artistului muncitor, a artistului producător care știe să scormonească viața întocmai ca plugarul sau minerul. Un atare artist este Maxim Gorki, care a

evocat atât de real sufletul și destinul mulțimilor. (…)

Panait Istrati este un alt Gorki, care se ridică, încă de la primele sale scrieri nu ne-a înșelat. Nu era vorba de însemnări pitorești și ciudate, trecute pe dinaintea ochilor cititorilor, totdeauna sensibili la amănuntul «exotic». Era viața însăși, carnea omului din popor, țăran sau haiduc român.

La apariția *Chirei* am spus: «Iată un universal», unul dintre acei scriitori, care poate fi categorisit cel puțin «un european». (…) Când a apărut Moș *Angliei, impr*esia a fost încă și mai puternică, mai clară. Cartea năvălea ca un meteor în mijlocul bizantinismului scriitorilor noștri la modă. O lumină puternică, orbitoare, pătrundea în Casa literelor franceze, care mătura din cale inspirația artificială și parfumul factice, făcându-te să simți suflul adevărat al eternelor năzuințe omenești.

Talentul puternic și impresionant al lui Istrati este revoluționar (…) semnifică echilibru și umanitate. A fi revoluționar, înseamnă să fii pfofund uman, să vrei ca fiecare să-și aibe locul pe care-l merită, chiar dacă pentru asta ar trebui să zgudui și să dărâmi vechile instituții criminale, atât de scumpe câtorva paraziți", („L'Humanite", 1 iulie 1925.)

Emst Bendz: „Istrati n-a reușit niciodată să scrie franțuzește ca un francez (…). Nici Conrad n-a putut, până la sfârșitul vieții, să-și curețe stilul de numeroase polonisme sau galicisme – ceea ce nu l-a împiedicat ca limba engleză să-l adopte încă de la debut, iar englezii de bun-gust să aprecieze rafinamentul artei sale, mândri de aportul său la literatura engleză (…) Cazul Istrati nu mi se pare diferit. Romanele, povestirile și paginile sale autobiografice au meritul de a fi introdus în literatura franceză din acea vreme, un temperament, un ton, un gen de subiecte și o prezentare absolut noi și cu adevărat personale.

(…) L-am cunoscut și ne-am împrietenit, după lectura Chir*ei, în 1*924. De la prima vedere, m-a izbit la el un fel de distincție moștenită de la cine știe ce strămoș, reflectată prin comportarea sa degajată și naturală, prin ținută îngrijită. Detesta dezordinea, în ciuda existenței sale adesea turmentate. Scriitor autodidact – ce se considera un „intrus" în literatură – și vagabond poliglot, și-a câștigat gloria literară printr-o muncă supraomenească și o existență cotidiană ordonată și cât mai firească. Mă înclin cu tot respectul în

fața voinței sale dârze de a fi în continuă mișcare, în continuă ascensiune către culmi, răzbunându-se astfel pe-o origine socială modestă și o educație imperfectă. (…)

Moartea lui m-a lovit ca un doliu personal. Cine n-a fost cucerit de farmecul său? Nenumărați necunoscuți îi scriau, spovedindu-și amărăciunile, cerându-i un sfat, un sprijin, sau pur și simplu copleșindu-l cu dragostea lor. Se adresau *omului,* descoperit înapoia scriitorului, încurajați de atitudinile sale dezinvolte, de elanurile sale generoase. (…) Istrati n-a fost un caracter de oțel, nici model de fidelitate în prietenie sau de extremă delicatețe în relațiile de Li om la om. Boem înrădăcinat – chiar sub înfățișarea de gentleman improvizat – multe din părerile sale nu respectau preceptele regulii generale.

Nu fac aceste aprecieri ca să-l micșorez. Ci pentru a protesta împotriva unor încercări de a-l „idealiza". A atenua slăbiciunile unui om, chiar rar, înseamnă a-l deservi, *a-l denatura.* (…) A fost un om mare? Această presupunere l-ar fi făcut să zâmbească. N-a fost nici măcar un «mare scriitor». Și totuși, se aflau într-însul anumite trăsături indispensabile – cel puțin așa cred – atât «marelui om» cât și «marelui scriitor», și anume: curajul și sinceritatea.

Am recitit *Vers l'autre flamme* (…) ruptă total de opera sa propriu-zis artistică. Ei bine, această carte a fost un gest de curaj și de sinceritate ieșit din comun, un strigăt de sfidare ce și-a avut răsunetul. Această carte marchează splendid ruptura sa cu viața de până atunci, cu frații de luptă și de clasă, cu credințele sale cele mai scumpe, cu speranțele sale cele mai deznădăjduite. Ea a făcut din Istrati un izolat predat răzbunării celor care se socoteau «trădați», printr-un act care voia tocmai să denunțe o trăd*are și,* efectiv, un învins. El a cutezat totuși s-o scrie, pe deplin conștient de urmările dezastruoase ce aveau să se abată asupră-i.

Panait Istrati n-a fost niciodată popular în Peninsula Scandinavică și nici iubit de critici. Higienicii mei compatrioți nu s-au lăsat seduși de poveștile sale cu haiduci și frumoase îndrăgostite, care miroseau a usturoi și mizerie orientală. (…) Azi, pe deasupra prăpastiei anilor ce s-au scurs, îmi reamintesc cu vie plăcere de acest prieten, atât de tandru și de sensibil în fața suferinței umane." (Vis*ages d'ecrivains, Les* Presses de la Câte, 1948.)

J e a n-R icchard Bloch: „Am fost printre primii care am avut privilegiul de-a recunoaște geniul autorului *Chirei Chiralina.* Am avut cu atât mai multe ocazii de a admira acest geniu, cu cât, din prietenie, i-am citit manuscrisele primelor sale cărți. Progresele sale în mânuirea limbii franceze au de ce să surprindă. Nu i-au trebuit decât doi ani, pentru a deveni maestru…” („Monde”, 15 februarie 1935.)

J e a n-L ouis Bory: „A scrie înseamnă pentru Istrati *a te elibera de tot ce ai mai bun în tine, jără a face din asta o obișnuință, un meșteșug*. Nu arta, ci viața este vocația lui Istrati. A scrie înseamnă să arzi, să te lași mistuit de flacără. După aceea, vântul poate să-ți spulbere cenușa în cele patru colțuri ale lumii. (…) Oriental, Istrati știe să povestească. Mai mult chiar, știe să asculte poveștile altora. Excelează ca nimeni altul «în a trage oamenii de limbă.» Povestiri, legende și balade de la Dunăre (…), el le amestecă în povestea unor destine excepționale, al căror număr crește de la o carte la alta.

Ce vijelie, ce jăratic, ce vuiet! (…)

Adrian Zografi este contemporanul lui Delteil și -al suprarealiștilor lui Cocteau și Giraudoux, al lui Morand și Montherlant. Nu-i însă același vuiet și nici aceeași vijelie sau jăratic. Adrian nu face literatură (…). El se servește de ea, pentru a protesta mai întâi că «multe lucruri sunt rău alcătuite de oameni și de Creator». Apoi, de-a salva din această harababură universală tot ce înseamnă bucu*ria-de-a-trăi-cu-oricc-preț, adic*ă libertatea și dragostea (prietenia fiind una din formele dragostei).

Curaj, generozitate, frăție, devotament – totul arde cu strălucire în paginile operelor sale. Frumoasă cutezanță într-o epocă (ce durează încă) în care se decreta că sentimentele alese sunt incompatibile pentru a face literatură bună.

…Când Istrati a murit în 1935 (avea 51 de ani), Jean Paulhan i-a scris un scurt elogiu funerar, pe cât de vibrant, pe atât de discret: «Odată cu Istrati dispare în același timp atât un mare povestitor cât și unul dintre ultimii reprezentanți ai romantismului revoluționar».

A dispărut? Nu! Iată-l reapărând. („Les Nou-velles Litteraires”, 30 aprilie 1970.)

Louis Bovey: „Nu i-au trebuit decât șapte ani pentru a-și făuri în

întregime (…) o sintaxă care să-i fie proprie, voit percutantă, adesea poetică, întotdeauna evocatoare și frumos articulată, în stare să însuflețească personaje și spații izbucnite din imaginația sau amintirile sale” (Pre*faţă la v*oi. Oncl*e Anghel, Tsatsa Minnka, Edit*ions Rencontre.)

Georg Brandes: „Romain Rolland l-a adoptat pe Istrati, prezeniându-l micului său cerc de prieteni de la Paris și sfătuindu-l să-și încerce aptitudinile de scriitor. Trebuia deci să se înfățișeze ca scriitor de limbă franceză. (…)

Cu șapte ani în urmă, Istrati s-a încumetat să învețe limba franceză singur, fără niciun profesor, citindu-i doar pe cei mai buni scriitori francezi. Astăzi, el stăpânește atât de bine noua sa limbă, încât cine nu cunoaște realitatea, cu greu ar bănui că nu-i francez sadea. Cărțile scrise până acum i-au creat o faimă întemeiată. Recunosc că printre scriitorii europeni Panait Istrati a devenit de multă vreme favoritul meu. El nu aparține tagmei scriitorilor. (…)

Vagabond înnăscut, a cutreierat peste mări și țări și a încercat numeroase meserii (…). De la bun început a acumulat o enormă rezervă de amintiri, întâmplările prin care a trecut sunt violente, zbuc-nind de forță, de asprime și cruzime, de patimă ca și de credință (…) •

Istrati a început să citească de timpuriu, îmbo-gățindu-și cunoștințele cu un zel neobișnuit. Probabil că la început l-au impresionat puternic marii scriitori ruși: Tolstoi, Dostoievski, Gorki. De foarte tânăr a citit în traducere românească tot ce s-a tipărit din literatura nordică. După cum mi-a scris, a cunoscut la 18 ani lucrările mele de critică. Este uimitor cum, în grelele sale condiții de viață, a găsit timp și energie pentru a citi.

(…) în ciuda vieții sale aspre, a rămas un sensibil în adâncul ființei sale. Și-. I păstrat dragostea de oameni, deși știe cât valorează cei mai mulți dintre ei. Extraordinar pare faptul că el socotește prietenia ca o floare a vieții omenești, dându-i un înțeles aproape mitologic. Cinste lui Rolland și grupului său că au reînsuflețit puternic credința lui Istrati în prietenie.

Prima și poate cea mai valoroasă dintre cele trei cărți publicate acum de Istrati este *Chira Chiralina* (…). Important de reținut: extraordinara siguranță cu care descrie oamenii. Referindu-ne doar la prima sa povestire, Chir*a Chiralina rămâ*ne de neuitat, întruchipează setea de viață (…), pe care

o iradiază în jur cu însetare și nesaț. Personifică bucuria de a trăi, exprimată cu o frumusețe și tărie imposibil de închipuit în nordul nostru. Aici, această eroină ar fi fost simplă și crudă. Pe când Chira lui Istrati s-a născut, ca și Beatrice a lui Shakespeare, sub o stea jucăușă (…).

Multe din cele povestite de Istrati amintesc de literatura saga-urilor din Islanda (…). Oricât ar părea de ciudat, la haiducii români de acum cincizeci de ani întâlnim mai multă cruzime și prospețime sufletească decât la islandezi, care se trag din vikingii de acum 1 800 de ani. Dar cărțile lui Istrati nu se reduc numai la atât. Ele cuprind și numeroase descrieri magistrale ale naturii nerelevate de nimeni până acum". („Social-Demokraten", 2/6 iunie 1928.)

Marcel Brion: „Devii romancier; te naști povestitor. Niciodată n-am înțeles mai bine acest adevăr, valabil deopotrivă lui Gorki, Kipling și Conrad, decât citindu-l și ascultându-l pe Panait Istrati.

Nu m-a surprins faptul că el n-a renunțat la arta sa nici în ceasurile de grea cumpănă. N-o făcea din vanitate sau profituri materiale. Și una și alta îi erau străine. Destinul său era să scrie. Și-a îndeplinit această misiune, sperând că, după moarte, opera sa va supraviețui (…).

A suferit mult. Amărăciunea i-a fost prezentă în ultimele sale articole, în care apăra dreptul la gândire liberă și de căutare a adevărului. Nu i se discuta opera; era atacată viața sa, ideile sale. (…) A murit ca unul dintre eroii săi. Un sfârșit logic. Măreț. Just." („Oran-Matin", 25 aprilie 1935.)

G. Călinescu: „Cu toate că Panait Istrati a dat și versiuni române ale operei sale franceze, el nu va fi niciodată scriitor român, deoarece versiunilor le lipsesc spontaneitatea și traducția aceea servilă a idio-tismelor ce fac în franțuzește efect exotic. Și, lucru care trebuie să dea de meditat emigranților, istoriile literare franceze îl ignorează și ele. Bedier-Hazard. Thibaudet nu fac mențiune nici măcar la indice". *(Istoria literaturii române, de la origini până în prezent,* Editura Fundațiilor, 1941).

Q ti li a C a z i în i r: „Ne dăduse la fiecare un exem-• plar, un autograf, din ultima lui carte: Le *refrain de la jossc,* povestea Neranțulei, mica sacagiță de pe; ulița grecească a Brăilei.

— Ce înseamnă «Neranțula» 'pe grecește? l-a în-*l:* trebat George Topârceanu.

— Naramză.

Și Panait Istrati ne-a cântat cântecul vechi al Nerantulei:

Kato stb yialo,

Kato stb perighiali…

Înalt și uscat, cu ochelari în rame groase și negre, cu o șuviță de păr căzut peste frunte, cu un nu știu ce aristocratic în toată ținuta lui. – Haimanavia de pe vremuri a ulițelor brăilene își cânta și-și dăn-țuia cântecul copilăriei, cântecul puilor de grec din mahalaua lor, sărind sprinten peste un șanț imagi— par, plin până sus cu apa zăpezilor topite de soarele primăverii:

Nerançula fundoti, Nerançula mu conăi…

Un singur epitet, care ar părea ciudat pentru oricine nu l-a cunoscut mai de-aproape pe Panait, i se potrivea atunci: era fermecător. În ochii triști și iscoditori i se aprinsese, curată, toată lumina depărtatei lui copilării…" („Pr*ietenii mei scriitori…", Editura* pentru literatură, 1960.)

Șerb an Cioculescu:.. Panait Istrati a fost o cutie de rezonanță, în care au vibrat mesagii unanime. (…) El nu aducea niciun fel de educație sau experiență scriitoricaccă. În schimb, cumula o experiență nebănuită de viață care s-a revărsat ca un prisos torențial. (…) Apariția sa în scrisul occidental, prin mijlocirea generoasă a lui Romain Rolland, a avut caracterul dezlănțuirii unei forțe elementare a naturii. Panait Istrati venea în aparență numai cu un capital de povestiri exotice. Era ca un fel de comoară, de 1001 de *nopți, în ediți*e modernă. (…) Dar, subteran, era cu totul altceva: o capacitate de simțire adâncă, răscolitoare, într-o vreme de uscăciune generală.

(…) într-un veac de deshidratare, de anxietate, care ia toate aparențele unei clinici psihopatologice, Panait Istrati a fost un om viu, un om adevărat, un autentic. (Ne îngăduim în mod excepțional acest cuvânt.) Cu o energie oarecum plebeiană, de veșnic răzvrătit, s-a exprimat întreg, fără sfială și fără rușine. A făcut profesiune de om, în timp ce se face din ce în ce mai mult profesiune din tăierea firului în patru.

Succesul său european nu a izbutit să-l falsifice. Deși era conștient de prețul său fără curs oficial, dar de circulație universală, a rămas până la capăt unul și același, oțelit în sănătatea sa morală, de protestatar. (…) Panait Istrati nu era un colectivist, un nivelator, cu prețul crucificării individului

în folosul obștei. În miezul credințelor sale zăcea ireductibil instinctul de libertate, care se scutură împotriva oricărui jug. Un impenitent libertar, care nu consimte să abdice de la dreptul de a respira în voie și, prin urmare, de a gândi nesilnic. – Acesta a fost adevăratul Panait Istrati…” („Adevărul”, 18 aprilie 1935.)

„Identitatea morală a lui Panait Istrati trebuie căutată în volumul *Trecut și viitor, pagini autobiografice* („Renașterea”, București, 1925). Este și întâia lui carte românească, după ce o jalnică tălmăcire a *Chirei* îl scosese din sărite pe autor și-l silise să se traducă singur. De la primele pagini, Panait Istrati își dezvăluie firea de revoltat și hotărârea să se numere „printre luptătorii pentru dreptate”, ca să contribuie la dărâmarea unei societăți inicve. (…)

Panait Istrati a cunoscut în adâncime infernul uman, denunțat de Victor Hugo în *Mizerabilii,* și s-a zbătut cât a trăit să aducă lumii o notă nouă de omenie, răscolindu-i inerția, zguduind-o prin tablouri uimitoare de modernă *Halima.*

Închis farmecului muzical al naturii, mai puțin poet decât Mihail Sadoveanu, autorul lui Moș *Angliei* a desferecat simțirile tăinuite ale celor „umili și ofensați”, în numele cărora a scris, năzuind să contribuie la edificarea unei lumi mai bune.” („România literară”, 14 august 1969.)

„Apariția fulgurantă a lui Panait Istrati în literatura franceză, îndată apoi răspândirea ei în lumea întreagă onorează țara noastră și, în primul rând, locul lui de naștere, Brăila.

Se spune despre Homer că șapte cetăți l-au revendicat ca fiul fiecăreia. Panait Istrati este, neîndoielnic, al Brăilei, care se poate mândri cu el, dar prin scrisul său este scriitor francez, prin origine român, și prin adânca lui omenie, al omenirii întregi. Niciunul din contemporanii săi n-a simțit ca dânsul prietenia, iubirea de oameni, de dezmoșteniții soar-tei, de-acei vântură-lume care nu-și găsesc nicăieri un căpătâi.

Sunt cu inima alături de toți cei ce-l prețuiesc, îl iubesc și venerează pe acest mare înaintaș”. (*„înainte”*, Brăila, 4 septembrie 1934).

Pompiliu Constantinescu: „Din fiu al câmpurilor sălbatice și îndrăgostit de albastrul nesfârșitului Danubiu, poezia copilăriei irosite pentru totdeauna, nota accentuată de umor picurat de tristețe sad întunecat de episoade tregice, toate acestea ne readuc pe Istrati cel adevărat, povestitorul

plin de culoare, animatorul atâtor tipuri, deșteptate din lumea bogată a amintirilor, strânse pe cărările sângeroase ale calvarului său de peregrin. În *La stăpân* și *«Căpitan» Mavromati* sunt pagini autobiografice la înălțimea *Amintirilor* lui Creangă; prin ele dl. Istrati devine scriitor român, posedând organic limba maternă, în expresivitatea ei neaoșe, pitorească, cu aceeași ușurință cu care scrie în limba franceză." („Mișcarea literară", 1—8 august 1925.)

…Prin atitudine și prin procedee expresive, considerăm pe autorul *Chirei Chiralina* esențial romantic. (…) Acest regizor al unei lumi mânate de un miraculos destin înnoiește tradiția populară, din lo-

.: tul basmului, cu noi altoiuri, tăiate din arborele mirific al fanteziei orientale; aci stă adevărata autohtonizare a lui Panait Istrati. (…) Căutând a-l degrada, unii i-au găsit filiația în literatura fasciculară a lui,

N. D. Popescu; haiducii exaltați în proza lui Istrati. N-au nimic comun cu senzaționalul plat al popularului și fals prezumtivului său înaintaș; generoși, pitorești, simbolici, prin atitudine eroică ei țâșnesc dintr-o imaginație iritată de carbonar (ne gândim mai ales la facticea până la contrafacere *Domniță dirc Snagov),* dar se agită în același cadru de basm și furie, cu o cruzime a tonurilor îndulcită de fantezie, demonul constructiv al acestui talentat povestitor." („Viața literară", 3 martie 1928.)

Louis-Ferdinand Celine: „Bietul Istrati (…) A avut de-a face direct cu omenirea. Alți scriitori au trișat cu toții și trăiesc foarte bine." („Ca*hier de VHerne", 21 i*anuarie 1983.)

Henri Clouard: „Romanele sale de suferință, revoltă, ură, vagabondaj epic – *Les Recils d'Adrien*

Zografi (1926—1928), *Le Pechcur d'eponges* (1930) – zugrăvesc o umanitate primitivă și ardentă, plină de comploturi eliberatoare și sângeroase, de iubiri și morți, de tragedii nobile și abjecte, de legende violente și gingașe, toate situate într-un peisaj dezolant și povestite într-un spirit de deznădejde nihilistă, cu mijloacele unei limbi solid rustice și îndrăznețe, pe care Istrati pretindea să și-o fi perfecționat prin Fe-nelon, Vollaire și Rousseau." *(Histoire de la littâra-ture frangaise,* Albin Mi chel, 1962.)

Louis Coquelin: „Opera pe care ne-a lăsat-o este un amestec rar și savuros de culori exotice, de pasiune violentă, de romantism literar, de

căldură orien-'■ tală, de iluzii naive crud plătite, de pitoresc exprimat într-o limbă dintre cele mai simple și mai naturale. Stilul său nu-ți lasă nicio îndoială asupra gradului de SJSlxiâlJ £11C CI resurselor limbii de adopțiune. Este încă unul dintre acei străini care au adus un omagiu destul de emoționant limbii noastre, alegând-o drt-pt cea mai nimerită pentru a-și exprima speranțele ca și durerile sufletului lor." *(Larousse mensuel,* octombrie 1935.)

Benjamin Cremieux: „Pentru mine, românul Panait Istrati și polonezul Ferdinand Goetel sunt cei mai buni povestitori, revelați după război." (,. Comoe-dia, 14 noiembrie 1930.)

Lucia Demetrius: „Toți îmbătrânim pe un capăt de gând, pe care l-am prins și care e al nostru, toți împietrim în clipa în care ne-am precizat opiniile, toți murim la vârsta la care considerăm că ne-am> maturizat, ne-am limpezit, că *știm,* ca și cum s-ar putea ști ceva, ca și cum între adevăr și neadevăr, bine și rău, ar fi trase cu creta linii drepte de mâna noastră savantă pentru ochiul nostru inteligent. Sunt însă și oameni care nu îmbătrânesc, oameni care nu înțepenesc în fața unei idei, ca ultimă și necesară, oameni care înțeleg că adevărul poate să fie aici, dar e poate și dincolo și pretutindeni. – Oameni care rămân toată viața întrebare, foame, fugă. Nicio păcălire nu-i blazează, nu-i obosește, nu-i deznădăj-duiește.

Și Panait Istrati, acest om fără carne și fără măruntaie, e sub ochii noștri o admirabilă, o continuă căutare, o inepuizabilă tinerețe, o viață de foc. Greșelile, naivitatea lui, fac parte din el și nu i-ar putea lipsi. Dacă ar mai trăi o sută de ani, foamea lui Panait Istrati n-ar obosi intensitatea, disperările lui (e poate chiar acum într-un moment de disperare, a crizelor de entuziasm care le urmează), puterea lui de dragoste, de încredere, furia și bucuria nu s-ar consuma în sufletul lui. (…)

Pentru această admirabilă sete, pentru această adâncă, sonoră, mereu proaspătă tinerețe, pentru cât a iubit, iubește, poate iubi Panait Istrati – omul cu o mie de suflete într-un singur slab și fierbinte piept – dragostea pentru el se cere spusă." („Credința", 7 martie 1934.)

Mihail Dragomirescu: Creangă a transformat memoriul istoric în poezie. A făcut ceea ce a făcut La Fontaine când a transformat în poezie fabula esopică. Creangă a ridicat un gen inferior literar la rangul de *gen complet.*

Amintirile lui Creangă rămân ca ceva de sine stătător, din care nu poți să rupi nimic, nu poți să modifici nimic. E o capodoperă de autobiografie.

La Panait Istrati, ce ne interesează? (N. E., în *Chira Chiralinn.)* O observație a lui Romain Rolland a fost interpretată de dl. Iorga că familia lui Stavru e familia lui Istrati și se revoltă că și-a dat mizeriile familiei în vileag. Așa se întâmplă, când te apuci de critică, cu patimă, în loc de inteligență clară.

Ce avem aici? Avem ceva ca *Amintirile* lui Creangă, *care ar vrea să devină roman. Amintiri nu ca autobiografie, ci ca formă literară.* Impresia care ne-o face e de natura amintirilor lui Creangă, numai că nota, în loc să fie umanistică, e patetică.

N-au putut să devină roman; dar sunt interesante în dezlânarea lor, nedezlipită de subiectivitatea lui Panait Istrati. Care e defectul? Căci are un defect care nu se bagă de seamă, din pricina compoziției ciudate.

În toată povestirea, Stavru e cu desăvârșire alt-■ceva decât ceea ce e Stavru în înfățișarea sa de povestitor. El e un erou îndoielnic, echivoc, un erou care n-are simțul moral. Nu e numai un pervertit fizic, ci și un pervertit moral. Iar în toată povestirea, el e cel mai moral. Aici e defectul. *Eroul Stavru e făcut din bucățele și numai talentul de povestitor ne face să nu băgăm de seamă defectul.* Acest defect *ne arată însă însușirea capitală a lui Panait Istrati: aceea de admirabil povestitor."* („Buletinul Institutului de literatură", 3 decembrie 1924.)

Eugene Dabit: „într-o prefață înflăcărată și gravă, Panait Istrati ne spune ce va fi *Viața lui Adrian Zografi,* care ar fi trebuit să constituie la început toată opera sa. Această *Viață* va fi cea mai serioasă și mai cinstită dintre cărțile sale. Pentru scrierea ei, *nu se va sinchisi de artă, ci de adevăr, de dreptate, de dragoste (…). De-a* lungul acestei serii, Adrian Zografi va trăi în mod liber și fără a adera la nimic, ne spune Istrati. «Și cel care nu-și va găsi ceea ce caută, în fiecare volum, să mă părăsească îndată». (…)

Nu, nu te vom părăsi, Panait Istrati. Noi știm că fiecare din aceste pagini le-ai smuls morții, una câte una, cu destulă încredere. În el e recunoaștem accentul primelor tale cărți, un apel și mai răsunător și mai fără înconjur pe care l-ai plătit atât de greu, pierzând totul. („Europe", 15 aprilie 1933.)

Jean Desthieux: „Panait Istrati a fost un alt Jean-Jacques. Aceeași

sensibilitate și dragoste pentru natură, aceeași credință în omenie, același destin. A dat „- literaturii franceze și europene câteva cărți magnifice (…) Soarta lui se aseamănă cu a lui Rousseau: aceeași origine umilă și dificultăți în ucenicie, aceeași tinere’e vijelioasă și rătăcitoare, aceeași nevoie de-a ști- pentru ce suferă oamenii și nu se înțeleg, aceeași atitudine față de femeie (multă timiditate în bravările sale), aceeași ostilitate și certuri, aceeași sete de prietenie. Niciunul, nici celălalt n-au fost înțeleși; au fost persecutați (…)

., A fost batjocorit, bănuit, învinuit de trădare și înjurat până în ultima clipă a vieții. Dar trebuie să men’ionez că toate astea nu l-au imnresionat deloc. Fiindcă nu se putea îndoi de conștiința sa de om liber, el care se îndoia de stilul său, de condeiul său, de arta și de viața sa cea cu atât de aspre neliniști. * *(Heures perdues,* Nisa 1935.)

Victor Eftimiu: „Un Gorki balcanic. – Iată ce era Panait Istrati al nostru. To;. I iluminații pământului l-au citit, toți nemulțumirii, toți cei ce visau ceva mai bun, mai omenesc. L-au citit și esteții revistelor din metropole și snobii saloanelor și toți au fost vrăjiți de darul povestitorului (…). Niciun artificiu ’ literar. Numai peisaje văzute, numai viață trăită. Simplicitate. Putere de a evoca oameni și fapte scăldate în lumină. O paletă scânteietoare. O magie a cuvântului, pe care prea putini – chiar dintre cei •
. Mai mari – au stăpânit-o. (…)

Panait Istrati a fost un admirabil povestitor – povestitorul ideal. În alte țări, în alte veacuri, ar fi fost un trubadur, un colaborator al Seherazadei, un rapsod al insulelor homerice. Pentru că freamătul mulțimilor sărace îi însuflețea opera, pentru că acest freamăt l-a ridicat, el a crezut că trebuie să fie și un luptător social. Și-a atribuit misiuni revoluționare. A militat în acest sens, după ce povestise. Toate locurile comune ale umanitarismului i-au împănat scrisul final. (…)

Un admirabil povestitor, care a dus faima numelui românesc pe toate colțurile globului, a a fost Panait Istrati și nu i se pot găsi destule cuvinte de laudă și de recunoștință. Pentru că a scris în altă limbă, unii îi refuză titlul de scriitor român. Dar toate-darurile sale: simplicitatea, luminozitatea, verva, ironia, coloritul, umorul său sunt specific românești. Mai mult decât sângele cuiva, mai mult decât graiul în care oficiază, *spiritul* cuiva îi scrie numele în patrimoniul unei națiuni. Iar spiritualitatea lui Panait | f. Istrati,

fiu al unui colț caracteristic al acestei țări, a trecut biruitor hotarele, a cucerit sufragii spontane, contribuind, mai mult ca multe ambasade oficiale și subvenționate, la cunoașterea și buna prețuire a acestui popor atât de înzestrat.” *(Portrete și amintiri,.* Editura pentru literatură, 1965.)

Mircea Eliade:.. Acest om și mare scriitor a avut desigur un destin al său, care l-a împiedicat să adere-oricum și sub orice condiții; care l-a împiedicat, mai ales, să-și trăiască fericit și confortabil rămășița deviată pe care i-o îngăduia tuberculoza (• ■•) • Istrati a

— . Avut o uluitoare capacitate de a rupe prieteniile, de a-și strica rela’. Iile, de a se compromite. De la întoarcerea din Rusia și până la moarte, a fost și a rămas un „renegat”, un „haiduc al Siguranței”, un

„fascist și antisemit”. În același timp, partidele și presa de extremă dreaptă continuau să-l înjure și să-l calomnieze (…). Se uita marea iubire de oameni din opera lui Istrati, marea sa revoltă împotriva umilinței și sărăciei claselor subjugate, după cum se uita faima pe care România o câștigase peste hotare prin munca și talentul acestui om. Ceea ce n-au izbutit să facă milioane de lei – cu propagandă și cu articole plătite în presa străină – a făcut Chir*a Chira* lina. Ceea* ce nu izbutise să facă toate comitetele antifasciste din România, izbutise să facă zece cuvinte răspicate ale acestui hamal celebru. Dar toate acestea s-au uitat de mult. (…). Destinul lui Panait Istrati este de o dramatică simplitate. Acest mare scriitor a crezut că datoria oricărui om care ține un condei în mână este să ia o atitudine politică și socială.” („Vremea” 25 august 1935.)

Ilya Ehrenburg: „în 1925—1929, francezii citeau cu nesaț cărțile lui Panait Istrati. Operele sale erau traduse în mai multe limbi, îndeosebi în Uniunea Sovietică, unde în decurs de doi-trei ani apărură nu mai puțin de douăzeci de ediții ale cărților lui Istrati (…).

Prin firea sa, Istrati nu era scriitor, ci povestitor. Știa să povestească excelent, se înflăcăra, încât până la urmă nici el nu mai știa dacă ceea ce prezentase drept realitate se întâmplase cu adevărat sau nu. Așa se petrece adesea cu povestitorii de talent. Îi asculți cu sufletul la gură, nici n-ai timp să te oprești cu gândul la istoriile vesele sau triste pe care ți le deapănă (…). L-am cunoscut când era în culmea succesului (…). Era naiv și șiret ca un copil; fermecător ca țiganii din poemul lui Pușkin, ca povestitorii orientali,

plini de imaginație, ca lăudăroșii levantini, dar, totodată, și un visător obișnuit care păstrase, în ciuda foamei și a bătăilor, dorul de dragoste, de stele, de adevăr (…) • Cel mai mult îl atrăgeau haiducii. Ei apărau pe cei asupriți, nu cunoșteau disciplina de partid și Istrati, lipsit de voință, dar fire turbulentă, care toată viața lui a fost un anarhist, îi considera pe haiduci dascălii săi, frații săi mai mari. (…) Gândea în imagini de basm. Pentru el, lumea se împărțea în două: cei răi și cei drepți, cocioabele mizere ale Neapolelui sau țărmurile vrăjite ale râurilor unde curge lapte și miere. Uneori mi-era greu să discut cu el: nu-și imagina că în Rusia Sovietică poți găsi oameni proști sau fără inimă. Sehe-razada povestise ani de-a rândul basme, Istrati se apucase să denunțe pe califii moderni.

Curând după aceea, a plecat în România. Despre ultimii ani ai vieții sale știu puține lucruri. (…) Oamenii apucaseră să-l uite.

Mulți ani mai târziu, am văzut o nuntă într-un sat îndepărtat din România și am avut impresia că regăsesc pe eroii lui Istrati, tot atât de plini de viață și gingășie. În cântecele lor, răsunau revolta și tristețea…" (Oam*eni, ani, viață, Edit*ura pentru literatură, 1968.)

*'E u r o p e": „Romain Rolland l-a adus într-o zi la *Europe,* ca un mag care recunoștea «tumultul geniului», într-un altul mai tânăr. Printre noi și-a format primul cerc de prieteni. Am avut norocul de a fi primii cărora le-a împărtășit bucuria ce sălășuia într-însul. Și numerele acestei reviste îi datoresc adesea gloria și strălucirea. A fost admirat pretutindeni. Aici însă a fost iubit întotdeauna.

La moartea prietenului nostru Robertfrance, Istrati și-a mărturisit aici oroarea față de tot ce-ar putea semăna a elogiu convențional – sau de circumstanță. – Chiar dacă această circumstanță ar fi fost moartea. El spunea că prietenia trebuie să amuțească atunci, tăcerea fiind cel mai mare omagiu. A cerut, când va muri, să treacă un timp, până se va vorbi iarăși despre el și opera sa.

Memoria, operele sale n-au nevoie de noi ca să dureze în timp. A lăsat unora dintre noi o anumită imagine mult-tulburătoare și care nu ne va părăsi niciodată. Într-o zi, acești prieteni vor încerca s-o facă să trăiască iarăși." (15 mai 1935.)

Gala Galaction: „Cine putea să-și închipuiască, acum 17 ani, că anonimul

corector de la «Tipografia poporului» va fi într-o zi sărbătoritul Panait Istrati! … Odiseea acestui frate întru suferință și literatură stă alături cu biografiile cele mai fantastice, pe care le cunoaștem de Fa Ulisse încoace! (■■■} Acest om, povestitor incomparabil, artist în vorbă, în” gest, prestigios și cuceritor, aparține unei familii numeroase, cu care nu știm să mai spunem dacă ne înrudim prin alianță sau prin seculară descendentă. (…) Panait Istrati se ridică – înduioșător – până la lacrimi – și mei mult al nostru, al pământului pe care ne găsim, al Dunării cu calce din Levant, al tradițiilor și povestirilor care se revarsă cu Dunărea, până la Siambul și la Sfet-Agora (…) din șesurile și din bălțile Dunării (de la marginea Bărăganului) și vorbește limba pescarilor și a negustorilor de cai.” („Vlăsia”, 9 noiembrie 1923.)

Pa ul Georgescu: „Da, am scris o carte de vreo două sute de pagini despre Panait Istrati. Sigur, simpatia pentru acest scriitor se leagă de aceea pentru Romain Rol’and. Această carte, intitulată *Invitație la incandescentă,* se află tot acolo unde se află și traducerea mea din *Noiirritures terresires. • ;* Am făcut cunoștință cu Panait Istrati, în felul ur ■

. Mător: *nu reușeam să învăț la școală franțuzește;:

Aveam o profesoară zăpăcită. Tatăl meu, care avea

. Toate cărțile lui Panait Istrati, în ediții franceze, mi le-a dat și mi-a spus: «Citește-l! Gândește în românește. Are o sintaxă românească și douăzeci la sută,

. Din cuvinte sunt românești!» într-adevăr, așa am început să citesc cu ușurință în franțuzește și în același timp m-am apropiat și de acest scriitor aspru și generos, care a cunoscut viața în ceea ce are ea mai teribil și mai sordid, care a vorbit despre cele trăite

. Cu o anumită puritate.” *(Vârstele rațiunii. Convorbiri cu Paul Georgescu,* Editura Cartea Românească, 1982.)

Ioa’n Grigorescu: „Marca dispută în jurul lui Istrati în franceză a continuat îndelung, ațâțată fiind: atât de contestatarii din țară, cât și de unii dintre pretinșii lui apropiați din vremea șederii scriitorului în Franța. Cei dintâi nu-i contestau numai scrisul, ci și talentul. Ceilalți lăsau să înțeleagă că nu Istrati ar fi fost autorul operelor sale apărute în franceză, ci „corectorii” lui.

Nici Ro'land, nici Bloch, nici Robertfrance nu și-au atribuit vreodată «meritul» de, a fi scris ceva în locui lui Istrati. Integritatea operei acestuia îi aparține, atât în franceză cât și în română. Orice interpuși sunt nuli și neaveniți.

Admiratorii i-au zis «plăsmuitor de feerii» sau «pelerinul inimii». Nu era niciuna nici alta. Ci doar un mare povestitor și un incomod militant pe baricada dreptății". *(„Luceafărul", 16* ianuarie 1982.)

Pentru a fi avut curajul să rămână întotdeauna el însuși, pentru sfidarea adresată academismului de orice natură, pentru dreptul la adevăr în numele căruia a luptat, pentru faptul că și-a scris o mare parte a operei direct în franceză, Istrati a avut de suferit mai mult decât întreaga confrerie de breaslă a generației sale. Și a fost pedepsit. Cea mai nedreaptă, mai neînduplecată și mai nemeritată pedeapsă la care a fost condamnat, i-au dat-o cei ce i-au refuzat dreptul de a se numi scriitor român…

Nici opera lui, nici eroii lui, nici Istrati însuși nu și-ar revizui apartenența. Este deci cazul să revizuim și noi dicționarele și să dăm Cezarului ceea ce aparține Cezarului. Deoarece Istrati este universal, tocmai pentru că este român". („Luceafărul", 30 ianuarie 1982.)

And re Gide: „Am citit cu o plăcere uneori deosebit de vie, *Chira Chiralina* de Istrati, care are o savoare cu totul aparte și, în același timp, te face să gândești la anumite povestiri din O *mie și una de nopți* sau la nu știu care roman picaresc. Are însă o sensibilitate mult mai sclipitoare decât Lesage sau Smollet." *(Jurnal. Pagini alese 1889*—1952, Editura Univers, 1970.)

Marcel Girard: „România a dat limbii franceze numeroși scriitori de calitate. Elena Văcărescu, prințesa Bibescu, etc, poeți ca Tristan Tzara, Pius Ser-vien și o pleiadă de neo-suprarealiști. Dar cea mai puternică realizare în domeniul prozei a fost Panait Istrati (…). Franța l-a făcut celebru pentru romanele sale Chir*a Chiralina, Moș Anghel și* Casa *Thuringer (193*3). Prefața ultimei cărți trebuie citită pentru adâncimea ei." (Gui*de illustre de la Htterature frangaise moderne, Segh*ers, 19G8.)

Maxim Gorki: „în ultima sută de ani, omenirea a făcut un pas spre lumină. Pe acest drum înaintează cot la cot toți cei care sunt demni de a purta numele de om. Printre ei, în primele rânduri, se află Panait Istrati, despre care d-ta, scumpe maestre și prieten „mi-ai vorbit și a cărui adresă te

rog să mi-o trimiți numaidecât, cu viitoarea scrisoare." (D*in corespondența cu Romain Rolland, re*latată în „Figaro litteraire", 20 mai 1950.)

Louis Guillaume: (…) Și totuși, era oare această gândire într-un atât de total dezacord cu ideile precedente ale lui Istrati? Nu disprețuise el totdeauna; confortul material, supunându-se doar impulsurilor sufletului său? Și n-a cătuta el, toată viața, în noroiul omenesc, picătura de sublim ce trebuia să se-afle acolo?

Viața lui Panait Istrati n-a fost decât o îndelungă adorație, și așa se explică de ce flacăra sa a supraviețuit morții. Adevărata supraviețuire în timp, poate… Frederic Lef evre scrie: «Va dăinui ca egalul celor mai mari spirite; egal cu un Gorki, cu un Dosto-ievski, cu un Romain Rolland, care ca și el au încercat să pună adevărul lor deasupra unor *adev*ăruri".. („Mediterranea", ianuarie 1936.)

Emst Hemingway: „îl cunosc și îl iubesc pe Panait Istrati (…) eu nu pot să-l condamn. Îl consider, ca și Romain Rolland, un scriitor talentat, deși marele scriitor francez s-a îndepărtat de el și, trebuie să spun, pe nedrept, deoarece Istrati nu făcea altceva decât să lase să vorbească conștiința sa, neputând să ascundă anumite decepții ale sale. (…) E un poet înnăscut, îndrăgostit din tot sufletul de lucrurile cele mai simple – aventura, prietenia, revolta, carnea, sângele – incapabil de un raționament teoretic și, în consecință, incapabil să cadă în capcana unui sofism, oricât de bine construit. (…) Cu câțiva ani în urmă, când și-a făcut cunoscuta și mult comentata călătorie în Rusia, el s-a întors de acolo cu un anumit sentiment de frustare. Dialogul pe care-l avusese el cu un demnitar, după ce vizitase unele închisori și lagăre de muncă, denotă o doză de deziluzie și de incertitudine ce-l cuprinsese. Acest demnitar, încercând să-i dea lui Istrati o explicație în legătură cu nedumerirea sa și spunându-i că «nu se poate face omletă fără să spargi ouăle», s-a trezit cu răspunsul prompt al lui Istrati: «Aș putea fi de acord cu această explicație, dar, din nefericire, am văzut mai mult ouăle sparte decât omleta». (…) Nu vreau să jignesc pe nimeni. Cu atât mai puțin pe ruși. (…) Sunt convins că Istrati a rămas până la sfârșitul vieții sate același îndrăgostit al omului, al libertății sale." („România literară", 8 mai 1980.)!

G. Ibrăileanu: „Exotismul lui Istrati, înțelesul romantic în care a fost

întrebuințat cuvântul (…) nu poate fi singura cauză a succesului său, căci literatura franceză e bogată în exotism, original ori tradus. Și nici prefața lui Romain Rolland care, departe de a fi vorbit ca un «maestru», nu e admirat decât în foarte puține cercuri literare din Franța, iar Istrati a fost prețuit în toate cercurile. Și apoi o operă literară nu place sincer, real, decât prin ceea *ce este, Les Plaisirs et Ies jours, a lu*i Proust, apărute în 1894, au rămas nevândute, deși erau prefațate de Anatole France, atunci în culmea gloriei lui.

Afară de talent, bineînțeles, și de faptul că opera sa e prima fereastră deschisă în Occident asupra unui original aspect al vieții europene, (…) cred că pricina hotărâtoare a succesului d-lui Istrati e naturalul operei sale. (…)

Ceea ce în adevăr este deosebit de «exotic» la Istrati și place prin acest exotism – și nu numai în

Franța, dar și la noi – este impresia de adevăr ce o dă opera sa, de lucru trăit, de lucru «adevărat» -. Prin acest caracter, opera d-sale seamănă cu literatura rusească mai veche, cu Dostoievski ori Tols-toi (…).

Istrati, biograficește, n-a ieșit din viață. E în viața reală de toate zilele; e întâi un ora și apoi un scriitor. (…) Ba, când a luat condeiul să scrie Chir*a Chiralina, era* numai un om și încă deloc scriitor. A început să scrie din *viață*, dacă se poate spune astfel, din mijlocul vieții, din afară de artă. A putut aduce, astfel, spontaneitatea, simplitatea, adevărul vieții nealterate (. —.). Dar ceva mai mult. S-a întâmplat ca i; viața din care s-a ridicat, din care a crescut proza lui, să fie o viață excepțional de serioasă, o viață grea, o i viață de suferință, de luptă, cu alte cuvinte un ma-… ximum de viață. – Așa cum e viața când e supusă în mod elementar legii numită «lupta pentru a trăi». De aici accentul serios, se poate spune tragic, al operei sale. (…)

În opera lui Istrati e o tensiune de viață, de la început până la sfârșit. O tensiune care dă și caracterul special al compoziției și al stilului. E o explozie de energie care nu vrea să se supună (…). Istrati a avut cu el nu numai talentul său, viziunea și puterea sa de expresie, ci puterea de expresie, viziunea, invenția, estetica. – Talentul unui întreg popor. De aceea a și plăcut așa de mult. E triumful spiritului specific românesc în fața criticii franceze.” (Scr*iitori români și străini, Edit*ura pentru literatură, 1968.)

N. Iorga: „O prefață a d-lui Romain Rolland recomandă călduros publicului francez o lungă povestire a unui scriitor brăilean, așezat de mult timp în Franța, dl. Panait Istrati. (…) Culegerea de anecdote romantice, fabricate cu oarecare vervă și redate cu extraordinară curiozitate în amănunte, se cheamă Chir*a Chiralina (…).*

Ceea ce se povestește sub această formă de baladă străveche nu poate constitui însă memoriile unui om, care câtuși de puțin are respectul ființei omenești. Un tată asasin, care rupe în bătăi și desfigurează o mamă deprinsă a primi noaptea fel de fel de oaspeți, o soră de aceeași calitate, un unchi care practică pe-derastia, toate aceste erori nu le poate grămădi soarta asupra aceluiași grup uman, și nu s-ar găsi pe lume cineva care să se coboare atât de jos, încât să prezinte o astfel de istorie familială (…) în tot ce ni se prezintă este o notă dominantă care poate trezi interes în Franța, dar la noi e de mult uzată până la dezgust.

E nota lui *Ghiță Cătănuță,* a lui *Radu Anghel* și a lui *Bujor Haiducul.* D. Steinberg, din Șelari, și-ar recunoaște, dacă ar ști franțuzește, editura. Numai cât noi am isprăvit o întreagă generație cu N. D. Po-pescu. Că el învie în Franța poate fi regretabil pentru gustul francez; pentru noi însă înviatul nu mai prezintă niciun interes. („Ramuri”, Craiova, 15 iunie-l august 1924.)

„în ce taine de nepătruns e înfășurată această biată viață omenească! Din ce adâncuri fără fund ne vin chemările și călăuzirile! Și ce neputincioasă e și cea mai ascuțită inteligență, cea mai aprigă dârzenie față de poruncitoarea lor magie!

Iată așa și cu acela aprig în luptă, sfidător de opinie publică, părăsitor de țări și răsturnător de lume cu puterile unui real talent care vrăjea tocmai prin lipsa a ce dă – și a ce strică – acea cultură generală de care l-a lipsit soarta (…), trecut prin toată stratosfera laudelor și frământat prin toate vijeliile luptelor sociale, lăudat peste măsură și cu cruzime batjocorit (…).

Panait Istrati a vrut să fie aiurea decât în lumea sa, în țara sa (…). Iluzia ispititoare a balaurului revoltei l-a prins, l-a învârtit în aer, l-a aruncat în slăvi la care nimeni dintre ai noștri nu s-a ridicat. Furtunosul ionian, care i-a fost tatăl, l-a azvârlit în aceste furtuni ca acelea pe care neamul lui le-a înfruntat pe ape. Dar țăranca noastră, mama lui, l-a chemat cândva la sine

și, bolnav, zdrobit de glorie, el s-a întors la dânsa.

A zăcut aici, și-a închis ochii aici – și ea îl așteaptă acum, așa cum a vrut ea din mormânt, lângă dânsa…

Eroi ai marilor aventuri, din orice domeniu, ceea ce vă așteaptă, aceasta e…" („Neamul românesc", 18 aprilie, 1935.)

Mircea Iorgulescu: „Două valori sunt fundamen-■';! tale în lumea prozei lui Panait Istrati: «sufletul» și «libertatea», în formularea eroilor înșiși, a căror existență se desfășoară întotdeauna în sensul căutării și afirmării lor pătimașe. Nici vorbă, cum s-a pretins,: de «feeric», în această proză substanțial gravă și dramatică, ale cărei virtuți așa-zise poetice au fost ade--sea exagerate parcă anume spre a i se estompa adevăratul caracter, născut dintr-o înaltă fervoare etică,. Prin care Istrati este mai apropiat în spirit de literatura lui Dostoievski decât de aceea a lui Gorki. (…) Fiindcă nu un scriitor exotic și pitoresc, aducând par-fumurile grele ale unui Orient ispititor, a fost Panait Istrati; ci un neliniștit căutător al orizonturilor comuniunii și fraternității umane, bazate pe iubire și pe adevăr. Acolo unde mulți au preferat să vadă pe făcătorul de cuvinte colorate și somnolente, se afla de fapt un creator zbuciumat și atras obsesiv de drama umană exprimată prin însingurare și pierderea libertății.

(…) Nu este singura direcție a unor necesare noi evaluări și interpretări ale operei lui Panait Istrati. Reeditarea integrală, începută prin volumul Chir*a Chiralina, a sc*rierilor sale în românește pune și alte chestiuni decât aceea a îndepărtării etichetelor atât de nepotrivite de «pitoresc», «feeric», «poetic» și «oriental». Una este aceea a apartenenței lui Panaât Istrati la literatura română, în cadrul căreia ori a fost puțin discutat, ori a fost aliniat unor orientări estetice și spirituale de care în realitate marele scriitor a fost cu totul străin. O consecință, una din cele mai grave de altfel, a fost abandonarea dispreţui toare a versiunilor românești datorate lui Istrati însuși.

Apoi se poate discuta, de astă dată la obiect, despre ce înseamnă cu adevărat a dobândi o reputație literară internațională; una reală, nu fictivă, pur statistică. (…) Oricum, perspectiva, deschiderea problematică și spirituală a operei lui Panait Istrati nu pot fi înțelese, dacă nu se ia în discuție conștiința de scriitor european a autorului Chir*ei Chiralina.*

*Acci*dentul prin care s-a impus mai întâi în spațiul literaturii franceze nu trebuie și nu poate fi, de aceea, un obstacol în calea unei mai juste înțelegeri a raportului dintre provincial și universal, raport pe care Istrati l-a ilustrat în mod strălucit și care obligă la reflecție". („România liberă", 18 ianuarie 1933.)

„A fost, poate, o întâmplare că întâia carte, scrisă ele Panait Istrati în românește, este una de confesiuni: dar o întâmplare fericită. Scriitorul devenit celebru la Paris, intră în literatura patriei sale, *spovedindu-se:* «Mă aflu în clipa asta – scrie Panait Istrati în *Trecut și Viitor* – pe cale de a păși pragul unei case sfinte: mă înfățișez cititorilor mei din România».

Succesul parizian nu l-a speriat și nici nu l-a amețit; dar i-a amplificat sentimentul responsabilității. De aceea pătrunde în «casa sfântă» a limbii materne, fără orgoliu și fără umilință, având mai degrabă conștiința gravă că trăiește un moment sacru. (…) Ceea ce surprinde însă în aceste pag*ini autobiografice este* absența delimitării între prezent și trecut (…) paginile acestea, deși intitulate «autobiografice», configurează mai mult o viziune asupra lumii decât un personaj. (…) Cel care se «spovedește» este scriitorul P*anait Istra*ti. Omul este învins de creator, autoportretul face loc profesiunii de credință.

Este aici o asumare dramatică a condiției de scriitor. Biografia este sacrificată în favoarea literaturii. Planul existențial devine secundar sau, mai bine zis, este absorbit în creație. Există, de aceea, în toate confesiunile lui Panait Istrati un soi de exclusivism al conștiinței literare, frenetic și autoritar în primul rând cu sine. Omul trecuse prin inimaginabile umilințe și mizerii și chiar încercase, într-un moment de disperare, să se sinucidă, act suprem de disprețuire a vieții; scriitorul are însă o idee foarte înaltă despre scris și despre literatură, punând responsabilitatea creatorului mai presus de orice. Intransigența lui este absolută și nu acceptă nicio tranzacție și niciun compromis. Va sfârși prin a fi un mare izolat. Un *învins?* Nicidecum: un *învingător.* Printre cei dintâi în acest secol, Panait Istrati a arătat că un mare scriitor trebuie să fie și o mare conștiință.

Opera lui se cere citită din această perspectivă. Acum (…) descoperim tot mai mult că literatura pe care a scris-o este, toată, o mărturie zguduitoare asupra condiției umane". („România literară", 19 aprilie 1984.)

Blasco Ibafiez: „Este un boem inspirat și genial, din aceeași familie cu Gorki și Jack London. Un vagabond neliniștit, care a cutreierat Orientul european pentru a-și potoli setea de a cunoaște, de a-și explica totul prin impresii proprii (…). Apreciez în Panait Istrati, la fel de bine, pe om ca și pe scriitor. Fost. Muncitor, s-a ridicat prin forța talentului său literar, neuitându-și tovarășii de suferință. (…) Admirabil povestitor, el a rămas alături de muncitorii români, fiind în contact permanent cu organizațiile revolu-. Ționare românești (…). Povestirile lui Panait Istrati (…) vor obține succesul meritat în țările de limbă spaniolă.

România este o țară latină și povestirile orientale ale acestui mare scriitor (…) au câteodată culoarea viguroasă a romanului spaniol. Unele dintre ele, în special cele unde apar «haiducii generoși» din România, eroici justițiari reamintesc «romancero» -ul nostru popular.” (Pre*faţă la Chira Chiralina, Edit*orial Lux, Barcelona, La.).

Neuzat M. Iusuf: „Scrierile lui Panait Istrati răspundeau unor dorințe de mult simțite, o literatură inspirată din realitate, o literatură în care să se simtă colbul stepelor, pâinea și lacrima amară a periferiilor. Scrierile lui se traduc într-o perioadă în care generația tânără de scriitori turci, încurajați de reformele lui Kemal Ataturk, atacă teme care erau considerate periculoase până atunci. În această perioadă se desfășoară din plin activitatea scriitoricească a unuia dintre reprezentanții cei mai de seamă ai noii generații de scriitori, Saint Faik Abasiyanik. Găsim foarte multe puncte comune în creația acestuia și a confratelui român. Și personajele lui S. F. Abasiyanik sunt alese din lumea nevoiașă, din periferia orașelor (…). Drumul parcurs de aceste personaje este ascendent și dinamic, de ia răzvrătirea prin fugă împotriva samavolniciei bogătașilor, până la devenirea exponentului tuturor țăranilor nevoiași, luptând fără ezitare pentru drepturile lor. Figuri de haiduci din creația lui Panait Istrati, înzestrați cu o «vitalitate debordantă» – cum sunt Ieremia și Cosma, au multe tangențe cu figuri de haiduci din literatura turcă. (…) Haiducul Iudje Mehmet din romanul cu același titlu al lui Iașar Kemal este echivalentul lui Cosma.

Fără îndoială, influența lui Panait Istrati asupra prozatorilor turci este evidentă. (…) Astăzi, în Turcia, dintre scriitorii străini numai Dostoievski se

bucură de prețuirea la care a ajuns Panait Istrati". („Gazeta literară", 3 noiembrie 1967).

Josue Jehouda: „Prietenia noastră, pecetluită de un roman scris împreună (*Familia Perimutter,* apărut la N.R.F., în 1926), se întemeia în parte pe faptul că ne completam de minune. (…) Fiecare din noi res-: pectam personalitatea celuilalt. Astfel, am putut să ne păstrăm prietenia intactă până la moarte, în ciuda pretinsei sale convertiri la antisemitism. Când l-am revăzut la Nisa, în 1934, mi-am dat seama că era pentru ultima dată. Era atât de slăbit, încât nu se putea ține pe picioare (…).

A scrie însemna, pentru Istrati, să denunțe fărădelegile celor puternici pe spinarea celor slabi. El s-a rostit cu mușcătoare ironie despre scriitori occidentali care, pretinzând că se ocupă de «frumos și adevăr», își urmăresc doar propriile interese! El a întors spatele, cu dezgust, formulei sterile «artă pentru artă». S-a dorit fratele tuturor năpăstuiților. (…) Refulând viața superficială a Occidentului, s-a străduit să ajute și să crească tot ceea ce se leagă de viață. A fi indiferent înseamnă crima supremă, egoismul. Istrati și-a adus contribuția la înțelegerea pașnică între oameni (…) Bunătatea este singurul lucru prețuit de el. Și această bunătate el a întâlnit-o mai degrabă la sărmanii năpăstuiți – sălbatici și ignoranți – decât la omul „civilizat", ghiftuit și congestionat de un egoism fără pereche. (…) înflăcărat de prietenie, el a creat „o operă care revarsă căldura vieții". Pentru Istrati, doar prietenia prilejuiește cunoașterea; grație ei trăim minunea că nu mai simțim greutatea nenorocirilor, care ne apasă pe fiecare. (…) Axioma sa: să te dăruiești fără calcule vieții. Pentru el, toate religiile au dat faliment (…). Și nici nu contează în ochii lui, de altfel. Doar bunătatea umană i se pare de preț, apreciată în raport cu puterea de a sacrifica tot ceea ce ai și tot ce ești, pe altarul dragostei și al prieteniei." („Les Cahiers de l'Association Panait Istrati", nr. 4, 1975.)

Edmond Jaloux: „Panait Istrati este un povestitor oriental de prim ordin, nu de modă rusească, cum spune autorul lui *Jean-Christophe,* asimilându-l cu Gorki, de care se apropie doar prin viața sa agitată. Este un povestitor de *1001 de nopți,* de aventuri extraordinare într-o lume modernă. Panait Istrati le scrie direct în franțuzește.

Iată doi scriitori noi: Panait Istrati și Joseph Kes-sel, care nu sunt francezi

prin naștere sau Jean Cas-sou și Emmanuel Beri, care sunt doar pe jumătate. S-au hrănit la cultura noastră, căreia îi aduc sensibilități ce nu le avem. Câtă bogăție și câte surprize în perspectivă!

Asistăm, fără îndoială, la nașterea unei lumi noi (…) s-o întâmpinăm cu bucuria renașterii primăverii în fiecare an și să-i urmărim cu interes evoluția.” („Les Nouveâles Litteraires”, 20 septembrie 1924.)

Joseph Jolinon: „în *Chira Chiralina* reapare, în simplitatea firească a genului, povestitorul instinctiv al timpurilor biblice, cel care nu are habar de gramatică, fiindcă o precede cu secolele, și care înduioșează atât pe omul din mulțime cât și pe cel rafinat. Așa s-a născut, nu fără strălucire, personajul literar Adrian Zografi, devenit un clasic în peste douăzeci de limbi, povestitor liric al poemei și revoltei (…).

Haiduc el însuși, până-n măduvă. Nesupus la toate. Iubind femeile cu frenezie nebunească și părăsindu-șj adorata după o săptămână, pentru a-și regăsi libertatea, adevărata lui stăpână. Prietenos cu toți și de îndată nestatornic, punând totuși, în mod constant, prietenia mai presus de orice. Pe scurt, un om neobișnuit, în afara claselor și a etichetelor. (…) Trebuia să fie cunoscut și auzit. Judecățile și părerile sale se sustrăgeau legilor obișnuite. În direcția aceasta, socot că s-a comis o nedreptate socotindu-l un haiduc în piele de iepure. În realitate era un haiduc în felul său specific, aparte, de fizic vizionar. Nu se aflau într-însul numai imagini și dorințe, sentimente și pasiuni.

Oricât de scurtă i-a fost trecerea printre noi, el lasă în urmă o operă, vreau să spun o contribuție, o creație care îi e proprie, și-și trage seva din sufletul său. – O operă care are un ton propriu.” („Lyon republicam”, 20 mai 1935.)

A. M. De J o n g: „Sunt oameni născuți cu un suflet șr o stare de spirit ce nu le îngăduie odihna, niciodată și nicăieri. Au în sânge nostalgia depărtărilor. Ar putea fi comparați cu copilul care ține morțiș să vadă ce se petrece la orizont, fără a-și da vreodată seama că orizontul, deși există în aparență, nu-i decât o himeră în realitate, depărtându-se, pe măsură ce încerci să ți-l apropii. Istrati a fost un atare căutător de orizont. (…) Demonul curiozității nepotolite îl împingea mereu mai departe. Drumurile pământului îl ademeneau, în fiecare zi cu o nouă surpriză; la fiecare

răspântie părea să-l aștepte fericirea cea mare, realizarea marelui vis care-l exacerba la culme.

Dar ce vis? Îl știa, oare, el însuși? Nimeni n-a putut ști care a fost în realitate visul ce i-a hăituit pe marii vagabonzi, pe marii cuceritori sau aventurieri (…). Istrati se credea în căutarea prieteniei, a dragostei, a înțelepciunii, a libertății, a dreptății, a măreției nobilelor sentimente. Ei bine, el a întâlnit prieteni pasionați, a iubit și a fost iubit de femei încântătoare, a cunoscut inteligențe rare. – Într-un cuvânt, a văzut Frumosul sub diferitele lui forme, fermecat în fața sentimentelor de o grandoare inexprimabilă. Și întotdeauna, după ce le-a gustat un timp oarecare, el și-a abandonat prieteni, amante, peisaje, adorațiuni. Adesea, e drept, le-a părăsit plângând, blestemându-și soarta îndrăcită, nestatornicia firii sale, sufletul său misterios de evreu-rătăcitor… Nu putea sta locului. Undeva, acolo la orizont, vocea destinului îl chema imperios. Și el trebuia să i se supună.

Istrati rătăcește prin lume, gustă din toate fructele vieții, se adapă la toate izvoarele *bănuite* a avea apa miraculoasă care te întinerește, îți dă înțelepciune și fericire. Uneori își dă seama prea târziu că a mușcat dintr-un fruct înșelător, că a sorbit dintr-o apă noroioasă sau otrăvitoare. Ce-are a face! Mâine, el va găsi ceea ce-i mai bun! Mâine, poimâine sau peste o lună. Viața e lungă, iar pământul, fără margini.

Grație acestei capacități de a înțelege viața, Panait Istrati a devenit artistul ce stârnește admirația noastră și care l-a uimit chiar pe Romain Rolland, expert în ale psihologiei și posibilităților literare (…). Ceea ce izbește în opera sa este miracolul forței de pătrundere, cu inteligență occidentală, până în străfundurile sensibilității exuberante a sufletului oriental. Aici se află măreția sa incontestabilă, cauza succesului său, mai degrabă enigmatic (…).

Nu cunoștea din *1001 de nopți* decât ceea ce știu și copiii: *Ali-Baba și cei 40 de hoți, Lampa fermecată a lui Aladin,* fragmente din *Sinbad marinarul.* Am zâmbit, la rândul meu, și i-am dat primul volum din cele șaisprezece ale traducerii lui Mardrus. Neîncrezător, începu să citească. Ce surpriză, ce revelație pentru el! Striga de bucurie, de admirație, uluit în fața imnurilor dedicate prieteniei, dragostei, plăcerilor vieții de vagabond, în fața

descrierii naturii, a răbufnirii tuturor pasiunilor. (…) Nu se mai sătura citind. Voia să aibă această operă imensă și fără seamăn, pentru a se pierde în ea ca-ntr-un ocean, ce i se părea tot atât de familiar ca și casa părintească. Apoi, căzu pe gânduri: «Pe dracu! dar ăsta sunt eu în întregime! Cum a fost, oare, posibil? Mai mult ca sigur câțiva arabi s-or fi strecurat printre strămoșii mei.» Apoi deveni nemulțumit, frământat: «Ah! am trăit aproape cincizeci de ani, fără să fi cunoscut această frumusețe prietenă și minunată, în care se află partea cea mai bună din mine!» Dar repede entuziasmul îl cuprinse iarăși, reluă lectura, fericit ca un copil căruia îi dai un cadou de mare preț.

Romain Rolland l-a numit «foc nestins». (…) Flacăra s-a stins. Dar, printr-o fericită minune a artei, lumina ei a rămas, iluminând drumul frumuseții ei eterne. Să-i fim recunoscători. Îi datorez orele sclipitoare și de neuitat ale unei frății în care am crezut amândoi. Îi datorez săptămânile de vagabondaj voios, debordind de entuziasm, alintat de o fericire greu de închipuit. Îi datorez cunoștința unor oameni de o rară valoare umană.

Ce a fost Panait Istrati, cel atât de ridicat în slăvi și tot pe atât de renegat? Un vagabond de-a lungul drumurilor pământului. De asemenea, un vagabond și în ale spiritului. Mai mult vizionar, decât artist în sensul obișnuit al cuvântului: mai degrabă un revoltat, decât un revoluționar (…). Apariție fascinantă (…). Nimic într-însul n-a fost stabil, cu excep • ția voinței nemărginite de a trăi. (…) O viață des-zăgăzuită ce și-a croit drum de-a lungul anilor, ca un torent de munte: fermecător și înspăimântător, copleșitor și mânios, năpustiindu-se asupra unor stânci inevitabile, urlând de durere sau de triumf, rămânând totuși tulbure în adâncurile sale învolburate. Abia după ce a parcurs un drum lung și aven^ turos, torentul și-a regăsit liniștea în oceanul eternității.

Dacă e adevărat că fiece om are un drac pe lângă el, apoi Istrati a trăit înconjurat de o ceată de draci, care i-au transformat viața într-o luptă aprigă împotriva absurdului. Această luptă i-a pricinuit multe suferințe și nenorociri. Datorită acestei lupte, el ne-a dăruit frumusețea tulburătoare a povestirilor sale sălbatice și eroice.

O umanitate mare și vehementă, cu multe slăbiciuni și mari defecte, de pe urma cărora nimeni n-a suferit poate atât de crud ca el însuși. Un

vagabond genial, o flacără rătăcitoare, un exilat printre oameni. Un om pe care te simțeai împins să-l iubești cu o dragoste de nezdruncinat, în ciuda tuturor defectelor sale. Așa vreau să-l păstrez în amintirea mea.

O veche și înțeleaptă vorbă ne sfătuiește a ierta mult, celui care a iubit mult. Și, fără îndoială, mai ales celui care a suferit foarte mult. Tot astfel trebuie să iertăm totul lui Panait Istrati, neaducându-ne aminte decât de măreția sa de artist, de creator de frumuseți orbitoare și eterne”. („Les Cahiers des Amis de Panait Istrati”, nr. 12, decembrie 1978.)

Karel Jonckeere: „M-am născut și am trăit poște o jumătate de veac într-o țară mică din așa-zisa lume occidentală, în Belgia, la Ostende, pe țărmul Mării Nordului (…). Cititor asiduu, încă din copilărie, am vrut să-mi întregesc cele o sută optzeci de grade ale cețosului meu orizont maritim, cu priveliști, cu gesturi, cu climaturi exotice, în toate direcțiile rozei vân-i turilor.

Spre regretul meu, trebuie să mărturisesc că România nu era prezentă decât în foarte mică măsură (…) • Cel dintâi șoc puternic, adevărată descoperire a unei optici binefăcătoare, a fost pentru mine lumea lui Panait Istrati, care m-a îmbogățit cu un nou „continent”. Toate râurile Flandrei duceau acum spre o Deltă care-mi lărgea dintr-o dată măsurile aplicate până atunci riveranilor de pe Escaut și de pe Lys. Delta și locuitorii ei îmi internaționalizau, prin literatura lui Panait Istrati, propriul meu decor”. („Secolul 20”, august 1974.)

Hubert Juin: „Panait Istrati a scris trei capodopere: *Chira Chiralina, Moș Anghel* și *Ciulinii Bărăganului.* Vagabond înflăcărat și păcălit, pe care nedreptatea îl scotea din sărite, având o inimă nemăsurat de mare. – În toate călătoriile sale dificile, în toate cărțile sale scrise cu sufletul la gură, în toate protestele sale cu glas tare, nu și-a uitat niciodată cele trei figuri ale copilăriei: Dumitru, Anghel, Joița. Adică, dragostea pentru pământul românesc, pasiunea pep-tru libertate, ura împotriva sorții. (…) Aceste trei chipuri personifică Dunărea, zările joase ale Dobro-gei, sângele țăranilor răsculați, toate suferințele dar, în același timp, și toată speranța”. (Prefață la Kyra *Kyralina, Oncle Anghel, Club* des Libraires de France, 1958.)

Monique Jutrin-Klener: „Aportul lingvistic român în opera lui Istrati se remarcă prin trei moduri diferite: cuvinte românești explicate și traduse în

majoritatea cazurilor; transpunere în franțuzește a expresiilor tipic românești (dictoane și proverbe, idiotisme și locuțiuni verbale); întorsături sintactice calchiate după limba română.

Unii critici și cititori francezi au reproșat lui Istrati inserția pur și simplu a cuvintelor românești (…). Alegerea lor a fost totdeauna judicioasă. Trebuia să pătrundem într-o lume nouă, unde opin*ca nu e*ste „la sandale”, iar cozo*nac este* cu totul altceva decât a noastră „brioche”. (…) Și cum să traduci. Mămăliga*, care nu-*i „la polenta” italienească, sau plăcinta*, care nu* poate fi comparată cu niciun „gâteau au fromage” al nostru (…) cavalul este *fluieru*l ciobanului, iar doina, cânte*cul său* (…).

Devenit scriitor într-o limbă străină, Istrati a rămas îndrăgostit de cuvintele limbii materne, fericit să le cinstească, să le audă răsunând. El preferă adesea un cuvânt românesc, chiar dacă există un echivalent francez, fiindcă îl leagă sufletește de copilărie, îi evocă mai bine acest acord subtil care împletește imaginea cuvântului și a gândirii (…).

Numeroase dictoane și locuțiuni uzuale se însuflețesc de o viață nouă, când le traduce. Alese cu grijă, transpuse cu gust, ele au prospețimea unor adevărate truvaiuri. Este un procedeu stilistic utilizat frecvent de Istrati. Povestirile sale abundă în dictoane și proverbe populare românești (…)

Osmoza subtilă între cele două limbi latine rezistă analizei. Introducerea unei nuanțe, a unei inversiuni neobișnuite poate reflecta când o inadvertență, când o căutare. De o parte, greșeli de franceză semănate în scrisori și manuscrise; prezența lor din ce în ce mai rară îngăduie a fi urmărit progresul lui Istrati în folosirea limbii franceze. Pe de alta, efecte voite de autor și analizata la începutul acestor rânduri. Între aceste două extreme operează schimburi incon-, știente, inerente cunoașterii simultane a celor două limbi (…). Toată viața Istrati a avut ezitări, referitor la proprietatea termenilor, folosirea modurilor și a ortografiei. Nu putea serie fără consultarea dicționarului (…).

Proza lui devine poetică, atunci când fraza ritmată se populează cu imagini. Istrati gândește mai degrabă prin imagini, prin inimă, decât prin rațiune.. Universul său este guvernat de intuiție și instinct, nu de logică (…). O altă ființă se definește și se impune. Prin frumusețea privirii sau a zâmbetului, prin poezia gestului (…).

Un glas care se-ndreaptă către noi, impunându-se auzului nostru, inimii noastre. Dacă ne oprim să-l ascultăm, ne farmecă, uitându-i stângăciile, din plăcerea de a asculta o poveste frumoasă și tristă. (…) Prin tematica, structura și limbajul lor, povestirile sale reintroduc în franceză o simplitate pierdută: ele apar ea o supraviețuire a artei orale, deșteptând nos-. Talgia acelor menestreli pe care Occidentul i-a pierdut odată cu inventarea tiparului (…). Românească prin rădăcinile ei, franceză prin formă și universală prin caracterul ei profund omenesc (…) ea este o operă după chipul eroilor ei, operă de haiduc (…) … Un Rousseau modern, prin contradicțiile sale, prin credința în om și nevoia veșnic-prezentă de autojus-tificare”. (Panait Istrati, un *chardon deradne, Mas-pero, 1970.)*

Nikos Kazantzakis:,. Figura sa, slabă și brăzdată de riduri, mi-a plăcut din prima clipă, prin expresia ei de învingător chinuit. Epopeea eroică a vieții sale îmi era cunoscută. În vinele sale curge năvalnic sângele de vagabond al Cefalonitului. În ochi îi arde dorința de a cunoaște, iar mâinile veșnic nesătule de a atinge acest pământ, vremelnic și drag, pe care îl călcăm cu picioarele noastre. Flămând, fără adăpost, a cutreierat lumea, muncind și purtându-și sărăcia, îmbătat de fericire. Acest lucru trebuie subliniat în chip deosebit. Puțini oameni pe lume au fost atât de fericiți ca Panait Istrati. Sufletul său puternic preface foamea în hrană, iar vagabondajul și sărăcia în libertate. Acolo unde alți oameni ar putea pieri, Istrati respiră adânc și recunoscător aerul întregii lumi.

Același lucru se întâmplă și cu opera lui Istrati: sete nesățioasă de viață, dragoste pentru tot ce-i viu care suferă și trăiește, izvor clocotitor care țâșnește din sfânta mocirlă în care trăim, bucurându-se de soare.

Istrati nu este nici povestitor și nici romancier. El este un oriental peste măsură, de o primitivitate care-l apropie de forțele elementare ale pământului și sufletului. (…) Rareori un om a putut povesti cu atâta grație și forță. Ascultându-l, ai impresia că pământul își îndepărtează zările. Abd-ar-Rahmân, vestitul sultan al Spaniei, se adresa astfel poetului său iubit: «Isaa, când te aud vorbind, hotarele regatului meu se lărgesc». La fel și cu Istrati: când îl ascultam, simțeam cum crește regatul nostru – sufletul.

Istrati este fericit să-și audă glasul, fericit să contemple viața, să râdă și să plângă, să-și răsfețe inima și să chiuie. Toate ideile abstracte i-au hrănit

ma-rele-i suflet de naiv. Nu a fost nici comunist, nici burghez, nici muncitor, nici intelectual. A trăit dincolo de etichetele efemere ale frazeologiei contemporane. El este, pur și simplu, sufletul care se zbate în corpul omenesc pentru libertate.” (Colette Janiaud-Lust: *Nikos Kazantzaki*, 1970, Frangois Mas-pero.)

Kazantzakis Elen i-S a în i o s: Un geniu, fără îndoială. Vagabond, autodidact, care și-a distrus sănătatea de la vârsta fragedă, când ca să-și câștige existența era obligat să muncească 12—18 ore pe zi, la patroni haini. Uneori, mă întreb: ar fi știut el să he zugrăvească pe un *Mihail, Codin Sotir* sau *Moș Anghel, Nerantula* și *Țața Minca,* dacă el însuși nu s-ar fi cufundat în cala corăbiei bete, ce aluneca de la un naufragiu la altul? Ar fi putut scrie articole despre soarta docherilor brăileni sau marea dramă a țăranilor români, dacă nu le-ar fi împărtășit soarta? Și cu câtă drăgăstoasă pătrundere ne vorbea el despre toți aceștia lăsați de izbeliște, de viață…

…Singur în epocă, nesinchisindu-se de interesele sale, mergând până la a-și primejdui viața. Cum să nu-l iubești? Cum să nu fii de partea lui?

Am trăit, timp aproape șase luni (în Uniunea Sovietică), alături de acest arhanghel răzbunător, de. Panaitaki al nostru care credea, încă, în inima omului drept. Momente de neuitat, altele chiar dificile, pentru că Nikos nu se împotrivea niciodată, lăsându-l pe Panait să ne conducă barca, după placul său. În fiecare seară și uneori chiar o bună parte din noapte, ne sfătuiam în alcătuirea programului de-a doua zi. Pentru ca în dimineața următoare, Panait să vină, declarându-ne că trebuie schimbate hotărârile luate în ajun. Proteste, implorări. Dar, Panait rămânea incandescent. Acesta era destinul său. Al unei flăcări.

Bolnav în ultimul grad, imbatabil (…) încărcat cu greul său aparat de fotografiat cu trepied. – Indispensabil (zicea el) – cu mașina de scris portativă „Remington”, cu buzunarele doldora de hârtie higienică, sticluțe cu untdelemn de măsline și glicerină (Panaitaki era foarte cochet și grijuliu cu îngrijirea mâinilor totdeauna curate), cu țigări, briceag, pilă, foarfece, stilou, creioane, plus faimoasele bomboane împotriva fumatului.

Oh! Panaitaki! ftizie (…) dădea cu tifla morții. Care-l urmărea pas cu pas…

■• Pe când traversam Caucazul, l-am văzut prăbu-șindu-se de pe cal. Îl

crezurăm pierdut. Și-ntr-o clipă, iată-l reînviat, agitându-și brațele descărnate, strigându-ne: „Minune! Gata! Am înghițit un tub de aspirină!”.

. Și ce măiestrie, ce magie, când ne amăgea cu una din povestirile lui…

Și apoi, generozitatea lui fără margini, dând tot ceea ce avea sau chiar ce nu-i aparținea, ruinând astfel planurile noastre de-a merge spre Turkestan, Siberia și chiar Japonia,

„Tovarășe Ivan Ivanovici, ce dantură proastă ai! Te înțeleg, te înțeleg, ia de-aici ca s-o repari” … „Oh! Co-sma Serghievici, tu nu mai vezi aproape deloc cu ochelarii ăștia. Ține, ca să-ți cumperi alții, noi!” Și acest alt „frate”, tuberculos, care tușea și-t poftise să vină, ca să stea cu noi, la Moscova (…)

Era, oare Panait un monstru sau pur și simplu, un nebun? Niciuna, nici alta. Panait era un mare impulsiv, o ființă de-o bunătate fără limite. Dar, tocmai pentru că era bun, se punea adesea în situații dificile, adesea tragice. Consecință: certuri și iar certuri cu cei mai buni prieteni.

Ca să-l putem înțelege, trebuia să-i ascultăm pro-priile-i cuvinte: „Să dai, să dai. – Iată marea. Fericire a vieții. Să dai râsul și să dai lacrimile. Să-ți trăiești avânturile, să-ți trăiești durerea. Să înhați raza de bucurie care fuge, să-ți arăți dinții frumoși „în râsul pe care niște ochi umezi ți-l cerșesc și apoi, să plângi nebunește, din toată inima, sătulă de bucurie! Să plângi un timp. Apoi să râzi” … Și Panait știa să râdă, știa sa plângă. După cum a știut să moară „în picioare”, luptând până în ultima clipă, cu haitele ce-i vroiau pieirea.

Niciodată indiferent, niciodată nesimțitor, arzând în fiecare clipă ca o torță. Kazantzakis, care-l iubea și admira, i-a scris: „Tu ești, tu, Panaitaki, un om adevărat, cald, fără margini, care te cheltuiești ca un haiduc, ca un mare atlet religios. Dacă tu pleci, de pe acest pământ, pământul se va răci simțitor. Rămâi, arzi, adună-ți toate puterile și crezi ca mine, în miracol.”

Panait ne-a părăsit. Rămâne opera lui. Un strigăt, care seamnă în mod straniu, cu o flacără”. (Por-*trait sur le vif, au cours d'un voyage,* în „Le Livre du Centenaire”, Edisud – *„Les Amis de Panait Istrati”*, 1986).

Joseph Kessel: „L-am iubit pe Istrati pentru rădăcinile sale. Se născuse la Brăila, port la Dunăre, unde se amestecau toate neamurile din Balcani și desculții Orientului apropiat. Părinții lui trăiau liber. Maică-sa, o tânără româncă, spălătoreasă. Taică-său, un grec contrabandist. (…)

L-am iubit pe Istrati pentru meleagurile unde a crescut. Cătunul Baldovinești, cu țăranii, pescarii și meșteșugarii săi – totul impregnat de amintirile dominației otomane și a poveștilor, legendelor, cântecelor de apă și al răzmerițelor. Apoi, străzile murdare și periculoase ale Brăilei, pe care le-a vânturat – mai ales copil – într-o lume ce învălmășea mizeria și culorile orientale, strigătele negustorilor ambulanți și larma bazarelor, dorul de călătorie (…).

L-am iubit pe Istrati pentru primii săi prieteni. N-au fost copii. Se ferea de joaca și de copiii de vârsta lui. Codin, ocnașul generos, l-a iubit până la moarte. Mai târziu, tot la Brăila, a fost «căpitan» Mavromati (…). Bunătate sălbatică de ocnaș; umilă recunoștință și povești ale bătrânului marinar, (…)

L-am iubit pe Istrati în Mihail și pe Mihail în Istrati.

Mihail își purta secretul primei părți din viață (…). Istrati i-a fost tovarăș, alter-ego, ani de-a rândul… Doar moartea îi despărți.

L-am iubit pe Istrati pentru călătoriile sale, pentru vagabondările sale (…) din nevoia de a descoperi, de neprevăzut, de aventură, mai puternice decât aceea a pâinii… Singura avere: întâmplarea; singura busolă: norocul și tandrețea inimii omenești (…).

Am iubit la Istrati revolta organică împotriva suferinței impusă omului de către semenii săi și societate. Mizeria, nedreptatea, exploatarea, rapacitatea și mai ales vătămarea demnității, a libertății – îi erau de neconceput. Socotea drept o imensă pușcărie toate acele obligații, constrângeri și reguli nemiloase prin care guvernele, proprietarii și patronii îngenuncheau popoarele. Se sufoca (…). Oroarea în fața nedreptății, mila, pentru cel flămând și slab, pentru cel umilit, îl răscoleau și-l zguduiau până-n măruntaie. (…) Nu concepea ca lumea să fie împărțită în buni și răi. Cutreierase mult, cunoscuse mulți oameni și pretutindeni se lovise de nejusta alcătuire a orânduirii sociale. Discuții… Dezbateri… Înfruntări… L-am iubit și pentru această revoltă (…).

Predispozițiile și instinctele sale, aventurile și povestirile sale m-au înfrățit cu Istrati. Dar, în afară și dincolo de prieteni, am resimțit față de el nevoia unui soi de reverență și gratitudine pentru că destinul îi oferise un miracol.

Nu găsesc un alt cuvânt mai nimerit aici. Termeni ca: joc al întâmplării, capriciu al norocului sau împrejurări uimitoare mi se par prea palizi, pentru a marca cele întâmplate.

În 1916, un tuberculos, evadat din Balcanii în război, este internat într-un spital din Elveția ro-mandă. Fără o para chioară în buzunar. Nu cunoaște pe nimeni. Habar n-are de franceză. Câțiva ani mai târziu, din încleștarea mizeriei, a disperării și a morții țâșnește un scriitor de limbă franceză, a cărui faimă cucerește lumea. E același vagabond…

După mine, trebuie rostit cuvântul: *Miracol.* Și chiar strigat în gura mare, pentru a îmbărbăta pe toți cei încleștați în lupta eternă cu tortura existenței lor, împiedicându-i să se prăbușească din cauza nereușitelor. De asemenea și pentru a oțeli credința celui ce zace claustrat în hăul nopții de nepătruns, ferecat de porți grele și mușcat de disperarea cea mai cumplită și cea *mai rezonabilă,* asmuțindu-l să creadă în steaua lui, în forța lui, în eliberarea lui, pentru că și alții au fost în situații asemănătoare, condamnați ca și el.

În esență, pentru miracolul său, noi suntem toți debitori lui Istrati". *(Des Hommes,* Gallimard, 1972.)

E. Lovinescu: „Unii compatrioți au văzut în scriitorul brăilean un povestitor de haiduci, crescut în umbra venerabilă a lui N. D. Popescu. Romain Rolland văzuse în el un urmaș autentic al lui Gorki. Asemănări exterioare: nici haiducul național, nici vagabondul rus nu constituie elementul esențial al literaturii lui Istrati. Firul legăturii se urcă, mai degrabă, spre povestitorii orientali ai celor O *mie și una de nopți:* literatură de miraculos și de invenție, de aventuri fără preocupări psihologice și etice, literatură ce se îndreaptă spre curiozitatea mereu deșteaptă și mereu nesatisfăcută, fără intenții artistice, literatură modernă, nepăsătoare, pătrunsă de o ataraxie universală, fatalistă deci, clasică oarecum prin mulțumirea de sine, proaspătă totuși prin naivitatea cu care sunt privite întâmplările vieții… în cadrele acestei feerii orientale îndepărtate, Istrati a reușit să integreze un orientalism apropiat; mahalaua pestriță a Brăilei se dizolvă în culoare locală, de un pitoresc neașteptat și cu aventuri inepuizabile, al căror sens moral nu trebuie căutat. Prin mișcarea fără scop, prin invenția fără știința gradației și a compoziției, literatura d-lui Istrati, saturată de pitoresc și miraculos, trezește curiozitatea și chiar emoția în fața

neprevăzutului întâmplărilor și, mai ales, în fața contemplativității resemnate și deci filosofice a eroilor săi de «dincolo» de bine și de rău… Rămas în această formulă, el ar fi interesat literatura franceză prin limbă, și cea română prin deco-i rul unei vieți trecute printr-un suflet oriental naiv lui – pueril chiar, dar multiplu, candid în vițiu și umanitar în nepăsare… Asistența lui Romain Rolland a da literaturii un scriitor (…”. (Istoria literat*urii române contemporane, Editura „Ancora”*, S. Benvc-nisti, 1926.)

Frederic Lefevre: „Toată viața lui Istrati a fost devorată de pasiune: pasiunea de a vedea, de a iubi și care se contopea cu pasiunea de a ajuta, de a scrie în această minunată limbă franceză, pe care și-a însușit-o din dragoste, fără profesori, numai citind pe clasicii noștri. Sunt încredințat că într-o zi se va scrie o frumoasă teză despre aportul lui Panait Istrati la limba franceză (…).

Generațiile viitoare, neglijând certurile noastre, vor continua să se entuziasmeze pentru opera sa. Numele lui va însemna și pentru ele ceea ce a reprezentat totdeauna pentru noi: frumusețe, poezie profund omenească, dragoste pentru viață și oameni. („Les Nouvelles Litteraires”, 20 aprilie 1935.)

„Panait Istrati este prietenul meu și sunt mândru de asta. Și mai mândru, considerându-l cel mai mare povestitor din lume, în clipa de față. Nu fac această afirmație în baza prieteniei (…). Opera acestui anarhist este de o sută de ori mai sănătoasă decât opera atâtor romancieri catolici, începând cu Frangois Mauriac și câțiva alți convertiți iluștri. Este o operă generoasă, tonifiantă; respiră bucuria de a trăi și inspiră bunătatea. (…) Opere ca ale acestui scriitor genial pot contribui puternic la încetarea rupturii primejdioase dintre literatură și popor” („La Repu-blique”, 7 iulie 1930.)

Jacques-Henry Levesque: „Printre toate lașitățile, abandonurile, compromisurile, îngenuncherile cu care ne-au prea obosit contemporanii noștri, împreună cu toate bunele motive, toate artificiile și «necesitățile tactice», ce pot fi invocate, Panait Istrati ne face să auzim cu totul «altceva». E glasul unui om care a regăsit sensul vieții, crezând în ea, prin experiență personală, dincolo de teorii, de dogme și organizații. Și căruia, fiindcă este o conștiință liberă, i se pare firesc să rostească adevărul (lucru atât de rar astăzi), întărindu-și faptele prin vorbele sale (ceea ce dă, pentru noi, toată

greutatea spuselor sale.)" („Orbes", mai 1933.)

Nicolae Manolescu: „Rolland încearcă să îndrepte revolta lui Istrati în sensul creației, temă prin excelență camusiană; acest apel la creație îl impresionează pe Istrati, care decide să dea o formă literară impulsurilor ce-l stăpânesc. Scrisorile lui (…) sunt agitate, febrile, vădind un suflet dostoievskian (…) trece repede dintr-o extremă în alta, de la orgoliu la umilință (…), de la încredere la disperare, de la exaltare la completă apatie. Un mic roman dostoievskian se consemnă în aceste rânduri, care emoționează profund pe Rolland, spirit măsurat. Și limpede. (…) Istrati are ceva din Arkadi Dolgoruki, scriindu-și «însemnările» când se justifică în fața lui Porfiri Petrovici, din Mâșkin care își recunoaște suferințele și infirmitățile, tot acel amestec de nemaipomenită sfidare și de umilință aparține deopotrivă scriitorului român ca și eroilor lui Dostoievski. (…) Rolland are o intuiție extraordinară a «sufletului slav» al lui Istrati și corespondența lui vădește o înțelegere plină de tact pentru salturile de umoare și pentru injustițiile prietenului său. („Luceafărul", 12 iunie 1971.)

Victor Margueritte: „Nimic din ceea ce este omenesc nu a fost străin acestui mare călător – la început, multă vreme vagabond. Ceea ce-l apropie, pe scară mondială, de toți visătorii îndrăgostiți de acțiune, este adâncul sentiment al mizeriei și speranței, atât de impresionant la Panait Istrati, deoarece izvorăște din propria-i viață, legată inseparabil de operă.

Iată pentru ce limba franceză se simte onorată, numărându-l printre cei care o propagă și o face iubită." („La Volont6", 27 iulie 1930.)

Jose-Carlos Mariategui: „… în viața lui de peregrinări și de durere, Panait Istrati și-a adunat materialele pentru literatură. Această literatură mie marcată de oboseala, ori de eleganța literaturii la modă, ci contrastează cu neurastenia stilizată și delicată a urbelor Occidentului. Panait Istrati nu poate fi catalogat în cadrul școlilor de ultimă oră. Arta lui e adevărat „suprarealistă". Dar suprarealismul lui are o calitate și un spirit diferite de acelea ale școlii care acaparează în epoca noastră reprezentarea acestei tendințe. Suprarealismul lui Istrati e impregnat de solidaritate umană (…).

Mărturisesc că nu cunosc, în literatura ultimilor ani, o operă atât de nobilă, atât de puternică, atât de umană cum este opera lui Istrati. Omul acesta ne apropie uneori de zona misterului. Dar în aceeași clipă ne apropie

și de realitate. În romanele lui nu există umbre, nu există fantome, nu există spiri-. Duși, nu există tăceri, nici ieșiri teatrale din scenă. Există în schimb un suflu de fatalitate și de tragedie ce ia naștere din viața însăși, pe care o înfățișează. Omul, în aceste romane, își îndeplinește destinul. Dar destinul său nu are o traiectorie inexorabilă, hărăzită de zei. Omul e în parte răspunzător pentru viața lui. Moș Anghel știe să-și ispășească păcatul. Totuși, mai vinovată, mai puternică este întotdeauna nedreptatea omenească. Stavru, alt personaj caracteristic pentru lumea lui Istrati, luptă pentru a se salva. Nu găsește pe nimeni care să-l ajute. Toți oamenii, toate obiceiurile, toate legile fac să comploteze surd și implacabil pentru a-l duce la pierzanie. Istrati se răzvrătește contra justiției oamenilor. Și se răzvrătește totodată contra justiției lui Dumnezeu. Unul din criticii, care s-au ocupat de opera lui, a spus că Istrati a scris din nou cartea lui Iov. Mo? Anghel, într-adevăr, suferă cu stoicism, asemeni sfântului bărbat din Biblie. Dar, spre deosebire de Iov, Moș Anghel e un răzvrătit. Putrezește și moare cu stoicism, fără ca Dumnezeu să-i înapoieze, aici, pe pământ, nici averea, nici nevasta, nici copiii (…)

Dar forța vitală, substanța operei lui Panait Istrati, nu provine de la acest proaspăt și spontan dar de povestitor, pe care i-l recunosc lesne și unanim criticii. Provine din spiritul însuși al operei.

Nu e o chestiune de abilitate literară. În adâncul povestirilor sale palpită un puternic sentiment de libertate, o disperată sete de justiție. De aceea cărțile lui au un autentic accent de sănătate. Poartă pecetea inconfundabilă a forței creatorului lor, pe care mai mult decât orice îl preocupă adevărul. În cărțile lui există o doză infimă de „literatură”. Dar aceasta nu ne împiedică să le clasificăm printre cele mai înalte creații artistice ale timpului nostru. Dimpotrivă, le așezăm mai presus de întreaga manufactură decadentă care, cu o slabă sclipire de noutate, are pretenția să treacă drept artă nouă. (*Panait Istrati,* în „Arnauta”, noiembrie 1926 și „Varieda-des”, Lima, 18 august 1928.)

Eugene Marsan: „Se află (în *Chira Chiralina)* un accent inedit sau nemaipomenit – accentul unui singuratic. Dacă ar fi murit înainte de a fi scris, nimic nu l-ar fi putut înlocui. (…)

A fost comparat cu povestitorii din Orient. Într-adevăr, are trăsătura lor

caracteristică, maniera lor de a povesti în episoade. Ca să-l deosebească, s-a spus, pe bună dreptate, că a relevat un Orient al său. Pe scurt, nu este povestitor ca oricare altul, ci un scriitor nou căruia trebuie să-i discerni și să-i sesizezi noutatea”. („Action francaise”, 5 iunie 1927.)

Maurice Martin Du Gard: „Noi am avut scriitori importanți, care au contribuit (nu cu puțin), la îmbogățirea patrimoniului culturii. Sainte-Beuve, în-tr-una din ale sale «Causeries du Lundi», a stăruit asupra lui Hamilton, de origine englez, care a scris într-o franceză dintre cele mai curate și mai corecte. Lui îi datorăm *Les Memoires du Chevalier de Gram-mont* (…), care sub Charles al II-lea anunțau stilul lui Voltaire, având o influență incontestabilă. În zilele noastre, polonezul Conrad înzestrează magnific literatura engleză. Oare Franța se îndreaptă spre o aventură tot așa de fericită, cu acest român care ne dăruie povestirile sale populare?

Istrati (…) este un adevărat autodidact. Sorbona sa – întâmplarea! Extraordinar destin! Nevoia de-a hoinări îl stăpânește cu putere (…). Se remarcă la el daruri surprinzătoare de povestitor și poet. Un povestitor interesat mai ales în a zugrăvi figuri de oameni, un poet aspru și tumultuos al naturii, cum rareori pot fi întâlniți în Occident. Dar ceea ce-l așază pe Istrati în fruntea autorilor de povestiri populare este pledoaria sa, aproape la fiece pagină, pentru pasiune și prietenie. «Prietenia este prima între virtuți, deoarece le înglobează pe toate». Istrati poate fi considerat deci, astăzi, drept cel mai bun discipol al lui Aristotel. (…) Totul într-însul este vocație spontană, încredere, îngăduință. Atât de tandru, încât era să-și dea sufletul în singurătate (…).

Romain Rolland a pretins că opera lui Istrati «se va impune prin forța inimii, dar mai întâi nu în Franța, ci cu siguranță în Europa». Nu suntem de părerea autorului lui *Jean-Christophe* și *Beethoven.* Și asta nu poate decât să-l bucure”. („Les Nouvelles Litteraires”, 15 februarie 1924.)

„Le Mois”: „Viața aventuroasă nu l-a împiedicat să se instruiască. A citit tot ce i-a căzut în mână, cu furia specifică autodidacților. Și nu numai romanele marilor scriitori ruși și francezi, ci și lucrări temeinice de sociologie (…). Întâlnirea cu opera lui Romain Rolland avea să facă un scriitor din Panait Istrati. Bucuria de-a fi cunoscut, n-a fost desfătarea unui literat (nici nu devenise așa ceva) în fața unei opere de artă (ceea ce nu-i

sigur că ar fi putut fi Jean-*Christophe). A fo*st ceva mai mult: o comuniune adâncă. Idealul uman ce-și făurise, îl avea acum în față. Felul preferat de a gândi i-l oferea Jean-*Christophe. Nu s*e întâlnise cu un erou de roman, ci cu un om adevărat pe care i-ar fi plăcut să-l aibe prieten (…).

S-a rostit numele lui Gorki, dar la Panait Istrati este cu totul altceva decât asprimea scriitorului rus. Desigur, Istrati este un povestitor, dar un povestitor oriental. Din rasa Șeherezadei (…). În câțiva ani, devine scriitorul de limbă franceză cel mai mult tradus în străinătate.

Vagabondul trebuia să devină un scriitor? Revoluționarul avea să se schimbe? Gloria-i neașteptată nu l-a schimbat deloc pe Istrati (…) Sortit să cutreiere lumea pentru a propaga cuvântul dragostei și al prieteniei, s-a străduit cu folos. S-a spus că viața sa nu are nicio pată de egoism. Chiar de-ar avea, ar trebui să i se ierte, în amintirea cântecului de flaut care este opera sa”. („Le Mois”, aprilie 1935.)

Paul Morelle: „Istrati se descria drept omul care nu aderă la nimic. Practic, asta însemna – «omul care adera la totul» -: la viață, dragoste, vin, prietenie, natură, moarte, la creație în ansamblul ei. Iată de ce astăzi continuăm a adera la operele sale (…).

În opera lui Istrati există două filoane.

Unul, care evocă fapte și povestiri auzite despre o epocă veche de peste o sută de ani și pe care o preamărește cu ajutorul imaginației. Este filonul minunat care se corelează cu O *mie și una de nopți,* unde haiduci cu inimă aspră își eliberează surorile ferecate în haremuri, unde bruta cea mai asasină tăinuiește un suflet de copil, unde vagabondul cel mai zdrențuros maschează un prinț al înțelepciunii și spiritului. Se află în această fantasmagorie lirică un

Giono din prima perioadă (aceea din *L'Un de Bau-mugnes).*

Al doilea filon, cel din *La stăpân, Biroul de plasare* este mai realist, mai contemporan și mai direct autobiografic. El unește etapele unei vieți plină de colorit, de pitoresc, aventuroasă și frământată, ale cărei episoade sunt înfrumusețate sau dramatizate cam în maniera lui Celine sau Henry Miller (fără stil amețitor, dar cu multă poezie instinctivă, elementară).

Aceste două filoane, care se întretaie neîncetat, își găsesc cea mai desăvârșită expresie în *Ciulinii Bărăganului,* fără îndoială, cea mai bună

carte a sa." („Le Monde", 19 octombrie 1968.)

Constantin Noica: „… dovada trăinicie! unui scriitor este faptul că generația imed*iat următoare îl a*cceptă și chiar îl glorifică. Trebuie, când scriem, să ne gândim la altcineva decât la contemporanul nostru. Dacă ne gândim la contemporanul nostru, scriem cărți proaste. Dacă ne gândim mai departe, evident, ne putem face doar iluzia că bătaia noastră este mai lungă, dar numai așa putem obține un gând care să aibă măsura veacului. Sunt sigur că nici Panait Istrati, cu atât mai puțin Voiculescu, care părea la un moment dat îngropat în românesc, nu s-au gândit numai la contemporanii lor. Au scris și au creat artă, pentru că arta este corabia care plutește în timp, dincolo de zările vieții și ale veacului fiecăruia. Și mă bucur să văd că atât Istrati, cât și Voiculescu rezistă, în ochii primei generații de după moartea lor. Dar veacul, veacul este o unitate care îi depășește pe ei și, deocamdată – aș spune –, ne depășește și pe noi, românii.

Noi nu ne-am înscris nici cu Istrati, nici cu Voiculescu, nici cu creatorii mai mari, în *vecii* culturii

Europei. (…) Veacul al XX-lea a fost și, cu tristețe o spun, este sub *veac*ul al XIX-lea. Pe lângă conștiința de cultură care s-a ridicat la trepte încă neatinse, pe lângă această uluitoare masă de cititori de calitate, care sigur n-a existat niciodată, un lucru s-a confirmat: că suntem bine dezbinați între autohtonism și universalism. Iar Panait Istrati și Voiculescu reprezintă tocmai aceste capete ale registrului nostru creator. De altfel, e semnificativ că, spre sfârșitul vieții lor, amândoi s-au contrazis. Panait Istrati redevine român, se întoarce în țară și dacă trebuie să credem pe Alexandru Talex, ia parte la răfuieli sau la speranțe și strădanii românești, iar Voiculescu – tradiționalistul, Voiculescu cel îngropat în românesc, scrie acele splendide Sone*te care* nu ne aparțin nouă, ci aparțin lumii, dacă lumea va binevoi cândva să învețe românește.

(…) Iar în această succesiune a veacurilor, mă întreb: unde *ne-am putea așeza noi? Nu a*m reușit să ne înscriem mai mult decât într-o pagină din istoria culturii europene. Să, fim sinceri cu noi și să recunoaștem că, dacă acea pagină s-ar rupe, cultura europeană n-ar intra în strâmbătate! Ghiar marii noștri creatori au putut fi lesne anexați pe nedrept de alte culturi, deși ei au refuzat. Cantemir poate fi oricând anexat de o cultură turco-bizantină

care s-a trezit la viață sau de cultura rusă, așa cum Brâncuși a putut fi anexat de francezi sau de americani, așa cum Enescu a fost anexat de francezi – pentru ei, întâmplător Enescu e de origine română. – Deci nu am intrat cu identitate românească (și este nedreptatea ce ni se face) în cartea culturii europene. Dar cred că s-a întâmplat ceva cu noi. Și, așa cum în succesiunea veacurilor nu se poate vorbi de un spirit al neamurilor, dar se poate vorbi de o gintă dominantă, ca italienii, spaniolii, francezii, pe urmă germanii și rușii – s-ar putea să vină și ceasul nostru, tocmai prin această virtute a noastră de a deschide cele două aripi care fac cu adevărat spiritul să plutească peste istorie: universalul și autohtonul: Panait Istrati și Voiculescu." (Des*pre veacurile culturii și cultura românească, în* „Colocvii «Transilvania»", ediția a VIII-a/1984, Sibiu 1986, pp. 34—38).

Al. Oprea: „Care este adevărul istoric oglindit în povestirile sale, care de atâtea ori au fost identificate cu fabulosul oriental? în ce constă specificul lor național? Este Panait Istrati un scriitor francez – ținând Seama de limba în care a scris – sau un scriitor român? (…) Elucidarea acestui «caz» constituie pentru critica și istoria noastră literară și o obligație patriotică, întrucât figura scriitorului brăilean interesează nu numai publicul cititor de la noi, dar și din multe alte țări, unde cărțile lui au fost citite și lăudate. (…) Panait Istrati a adus patriei noastre, prin povestirile sale, un imens serviciu, răspândind în multe colțuri ale globului icoanele pământului românesc.

Analiza operei lui Panait Istrati nu poate fi neglijată pe motivul că aparține unui scriitor de limbă străină. Există deosebiri fundamentale între autorul *Ciulinilor Bărăganului* și acele persoane care s-au expatriat în Franța, având puține contingențe cu viața poporului nostru. Se știe că Istrati a ajuns în străinătate în urma unor împrejurări cu caracter întâmplător, și a refuzați să accepte o altă cetățenie (iar după 1930 s-a stabilit definitiv în România). Despre ținuturile natale, el a vorbit întotdeauna cu duioșie și venerație (…). Opera lui Panait Istrati nu poate fi înțeleasă în toate particularitățile și meandrele ei, fără a fi raportată direct la realitățile și condițiile literare românești (…). Istoriei noastre literare îi revine misiunea de a da o judecată completă asupra activității sale beletristice, încorporând-o – pentru întâia dată! — În tradiția literaturii române.

Pentru a repeta memorabilele cuvinte folosite de academicianul George

Călinescu, în cazul lui Creangă, putem spune și noi că Panait Istrati trebuie așezat în vremea și în țara lui". (Panait *Istrati,* Editura pentru literatură, 1964.) Z. O r n e a: „… Destinul i-a fost lui Panait Istrati, nu încape îndoială, nefericit. Și, mai ales, de un tragism puțin obișnuit. Născut în Brăila, a practicat, până a devenit scriitor, cele mai diverse meserii: hamal, zugrav, zidar, lăcătuș, lucrător la terasa-mente, gazetar, servitor, chelner, mecanic, fotograf. Și astea, toate, până la 39 de ani, când, după tentativa de sinucidere din 1921, doi ani mai târziu debutează spectaculos, recomandat și elogiat de Romain Rolland. În câțiva ani numele său e știut peste tot. Cărțile sale se epuizează instantaneu, scrie mult, parcă în febră, consumându-se neașteptat de repede. Perioada creației sale e foarte scurtă (numai 13 ani!), dar suficientă totuși pentru a se impune și a dăinui.

Totul e șocant, precipitat și dramatic în acest destin și în această operă. De la împrejurarea debutului (forțat prin tentativa sinuciderii), până la amețitoarele suișuri și căderi, nu numai în spațiul existențial ci și în acela al operei. N-a fost. – Are dreptate Mircea Iorgulescu. – Un exotic și un obsedat de pitoresc, cum l-a receptat din păcate, la început, o parte a cititorilor francezi. În scrierile sale trăiește o umanitate rănită, populată cu declasați, eșuați, oameni cu meserii incerte sau fără niciuna, dezmoșteniți și izgoniți care continuă să nădăjdu-iască. E o lume marginalizată, a învinșilor revoltați sau a revoltaților învinși. Și, surprinzător, chiar în acest univers al declasării, limita de jos a prăbușirii nu e niciodată epuizată, existând și aici gradații și totdeauna trepte încă disponibile de coborât. Dar toți visează la drumul înălțării, al evadării spre „dincolo", se amăgesc în plăceri ușoare, croiesc planuri și le povestesc, încearcă să se realizeze, întorcându-se apoi încă o dată înfrânți. O înfrângere care parcă nu e niciodată ultima. Această „lume de la fund", adesea magistral surprinsă, a născut caracterizarea lui Istrati drept „Gorki balcanic". Nimic pejorativ, firește, în această caracterizare (dimpotrivă), deși ea e departe de a putea epuiza substanța unei opere mult mai bogată în înțelesuri. Istrati a putut recrea acest univers pentru că era al său. Se ivise aici și trăise aidoma eroilor săi. Dintr-o astfel de lume ies uneori caractere. Dar adesea apar suflete labile, de revoltați rătăciți care eșuează acolo unde n-aveau ce găsi. E desigur o prejudecată, că opera sa e autobiografie nudă, mereu reluată și reconstituită. Scriitorul e un

imaginativ și destul episoade – chiar cărți – trec dincolo mult de experiența trăită. Dar nici nu se poate contesta, că biograficul ocupă în opera lui Istrati locuri considerabile (…). E greu, deși nu imposibil, de deosebit „vârste de creație” în opera lui Panait Istrati. Se poate totuși, cred, distinge între fabulosul primelor scrieri (Chi*ra Chiralina, Moș Anghel, Codin, Țața Minca) și e*picismul subliniat din celelalte (Cas*a Thuringer, Biroul de plasare). Apoi*, cum, după 1930, editurile pariziene îi recomandau să nu mai scrie povestiri, ci romane – pentru că numai ele sunt „cerute”, aceste din urmă scrieri sunt de mai amplă dimensiune, fără a fi totuși creații românești, în sensul consacrat al genului, în sfârșit, acest al doilea ciclu, mai ales Viaț*a lui Adrian Zografi, reco*nstituie nu copilăria și adolescența scriitorului, ci tinerețea-i zbuciumată. Nu interesează dacă scriitorul avea dreptate atunci când îi mărturisea lui Romain Rolland, în ianuarie 1935, că scrierile din acest al doilea ciclu, rămas din păcate neîncheiat, ar reprezenta „partea capitală a operei mele”. Importantă e schimbarea de ton și de modalitate, prin amintita prevalentă a epicului și renunțarea la încărcarea stilistică și a metaforizării abundente. (…)

Deși elementul autobiografic e incontestabil, ar fi eronat să căutăm în aceste scrieri episoade literare ale unor momente de istorie efectivă. Imaginea de aici, despre mișcarea socialistă e naivă și deformată. Deformată de viziunea binișor anarhică a unui revoltat perpetuu, care refuză disciplina și doctrina-lul, între „onestitate și sinceritate, onestitate și disciplină”, o preferă pe cea dintâi, refuzând lecturile și acceptând numai independența totală în acțiune. Istrati, ca și eroul său Adrian Zografi, e pururea, cum s-a și considerat, un „franctiror în vălmășeala socială”, neacceptând organizarea și strategia țelului colectiv. Psihologia de insurgent anarhic a eroului este peste tot prezentă în aceste pagini, în care pulsează, totuși, o lume surprinsă, cu artă autentică. Arta unui scriitor, care consideră că „adevăratul artist trebuie să fie un apostol sau un revoltat împotriva tiraniei. Frumosul care nu e în slujba binelui este ca un soare, care încălzește o planetă moartă.”

De fapt, această operă, deși scrisă inițial în limba franceză, este românească. A fost nu numai gândită în românește, dar întreaga ei substanță, e națională. „Eu sunt și țin să fiu – scria Istrati, încă în 1925. – Un

autor român (…) fiindcă simțirea mea realizată azi în franțuzește, printr-un extraordinar hazard, izvorăște din origine românească". Și totuși, această apartenență i-a fost mereu contestată.

G. Călinescu afirmă și în *Istoria literaturii,* din 1941, acest punct de vedere, când se rostea prea decis: „cu toate că Panait Istrati a dat și versiuni românești ale operei sale, el nu va fi niciodată scriitor român". Timpul a modificat esențial această opinie de neacceptat și mari critici din trecut și de azi consideră pe drept, opera lui Panait Istrati ca esențial-mente națională. Sadoveanu, de altfel, identificase, încă în 1925, în Panait Istrati „un frate al meu și fiu al acestui pământ", iar Camil Petrescu îl considera, într-un memorabil articol din 1935 un scriitor profund național (…).

Acum, când sărbătorim centenarul omului Panait Istrati, nu se putea o faptă mai potrivită pentru a-i cinsti opera*.

Opera unui scriitor al acestui pământ, a unui scriitor în care Mircea Iorgulescu vedea, într-un inspirat eseu, deopotrivă un învingător și un învins, a-și adăuga numai că învinsul a triumfat prin operă." *(Panait Istrati sau triumful învinsului,* în „România • literară", nr. 22, 31 mai 1984.)

Edgar Papu: „… Anunțând centenarul nașterii lui Panait Istrati, pe la sfârșitul lui 1983, Alexandru Talex a realizat un mare act cultural și patriotic. A editat în două impozante volume, tot ceea ce a tradus scriitorul în românește sau și în românește. Recunoaștem aici o restituție splendidă, revenită patrimoniului național. Ne apare acum indiscutabil al nostru, unul din genialii prozatori ai veacului XX.

Panait Istrati întrunește – într-o unică expresie artistică – o dublă față. Pe de o parte se integrează, într-o străveche și mereu continuă tradiție a literaturii noastre, iar pe de altă parte se arată a fi un formidabil înnoitor. Să le privim pe fiecare, din aceste două fețe ale artei istratiene.

Perpessicius: „Fixată, astăzi, în planul și în conștiința literaturii universale, opera lui Panait Istrati se cuvine încetățenită, cu aceleași onoruri, și în mica noastră republică a literelor. (…) Omul acesta care-și refuza, cu oarecare insistentă cochetărie, titlul de romancier sau de scriitor profesionist, așa cum l-au consacrat timpurile din urmă, era totuși din ginta celor miruiți de Apollo să scrie carte după carte, până ce-și va fi tors întreg caierul, până ce-și va fi comunicat toate mesagiile cu care-l învestise un

destin nepătruns. (…) A fi înălțat pe eroii cântecelor noastre bătrânești și din figuri schematizate oarecum, ca niște fresce bizantine ale istoriei noastre sociale, a-i fi promovat în planul epopeelor orientale și homerice, iată ceea ce a izbutit Panait Istrati, iată originalitatea lui în conspectul literaturii noastre naționale. Eroismul acestor haiduci, ai sorții și ai codrilor, împătimiți de libertate și onoare, chiar când e vijelios și năpraznic, păstrează o ținută și o demnitate, o noblețe pe care o întâlnim numai în marile creațiuni homerice. Vorba lor e cumpănită și aleasă, pentru că-n ea picură înțelepciunea veacurilor (…). Panait Istrati e, după Creangă, unul din cei mai înțesați de ziceri populare, în scrisul său (…) atât pitorescul vieții noastre de la țară cât și specificul înțelepciunii noastre populare sunt urmărite și puse în lumină cu constantă dragoste. Este însă chiar mai mult. Substratul acesta de credințe populare urcă până la vârsta dintâi, a bogomilismului (…).

Literatura lui Panait Istrati (…) nu este numai ilustrația acelui captivant dar de povestire, al cărui debit firesc făcea pe Romain Rolland să vorbească de prezența – «unui tumult al geniului». Literatura lui Panait Istrati este literatura unui suflet, a unei inimi mai curând, a unei sensibilități, profund umanitare, pentru a folosi un termen de care s-a cam abuzat și din pricina aceasta literatura lui a încălzit inimile cititorilor, prin omenescul întâmplărilor și simplitatea cu care sunt înfățișate. Mai mult decât celelalte sentimente, ceea ce a ținut Panait Istrati să consemneze în paginile cărților lui – și chiar în cele extraordinare ale haiducilor – sunt bătăile inimii, omenia, bunătatea, spiritul samaritean. Inim*a e în* centrul acestui personal sistem al operei lui (…).

Ciulinii Bărăganului și *Nerantula* sunt cu adevărat două din cărțile lui cele mai izbutite și care au darul, ca și *Chira Chiralina,* ca *Moș Anghel* și ca *În lumea Mediteranei,* să ne introducă în însăși inima acestui povestitor și făuritor de legende. S-a spus, în trecut, că *Ciulinii Bărăganului* este romanul revoluției agrare de la 1907. Însă Panait Istrati este cel mai străin cu putință dintre scriitorii noștri, de concepția romanului social așa cum l-au înțeles și realizat, pe chiar tema aceasta a răscoalelor țărănești, Liviu Rebreanu și Cezar Petrescu (…). Ciul*inii Bărăganului sunt* de fapt poemul pustietăților, al zărilor necuprinse, al împărăției scaieților, porniți în lume odată cu

crivățul care-i alungă ca pe tot atâtea suflete neliniștite. Este, aici, un Bărăgan altul decât cel clasic, cum ni l-a transmis Odobescu, și dacă ar fi să-i aflăm un corespondent, l-am apropia mai curând de viziunea troglodită a Bord*eienilor lui* Mihail Sadoveanu.

Cât despre *Nerançula* (…) ea este, dimpreună cu cele mai bune pagini din Miha*il, însu*și poemul

Brăilei. Niciodată peisajul acesta dunărean, de un exotism autohton totuși (…) – niciodată toate aceste detalii de viață, de moravuri și de ritual, dictate nu de dragul pitorescului, n-au fost evocate cu mai multă poezie, ca în aceste două cărți ale lui Panait Istrati. (…) Neranțul*a ilustrea*ză, împreună cu Ciulinii *Bărăganului și în lu*mea *Mediteranei, simplita*tea patetică spre care se îndrepta tot mai mult scrisul lui Panait Istrati (…).

Literatura noastră modernă îl revendică cu hotărâre pe Panait Istrati, pe fiul pierdut și revenit, ca *și* Ulise al versului francez, după o miraculoasă călătorie. Opera lui Panait Istrati întregește peisajul literaturii românești din ultimii douăzeci de ani, căci, dimpreună cu Mihail Sadoveanu și Li viu Rebreanu, autorul *Chirei Chiralina* alcătuiește treimea cea de o ființă a celei mai unitare substanțe epice (…) ca și aceștia, Panait Istrati este, dintre toți ceilalți scriitori moderni ai noștri, acela care aduce cele mai multe probleme, cei mai mulți eroi și cea mai puternică individualitate”. (Jur*nal de lector, Edit*ura Casa Școalelor, 1944.)

Petre P and rea: „Gloria lui Panait Istrati a mers crescând. Romanele sale s-au succedat într-o avalanșe de surprize și într-un cor de laude, de la Leon Daudet până la *l'Humanite.* Grăise un ins din – «poporul abisului», un om din familia lui Jack London și a lui Maxim Gorki. Aducea din mijlocul hamalilor, al muncitorilor din porturi și al țăranilor arși de soare din Baldovineștii Brăilei, un parfum nou și în limbajul lui colorat se concentrau înțelepciuni străvechi, multă obidă și un farmec nespus. Artistul Panait Istrati va rămâne în istoria literaturii europene din ultimele decenii. Drama lui Istrati a început de când s-a decis să ia o atitudine politică

Spirit protestar, era firesc să fie atras de extreme (…).

Prin temperament, Istrati era predestinat să fie un învins al vieții sociale, care are reguli de aramă și de crudă strictețe. Aceste înfrângeri au fost subliniate, de altminteri, de artist, într-o serie de cărți, care formează o

galerie incontestabilă (…). La moartea lui ne-a cutremurat destinul artistului solitar” („Dimineața”, 18 aprilie 1935.)

I, P e 11 z: „Niciodată nu se va uita că în tinerețele sale multchinuite a trăit printre muncitorii din portul Brăilei și a luptat cot la cot cu ei. Că s-a ridicat cu hotărâre împotriva asupritorilor și a suferit prigoana burgheziei; că a militat prin scris pentru promovarea idealurilor clasei muncitoare, a demascat pe exploatatori, a biciuit tagma „stăpânilor”; nu se va putea uita că tocmai în *această* fază când scriitorul se simțea legat de clasa sa, a dat tot ce e mai valabil în cartea sa. *(Cum i-am cunoscut,* Editura pentru literatură, 1964.)

Dan Petrașincu: „Panait Istrati, în mijlocul tradiției franceze, era însuși simbolul literaturii românești în mijlocul celei franțuzești”. („Rampa”, 18 aprilie 1936.)

Gamil Petrescu: „S-a spus, cu miere și cu sare în frază, că Panait Istrati ar fi un simplu povestitor de «vieți de haiduci», care a cucerit străinătatea, da-. Torită farmecului exotic al subiectelor însăși… Cine judecă însă așa, e un năuc al valorilor, al bogățiilor artei… Acestor subiecte stupide, Panait Istrati le-a dat o substanță sensibilă, o plasticitate de o vigoare rareori ajunsă în literatura universală. Ca poet; depășește desigur și pe Gorki și pe Romain Rolland, patronii lui spirituali. Ceea ce a cucerit douăzeci și două de popoare ale lumii nu sunt istorii «polițiste», fie ele și haiducești, ci o viziune a vieții, halucinantă și înfiorată ca un univers nou. Firește, opera lui cuprinde și altfel de întâmplări, ca de pildă povestea unică a Chirei C*hiralina, dar anum*ite fapte și portrete haiducești au căpătat sub pana lui o măreție cu ADEVĂRAT *homerică*… Dar pentru făcut aceste constatări e timp nesfârșit, căci opera lui Panait Istrati e sortită multor veacuri, și oamenii viitorului nu-și vor mai închipui, probabil, că așezându-se cu ura lor pe un cadavru, acoperă și sufocă o parte din geniul speciei însăși”. (,. Gazeta”, 29 aprilie 1935.)

Cezar Petrescu: „Fără îndoială, încercarea lui Panait Istrati de a-și refixa rădăcinile sufletești în pământul natal n-a fost prea fericită. Puțini prieteni l-au întâmpinat cu inima și cu brațele deschise. Manifestațiile s-au dezlănțuit mai mult împotriva lui, decât pentru dânsul (…). Sosise acasă și se simțea mai singur decât în ceasul plecării. Era pentru omul și scriitorul

Panait Istrati, o dramă. Pentru noi, o ingratitudine. Căci omul și scriitorul meritau ceva mai mult (…).

Ne cucerise opera. Ne cucerise temperamentul. Simțeam ceva mai puțin banal, în om și în operă, decât tot ce ne puteau oferi profesioniștii literaturii, industriașii volumelor cu tiraj (…). Scriitorul aducea altceva, proaspăt și tragic. Experiența omului care a înfruntat pieptiș destinul, a trăit direct și patetic, a cunoscut deznădejdea și a cunoscut ceva mai rar. – Consolarea prieteniilor, când sufletele se deschid de la om la om, altfel decât în lumea deșartă a literaturilor (…). Această umanitate, Panait Istrati a cunoscut-o prin experiență directă, i-a fost apropiată, s-a identificat cu ea (…) și a exprimat-o în opera literară, cu un farmec oriental de povestitor și cu o adâncă iubire de tot ce e umil și dureros în viața umiliților (…). Unica preocupare i-a fost să-și plătească o grea datorie față de tovarășii dintre care a pornit și pe care niciodată nu-i părăsise". („Curentul", 21 septembrie 1931.)

Al. Philippide: „Izvorâtă dintr-o puternică nevoie de destăinuire, opera de povestitor a lui Panait Istrati este pătrunsă de sentimentul prieteniei. Aproape toți eroii lui Panait Istrati, începând cu autobiograficul Adrian Zografi se pot reduce la un singur tip dominant: omul care tânjește după prietenie, care trăiește pentru prietenie și care vede suprema mulțumire sufletească în găsirea unui suflet bun. În această căutare a prieteniei se subliniază și se topesc toate celelalte sentimente (…). Omul descris de Istrati este un căutător de imposibil. Așa cum caută prietenia visată, el caută și dreptatea socială, bunătatea, sinceritatea. (…) Un realism violent și crud, o observație nemiloasă a firii omenești și o adâncă experiență a vieții tempereazā romantismul personajelor și restabilesc totdeauna adevărul situațiilor. Acolo unde acest adevăr ar putea fi pus la îndoială (ca în ciclul povestirilor cu haiduci), tonul de legendă și de baladă veche transfigurează realitatea și o înalță pe culmile poeziei epice. (…) Suntem departe aici de vagabonzii sublimi și de criminalii neprihăniți din unele romane rusești. Vagabonzii și golanii lui Istrati sunt frământați desigur și ei de năzuinți sublime, dar ei sunt în același timp umani și adevărați, supuși la patimi și la cusururi, încătușați de pasiuni violente, copleșiți de păcate, fulgerați de ură sau înrăiți de dragoste neizbutită (…) fondul sufletesc al tuturor este bun și

numai societatea și împrejurările potrivnice și nedrepte îi fac păcătoși și răi. Este: aici, la Istrati, o bună parte de tezism și un rousseauism cam naiv (…) consecință firească a setei aceleia de sentimente absolute, care înainte de a fi a eroilor lui, este a scriitorului însuși. (…) «Cazul» lui a produs un răsunet european. Și într-adevăr este ceva uimitor și rar, în cariera literară a acestui om, care la 40 de ani ajunge să scrie opere pline de culoare, de sevă și de originalitate stilistică, într-o limbă care nu e a lui, pe care a învățat-o târziu, la 35 de ani și pe care cu o îndrăzneală nemaipomenită și candidă o înflorește cu idiotisme românești, traduse ad-literam, cu cuvinte ș*i expresii r*omânești transpuse fără niciun înconjur, reușind totuși să aibă o frază de o eleganță clasică și să fie atât de român în haina lui străină (…) pentru o bună parte din publicul nostru cititor, omul acesta, care a fost unul din cei mai mari poeți-povestitori ai noștri, este însă scriitor francez. Soarta ciudată și plină de peripeții a lui Panait Istrati îl urmărește, în opera lui, și după moarte.” („Adevărul literar și artistic”, 18 aprilie 1937.)

Al. P i r u: „Factorul decisiv pentru stabilirea naționalității unei opere literare este limba. În această privință Panait Istrati, care a scris exclusiv în limba franceză, poate fi socotit scriitor român? (…) Spre deosebire de un Joseph Conrad însă, care scriind în limba engleză și-a uitat cu totul patria sa de origine (Polonia), Panait Istrati izbește prin specificul românesc al operelor sale. De aceea toți cei care vorbesc în străinătate de el îi amintesc originea (așa Lalou, Larnac, printre francezi, așa Adriano Tilgher, printre italieni; acesta din urmă, critic de mâna întâi, scrie în La C*ultura din* 15 decembrie 1927 un articol elogios despre Un n*arratore rumeno-francese:*

Panait Istrati). (…) Fără îndoială că nu numai spe-, cificitatea acestor opere, dar și conținutul lor protestatar, realist critic, determina pe Ibrăileanu să le analizeze în „Viața românească”, să le recomande cititorului român”. („Viața românească”, februarie 1957.)

M. Pop: „Puțin cunoscută, opera literară a lui Panait Istrati, deși scrisă în limba franceză, poartă un puternic caracter național. Talentul autorului nu mai. Are nevoie de vreo recomandație; el a fost remarcat și subliniat la vremea sa de Romain Rolland. Ar fi greu să caracterizăm creația lui Panait Istrati în câteva cuvinte. E cert însă că prin cele mai bune pagini ale sale, ea se încadrează în realism și merită interesul corespunzător al editurilor și al

istoricilor literari”. („Scânteia”, 26 septembrie 1956.)

Magdaleine Paz: „Dacă citești cu atenție confesiunile lui Istrati despre sine, ești izbit de faptul că atât virtuțile, cât și scăderile sale îl predestinau la cariera de povestitor. Înzestrat cu un temperament de foc (…) nu cunoaște decât stările de paroxism; se mișcă neîncetat de la un pol la altul. – Delirând de entuziasm sau de tristețe; înfometat de libertate, urând toate servitutile, el este vagabond până-n măduva oaselor, wand*erer-type, noma*dul prin excelență care nu-și găsește echilibrul decât într-o rătăcire continuă. Vagabondând întruna, cunoaște o mie și una de aventuri: el este bun, brav, generos, dornic să împartă, să-și deschidă inima, punga, ușa casei și să-și ofere mâinile scheletice.

Atâta mobilitate sufletească, o stofă atât de aspră și somptuoasă, o atare experiență bogată, o nebunie atât de magnifică în dăruirea de sine, n-așteptau decât șansa de a înflori în povestiri cu miez și colorit proaspăt. Grație „Vocii de la Villeneuve”, cum o numește Istrati, opera sa a prins formă – operă viguroasă, emoționantă, mușchiuloasă, înfrumusețată de tinerețe și forță populară.

Dar în destinul lui Istrati se află o dramă de care nu-și dă seama și pe care o frază din prefață la *Maison Thuringer* o exprimă în întregime: «Nu mă simt născut să distrez pe oameni, ci ca să-i învățv frățește». Iată nenorocirea! (…) Câtă vreme povestea pur și simplu, cu vorbele sale, răzbătea revolta; de când vrea să instruiască, o batjocorește (…). Cât de tulburător era Istrati, cât de prețios îi era mesajul, atunci când nu era decât un povestit*or!” („Monde”*, 11 martie 1933.)

Henry Poulaille: „Cazul acestui scriitor a fost interesant. El dezmințea pe viu profețiile care pretindeau că autodidactismul nu există. Istrati, scriitor autodidact român, o demonstra într-o limbă colorată și robustă, care nu era a sa.

Când Rolland l-a numit pe Istrati «un Gorki balcanic», a făcut-o având puternic întipărită figura autorului *Vagabonzilor.* Istrati i-l evoca prin subiecte și în același timp pentru că era muncitor. Întreaga operă a lui Gorki este și ea autobiografică. Ca și Gorki, Istrati vagabondase douăzeci de ani. Ducând o viață plină de aventuri extravagante, la cheremul intemperiilor și al necazurilor, din lipsă de bani. Istrati a trebuit să facă toate meseriile

pentru care nu se cere ucenicie, fiind, pe rând: băiat de prăvălie, plăcintar, lăcătuș, lucrător de tera-samente, hamal, mecanic, om-sandvici, servitor, pictor de firme, zugrav, ziarist, garajist și, în sfârșit, fotograf. Călătorea adesea clandestin pe vapor, prins și aruncat jos la prima escală. În felul acesta, autodidactul are în universul său amintiri ce nu sunt la îndemâna scriitorului de profesie (…). Istrati aduce o întreagă lume de amintiri, făcându-ne să le retrăim în cărțile sale.

Este aportul viu pe care-l conține opera sa. Ea ni se oferă ca un album cu imagini mărite și violente, care glăsuiesc despre drama mizeriei omului, sub lovitura sorții haine (…).

Istrati era un oriental, într-o măsură de care nu-și da seama, de o exuberanță fără nuanțe. A avut cel puțin atâția prieteni, câți și dușmani. Oficia prietenia, dar cam ca un profet, foarte egocentric. I-am fost prieten (…). Chir*a Chiralina m-a* entuziasmat; Moș *Anghel nu m*ai puțin. Când a apărut, a fost departe de a culege aceleași sufragii ca și primul volum al Pove*stirilor lui Adrian Zografi. Au u*rmat mai multe săptămâni de tăcere. Se părea că i se purta pică scriitorului pentru că nu-și dez-mințise promisiunile… Această tăcere mi-a dat ideea creării unui premiu literar, care făcu vâlvă în februarie 1925. I-am decernat Premiul *fără Nume – premiu s*trict moral (…). Moș Anghel n-*a putut fi* îngropat. Editura „Rieder” n-a îndrăznit totuși să-i pună banderola Premiul fără *Nume. (…) în această* carte nu se află niciun fel de vorbărie (…), cu o limbă care curge alertă, plină de vervă, personajele sunt sculptate cu vigoare. Arta povestitorului are aici o strălucire dintre cele mai impresionante. Zadarnic am căutat la cei mai buni realiști ai noștri un atare simț al racursului, ca cel dovedit în povestea vieții lui Anghel, nefericitul în căsnicie, pe care o soartă stranie îl va duce la cel mai înspăimântător sfârșit. În fața decăderii lui Anghel, te gândești la povestea lui Iov din Biblie. În povestirea lui Istrati se află însă un tragic nemaipomenit, inexistent în povestea biblică.

Cosma are un accent nu mai puțin excepțional, fără egal nici la Gorki, nici la Kipling, nici la vreun alt mare povestitor. Realizarea acestei povestiri ține de miracol.

Fără sfârșitul lui Cosma, care-i de un tragiq neașteptat, cititorul este ținut în chinga încordării și numai urechi, ca un copil care devoră o carte ce-l

subjugă, aproape că strigă: «încă… Încă!» – într-atât este de extraordinar farmecul povestitorului.

Moș Anghel este una din cele mai frumoase scrieri ale lui Panait Istrati și una dintre cele mai minunate din limba noastră. Dacă n-ar fi scris decât această operă, Romain Rolland, având-o în mână, ar fi putut vorbi cu îndreptățire despre geniu. Fiindcă Istrati, chiar dacă a avut destule defecte ca om și scriitor, a avut de asemeni și geniu. *Moș Anghel* este una din dovezi”. Prefață la *Moș Anghel,* Editions Club francais du Livre, 1951.)

Jean Prevost: „Această prefață (la *Casa Thurin-ger,* în ediție franceză) domină cartea. Și dacă am citit-o până la capăt, este mai întâi pentru strigătul angoasat al unui om care-și simte vitalitatea atinsă, care încearcă să-și rezume toată opera viitoare într-un singur cuvânt: «Ca să respir, nu mai am decât baza plămânilor. Nu pot face două sute de pași, nici vorbi cinci minute, fără să nu mă sufoc. Și corpul meu, ars de febră, nu cântărește mai mult decât cincizeci de kilograme… Totu*și, nu pot muri [*» *Aici*, în acest testament precipitat, se află totul: lichidarea vechilor prieteni, o mare ranchiună împotriva dragostei, ambiția de-a instrui, în loc de-a amuza (ambiția lui Tolstoi la bătrânețe). (…) Credință în viață, cu orice preț, și mai ales naufragiul marei sale speranțe în eliberarea colectivă, atunci când își pune întrebări asupra destinului omenirii (…). Istrati ne anunță că nu mai face *altă artă și nici nu v*a mai face (…); eu cred contrariul: el a redescoperit arta.” („Notre Temps”, 19 februarie 1933.)

Valeriu Râpeanu: „Istrati a început să scrie către sfârșitul primului deceniu al secolului nostru, într-un moment în care semănătorismul agoniza în paginile penibile ale unor manufacturieri minori. Dar a crescut și s-a format într-o perioadă când acest curent căpătase vitalitate. Opera Panait Istrati se înscrie nu în cadrul postulatelor ideologice ale curentului cunoscut sub acest nume, (…) ci într-o tendință mai generală a literaturii și culturii românești de la începutul veacului trecut, și anume abordarea acestor teme și subiecte care să reflecte specificul nostru național (…). La Panait Istrati se pot identifica și unele ecouri ale curentului dar, în același timp, și replica acestui curent. Și el, și Sadoveanu, Goga sau Agârbiceanu vor crea o literatură dramatică în esența ei, străbătută de fiorul marilor conflicte umane ce exclud idealismul semănătorist. Panait Istrati este

scriitorul care surprinde de la o înaltă tensiune artistică, interferența dintre sat și oraș, momentul de început al mutațiilor demografice care au dat o sinteză sufletească atât de originală și de ciudată. Într-o epocă literară în care era frecvent tipul inadaptabilului, al omului înfrânt, Panait Istrati este unul dintre cei care au impus un erou plin de vitalitate, de o forță și o energie rar întâlnită.” („Lupta de clasă”, decembrie 1965.)

Li viu Rebreanu: „Naiv și inadaptabil, ca orice scriitor adevărat, Panait Istrati și-a cheltuit multă energie și tot atâta talent să îndrepte lumea după chipul și- asemănarea sufletului său. În lupta cu nedreptățile vieții sociale, el, cel cu inima deschisă, franc și leal, era mai dinainte înfrânt, destinat să rămână singur. (…)

Panait Istrati a sacrificat tot, pe altarul unei lumi mai bune, în care dreptatea să împartă fericire tuturor. E cel mai fanatic profet al paradisului integral pe pământ, cât mai grabnic. Câte decepții și câte răni adânci i-au amărât viața plină de toate încercările?

Dincolo de zbuciumările lui pentru o omenire mai bună, rămâne consolatoare literatura lui, pură și fragedă (…). Povestirile acelea sfătoase, pitorești, simple și antrenante, par a fi dintr-o nouă O mi*e și una de nopți. Acce*ntele de revoltă ale povestitorului au acolo ceva din basmele eterne în care oamenii își realizează visurile. Panait Istrati se realizează în povestirile sale. Luptătorul poate avea dușmani și prieteni. Povestitorul are numai prețuitori (…). Puțini scriitori au prețuitori mai mulți, în mai multe limbi și de mai multe neamuri, ca Panat Istrati. Dragostea celor mulți, dezinteresată și credincioasă, e mai prețioasă ca admirațiile zgomotoase de ocazie.” „România literară”, 6 mai 1933.)

Robert Jospin: „… Operă literară, imensă, tumultoasă ca un șuvoi de munte… Dar, ceea ce-i face măreția este pasiunea înnăscută a unei sete de adevăr, precum și faptul de-a ne revela – cu un rar talent. – Viața mediul și epoca în care a trăit. Condeiul său este neîndurător. Inimă simțitoare în fața oricărei suferințe și în același timp nemilos cu minciuna și ignominia.

Un atare monument literar nu se descrie. Se citește. Citiți-l pe Panait Istrati! Este un act de salubritate intelectuală (…). El scrie, ca să ne țină gândirea trează, îndemnându-ne de-a vedea lumea, așa cum este în realitate. (…)

Panait Istrati a fost un individualist convins, refractar la orice conversiune, refuzând orice constrângere ideologică, denunțând „crima de-a te supune”. De pe patul său de suferință, el a rostit învins aceste cuvinte grele: „Nimeni nu-și închipuie, în ce grad am fost adevăratul revoltat al acestui secol. Omul care, de mic copil, a condamnat instinctiv crima de supunere la mentalitatea tradițională, aceea a familiei, a societății și a turmei.”

În 1927, primul voiaj în U.R.S.S., sub Stalin, descoperă progresiv, un alt aspect al realității sovietice. Deziluzia îl cuprinde. Urmează „Vers l’autre flamme” (1929), unde denunță crimele capitalismului și ale revoluției sovietice. În Franța, Henri Barbusse a fost calomniatorul cel mai odios. Pe de altă parte, prietenia cu Romain Rolland fu afectată. Ruptură, care provoacă amărăciune (…).

Mărturisesc aci, că drumul meu a fost paralel cu al lui. Drum dificil. Dureros, care te despoaie și te îmbogățește în același timp.” *(Un homme, un combat, une lecon,* în „Le Libertaire”, septembrie 1987).

Vintilă Russu-Sirianu: „(…) în cei șapte ani de activitate în capitala Franței, am avut prilejul de a auzi direct păreri despre Istrati, (…) din care îmi îngădui să consemnez pe cele ce mi-au părut mai interesante:

Eduard Herriot: «E limpede: Istrati e un fabulos fiu al folclorului. Marea lui artă constă în a nu redacta, ci în a vorbi, cu pana».

Francis de Croisset: «Da, ador povestirile acestui ciudat poet-vagabond. De ce? în primul rând, fiindcă n-aș putea scrie nicio pagină ca el».

Elena Văcărescu: «Panait Istrati? … Ce poezie imensă, plină de incendii! … în paginile lui, fără rime, fără măsură, fără cezură, câte mii de versuri violente și mângâietoare, brutale sau grațioase».

Erich Maria Reinarque: «însușirile lui excepționale de narator pornesc dintr-un vast fond poetic, în fond, acest Istrati este un muzician care farmecă realitatea, o creează din ficțiune printr-o chimie literară stupefiant de simplă».

Paul *Valery:* «Acest Istrati e liber și gol ca o vietate din junglă. Ce fericire pentru el, ce desfătare pentru noi»,

Jean Bruhnes: «Cum să nu-mi placă, tinere prieten? Sunt minunate pagini din specialitatea mea: geografia umană, în formă poetică». *(Vinurile lor,*

1969, Editura pentru literatură.)

Edouard Raydon: „Prin moartea lui Panait Istrati, dispare un vagabond de geniu, un om excepțional.

Excepțional prin darurile sale literare, prin revoltele sale, prin dezinteresarea și renunțările sale. Excepțional, de asemeni, și prin dragostea înfocată față de om, fratele său. (…) La fel cu alți scriitori pe care viața i-a cumințit, Istrati ar fi putut deveni «bogat și respectat». N-a vrut-o.

Opera nu va muri și omul va supraviețui.

Aparține falangei «Uriașilor gândirii generoase», către care și-a îndreptat crezul toată viața și care va trebui să-i facă loc în Parnasul său.” *(Vagabond de genie.* Edition Municipales, 1968.)

P î e rre-Andre R i e b e n: „Nu întâmplător, Camus se întâlnește cu Panait Istrati în conștiința despre caracterul derizoriu al vieții cotidiene. Această «sclavie deghizată în libertate» – imaginea monstruoasei evidențe a nedreptății în lume – se apropie, efectiv mult, de conștiința absurdă. Pentru copilul sărac din Brăila, absurdul se naște, ca și la Camus, din sentimentul «înstrăinării» sale față de universul înconjurător: «E greu să te simți străin în propriul tău oraș și familie… Sunt momente, când alung ființele iubite și vin aici, singur, să-mi strig durerea la Dunăre.» (…)

Analogiile cele mai izbitoare, întregesc gândirea din *Mitul lui Sisif* și viața lui Istrati, se manifestă mai ales în rezultatele pe care cei doi scriitori le trag din experiența lor. La Camus, singurul răspuns dat absurdului este revolta care, contrar speranței sau sinuciderii, menține opoziția conștientă între dorința de lumină, prezentă în om și iraționalul lumii. Istrati respinge, din răsputeri, resemnarea, dar nu sucombă nici la tentația idealismului. La el, nostalgia binelui e inseparabil legată de conștiința răului. Nu prin negarea acestei antinomii va rezolva drama resimțită în adâncul său, ci dimpotrivă, căutând s-o păstreze mereu prezentă într-ânsul: «dragoste și ură inuman împerecheate». Așadar, contradicția pe care Camus o stabilește în cartea sa, prin reflexie la nivelul inteligenței, la Istrati domnește la nivelul sensibilității.

După *Mitul lui Sisif,* a trăi o experiență, un destin, înseamnează a-l accepta în întregime… A nega unul din termenii opoziției în care trăiește, înseamnează să i se’ sustragă! Situație identică și pentru Istrati care a voit să

cunoască mizeria umană de pretutindeni, cu prețul suferinței proprii. Aci nu este vorba de a opta pentru un aspect uman privilegiat, ci de a accepta viața așa cum este, chiar și în contradicțiile sale: «Nu scăpăm de înjosire, decât îrripletindu-ne viața cu tot ceea ce constituie binele și răul în jurul nostru».

«A-ți împleti viața cu tot ce e viu», atât pentru Istrati ca și pentru Camus, înseamnă trăire la maximum, ca urmare a revoltei. Or, numai un suflet destul de puternic poate suporta revolta. Or, numai un suflet înzestrat cu destulă forță ca să suporte mizeria și destul de nobil ca să înțeleagă frumosul poate să îmbrățișeze o atare existență, deoarece, spune Istrati, «întinderile iubite de fantezia mea au fost desțelenite de coada tenace a dracului și fecundate de sământa fierbinte a lui Dumnezeu». Această atitudine se manifestă la el prin suferință și dragoste. Prin suferința «acceptată, implorată chiar, ca o izbăvire», răul mârșav este integrat ordinii umane. Deoarece suferința este un rău trăit în carnea și sufletul omului, respins în numele binelui negat și fără de care n-ar fi existat. Țăranul, călcat în picioare la curtea boierului, atestă prin chinul său existența unei justiții, fiind posibilă încălcarea ei, suferința leagă ființa umană de cei doi termeni ai contradicției, care-i alcătuiesc soarta și realizând între ei instabilul echilibru în afara căruia domnesc aceste două încarnări ale morții: răul voit și răul trecut sub tăcere. Acest echilibru, Istrati îl numește: stăpânirea de sine. Împreună cu «luminoasa și aparenta indiferență» este singurul răspuns dat răului absurd.

La multiplicarea existenței în adâncime prin suferință, dragostea universală îi adaugă una, în întindere. Este vorba de un elan generos care împinge pe om să se alăture tuturor formelor creației. Istrati afirmă că este o greșeală a crede că trebuie să cunoști mai întâi viața, ca s-o poți iubi. Dimpotrivă, înainte de a o iubi, trebuie să fii însuflețit de o dragoste nemăsurată față de ea. Și omul, care poartă în sine diversitatea vieții, care are atâția ochi câte aspecte suferă ea, este singurul în stare de o atare dragoste. Reproșului că a avut «două fețe», Istrati a răspuns: «Două fețe? Nătărăilor! Am nu două, ci treizeci și șase de mii». Aceste nenumărate fețe, unele mai însetate decât altele în a vedea și a iubi, i-au creat o lume pe măsura a ceea ce a cerut și dat vieții. Acest perpetuu schimb a căutat de-a

lungul vagabondajelor sale. La fel (…) cu don Juan, citat de Gamus, ființe «care țin să se epuizeze»; de-a epuiza cu pasiune necuprinsul teritoriu al experienței pe care îl oferă realitatea, surprinsă în multiplicitatea ei. Dintre toate figurile care se dăruiesc dragostei, în universul lui Panait Istrati doar aceea a omului este cea mai impresionantă. Iar prietenia – această altă formă a schimbului – se află aci pe primul loc. Comuniunea cu aproapele este cea mai autentică confruntare cu cele două adevăruri ale lumii: «Omule, cu figura aprinsă de dorințe, răscolită de spaimă… Plămădit din generozitate. Omule, care apari în calea mea, cu existența ta milenară: eu nu sunt decât un nestatornic; dar când îți iau chipul între mâinile mele și-l privesc, într-atât mă adăp de la forța ta, încât te poți întoarce după aceea la viteaza ta singurătate și să te gândești toată viața la întâlnirea noastră. Deoarece în acea clipă te-am golit, precum tu însuți m-ai golit. Tu mi-ai dat comoara dragostei tale, care-ți prisosea, iar eu pe-a mea, care mă împovăra». (Prefață la Les Char*dons du Bărăgan, Kyra Kyr*alina, Rencontre, 1961.)

Jacques Robertfrance: „Un punct comun, între atâtea altele, la Istrati și la Gorki, este acela că filosofează, devenind de îndată amândoi insuportabili. Atât unul, cât și celălalt – și mai ales Istrati, care este mai expresiv – nu urmăresc doar să povestească sau să spună ce au văzut. Ci să formuleze judecăți, în mod subtil și pedant. Ei se tem ca nu cumva să-i scape cititorului înțelesul moralizator al povestirii. Gorki își face însă comentariile cu mai multă discreție, poate fiindcă a avut maeștri mai buni.

Cele mai bune povestiri ale lui Istrati sunt *Chira Chiralina* și *Codin*, densitatea faptelor împiedicând orice alunecare spre considerații exterioare. Cea mai puternică operă a acestui scriitor este însă *Ciulinii Bărăganului (…), a că*rei inspirație dezvăluie un orizont neîntâlnit în alte cărți ale sale.

Ciulinii Bărăganului sunt construiți pe un mit. Acest simbol popular al ciulinilor rostogoliți de crivăț toamna pe pustietățile Bărăganului, ca și goana fantastică a copiilor ce-i fugăresc, au același rol ca al temei legendare a haiducilor din primele *Povestiri ale lui Adrian Zografi.* Istrati se depărtează aici de Gorki, de care nu poate fi apropiat – în general – decât prin meandrele hazardate ale adolescenței. Gorki este un vizual: zugrăvește numai ceea ce vede (…) în timp ce Istrati imaginează. Imaginează pentru că

vorbește. Un cuvânt naște alt cuvânt. Este o foarte veche legendă a psihologiei, pe care Alain a scos-o în evidență (…).

Această povestire este construită, în întregime, pe o legendă, mai puternică decât oamenii, care o su-;. —.» portă ca pe o fatalitate: «Când sosește toamna, întinsele câmpii țelinoase ale Munteniei dunărene se pun să trăiască, timp de o lună, existența lor milenară». Povestea izvorăște din temă, ca un fluviu din izvorul său. Această divinitate a anotimpurilor este singura sa hrană și unde tinerețea lui Homer este atât de vizibilă. Tot ce lipsește în *Mihail,* care-i un roman al individului, este just în *Ciulinii Bărăganului,* care este un roman al satului, al naturii: melodie, entuziasm, vervă populară și acest ecou care răsună în toate inimile omenești (…). Ciul*inii Bărăganului, Chira și* Codi*n ates*tă virtuțile epopeii." („Europe". 15 decembrie 1928.)

Romain Rolland: „Ceea ce i-a lipsit mai mult, a fost o metodă de muncă. Dacă s-ar fi supus cerințelor unei discipline, ar fi putut crea o operă grandioasă, de vreme ce a fost străbătută de scânteieri de geniu. Dar, născut boem, a rămas toată viața astfel, atât în cuget și în simțire. (…) N-a trădat pe nimeni. Pe nedrept i s-a lipit o etichetă, obligându-ne a-l vedea numai sub un singur aspect…

Știu că nu a înțeles atacurile a căror victimă a fost și că mâhnirea i-a îndoliat profund ultimele zile. Bolnav, cu judecata puțin zdruncinată, supus unor influențe rele, i-au lipsit prietenii credincioși, capabili, prin dragostea lor, să-i dea mângâierea de care avea atâta nevoie. („Europe", ianuarie-februarie 1955.)

Aprecieri asupra operei din corespondența cu Panait Istrati:

„Admir mult *Moartea lui Moș Anghel,* (…) e grandioasă. Cosma l-ar fi fermecat în întregime pe Victor Hugo. (6 d*ecembrie 1924.)*

„Deși *Haiducii* sunt departe de noi, cei din Occident, (…) cu toate că aceste povestiri ne readuc în aparență la romantismul din epoca Missolonghiului (…), această carte e o nouă capodoperă. Ești un geniu înnăscut, (…) ești singurul geniu al povestirii, al frumoasei povestiri, al nuvelei, al prozei artistice, pe care-l cunosc în proza actuală (…). Volumul acesta este mai bine închegat decât precedentul. Această suită de nuvele câștigă prin faptul că este legată într-un mănunchi (și aceasta e noutatea în

cărțile d-tale, în care uneori spicul era mai frumos decât mănunchiul); ele formează o puternică unitate, iar finalul (geneza și replic*a sa) neașteptat (prin* logica sa). E o lovitură de geniu, zguduitoare și tragică (…). Avanti Istrati! (2 august 1925.)

„În ansamblu, multe pasaje tulburătoare, antrenante (..). În ce privește povestirea propriu-zisă,

(Domnița din Snagov) principala scădere se datorește temperamentului d-tale. Frumoasa haiducă e privită prea mult cu ochi de îndrăgostit (precizez: de îndrăgostit, iar nu de amant. – Sunt două noțiuni diferite). Ai – „idealizat-o» – în chip nemăsurat. (…). N-are căldura și firescul Chir*ei și a*l neuitatei sale mame." (18 *iulie 1926.)*

„*Isaac* este excelent. Nu are nevoie să-i mai adaugi ceva. E conceput, ca toate povestirile d-tale, în genul nuvelei. (…) Mă tem că «lungirea» – de către Jehouda a discuțiilor dintre Isaac și Iusuf (oricât de inteligente ar fi) vor îngreuna cartea, făcând-o grețoasă. Cât despre motivele religioase ale discuțiilor lui Isaac, a iluminismului său, ne putem lipsi! Sunt aceleași în toate religiile. În locul tuturor religiilor, eu prefer viața, care-i prima dintre toate. Fii credincios instinctului d-tale artistic! Este bun și sigur Perfecționează-l, pe măsura firii d-tale! N-ai nimic de câștigat, dacă-ți lipești «peruci» psihologice, împrumutate de la alții. (13 *noiembrie 1926.)*

„Am recitit *Mihail.* Ce torent arzător! mai ales prin *temperatură* te deosebești de toți cei care scriu în prezent, și nu numai în Occident, ci chiar în Rusia și în Orient. Dacă vei izbuti să concentrezi acest foc lăuntric în cât mai puțin spațiu, eliminând superfluul (valul de vorbe), apoi violența torentului clocotitor va arunca totul în aer; nimeni și nimic nu-i va putea rezista.

Recitind *Mihail,* mi s-a părut că «artistul» din d-ta a făcut mari progrese; punerea în valoare a episoadelor a dublat efectul." *(21 decembrie 1927.)*

„E ceva măreț, de la un capăt la altul. (Mai ales începutul epic.) Cartea cea mai cu miez *(Ciulinii Bărăganului)* cea mai desăvârșită din tot ce-ai scris. Măiestrie deplină. (…) Este o operă definitivă.

Nu-ți pot spune, cât sunt de fericit. A fost ceva frumos, când ai apărut. E un lucru și mai frumos, văzând nu numai că te menții, dar că devii mare.

Iată, în sfârșit, o carte! Aproape tot restul literaturii de azi mă dezgustă.

Și uneori mă întreb: «Pierdut-am, oare, pofta de a citi?» Nu! n-am pier-dut-o. Am devorat *Ciulinii* d-tale, ca un animal. Se află în ei toată seva și toată căldura pământului. În timp ce ceilalți scriitori nu-mi dau să mănânc decât hârtie.” *(21 iulie 1928).*

„În lumea Mediteranei este una din cele mai bune cărți ale d-tale. Niciodată arta și stilul d-tale n-au fost mai simple, mai mlădioase, mai despuiate de orice retorică și înfloritură greoaie (pline cu totul de arta cea mare, apropiată cu totul de natură). Dar, în același timp, această natură e descrisă cu ochi mai puțin amari și mult mai limpezi decât în ultimele d-tale cărți, al căror „naturalism” e adesea îngroșat și neplivit.

Ceea ce mă înduioșează, mai ales, este un accent de omenie deziluzionată, atât de sfâșietor și de înțelegător, neîntâlnit nicăieri în vreuna din cărțile d-tale. Desigur, nu fără mare pagubă pentru unii dintre vechii d-tale idoli, ca de pildă Mihail (de altfel destul de aspru încondeiat în cartea precedentă). Ce cădere! Și dacă dintre toți el nu cade cel mai jos, apoi se rostogolește de la mare înălțime. Și rostogolirea lui este cea mai jalnică dintre toate… Sărmane Mihail! … Dar să spun mai bine: sărmane Panait!

Deoarece a fost nevoie de multe lacrimi ca să ai asemenea ochi dezamăgiți. Se ghicesc… Dar, în ciuda a tot ceea ce au putut să te coste încercările, sunt fericit că ai izbutit să scoți la iveală o inimă și o artă dintre cele mai adevărate, dintre cele mai omenești și mai bune”. (18 *decembrie 1934.)*

Mihail Sadoveanu: „Primul volum al lui Panait Istrati a stârnit la noi între unii nedumerire, între alții o explozie dușmănoasă. Vorbesc de primirea pe care i-au făcut-o confrații întru literatură, căci publicul cititor, atunci când cugetă, cugetă bine. Au fost și în breaslă capete care au judecat drept și unii care s-au bucurat. Mai multe însă au fost judecățile ostile (…). L-au privit de sus și l-au repudiat. Mai ales că era un biet băiat din mahalaua Brăilei (…). Au fost jigniți că unul dintre cei mai umiliți ai noștri a ajuns deodată la o faimă europeană? Se permite asta conteselor și prințeselor noastre, și nu se permite golanului de la Brăila?

Eu totuși îl voi revendica pe Panait Istrati ca pe un frate al meu și fiu al acestui pământ (■• ■) • îl revendic, mai ales după ce am citit pe *Moș Anghel (…). Nici* în acest volum Istrati n-are tirade lirice, care ar putea

îmblânzi patriotismul nostru. Pretutindeni însă pulsează viața acestui pământ (...) ale zărilor familiare ș-ale cerului unic; nu pot să fie niciodată uitate, căci sunt ale copilăriei (...), țăranii brăileni, oamenii de margine, aprigi, îndrăzneți, violenți, tari la chef și la pumni, între care se găsesc tipuri ca Iri-mia, fecior de haiduc care pune la gură oala de jumătate de vadră s-o soarbă, apoi farmă-n dinți și în măsele gura oalei și-o scuipă bucăți în juru-i (...) cineva cântă din fluier sârba ori bătuta și ceilalți joacă de se cutremură casa, chiuind și strigând (...).

Pentru aceasta și multe alte motive, eu deci voi stărui să socotesc pe pribeag ș-al nostru, deși e al unei literaturi străine." („Lumea", 4 ianuarie 1925.)

„împrejurările au făcut să nu fiu lângă Istrati la eliberarea lui definitivă din suferință, sau mai curând la evadarea lui dintr-o lume în care a căutat, pentru cei obijduiți, din care se trage, dreptatea. Himera aceasta cu două capete l-a îndemnat să se mire o clipă de formulele comunismului, pe când el era un individualist până la cea din urmă fibră și să creadă că atitudinile naive de copii răzvrătiți ale artiștilor pot aduce schimbări imediate în iarmarocul vicleniilor și răutăților timpului.

Noi românii avem cusururile și calitățile sentimentalismului nostru, și prin acest sentimentalism Panait a fost fratele nostru cel mai bun. Istrati avea și calitatea sau defectul de a nu fi discret; din pricina asta și-a atras dușmănii și prietenii care s-au răsucit și s-au contrazis: el însă a rămas statornic, credincios impulsiunilor inimii și sincerității.

Aș fi vrut să-i strâng mâna să-i spun la revedere La revedere într-o creangă, într-un zbor de pasăre, într-un zâmbet de floare din locurile pe care le-am văzut împreună, când el s-a întors din pribegia lui, din străinătate.

Aș fi vrut să-i pun mâna pe frunte, ca să nu plece dincolo neliniștit. Într-o mie de veacuri, lumea va fi ceva mai evoluată în înțelegere și iubire. Vom avea timp să așteptăm asta împreună, în somnul cel mare pe când lumina ochilor noștri, în forme noi, se va desfăta la același soare.

I-aș fi spus, în clipa odihnei: Ai iubit mult; trebuie să ți se ierte. Iartă-i și tu pe cei care te-au lovit fără a te cunoaște și ți-au întins după aceea mâna, cunoscându-te tot atât de puțin.

Iartă-i, pentru că sunt și ei oameni și nu știu ce fac. Cum Dumnezeu nu pot fi, vor rămâne totdeauna așa. Iartă-i și pe cei ce se bucură de bunurile lumii pe nedrept, în dauna umiliților și ofensaților, căci în noaptea asta, sau în alta, va veni asupra lor îngerul negru și li se va opri bucuria. Iartă-i pe cei ce nu guvernează bine, căci și ei vor trece. Iartă-i pe toți; adu-ți aminte numai de acea clipă când, umblând pe drumurile munților Moldovei, ne-am oprit în preajma Ceahlăului și când, cunoscând în sfârșit ceea ce este inefabil și fără scădere în viață și-n moarte, ai îngenuncheat cu ochii în lacrimi și ai îmbrățișat pământul. Cu această imagine în ochiul înghețat poți trece dincolo, ca să-ți rămâie argument și apărare." *(Opere,* voi. XIV, E.S.P.L.A., 1958.)

H. S a n i e 1 e v i e i: „Originalitatea lucrurilor pe care le povestește este zguduitoare, forța, concizia, claritatea luminoasă a stilului amintesc antichitatea sau epopeile războinice ale evului mediu; dar orizontul lui este mărginit, instrucția rudimentară, cultura morală aproape inexistentă (e un sălbatec! …), creează nu cu creierul ci cu instinctul, cum cântă pasărea și cum clădesc albinele din fagurii lor de ceară… Minunată este arta lui de-a fabrica mierea din sucul florilor sălbatice (…). A supt sucul tuturor florilor din literatura și critica noastră literară (opera lui este înainte de toate o expresie reprezentativă – oarecum o sinteză – a literaturii române). Din străinătate, a luat puțin din Blasco Ibafiez, un pic de la dumneavoastră (poetul-haiduc nu este el oare din timpul lui Colas Breugnon? …)". (Corespondență i*nedită: H. Sanielevici către Romain Rolland, „Luceafărul", 31* martie 1973.)

Mihail Sebastian: „întâmplarea îi pusese pe umeri una din cele mai vaste glorii, pe care literatura o poate dărui cuiva. Tipărit în toate limbile pământului, iubit de marile mulțimi, numele lui era un mit, un miraj, o forță. Cuvântul lui străbătea țările. (…) îi lipsea până la absurd simțul confortului. (…)

«Descoperirea» – lui de către Romain Rolland a fost un accident. Câți Panait Istrati obscuri nu se plimbă și azi pe cheiurile deșerte ale marilor porturi, făcând visuri imposibile, pe care viața le duce de-a valma odată cu valurile! Un brânci al destinului l-a smuls pe Istrati din mulțimea lor fără nume și vagabondul care «cântase în surdină» – cum zice titlul unei cărți de

Knut Hamsun – a putut în sfârșit vorbi cu glas tare. Nu era un glas răzbunător. Era o voce calmă, bună, egală, puțin obosită, cu inflexiuni de melancolie, sub care numai foarte rar răzbătea de departe tunetul revoltei. Poveștile lui aveau mult soare, multă lene, o nostalgie imensă după odihnă. Era uneori de-o simplicitate pastorală. („Rampa”, 18 aprilie 1935.)

Ioan Slavici: „De netăgăduit că Panait Istrati are mult talent și mult simțământ în artă”. („Rampa”, 10 aprilie 1925).

Za h aria Stancu: „Nu este – după părerea noastră – scriitor adevărat scriitorul ale cărui opere nu slujesc cele mai nobile idei și cele mai generoase năzuințe ale umanității. Privit din acest punct de vedere, Panait Istrati a fost unul dintre cei mai mari scriitori europeni dintre cele două războaie mondiale și, fără îndoială, o *mândrie a literaturii române.*

În orice parte a globului te-ar purta astăzi pașii, la aflarea știrii că ești român, vei auzi: «Am citit romanele lui Panait Istrati». Milioane de oameni de pe suprafața pământului au citit cu nesaț romanele și povestirile lui Panait Istrati, care vorbesc lumii despre Brăila și despre bălțile Brăilei, despre *Chira Chiralina* și Moș *Anghel,* despre Bărăgan și despre *Ciulinii Bărăganului.*

L-am cunoscut pe Panait Istrati nu în primii lui ani de glorie. El a venit atunci în România, să-și vadă patria și să pună un buchet de flori pe mormântul mamei. Muncitorimea l-a primit cu aplauze, iar micii scribi fasciști cu injurii și calomnii. Puțini scriitori au fost întâmpinați cu atâtea laude și cu atâtea cuvinte de dragoste și de prețuire ca Panait Istrati, după cum puțini scriitori au fost acoperiți de injurii și calomnii ca Panait Istrati.

L-am cunoscut pe acest mare scriitor al lumii, atunci când se afla în amurgul zbuciumatei sale vieți și când era atacat din aproape toate părțile. Uneori se revolta, luând cunoștință de aceste atacuri, alteori se întrista adânc. Răutatea lumii îl îndurera. Luptase, cu scrisul și însăși existența lui, pentru dreptate, pentru libertate, pentru omenie. – În fond luptase pentru o lume mai bună, pentru o lume cât mai bună posibil. Cu ce le greșise oamenilor? Panait Istrati a fost unul dintre cei mai buni oameni pe care i-am cunoscut, unul dintre cei mai generoși scriitori români, în fața căruia, prin trecerea mea prin lume, mi-am scos sfios, iubitor și admirativ pălăria.

Vor trece ani, vor trece decenii, vor trece poate» secole, fără ca scrisul lui

Panait Istrati să se învechească, fără ca paginile lui să prindă rugină". (*Tableta de seară*, Radio-București, 19 iulie 1971.)

Mircea Ștefănescu: „Străin a și fost socotit Istrati, în momentul când aventura lui din sudul Franței i-a deschis drumul gloriei. Așa a fost și prezentat cititorului român, ca un străin. Am și acum în minte un articol, scris totuși de unul dintre gânditorii noștri cei mai subtili, dar care interzicea pur și simplu menționarea numelui lui Istrati în literatura românească, cedându-l bucuros literaturii franceze. (…) Și totuși, marea fericire a lui Istrati a fost originea lui românească. Ei îi datorează aproape întreaga operă pe care o lasă. Ei, cu tot ce i-a dat ea din prospețimea unui pământ necunoscut. A fost primul care i-a găsit, pentru dincolo de graniță, mai ales, accentul revelator". („Gazeta", 21 aprilie 1935.)

Octav Șuluțiu: „N-a fost un conformist. A fost un om sincer cu sine însuși". (*Jurnal,* Editura Dacia, 1975.)

Ga lina Ser. Ebreakova: „în tinerețe, mi-a fost dat să cunosc pe scriitorul român Panait Istrati. (…) ■: • Curând după 1926, a apărut în Uniunea Sovietică, în traducere rusească, romanul Chir*a Chiralina care* a fost îndată remarcat de critică și apreciat de cititori. Numele celui care scrisese această carte l-am auzit pentru prima oară rostit de Maxim Gorki, însoțit de epitete elogioase la adresa talentului romancierului român. Curând după aceea, am făcut cunoștință cu Panait Istrati și el a devenit un oaspete des și totdeauna drag în familia noastră.

Îl țin minte, ca acum: slab, puțin adus de umeri, cu chipul prelung și parcă ascuțit, veșnic în mișcare, în agitație, părea a fi un vârtej de sentimente și idei. Pe omul acesta nu l-am văzut niciodată stând locului, odihnindu-se sau rămânând nemișcat. Și trebuie să mărturisesc că setea lui de discuție, de polemică, dorința lui aprigă de a cerceta și descoperi ne contamina și pe ceilalți cu care venea în contact.

Mi-l amintesc și acum, cu părul lui negru care-i cădea în șuvițe mari pe fruntea deschisă, bombată, îi văd ca acum chipul supt, ce trăda o boală nemiloasă. N-am să uit niciodată nici privirea lui pătrunzătoare, cercetătoare, inteligentă, care te scruta parcă din dosul ochelarilor, nici râsul lui de băiețandru, atât de contagios.

Panait Istrati avea un dar uimitor de a povesti și un simț deosebit al

umorului. Pentru noi, povestirilo lui aveau un farmec deosebit, farmecul ineditului, al pitorescului; ele ne descopereau o lume nouă, pe care nu o cunoșteam și care ne atrăgea cu personalitatea ei originală. Din povestirile lui se conturau în fața noastră satul românesc, lumea, orașele din România, apăreau oameni, moravuri, o poezie deosebită, autentică, dar și o lume de frământări, de greutăți, de probleme nerezolvate.

Au trecut de atunci mulți ani, ani de frământări, și totuși nu l-am uitat pe Panait Istrati. Amintirea lui stăruie clară și puternică, așa cum ți-o lasă întâlnirile cu o personalitate ieșită din comun, dar și cu un om sincer care-ți vorbește din inimă. Noi toți, tineri scriitori sovietici pe-atunci, în preajma lui 1930, eram aspri în relațiile cu cei care păreau a avea alte idealuri decât noi, dar și noi mergeam adeseori pe căi ocolite, rătăceam în căutarea adevărului. În zilele în care l-am cunoscut, Panait Istrati era un om care alesese cu fermitate drumul deschis de Marx și Lenin. Cu înflăcărarea care-l caracteriza, el pleda pasionat pentru apărarea și fericirea omului pe pământ, a celor ce muncesc, năzuia spre adevăr și dreptate.

Datorită lui Panait Istrati știam ceva despre România (…) povestirile lui mă făcuseră să îndrăgesc această țară, pe care el o iubea atât de mult și despre care vorbea cu atâta căldură și farmec. („Secolul 20”, februarie 1967.)

Victor Serge: „Mă aplec cu emoție către memoria lui… Era tânăr pe atunci, de o slăbiciune extraordinară și atât de dinamic, în ciuda tuberculozei; atât de însuflețit de dorința de-a trăi! (…) Scria fără să-i pese de stil sau gramatică. Era poet înnăscut, cu sufletul dăruit în întregime vagabondajului, prieteniei, i revoltei, cărnii, sângelui. Incapabil de un raționament teoretic și prin urmare imposibil de a cădea în capcana vreunui sofism, oricât de bine ticluit (…). A murit sărac, părăsit, descumpănit, în România. Am supraviețuit, datorită în mare parte acestui prieten. (Memoires d'*un revolutionnaire, Seuil, 1951.*)

A 1. O. Teodor eanu: „Lumea a fost creată de poet pentru visător, spune Wilde”. Poet a fost Panait • Istrati, visător a fost. Și ceva mai mult: a fost om. Om în cea mai înaltă accepție pe care acest cuvânt o poate avea. Om a fost în viață. Și în scrisul lui, om a fost”. („Dimineața”, 19 aprilie 1935.)

Ionel Teodoreanu: „A intrat o singură dată în redacție, între Conu Mihai și Mironescu, un bărbat uscat, smolit, cu o ardere patetică în ființa lui.

Omul ■acelei singure vizite însă a rămas, având-și loc definit în amintire. E Panait Istrati, arzătorul frate valah al lui Don Quijotte. Panait Istrati în întregime nu era decât o flacără a inimii lui. – Așa că toate păcatele vieții îi erau purificate. Cum spune Shakes-peare undeva, asupra unui astfel de om și îngerii ar arunca tămâie." *(Masa umbrelor,* E.S.P.L.A., 1957.^

George Topârceanu: „Cu voia sau fără voia noastră, acestui vântură-lume i-a fost dat să spargă cel dintâi zidul de indiferență care desparte literatura română de spațiul larg al literaturii universale (…) salutul nostru unanim de dragoste și încurajare 'și să-l revendicăm, cât mai e vreme, literaturii franceze care l-a încetățenit cu atâta grabă." („Lumea", Iași, 2 noiembrie 1924.)

D. Trost: „Mai puțin sentimental ca un Jack London, mai puțin rafinat ca un Knut Hamsun, Panait Istrati face totuși parte din această restrânsă și aleasă familie de povestitori, care au știut să zugrăvească suferințele și moravurile unui anumit proletariat în ordinea burgheză. Trăsătura cea mai evidentă a unei atari literaturi este anticonformismul ei (…).

Ca toți marii povestitori ieșiți din proletariat, Panait Istrati a folosit în primul rând autobiogra-. Fia (…). Ferit de modernismul îngust, Panait Istrati a redat zbuciumul unei societăți, printr-o privire atentă, care excludea tezele, dar care descoperea laptele elocvente. Din solicitarea lirică a faptelor izvorăște cu maturitatea unei literaturi care își găsești-• puține antecedente, dar care e robustă prin apropierea ei imediată de sectoare vitale necunoscute și pline de vlagă (…). În romanele lui se simte sufletul unui om care știe că, prin artă, el poate domina materialul uman. (…) Scriitorul încheie, de altfel, alături de scriitori cu care se înrudește, un anumit ciclu literar. Literatura revoltei nu va mai lua aceste forme autobiografice, lirice, de prezentare a unui trecut furtunos unor cititori pasionați de senzațional și de compasiune înțelegătoare față de o clasă căreia i se deschid alte drumuri." („Azi", 23 aprilie 1939.)

Jean Texcier: „Scriitor de limbă franceză, aducea literaturii noastre moțăinde o podoabă de răsunet: soarele marei vagabondări, mireasma câmpiei, șopo-tul pădurii (…). Amestecată cu argou popular, limba de care se slujește are o poezie stranie. Adesea aspră, ca în Chir*a și Moș Anghel, alte*ori de o nemăsurată gingășie, ca în Ciul*inii Bărăganului." 1 („La* Revue

anarchiste", februarie 1930.)

Mircea V a i d a: „Este o eroare cumplită a crede că Panait Istrati este frate cu Fenelon, Corneille, Balzac, !; Proust ori Camus, în felul în care sunt înfrățiți

Budai-Deleanu, Anton Pann, Creangă, Eminescu ori Blaga. E o excepție, un caz izolat în contextul literaturii franceze (…). Istrati gândește românește, structura frazei, coloritul sentimental al sensurilor, structura operei de la celulă până la capitol și întreg, e profund străină de ceea ce ar putea scrie orice autor francez (…).

Oricum, ceea ce a lăsat Istrati este această operă scrisă și publicată în franceză. Toți eroii lui sunt niște ofensați ai sorții, oameni respinși și loviți de societate, trăind dincolo de legile ei. În genere, ei se împart în două mari tagme, cei învinși de nedreptate și cei răzvrătiți care nu cred decât în luptă. Aceștia din urmă nu pot fi înfrânți, ci, așa cum spunea Hemingway, pot fi doar distruși. Personajele din lumea lui Istrati se grupează în jurul a două tipuri fundamentale: *călătorul* și *haiducul.* Ambele sunt manifestări ale neconformismului.

Primul tinde spre bunătate și frumusețe, prin fuga din cercul cenușiu al banalului, căutând refugii în visuri aurii, în orizonturile mișcătoare ale apei și norilor. Așa e Adrian, Stavru, Dragomir și miraculoasa Chira Chiralina (…). Celălalt termen al personajelor lui Istrati, haid*ucul, stih*ie a pământului și simbol de statornicie românească. Neîmpăcat cu soarta, ca și «călătorul», haiducul (…) e răzvrătit, lipit locului și prin voință încearcă să schimbe fața locului (…). Cosma, Ieremia, Floricica și ortacii lor au rădăcini adânci în solul românesc. Ei nu numai visează și plutesc, ci luptă. Semnul apei, această Dunăre lunecând spre alte zări, predispune la contemplație. Semnul pământului, teluricul, împing» omul la acțiune și faptă.

Romain Rolland, Brandes, lumea literară a Occidentului a fost aproape unanim încântată ca îri fața unei revelații de apariția meteorică a lui Panait

Istrati. O sinceritate dureroasă, suferința proiectată sub culorile vii ale Orientului, îi captivează pe cititori și critici. Ceea ce uimea și fermeca era și simplitatea spontană a narațiunii, croită din cel mai cu-■ ■.. Rat aur levantin, turnat însă în tiparele unui duh profund românesc." (Prefață la *Chira Chiralina,* Colecția „Arcade", Editura Minerva, 1973.)

Tudor Vianu: „Opera lui Panait Istrati (…) este un fierbinte imn închinat vieții, bucuriilor ei cele mai simple și elanurilor ei mai înalte, prieteniei și dragostei, fericirii de a călători și cunoaște pentru a afla fețele zâmbitoare ale altor tărâmuri și chipul omului vecinie, în serviciul căruia n-a încetat nicio clipă

. Să se ostenească. Rareori a fost înălțată o operă care să cuprindă mai mult soare și spațiu, mai multă ve-: șelă și prietenească armonie, culeasă din tălăzuirea mărilor, din forfota orașelor îndepărtate și a țăr- j „. Murilor unde poposesc corăbiile împinse de râvna harnicelor neamuri din miazăzi.

Să nu uităm însă că și gândul și viziunea lui Panait Istrati au preamărit deopotrivă leagănul meridional al civilizației noastre și locurile neuitate ale obârșiei lui. Șerpii lucioși ai Dunării, tabia Brăilei, asprii mărăcini ai Bărăganului. (…) Panait Istrati a fost, în aceeași măsură, om de-al nostru și fiu al Mediteranei. Când numele lui a ajuns a fi pronunțat în mai toate limbile culte ale pământului, omenirea a resimțit îndoita revelație a miracolului me-diteraneean și a farmecului românesc. (…) A scris în franțuzește, înainte de a-și jertfi ultimele puteri readucerii opereii sale în graiul nostru. Considerați însă aceste opere franceze ale lui Istrati și veți vedea, în filigranul lor, modul de a gândi al românului, ba chiar sutele de particularități ale vorbitei noastre, introduse cu o hazlie silnicie în graiul lui

Voltaire. Implicațiile mai adânci ale limbajului, chipul de a-ți reprezenta și de a resimți lumea, legat pentru fiecare om de cuvintele limbii învățate din gura mamei sale, toate acestea au fost la Panait Istrati românești și numai românești. Să ne oprim o clipă asupra acestei constatări. Ea restabilește un fapt prea adeseori trecut cu vederea.” *(Scriitori români,* Editura Minerva, 1971.)

Teodor Vârgolici: „Ca scriitor, Panait Istrati a avut un destin puțin fericit. Opera sa, scrisă în limba franceză, a fost, din această cauză, cunoscută mai mult în alte părți ale lumii și prea puțin în țara noastră. (…) Faptul că și-a scris opera în limba franceză și și-a publicat-o în străinătate, nu trebuie să ne ducă în eroarea de a nu-l considera scriitor român. Panait Istrati este, hotărât, scriitor român. Opera sa nu numai că descrie oameni și realități din țara noastră, dar cuprinde în ea, clocotitoare, simțirea și sufletul poporului nostru. Cât a trăit, autorul Ciul*inilor Bărăganului a fo*st adânc îndurerat de

respingerea lui în cadrul literaturii române. De repetate ori, el a cerut să fie considerat, cu dreptate, fiu al poporului din care s-a ridicat.” („Tânărul scriitor”, 2 februarie 1957.)

Aida V r i o n i: „Ce a avut Panait Istrati în viață? Lipsuri de tot felul: mizerie, frig, foame, boli, apoi succesul, gloria; ambele altoite pe un biet corp măcinat de tuberculoză. (…) A crezut în prieteni, uitând că sunt oameni, și ei l-au lovit cu armele lașe ale relei-credințe. Chiar și acum, în ultimile momente, prietenii de altădată, dintr-o țară îndepărtată, l-au acuzat de naționalism ca de o crimă; pe când neprietenii de aici îl acuzau de lipsă de naționalism. Hărțuit din toate părțile, își păstra totuși încrederea i în lumina vie din suflet: credința într-un ideal, într-o umanitate mai bună, care trebuie să vie.” („Revista scriitoarelor și scriitorilor români”, martie—aprilie 1935.)

Jean Vagne: „A trecut ca o cometă prin literatura noastră. 1924: articole răsunătoare salută Ch*ira Chiralina. 19*35: moartea autorului, ocultarea operei. Zece ani de prezență scriitoricească, sfârșit în atacuri violente, tocmai din partea celor care ar fi putut, care ar fi trebuit să-l înțeleagă cel mai bine.

Cei care au văzut meteorul, au rămas fermecați și continuă uneori să-l pomenească la gura sobei. Alții îl ignoră, pe bună dreptate. Cu excepția câtorva reimprimări, mereu aceleași, opera lui a fost de ne-găsit până la retipărirea întreprinsă de Gallimard.

Pitorescul vieții acestui scriitor – vagabond, zugrav, fotograf ambulant, muncitor cu ziua, lăudăros „; douăsprezece meserii, treisprezece nenorociri, mare cutreierător de drumuri și de fuste – ca și accentul neașteptat al operei sale, au cântărit cu siguranță mai greu în succesul său decât cauțiunea de prestigiu a lui Romain Rolland.

(…) A fost Istrati, un scriitor? Unul mare? Să fim bine înțeleși. Dacă un scriitor înseamnă gândire chibzuită, inspirație robustă, profunzime, sistem filosofic. – Hotărât, nu! Dar dacă înseamnă o vorbă care-ți merge la inimă, vioiciune, flacără, cântec;. Dacă înseamnă sclipire, zumzet, viață mieroasă sau usturătoare; dacă înseamnă o floare, un cal, un chiot, o fustă. – Atunci da! Este un scriitor și nu unul dintre cei mici. (…) Are privirea pătrunzătoare și limba gata să dea replica. Din instinct, găsește ima-

…Ginea care te uimește, săgeata care nimerește la țintă. (…) Istrati povestește, nu istorisește. Este un po-,

Vestitor de mare clasă, inspirat, susținut și transportat de o substanță vie, moștenită odată cu sângele și temperamentul natal. A fost categorisit un fel de Gorki din tinerețe, un Tolstoi din povestirile populare. De asemenea, o Seherazadă (deși se pare că a cunoscut foarte târziu O *mie și una de nopți,* în versiunea lui Mardrus). Și nu-i întâmplător că Orientul l-a subjugat tot timpul vieții sale. (…) Păcatul său în ochii multora: nu-și bate capul cu niciun fel de probleme, nici cu teorii sau fidelități (…). Felul său de a se exprima, stăpânit cu mână de maestru, nu poate fi pus la îndoială. Este un vehicul în care excelează, făcându-i plăcere să-l conducă. Niciodată nu încearcă să se depărteze de povestirea sa. Dimpotrivă, se lipește de întâmplări, de oameni, se vâră în ea, face haz sau se emoționează că se află acolo și o spune. (…) Când dojenește, o face dintr-o convingere neclintită: nu-i place să descrie strălucirea mizeriei sau a vagabondului. El ar vrea ca oamenii să tragă învățătură din asta. Și dacă se mâhnește, văzându-i nenorociți, nu mai simte același lucru dacă-i vede resemnați, incapabili să se lecuiască de suferință.

Prietenie, nu te pot explica; aș vrea să te cânt. – Iată secretul tău. Tot astfel, nu poate fi explicată nici dragostea ce i-o purtăm. („La Quinzaine litteraire", 1—15 mai 1970.)

Vercors: „Mai vârstnic decât mine, în epocă, Istrati nu era un novice în ale artei. Spre deosebire de mine, trăise totul înainte de a se hotărî să scrie: mizeria, perioadele fără lucru, lupta, vagabondările, meseriile fără număr, izbucnirile pe ici-pe Colo în gazetărie și activitatea sindicală. Purta în carnea sa întreaga suferință și experiență a oamenilor. Și ardea în ființa lui, ca o vâlvătaie, nevoia de a urla adevărul în urechile lumii. (…) Dacă la douăzeci de ani nu cunoștea limba franceză, la mai mult de treizeci o folosea destul de stângaci. Trebuia s-o învețe ca să poată scrie. (…)

Oare cine nu s-ar fi descurajat în fața atâtor obstacole? Și ce «foc» lăuntric, oricât de intens ar îi fost el, nu s-ar fi stins în cele din urmă?

(.'..) Cuprins de disperare și în pragul sinuciderii, Istrati îi scrie lui Rolland, în biata lui franceză. (…) Istrati era dintre acei oameni care pur și simplu nu pot accepta lumea așa cum este. Natură sensibilă, totul îi

provoacă strigătul. Când suferi la culme, cum să-ți poți domoli vorbirea? Uneori el încearcă să-și păstreze calmul. Dar nu reușește pentru mult timp. Nici în bucurie, nici în durere. Descoperise printr-un prieten opera lui Romain Rolland și singura lui dorință e să fie recunoscut de unicul om din lume care îi inspiră încredere și admirație. Cum să nu izbucnească recunoștința lui printr-un torent de vorbe nestăvilite?

Și iată: sub o franceză stângace și un stil contrastant și bolovănos – și mai ales excesiv în geamăt și reproș – Romain Rolland ghicește «stofa» unui scriitor. El nu-i evaziv, ci îl îndeamnă să aibe curaj! Câteva luni mai apoi, suntem martori ai succesului mondial al unui scriitor fără pereche: popular, epic și picaresc.

Mi-amintesc și acum de puternica impresie provocată de primele sale cărți: *Chira Chiralina, Moș Anghel* și epopeea *Haiducilor.* (…) Toată viața Istrati și-a păstrat prospețimea sufletului din copilărie. Cea mai mică nedreptate îl lovea, îl rănea. Un pasionat al Prieteniei, socotindu-se totdeauna un nedreptățit. Generozitatea lui – câtuși de puțin trufașă. Împarte tot ce câștigă. Cu cât succesul e mai mare, cu atât e mai sărac. (…)

Noua sa orientare îi atrage fulgerele prietenilor săi revoluționari. Istrati continua totuși să fie un revoluționar până în străfundul sufletului. Trăise mizeria celor de jos, a poporului și o întâlnise pretutindeni. Revolta lui nu era doar un efect al firii sale, ci întruchipa întreaga sa ființă. (…)

Și iată-l acuzat că a devenit agent de poliție! Cei care îl ridicaseră în slăvi, îl acoperă acum cu insulte. Barbusse – care l-a iubit – îl acuză că a devenit «Haiducul Siguranței». Istrati se va încumeta să ceară sprijinul marelui său prieten, deși îi încălcase sfaturile? Un timp ezită, apoi o face. Și, normal, Romain Rolland respinge aceste insulte. El îi scrie lui Jean Guehenno că «ploaia de ignominii», cu care *L'Humanite* îl acoperă pe scriitorul român «îi provoacă dezgust și dispreț». (…) Astăzi noi știm din «dosarul de la Siguranță» că prezența acestui revoluționar era socotită primejdioasă la București și că era pus sub supraveghere strașnică. Nu! Istrati n-a fost un agent al Siguranței. Romain Rolland n-a dat niciodată crezare acestor calomnii. Nu l-a felicitat el pe Istrati pentru cele două scrisori adresate secretarului G.P.U-lui? «Aceste pagini sunt sacre, i-a scris el. Te iubim și te venerăm pentru că le-ai scris, dar nu le publica.» El știa că, faptic, Panait

Istrati are dreptate.

P.C.F. A recunoscut și l-a reabilitat recent pe Panait Istrati, în coloanele ziarului *L'Humanite.* Desigur, sprijinul lui Romain Rolland, în epocă, ar fi avut o greutate considerabilă. Or, deși cunoștea totul, Romain Rolland i l-a refuzat. (…) Puritatea l-a împins pe Istrati să-și strige dezamăgirea. Puritatea l-a conjurat pe Rolland să tacă, public. Amândoi aveau dreptate (…). Și unul și celălalt se bucură în ochii mei de toată onoarea". („Lettre internaționale", Paris, nr. 2/1984.)

Mir cea Zaciu: „Asociat marelui său protector, scriitorul era revendicat și prin limba în care scria, de literatura franceză. Numai câteva povestiri au fost redactate de el direct în românește sau au fost adaptate ulterior în această limbă (…). Bogata paletă a stilului, pitorescul expresiei și atmosfera orientală, se cer gustate în original, adică în franceză.

Se pune așadar întrebarea: cărei literaturi aparține Istrati? Prin limba în care a scris, el stă alături de alte nume dăruite de poporul nostru literelor franceze: Elena Văcărescu, Anna de Noailles, Martha Bibescu… Dar câtă, deosebire între timbrul grav și sensul umanitar înalt al operei lui și poezia acelor doamne (…). Ea (opera lui Istrati) e adânc impregnată de spiritul literaturii noastre populare și culte, revendicându-și înrudirea cu sufletul românesc, continuând o tradiție în proza românească și ilustrând o tendință specifică, în ciuda concesiilor pe care le-a făcut uneori naturalismului. Există certe înrudiri între unele elemente ale povestirilor lui Istrati și materialul de construcție sau interpretare ce capătă el în primele romane românești (…). Farmecul descripției peisajului natal (mai cu seamă Bărăganul, bălțile Dunării, forfota conacelor părăsite în mari pustietăți) evocă pagini asemănătoare din Odobescu, Duiliu Zamfirescu sau Sadoveanu. Poezia aspră a muncii, mișcarea portului dunărean, chemarea irezistibilă a mării amintesc ceva din accentele poeziei vremii, animată și ea de mirajul călătoriei, înfiorată de așteptarea aventurii, f*ebrilă ca î*nsuși peisajul urban către care se orienta cu precădere.

(…) Panait Istrati nu este un romancier. Darurile lui epice țin mai curând de domeniul povestirii, în-rudindu-se, sub acest raport, cu tonalitatea generală a operei sadoveniene. Este un povestitor, prin aluviunile orientale ale artei noastre, prin contactul mereu reînnoit și viu cu lumea Halimalei, a

cronicilor și a mitului popular. Și e un povestitor român, prin cele mai profunde accente ale scrisului său.” (Prefață la Ciulinii Bărăganului, Editura Tineretului, 1957.)

Legământ

Panait Istrati îți răvășește sufletul cu vraja povestirilor sale, te însemnă cu pecetea „fratelui de cruce” și după fiecare lectură aproape te identifici cu el fiind tentat să spui: Panait Istrati sunt eu..

Și totuși omul cel mai îndreptățit să facă această afirmație a fost Alexandru Talex „jra-tele mai mic” al lui Panait Istrati. Nu avea decât 25 de ani când l-a cunoscut pe scriitor și iată că la o vârstă venerabilă a dat cititorilor un nou și neprețuit dar, e adevărat cu o mare întârziere dacă ne gândim ce mult a stat prin sertare acest al doilea volum al cărții „Cum am devenit scriitor-Ultime drumuri” de Panait Istrati – reconstituire pe bază de texte autobiografice, alese, traduse și adnotate de Alexandru Talex. (Editura Florile Dalbe – București, 1998).

De ce o asemenea întârziere când volumul era gata pentru tipar încă din 1985, ne va fi ușor să aflăm parcurgându-i paginile dinamitarde pentru acea perioadă.

Această nouă carte se adaugă suitei de traduceri și restituiri din scrierile lui Panait Istrati, încoronând truda de peste o jumătate de secol a exegetului devotat și statornic care a fost Alexandru Talex.

Dintre cărțile lui Panait Istrati apărute în traducerea sau sub îngrijirea lui Alexandru Talex încă din 1935 (CRUCIADA ROMÂNISMULUI, ARTELE ȘI UMANITATEA, lN LUMEA MEDITERANEI), cele apărute mai târziu la EDITURA MINERVA se constituie într-o adevărată izbândă – împlinirea visului acestui împătimit sublim de aducere la îndemână cititorului și a criticii a operelor

complete, ale lui Panait Istrati în limba română. Simpla enumerare a edițiilor apărute la „Minerva" este edificatoare: CHIRA CHIRALINA, 1982 – VIAȚA LUI ADRIAN ZOGRAFI, 1983 – NERANȚULA, 1984 – AMINTIRI, EVOCĂRI, CONFESIUNI, 1985 (redactor Traian Radu) și PANAIT ISTRATI ÎN CORESPONDENȚĂ CU SCRIITORI STRĂINI, 1988 (redactor Oabriela Omăt). Acestea și încă multe alte ediții, traduceri, exegeze, articole apărute în presă, sunt rezultatul unui continuu dialog cu spiritul istratian, mărturia devotamentului nedrămuit? i admirația confundată cu iubirea pentru opera lui Panait Istrati.

Tot prin eforturile lui Alexandru Talex au apărut în Franța volumele „Pelerinul inimii" la Editura Gallimard și „Corespondența Romain Rolland-Panait Istrati", un adevărat roman epistolar în „Caietele Panait Istrati".

Asemenea lui Perpessicius sau Petru Creția, truditori împătimiți pe manuscrisele eminesciene, Alexandru Talex și-a închinat întreaga viață legământului făcut „fratelui său mai mare", renunțând la propria sa operă pentru a-și putea onora cuvântul dat. Cu neodihnă și ardoare s-a implicat nu numai în restituirea operei dar și a biografiei netrucate a marelui său prieten. An de an a ajutat Fundațiile și Asociațiile „Prietenii lui Panait Istrati" din România și din Franța, an de an a organizat colocvii, simpozioane, evocări omagiale cu toată dăruirea și puterea ființei sale.

E norocul unui scriitor în posteritate să aibă parte de un asemenea mare prieten. Panait Istrati nu s-a înșelat când i-a încredințat tânărului gazetar, înaintea morții destinul operei sale.

Acum când Alexandru Talex nu mai este printre noi, să-i aducem un pios omagiu pentru veghea sa necurmată, pentru lumina candelei pe care a ținut-o mereu aprinsă în amintirea celui mai mare dintre visători, a celui pentru care prietenia era tot una cu porunca divină a iubirii aproapelui.

Iubirea unui singur om te poate vindeca de ura tuturor – . Spune *Panait Istrati și Timpul i-a dat încă odată dreptate.*

17 noiembrie 1998

Sabina MADUȚA

Panaït Istrati

Fotograf ambulant pe „Promenade des Anglais“ la Nisa – 1921

Panait Istrati şi Nikos Kazantsaki la Acropole – 1928

Panait Istrati şi Romulus Cioflec la ieşirea din mina de aur Brad – 1929

Panait Istrati şi Frédéric Lefèvre, directorul revistei Nouvelles Littéraires

Panait şi Margareta Istrati la Nisa, august 1933, Hotel du Colisée

La Hotel du Colisée – 1933

Dedicație lui Maxim Gorki --
Jalta, 1928

Moş Dumitru

Cu Margareta Istrati la Nisa

Marcel Mermoz – 1972

Sculptorul Oscar Han
şi Margareta Istrati lângă
monumentul scriitorului, cu
ocazia amplasării în Grădina
Publică din Brăila – 1984, la
centenarul Panait Istrati

Monumentul scriitorului la Cimitirul Bellu – lucrarea sculptoriţei
Miliţa Pătraşcu